

Druki ulotne
i okolicznościowe
jako źródła do badań
dziejów i kultury
Dolnego Śląska
lat 1945–1956

Acta Universitatis Wratislaviensis No 3495

Aneta Firlej-Buzon

Druki ulotne
i okolicznościowe
jako źródła do badań
dziejów i kultury
Dolnego Śląska
lat 1945–1956

Wrocław 2013

Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego

Recenzent
Irena Socha

Publikacja dofinansowana przez Narodowe Centrum Nauki

© Copyright by Aneta Firlej-Buzon
and Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego Sp. z o.o., Wrocław 2013

ISSN 0239-6661
ISBN 978-83-229-3258-2

Publikacja przygotowana w Wydawnictwie Uniwersytetu Wrocławskiego Sp. z o.o.
50-137 Wrocław, pl. Uniwersytecki 15
tel./fax 71 3752507, e-mail: marketing@uwur.com.pl

Spis treści

Wstęp	7
1. Druki ulotne i okolicznościowe. Terminologia	10
2. Stan badań	21
3. Cel, metody, struktura pracy	27
Rozdział I. Wartość źródłowa druków ulotnych i okolicznościowych	49
1. Miejsce druków ulotnych i okolicznościowych w typologii źródeł	49
2. W badaniu różnych dyscyplin	53
3. Instytucjonalizacja badań	61
Rozdział II. Druki ulotne i okolicznościowe w zbiorach bibliotecznych i prywatnych	67
1. Biblioteka Jagiellońska	69
2. Biblioteka Narodowa	71
3. Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Lwowie	73
4. Kolekcje prywatne druków ulotnych i okolicznościowych	74
5. Bibliografie i katalogi	78
6. Ochrona prawna i obowiązek udostępniania do celów nauki	85
Rozdział III. Dolnośląskie zbiory druków ulotnych i okolicznościowych po 1945 roku jako zasób biblioteczny i źródła dokumentujące obraz życia regionalnej społeczności	93
1. Druki ulotne i okolicznościowe z lat 1945–1956 w Bibliotece Uniwersyteckiej we Wrocławiu. Zbiory Gabinetu Śląsko-Lużyckiego	97
1.1. Typy druków, ich zasięg formalny, chronologiczny, terytorialny, językowy	102
1.2. Twórcy i adresaci dolnośląskich druków efemerycznych	107
1.2.1. Społeczność żydowska	107
1.2.2. Społeczność niemiecka	115
1.2.3. Społeczność rosyjska	127
1.2.4. Włosi	138
1.3. Intencje twórców kolekcji druków ulotnych i okolicznościowych	139
2. Druki ulotne i okolicznościowe z lat 1945–1956 w Bibliotece Zakładu Narodowego im. Ossolińskich. Zbiory Działu Dokumentów Życia Społecznego	150
2.1. Typy druków, ich zasięg formalny, chronologiczny, terytorialny, językowy	167
3. Druki ulotne i okolicznościowe z lat 1945–1956 w Dolnośląskiej Bibliotece Publicznej im. Tadeusza Mikulskiego. Zbiory Sekcji Regionalnej	173
3.1. Typy druków, ich zasięg formalny, chronologiczny, terytorialny, językowy	181
4. Zbiory druków ulotnych i okolicznościowych w innych dolnośląskich bibliotekach	182
5. Zbiory druków ulotnych i okolicznościowych z lat 1945–1956 w Archiwum Państwowym we Wrocławiu oraz w jego zamiejscowych oddziałach	183
5.1. Typy druków, zasięg formalny, chronologiczny, terytorialny, językowy „Zbiory afiszy i plakatów”	191

6. Odrębności oraz cechy wspólne dolnośląskich kolekcji druków ulotnych i okolicznościowych	193
7. Drukarnie i centra wydawnicze dolnośląskich druków ulotnych i okolicznościowych	201
Rozdział IV. Typologia i klasyfikacje zasobów	257
1. Typologie węższe	268
2. Preferowane typy	271
3. Klasyfikacje	273
Rozdział V. Życie społeczne Dolnego Śląska z lat 1945–1956 w świetle efemerycznego dziedzictwa	280
1. Adresaci druków	282
2. Dokumenty niekonwencjonalne jako źródła do badań	284
2.1. Transmisja dóbr kultury polskiej na Ziemię Zachodnie	286
2.2. Lokalne centra kultury książki na Dolnym Śląsku w świetle dokumentów niekonwencjonalnych	289
2.3. Książka i biblioteka	293
3. Druki niekonwencjonalne — narzędzia pierwszej powojennej kampanii informacyjnej	297
4. W służbie powszechnej ideologizacji	302
4.1. Przeszłość wymazywana z pamięci zbiorowej (wojna i okupacja, walcząca Warszawa, utracone ziemie wschodnie)	310
4.2. Wizja przyszłości Dolnego Śląska	319
Zakończenie. Wieloaspektowość dolnośląskiego efemerycznego dziedzictwa	331
Aneks	336
Wykaz wykorzystanych źródeł i literatury	364
Summary	376
Indeks nazwisk	378
Spis rycin	385
Spis tabel	389
Spis wykresów	390

Wstęp

Mimo że w mieście [Wrocławiu — A.F.-B.] wciąż trwają walki, pierwsza polska ekipa pod kierunkiem Drobnera, przedstawiciele zarządu Miejskiego m. Wrocławia, Polskiego Radia, Wytwórni Filmowej Wojska Polskiego i prasy. Grupa odwiedziła Opole obsadzone przez Polaków i Brzeg. Po drodze napotkali kolumny Polaków wracających z robót w Niemczech. Oceniono, że Wrocław pomieści ok. 300 tysięcy Polaków. W pierwszym rządzie repatriantów z Lwowa i nie mających dachu nad głową mieszkańców stolicy, oraz setki tysięcy ludzi z przeludnionych województw centralnych. Wyjazdy indywidualne na teren województwa wrocławskiego zabronione. Ochotników werbuje Polski Związek Zachodni¹.

Polacy zmuszeni pojałtańskim porządkiem lub innymi następstwami tragedii lat 1939–1945 do organizowania nowego życia na Dolnym Śląsku budowali tu powojenną egzystencję, czerpiąc wiadomości, śledząc wskazówki, nakazy z treści druków ulotnych i okolicznościowych. Te specyficzne dokumenty, ważne środki komunikacji, narzędzia kultury tworzą w dolnośląskich humanistycznych bibliotekach naukowych oraz zbiorach archiwalnych obszerne i różnorodne grupy źródeł, dzięki którym można badać oraz rekonstruować wszelkie aspekty regionalnego życia społecznego: od symbolicznego początku przejścia władzy we Wrocławiu przez prezydenturę Bolesława Drobnera do ważnego w historii Europy Środkowo-Wschodniej oraz Polski przelomowego roku 1956. Wydawnictwa efemeryczne, stanowiące początkowo pierwsze i jedyne dostępne w języku polskim nośniki przekazu, tworzyły od kwietnia 1945 roku krajobraz medialny Dolnego Śląska oraz były w nim obecne z różnym natężeniem w ciągu całego analizowanego w pracy okresu 1945–1956.

Zachowane druki publikowane na Dolnym Śląsku w latach 1945–1956 przez różnorodne instytucje sprawcze, adresowane do przybywających tu kolejnymi transportami przesiedlanych, są unikatową, niepowtarzalną i integralną częścią dziedzictwa kultury, szczególnie ważną dla jej regionalnej odrębności. Publikowane dla informacji ogółu, dotyczące określonych faktów i wydarzeń, takich jak na przykład rocznice, święta, akcje społeczne, kampanie polityczne, ideologiczne i propagandowe, handlowe, opisują następstwa wynikające z samej definicji przymusowego wysiedlenia — rozproszenia, wymieszania społeczności, zerwania

¹ „Dziennik Polski”, 18 kwietnia 1945, s. 1, wycinek prasowy pochodzący ze zbiorów Gabinetu Śląsko-Łużyckiego Biblioteki Uniwersytetu Wrocławskiego.

więzi rodzinnych i lokalnych, wykorzenienia, przerwania autonomii kulturalnej, gospodarczej, społecznej i innych regionu. W okresie migracji, gwałtownych, pospiesznych i prowadzonych w skali nieznanej w dziejach Europy Środkowo-Wschodniej, druki ulotne i okolicznościowe w języku polskim, lecz także wytwarzane lub tłumaczone na inne języki — niemiecki, rosyjski, jidysz, włoski, francuski, znakowały szczególne miejsca w przestrzeni obcych miast i miasteczek regionu zwanego Okręgiem II.

Piastowską przeszłość tej krainy, zbliżonej terytorialnymi granicami administracyjnymi do współczesnego województwa dolnośląskiego, przypominano oraz popularyzowano w ogłoszeniach, obwieszczeniach, komunikatach, apelach i zaproszeniach kierowanych do przybywających. Jednocześnie za pomocą określonych rodzajów druków ulotnych i okolicznościowych produkowanych w latach 1945–1956 wymazywano z pamięci zbiorowej, zmieniano lub poważnie pomniejszano znaczenie ważnych faktów z przeszłości Polski, nie bacząc na żyjących uczestników oraz świadków tych wydarzeń. Wydawnictwa efemeryczne stanowiły też publikatory nowej ideologii oraz porządku polityczno-społecznego, upowszechnianego od momentu ogłoszenia swoistego wzorca — odezwy rządu komunistycznego kierowanej do zamieszkujących wyzwolone przez Armię Czerwoną tereny — drukowanego w formie afiszy załącznika do Ustawy z dnia 21 lipca 1944 o utworzeniu Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego (Dz.U. RP 1944, nr 1, poz. 1) znanego jako *Manifest PKWN* lub *Manifest Lipcowy*.

Faktograficzną przydatność publikacji efemerycznych traktowanych jako fenomen życia publicznego, szczególnie ważny i widoczny w niektórych zwłaszcza epokach i środowiskach, i jako źródło historyczne wielkiej rangi², dostrzegali badacze reprezentujący wiele dyscyplin nauki, jak też różne podejścia w traktowaniu tych źródeł, między innymi przez analizowanie ich charakteru użytkowego, funkcjonalnego, dokumentalnego, deskrypcyjnego, informacyjno-komunikacyjnego, literackiego, artystycznego i graficznego, ilustracyjnego, formalnomorfologicznego, ilościowego *etc.*³

Z racji funkcji społeczno-komunikacyjnej oraz autonomii formalnej są przeważnie unikatowymi, nielicznymi lub jedynymi zachowanymi źródłami, umożliwiającymi rekonstrukcję życia społecznego na Dolnym Śląsku. Stan ilościowy druków zgromadzonych w pierwszych powojennych latach pozwala na szczegółowe, drobiazgowo badania retrospekcyjne, niekiedy nawet dzień po dniu, działalności urzędów, sądów, instytucji, kultury, nauki, oświaty i edukacji, zdrowia, sportu i turystyki, bezpieczeństwa publicznego, partii politycznych, organizacji społecznych, związków zawodowych, Kościoła katolickiego, ewangelickiego, za-

² K. Migoń, *Bibliologia o drukach ulotnych i okolicznościowych*, [w:] *Druki ulotne i okolicznościowe — wartości i funkcje*, pod red. K. Migonia, M. Skalskiej-Zlat, A. Żbikowskiej-Migoń, Wrocław 2006, s. 10.

³ *Ibidem*.

kładow pracy, placówek handlowych, wojska i innych aktywnych w tak zwanym okresie pionierskim. Fakt ten ma zasadnicze znaczenie w obliczu braku innych źródeł, niezachowanych po wojnie z różnych przyczyn, na przykład organizacyjnych, kadrowych, technicznych.

Pełne szczegółowych wiadomości oryginalne druki ulotne i okolicznościowe zgromadzone w dolnośląskich zbiorach dokumentują potencjał przybywających na Dolny Śląsk przesiedleńców i uciekinierów, którzy pomimo poniesionych krzywd, strat, chaosu, głodu, bezdomności, powszechnej pauperyzacji, zagrożeń epidemiologicznych, poczucia tymczasowości, niepewnej przynależności państwowej Ziemi Odzyskanych, w obliczu stacjonującej tu Armii Radzieckiej, a przede wszystkim narastającego terroru stalinowskiego, przystosowując się do nowych warunków życia, rozwijali różnorodne formy aktywności.

Wydawnictwa efemeryczne umożliwiają eksplorowanie nowych, nierozpoznanych dotychczas obszarów badawczych także z zakresu historii kultury książki, głównie rozwoju powojennego dolnośląskiego bibliotekarstwa, bibliotekoznawstwa i bibliologii. Analizowane z tej perspektywy, ujawniają fakty nieznanne, zapomniane lub pomijane w przeprowadzonych dotąd pracach badawczych, ukazują wyzwania, którym sprostać musieli inicjatorzy i organizatorzy dolnośląskiego bibliotekarstwa naukowego. Ukazują między innymi dynamikę rozwoju bibliotek różnych typów, powszechną świadomość misji i funkcji bibliotek po katastrofie II wojny światowej, po nieodwracalnych stratach poniesionych, przykładowo, w zasobach kultury narodowej, w tym utraconych dwóch jej ważnych ośrodkach miejskich, centrach życia kulturalnego, naukowego. Dokumentują skalę wysiłku obejmującego gromadzenie od podstaw księgozbiorów, zabezpieczanie ocalałych zbiorów oraz zabytków dziedzictwa kultury, rodzaje i częstotliwość działań podejmowanych przez środowisko książki, solidarność i aktywność bibliotekarzy, księgarzy, wydawców oraz drukarzy, współpracę nawiązywaną z różnego rodzaju instytucjami i organizacjami, wreszcie kształtowanie się nowych centrów kultury książki. Ocalone druki są także unikatowymi śladami funkcjonowania lokalnych, małych zakładów typograficznych, których produkty naznaczone cechami charakterystycznymi dla powojennej rzeczywistości nie przetrwały do dziś. Oryginalne kolekcje druków efemerycznych stworzone w regionie, w tym budowane po czasie objętym badaniami, stanowią dowody tego, jak wiele już zrobiono za sprawą pracowników i instytucji systemu książki, aby zachować, opisać i udostępnić druki ulotne i okolicznościowe, chociaż ta szczególna kategoria druków stawia wysokie wymagania i sprawia nieprzezwyciężalne często kłopoty. Wielkie trudności łączą się z kompletowaniem zbiorów; mimo niemałych zazwyczaj nakładów druki te po latach są już trudne do odnalezienia, a na rynku antykwarycznym osiągają wysokie ceny⁴.

⁴ K. Migoń, *op. cit.*, s. 18.

1. Druki ulotne i okolicznościowe. Terminologia

Pojęcie druki ulotne i okolicznościowe w treści niniejszej pracy będzie utożsamiane z wydawnictwami nieksiążkowymi przechowywanymi w bibliotekach naukowych o humanistycznym profilu gromadzenia zbiorów oraz archiwach⁵. Określenia te będą stosowane zamiennie z wyrażeniami materiały/ druki/ publikacje efemeryczne, niekonwencjonalne, a także dokumenty życia społecznego oraz akcydensy. Tworzące bogaty zbiór, wymienione nazwy i zestawienia, nie zostały dotąd zdefiniowane w sposób arbitralnie przyjęty przez wszystkich uczonych zainteresowanych badaniem tego rodzaju wydawnictw. Terminologia określająca grupę opisywanych publikacji, obecnych w systemie komunikacji społecznej od początku wynalazku druku, kształtowała się przez stulecia i ulegała naturalnym zmianom oraz modyfikacjom. Wynikały one i odzwierciedlały różnicowanie się form gatunkowych weryfikowanych właściwościami użytkowymi druków ulotnych i okolicznościowych. Ukonkretnieniu nieprecyzyjnych nazw nie sprzyjały zmiany, ewolucje i adaptacje, które profilowały prezentowane pojęcia, jak również tendencje, a nawet mody stanowiące konsekwencje rozwoju bibliologicznych badań teoretycznych nad cechami formalnymi, funkcjonalnymi oraz kontekstami komunikacyjnymi realizowanymi przez opisywany rodzaj druków⁶. Wykorzystywaną nomenklaturę kształtowały także wynikające z badań naukowych, zmieniające się potrzeby bibliotekarskiej pragmatyki⁷. Charakterystyka wyszczególnionych terminów zostanie w niniejszej pracy ukazana w perspektywie bibliologicznej, bibliotekoznawczej oraz informacyjnej, interpretacja znaczenia nazw będzie oparta na przyjętych w tych dyscyplinach paradygmatach.

W celu wykazania różnic oraz sposobów pojmowania zawartości pojęć pomocne okazało się odwołanie do właściwej terminologii obcojęzycznej, szczególnie XX-wiecznej angielskiej i amerykańskiej. Uczeni anglosascy, głównie historycy typografii, graficy, między innymi John Lewis, Maurice Rickards, Michael Twyman, John E. Pemberton, Alan Clinton, Chris Makepeace, od końca lat 50. XX wieku intensywnie badali druki określane jako efemeryczne. Posługiwano

⁵ W *Encyklopedii wiedzy o książce* pojęcie druk ulotny ujęte jest jako samodzielne hasło; określenie druk okolicznościowy nie funkcjonuje samodzielnie, jest zawarte w hasle akcydens, [w:] *Encyklopedia wiedzy o książce*, pod red. A. Birkenmajera [et al.], Wrocław 1971, szp. 560–561, 20.

⁶ I. Socha, *Druki ulotne i okolicznościowe jako świadectwa kultury szkoły*, [w:] *Druki ulotne i okolicznościowe...*, s. 323–324.

⁷ J. Muszkowski w pracy *Studia nad książką poświęconę pamięci Kazimierza Piekarskiego* trzeci typ książki określił jako dokumenty życia społecznego, [w:] J. Muszkowski, *Studia nad książką poświęconę pamięci Kazimierza Piekarskiego*, Wrocław 1948, s. 98–99.

się także terminami: nieksiążkowe — ang. *non-book*⁸ oraz niekonwencjonalne — ang. *unconventional*. Pojęcia te odnosiły się do publikacji innych niż książki wydawnictw obecnych głównie w bibliotecznych, ale też w archiwalnych, muzealnych i prywatnych zbiorach, druków kolekcjonerskich, gromadzonych planowo w celu zachowania źródeł faktów i danych⁹. Uczni anglosascy analizowali miejsce tych publikacji w systemie masowej komunikacji, pełnione funkcje, dawne sposoby produkcji, a przede wszystkim obecność w zbiorach bibliotecznych i łączące się z nią kłopotliwe gromadzenie, opracowanie, udostępnianie i przechowywanie. Propagowali wykorzystywane w Wielkiej Brytanii i Stanach Zjednoczonych oraz, ze względu na wywołaną rozwojem technologii unifikację i potrzebę szybkiego obiegu informacji, chętnie zapożyczane nazewnictwo¹⁰. Przyczynili się

⁸ Pojęcie *non-book materials*, mniej popularne od *ephemera/ephemeral prints/ephemeral materials*, funkcjonuje w literaturze fachowej jako ogólna nazwa grupy materiałów bibliotecznych, w tym także niebędących drukami, produktami typograficznymi. Zob. np.: *ISBD(NBM): International Standard Bibliographic Description for Non-Book Materials*, IFLA Universal Bibliographic Control and International MARC Programme British Library Bibliographic Services, London 1987, http://archive.ifla.org/VII/s13/pubs/ISBDNBM_sept28_04.pdf [dostęp: kwiecień 2012]; R. Fothergill, I. Butchart, *Non-book Materials in Libraries: A Practical Guide*, London 1990.

⁹ D. Mason, *A Primer of Non-book Materials in Libraries*, Association of Assistant Librarians, London 1958; L.A. Gilbert, J.W. Wright, *Non-book Materials. Their Bibliographic Control. A Proposed Computer System for the Cataloging of Audio-Visual Materials in the United Kingdom*, London 1971; P. Myers, *Encyclopedia of Library and Information Science*, t. 8, New York 1972, s. 131–133; R. Fothergill, I. Butchart, *op. cit.*, s. 7; J. Weihs, S. Lewis, J. MacDonald, *Non-book Materials: The Organization of Integrated Collection*, Ottawa 1980, s. 5–8; S. Edrige, *Non-book Materials in Libraries Guidelines for Library Practice*, Wellington 1980, s. 3; J. Weihs, *Accessible Storage of Non-book Materials*, Phoenix 1984; K. Migoń, *op. cit.*, s. 15.

¹⁰ J. Lewis (1912–1996), brytyjski typograf, grafik, pionier badań z zakresu druków ulotnych i okolicznościowych i ich kolekcjoner. Związany z londyńskim Royal College of Art i Centre for Ephemera Studies, Department of Typography & Graphic Communication University of Reading, któremu do celów naukowych przekazał prywatną kolekcję liczącą ok. 20 tys. publikacji niekonwencjonalnych. Autor kilkunastu książek o drukach ulotnych i okolicznościowych, m.in.: *Printed Ephemera: The Changing Uses of Type and Letterforms in English and American Printing*, Suffolk 1962; *Collecting Printed Ephemera*, New York 1988.

M. Rickards (1919–1998), brytyjski grafik, fotograf, pisarz, badacz oraz kolekcjoner druków efemerycznych (The Rickards Collection), w okresie 1992–1998 współpracował z londyńskim University of Reading, inicjator badań i studiów akademickich w zakresie druków ulotnych i okolicznościowych, popularyzator wiedzy na ich temat, założyciel The Foundation of Ephemera Studies, długoletni wydawca czasopisma „The Ephemeraist”, twórca oraz pierwszy prezes brytyjskiego The Ephemera Society, wraz z C.P. Otto współorganizował Ephemera Society of America; od lat 70. XX w. cyklami otwartych wystaw (m.in. *This is Ephemera* — prezentowanej na przełomie 1975 i 1976 w londyńskich salonach Paper Point) popularyzował wiedzę na temat wartości historyczno-źródłowej i przydatności badawczej druków efemerycznych dla nauk społecznych, w tym historii drukarstwa, typografii, komunikacji społecznej; autor *Encyclopedia of Ephemera: A Guide to the Fragmentary Documents of Everyday Life for the Collector, Curator and Historian*, London 2000 (wydanie pośmiertne) i wielu publikacji o drukach ulotnych: *Posters of the First World War*, London 1968; *Posters of Protest and Revolution*, New York 1970; *The Rise and Fall of the Poster*, New

również do wykształcenia i utrwalenia na gruncie praktycznym oraz pragmatycznym anglojęzycznej tradycji badań z zakresu publikacji niekonwencjonalnych. Prace uczonych popularyzowały, a także intensyfikowały zainteresowanie środowisk naukowych drukami ulotnymi i okolicznościowymi w kontekście dziedzictwa kultury. Rezultatem podjętych badań były między innymi materiały edukacyjne publikowane w latach 60. ubiegłego stulecia w serii „Jackdaw Learning Packages” przez Longman Incorporated Schools Division, niezwykle popularne w USA, Wielkiej Brytanii i Kanadzie. Każdy z przeszło 150 przedstawionych tematów odnoszących się do przełomowych wydarzeń historycznych, ruchów społecznych, sławnych osób i miejsc ilustrowany był reprodukcjami kilkunastu oryginalnych dokumentów. Autorzy opracowań, w przeważającej liczbie historycy, znamienne często wybierali przechowywane w Public Record Office of the United Kingdom (The National Archives) oraz British Library druki ulotne i okolicznościowe ukazujące realia minionych epok¹¹. Badania wydawnictw efemerycznych inicjowały następnie nowatorskie programy i eksperymentalne projekty badawcze, jak na przykład „John Johnson Collection: Toyota City Imaging Project” realizowany w Bibliotece Bodlejańskiej, gdzie przechowywana jest słynna kolekcja Johna de Monins Johnsona (1882–1956), uznawana za największy w Europie prywatny zbiór dokumentów niekonwencjonalnych¹².

York 1971; *The Public Notice. An Illustrated History*, New York 1973; *This Is Ephemera: Collecting Printed Throwaways*, Brattleboro 1977; *Collecting Printed Ephemera*, Oxford 1988.

M. Twyman (ur. 1934 r.) autor m.in. *Lithography 1800–1850*, Oxford 1970; *Early Lithographed Books*, London 1990, oraz *The British Library Guide to Printing: History Techniques*, London 1998, pracownik naukowy Rare Book School w University of Virginia. M. Twyman był m.in. prezesem Printing Historical Society i National Heritage Printing Trust. Obecnie jest emerytowanym profesorem University Centre for Ephemera Studies Reading University, z którym związany jest od 1959 r., oraz kontynuuje badania z zakresu historii drukarstwa, druków ulotnych i okolicznościowych, w tym muzykaliów.

J.E. Pemberton, brytyjski bibliotekoznawca, bibliograf i bibliotekarz związany m.in. z British Social Science Research Council oraz University College of Buckingham, autor raportu pt. *The National Provision of Printed Ephemera in the Social Sciences*, University of Warwick Library, Coventry 1971; *Printed ephemera in British libraries*, „Aslib Proceedings” 24, 1972, nr 3, s. 162–177.

A. Clinton (1944–2005), pracownik naukowy związany m.in. z Leeds University, Bodleian Library, Imperial College, South Bank Polytechnic, Institute of Housing, the Irish Studies Centre, North London Polytechnic oraz Open University, działacz polityczny i członek London’s Islington Council; autor kilku prac z zakresu bibliotekoznawstwa, m.in. *Printed Ephemera: Collection Organisation and Access*, London 1981.

Ch.E. Makepeace, historyk, badacz dziejów Manchesteru, autor m.in. *Ephemera: A Book on Its Collection, Conservation, and Use*, London 1985.

¹¹ G.A. Clark, E.D. Zimmermann, *Resources for Educating Artistically Talented Students*, Bloomington 1987, s. 63; *Ephemera: The Staff of History. Report of the Working Party on Ephemera set up by CILIP* (the Chartered Institute of Library and Information Professionals), 2003, s. 9, www.cilip.org.uk/filedownloadslibrary/policy%20and%20advocacy/ephemera.pdf [dostęp: styczeń 2012].

¹² „John Johnson Collection” została przekazana w 1968 r. Bibliotece Bodlejańskiej. Twórcą zbioru liczącego ok. 1 mln druków efemerycznych — m.in. afiszy, katalogów, listów gończych, ogłoszeń, plakatów, pocztówek, programów, prospektów, wyroków śmierci, zaproszeń, wizytówek

W polskiej myśli naukowej także dostrzegano obecność wydawnictw stanowiących przeciwstawienie książki naturalnej, prawidłowej, złożonej z arkuszy¹³. Wyróżniano między innymi książki w szerszym, obszerniejszym tego słowa znaczeniu, dokumenty¹⁴, piśmiennictwo dnia codziennego — ulotki, pisma ulotne, broszury¹⁵ oraz dokumenty życia społecznego¹⁶. Chronologicznie najwcześniejsze nazwy określające ogólnie przedmiot niniejszych rozważań, najmocniej związane z historią typografii i komunikacji masowej to XV–XVIII-wieczne wolanty, później zaś druki ulotne i efemeryczne¹⁷. Terminy te uwydatniają szybkość, z jaką komunikaty zawarte

etc. — był pracownik Oxford University, drukarz, papirusolog i egiptolog John de Monins Johnson. Zasięg chronologiczny kolekcji obejmuje lata 1508–1939 r., terytorialny Wielką Brytanię, a językowy — język angielski. Zakres tematyczny na potrzeby udostępnianej zdalnie bazy ikonograficznej „John Johnson Collection: An Archive of Printed Ephemera” odzwierciedla pięć podstawowych kategorii: 1) Nineteenth-Century Entertainment, 2) The Booktrade, 3) Popular Prints, 4) Crime, Murders and Executions, oraz 5) Advertising. Digitalizacja oraz sieciowe udostępnianie fragmentów kolekcji druków ulotnych i okolicznościowych stanowi wynik eksperymentalnego programu „John Johnson Collection: Toyota City Imaging Project” realizowanego w latach 1993–1996, [w:] *John Johnson Collection: An Archive of Printed Ephemera*, <http://johnjohnson.chadwyck.co.uk/marketing/about.jsp> [dostęp: styczeń 2011].

¹³ S. Vrtel-Wierczyński, *Teoria bibliografii w zarysie*, Wrocław 1951, s. 168.

¹⁴ S. Vrtel-Wierczyński w trzech głównych kategoriach przedmiotów związanych z szeroko i wąsko rozumianym pojęciem książki wyróżnił, oprócz książki właściwej, książkę w obszerniejszym tego słowa znaczeniu oraz dokument. Do kategorii książki w szerszym znaczeniu tego słowa włączył „obiekty, które nie spełniają w całej rozciągłości warunków książki właściwej albo spełniają je tylko częściowo i to zarówno, gdy idzie o elementy zupełnie substancyjne (jak tekst graficzny na stosownym materiale utrwalony), jak i niemniej formalne (kształt) i techniczne (ujęcie w całość introligatorską)” i zaliczył nuty i ikonografię, druki ulotne, odezwy, apele, afisze, plakaty, programy, luźne ryciny, rysunki, autografy, oddzielne kartki z rękopisami, akta, mapy, zwoje papirusowe i pergaminowe, tabliczki asyryjsko-babilońskie oraz książki indyjskie. Do kategorii dokumentów w należały świadectwa, dyplomy, herby heraldyczne, karty do gry, karty i bilety wizytowe, ekslibrisy, inskrypcje, znaczki pocztowe, bilety, filmy, fotografie, pieczęcie, numizmaty oraz płyty gramofonowe. S. Vrtel-Wierczyński, *op. cit.*, s. 167–168.

¹⁵ K. Migoń, *op. cit.*, s. 14.

¹⁶ W świetle słów J. Muszkowskiego dokumenty życia społecznego są trzecim typem treści książkowych i stanowią „wyrazy aktu władzy, owoce funkcji rządzenia albo też proste stwierdzenie faktów, odbicie rzeczywistości, zdanie sprawy z przebiegu wydarzeń, z wyników czyjejś działalności czy akcji jednorazowej”. Są to materiały pochodzące zarówno z „działalności niezliczonych kancelarii, instytucji i biur, publicznych czy prywatnych... produkowanych już na parę wieków przed naszą erą przez biurokrację starożytnego Egiptu, jak i dokumenty urzędów państwowych i samorządowych, akty sądowe, protokoły zrzeczeń wszelakiego typu, archiwa gospodarcze posiadłości ziemskich, korespondencje i rachunki przedsiębiorstw przemysłowych i handlowych, zeszyty szkolne”. Do listy tej dołączył także dekrety ministerialne, druki parlamentarne, wykazy kleru, nauczycieli, oficerów, dyplomatów, sprawozdania uczelni, szpitali, organizacji społecznych, programy wykładów, widowisk, koncertów, banknoty, plakaty, obwieszczenia, rozkłady jazdy pociągów, cenniki, znaczki pocztowe, akcje, formularze, blankiety urzędów, instytucji, zrzeczeń i przedsiębiorstw, etykiety, zaproszenia, legitymacje oraz bilety, J. Muszkowski, *op. cit.*, s. 98–99.

¹⁷ Wolanty notuje w *Bibliografii polskiej, cz. 3: Stolecia [!] XV–XVIII w układzie abecedlowym* K. Estreicher, np. t. XXIV, s. 409; *Encyklopedia wiedzy o książce*, pod red. A. Birkenmajera,

w treści przedstawianych publikacji docierały do odbiorców (łac. *volare* — lecieć; franc. *volant* — latający, ruchomy; gr. *ephēmeros* — żyjący tylko jeden dzień, *ephēmērikos* — jednodniowy), i jednocześnie krótkotrwałość, krótką aktualność, przemijalność, ulotność wiadomości niesionych w treści. W dziejach publicznego obszaru komunikacyjnego funkcjonowały także nazwy poszczególnych rodzajów druków ulotnych i okolicznościowych. Po latach stawały się one poszukiwanymi i cenionymi źródłami do badań między innymi historii państwa i prawa polskiego, stosunków społecznych i politycznych oraz początków prasy. Jako przykład można tu wymienić relacje z działalności sejmików relacyjnych, na których posłowie „czynili relację o całym dziele sejmu”, prac sądów królewskich relacyjnych oraz potyczek, bitew i rokowań¹⁸. Podobnie uniwersały — listy powszechne, listy do wszystkich, okólne, listy królewskie przedsejmowe do senatorów i zgromadzonej po województwach szlachty¹⁹. W heterogenicznej grupie wydawnictw efemerycznych XV–XVIII stulecia obecne były druki okolicznościowe ujawniające bogactwo dawnej kultury, szczególnie obszar obyczajowości uwidaczniany w obchodzonych publicznie oraz prywatnie świętach, rocznicach, jubileuszach. Odnosiły się one do różnorodnych dziedzin życia całej społeczności, a także jej różnicujących się części — kolegiów, bractw, konfraterni, wspólnot religijnych, zawodowych, towarzystw politycznych, naukowych, kulturalnych, organizacji społecznych i innych — oraz tradycji kultywowanych w zawężonej sferze rodzinnej, prywatnej. Najpopularniejsze tego rodzaju wydawnictwa zaliczane do druków panegirycznych (chwalnomownych; gr. *panēgyris* — święto, zebranie ludowe, *panēgyrikos* uroczysty *panēgyrikos logos* — pochwała szumna, gratulacja) stanowiły epitalamia — edytowane z okazji zawarcia związku małżeńskiego (*epitalamium*, pieśń weselna z gr. *epithalámios* dosł. nadłożniczy) lub, rzadziej, dla sławy osoby panującej, oraz epicediony — tłoczone dla uczczenia pamięci osoby zmarłej (*epicedium*, pieśń pogrzebowa), mowy i kazania

[*et al.*], Wrocław 1971, szp. 561; W. Trzaska, L.J. Evert, J. Michalski, *Słownik wyrazów obcych*, Warszawa 1939, k. 444; A. Zdanowicz [*et al.*], *Słownik języka polskiego*, Wilno 1861, t. 2, s. 1887; J. Karłowicz, A. Kryński, W. Niedźwiedzki, *Słownik języka polskiego*, Warszawa 1900, t. 1, s. 671; *Wielka encyklopedia powszechna ilustrowana*, Warszawa 1890; *Wielka ilustrowana encyklopedia powszechna Gutenberga*, (reprint), t. IV, Kraków-Poznań 1995, s. 175.

¹⁸ S.B. Linde, *Słownik języka polskiego*, t. V, Lwów 1860, s. 44–45; relacja wg A. Brücknera: „bywała różnego rodzaju. Tak nazywano spisanie i przedstawienie przywileju królowi do podpisu. Była relacja woźnego przed księgami sądowymi o wręczeniu pozwu; sprawozdanie posłów sejmowych przed sejmikami relacyjnymi szlachty [...]. Relacją nazywano też diariusze wypraw, rokowań itp.”, A. Brückner, *Encyklopedia staropolska*, Warszawa 1939, t. II, szp. 362; zaliczyć tu można także protestacje i manifesty — „oświadczenia sądowe, skargi, żaloby, oświadczenie przed aktami woli naszej, albo ku zapobieżeniu szkody publicznej, albo ku zaskarżaniu już działającej. Niegdyś protestacja do samych spraw uczynkowych, manifest zaś tylko do spraw *juris* ścierał się”, S.B. Linde, *op. cit.*, t. IV, Lwów 1858, s. 486.

¹⁹ S.B. Linde, *op. cit.*, t. VI, Lwów 1860, s. 144.

pogrzebowe²⁰. *Bibliografia Polska XV–XVIII stulecia* oraz *Bibliografia polska, cz. 2: Stulecie XV–XIX: spis chronologiczny* wskazują, iż wytyczające krąg kultury europejskiej druki okolicznościowe opisywanych rodzajów, z przewagą epicedionów, tłoczone były na przykład w krakowskich oficynach Jana Hallera, Hieronima Wietora, Franciszka Cezarego, Łazarza Andrysowicza, Andrzeja Piotrkowczyka, Macieja Andrzejowczyka, w wileńskiej drukarni jezuitów oraz drukarni pińczowskiej²¹. Wytwarzał je działający w Rakowie Aleksy Rodecki oraz toruńscy drukarze Andrzej Koteniusz i Michał Karnall. Epicediony i epitalamia zachowane w dolnośląskich bibliotekach i archiwach wskazują, iż produkowano je licznie także w śląskich oficynach Scharfenbergów i Baumannów, drukarniach oleśnickich Andrzeja Eichorna i Jana Bössemessera, Kaspra Siegfrieda z Brzegu, Jana Crucigera z Nysy, Joachima Funcka z Głogowa, Jana Dörffera z Bytomia Odrzańskiego oraz Jana Wenatora ze Świdnicy²².

²⁰ Druki panegiryczne wytwarzane na pochwałę osoby jakiej, osobliwie znamienitej, S.B. Linde, *op. cit.*, t. IV, s. 34; w świetle *Encyklopedii staropolskiej* panegiryki najczęściej ofiarowano przy nominacji na urząd świecki lub duchowny; przy ingresie na biskupstwo, opactwo itp. okoliczności; przy zdobywaniu stopni akademickich, A. Brückner, *op. cit.*, t. II, szp. 98; pojęć epitalamia, epicediony nie notuje *Słownik języka polskiego* S.B. Lindego; w *Słowniku* J. Karłowicza, A. Kryńskiego, W. Niedźwiedzkiego ujęto tylko *epitalamium*, *op. cit.*, t. 1, s. 697; „epitalamium, pieśń wykonywana przed sypialnią nowożeńców, a różna od pieśni, zw. »hymenajos« tym, iż ta była śpiewaną przy odprowadzaniu oblubienicy z domu rodzicielskiego do domu męża. Później oba te wyrazy oznaczały pieśń weselną w ogóle”; „epicedium, wyraz ten grecki oznaczał pierwotnie pieśń pogrzebową, następnie zastosowany został do utworów lirycznych, smutnej, żalostnej treści”, *Wielka encyklopedia powszechna ilustrowana*, t. XIX, Warszawa 1897, s. 436, 466; druki panegiryczne „wytwarzane na pochwałę; sławiące władców, znane osobistości, znamienite czyny lub wydarzenia; ofiarowane przy: 1) nominacji na urzędy świeckie, duchowne, przy ingresach na biskupstwo, opactwo i in.; 2) przy zdobywaniu stopni akademickich, promocji, uroczystości szkolnych; dla okazania wdzięczności i radości wyrażanej założycielom, kierownikom, fundatorom, mecenasom z okazji ich wizyt, imienin, jubileuszów; 3) z powodu świąt, uroczystości kościelnych i religijnych; 4) jak również z okazji narodzin, imienin, urodzin, zaręczyn, zaślubin, ślubów zakonnych, wyświęceń, prymicji oraz rocznic i jubileuszów”, W. Bruchnalski, *Panegiryk*, [w:] *Dzieje literatury pięknej w Polsce*, cz. 2, Kraków 1918, s. 198–208; zob. też: Henryk Bułhak, *Krakowskie druki okolicznościowe z okazji zaślubin Zygmunta I z Boną Sforzą (18 kwietnia 1518). Przyczynek do bibliografii*, „Roczniki Biblioteczne” 53, 2009, s. 103–110; K. Maleczyńska, *Druki okolicznościowe na Śląsku w okresie renesansu*, „Rocznik Biblioteki Narodowej” 37/38, 2006, s. 115–118; B. Stuchlik-Surowiak, *Barokowe epitalamium śląskie. Kobieta, małżeństwo, rodzina*, Katowice 2007; J.W. Zawisza, *Panegiryczny druk okolicznościowy epoki stanisławowskiej*, Wrocław 1984.

²¹ Epitalamia m.in. z okazji zaręczyn Elżbiety Batory i Franciszka Nádasdy (1573), na weselu Krzysztofa Radziwiłła i Katarzyny Ostrowskiej (1584), na ślub Władysława IV Wazy i Cecylii Renaty Habsburżanki (1637), Franciszka Józefa I i Elżbiety von Wittelsbach (1854); epicediony tłoczone z powodu śmierci Zygmunta I Starego (1548), Jana Łaskiego (1560), biskupa Waleriana Protasiewicza (1579), Jana Myszkowskiego (1591), Andrzeja Opalińskiego (1593), Zofii z Radziwiłłów Dorohostajskiej (1614) i innych.

²² K. Maleczyńska, *op. cit.*, s. 115–118.

Polska praktyka gromadzenia publikacji ulotnych i okolicznościowych w zbiorach bibliotecznych wskazuje, iż największe ksiąźnice początkowo pozyskiwały i włączały opisywane dokumenty traktowane jako fakty wydawniczo-czytelnicze o specyficznej formie, utrwalone na papierze dowody piśmienniczego dorobku narodowej kultury lub wyrazy jej ekspresji. Wskazówki dotyczące bibliotekarskiej pracy z broszurami — według Samuela B. Lindego niewielkimi rozprawami, omawiającymi „kwestie bieżące, na dobie będące” — opisał na podstawie własnego doświadczenia w warszawskiej bibliotece publicznej Joachim Lelewel w dziele *Bibliograficznych ksiąg dwoje*²³. W rozdziale zatytułowanym *Zabezpieczenie bibliotek i ksiąźek*, określając zależności między formatem ksiąźek a miejscem ich uporządkowania na regałach bibliotecznych, stwierdził, iż „Broszury, drobne ksiąźeczki [...] wkładane będą w puzdra i futerały, które przyzwoite miejsce między ksiąźkami, stosownie do przedmiotu i oddziału znajdą”²⁴. Z powodu, iż „małe broszurki [...] więcej cokolwiek czasu mitręzą”, spisanie ich ogromnego zbioru pozostawił Lelewel swojemu następcy²⁵.

W XIX- i XX-wiecznych statystykach zasobów, a także w opisach dziejów kolekcji bibliotek naukowych oraz zbiorów prywatnych, rodowych, domowych wykazywano najczęściej obecność broszur, dyplomów oraz dokumentów — dookreślanych niekiedy jako dokumenty życia teatralnego lub muzycznego. Termin dokumenty znalazł praktyczne zastosowanie w nazewnictwie wielu innych rodzajów wydawnictw niekonwencjonalnych, które nie funkcjonowały samodzielnie w systemie organizacji zbiorów bibliotecznych, jak na przykład kurendy, uniwersały, odezwy. Co ciekawe, podstawowymi określeniami o szerokim znaczeniu nie posługiwali się zazwyczaj twórcy, opiekunowie ani badacze usystematyzowanych, w różnym stopniu ograniczonych terytorialnie, autorsko lub pod względem dziedziny, zespołów publikacji efemerycznych. Pieczołowicie kompletowane, na przykład w Bibliotece Narodowej, Bibliotece Jagiellońskiej, Bibliotece Uniwersytetu Wrocławskiego, Bibliotece Uniwersytetu Warszawskiego, Bibliotece Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu, samodzielne zbiory druków ulotnych i okolicznościowych lub tradycyjne kolekcje, których integralną część stanowią wydawnictwa efemeryczne, otrzymują wzorowane na łacińskich nazwy własne ukazujące jednocześnie ogólną specyfikę zasobów: silesiaka, lusatica, varsaviana, lwowiana, vilniana, dzikoviana, norwidiana, mickiewicziana, chopiniana, reymontiana, copernicana,

²³ W *Słowniku języka polskiego* S.B. Linde określił, iż broszura to „z fr. *brochure* ksiąźeczka niegruba, zszyta, nieoprawna”, S.B. Linde, *op. cit.*, t. I, s. 172; *Słownik języka polskiego* J. Karłowicza, A. Kryńskiego, W. Niedźwiedzkiego podaje także drugie znaczenie pojęcia broszura — „nie-wielka rozprawa, omawiająca jaką kwestię bieżącą, na dobie będącą, odbita w osobnej ksiąźeczce”, J. Karłowicz, A. Kryński, W. Niedźwiedzki, *op. cit.*, t. I, s. 209.

²⁴ J. Lelewel, *Bibliograficznych ksiąg dwoje*, Wilno 1826, t. II, s. 276.

²⁵ *Ibidem*, s. 181.

grunwaldiana. Zdarzają się przypadki określenia zespołów druków ulotnych i okolicznościowych od nazwisk właścicieli kolekcji, na przykład załusciana²⁶. Terminy odzwierciedlające bogactwo i różnorodność efemerycznych zasobów tematycznych odnaleźć można także w tytułach bibliografii publikowanych z okazji rocznic lub jubileuszy. Jako przykład można tu podać przewodnik bibliograficzny Władysława Wisłockiego *Sobieszciana: bibliografia jubileuszowego obchodu dwóchsetnej rocznicy potrzeby wiedeńskiej z r. 1683*, w którym ujęto między innymi afisze teatralne „złocone i kolorowe”, karty uczestnictwa w wycieczkach, teksty kazań, legitymacje udziału w procesjach, ogłoszenia o możliwości nabycia „bibulek do papierosów pod nazwą Sobieskiego”, ogłoszenia z porządkiem procesji²⁷. W *Krakowskich batorianach* Zdzisław Zygułski jr zarejestrował, przykładowo, edykty królewskie²⁸.

Należy również wspomnieć o akcydensach — (łac. *accidens* — coś przypadkowego, przygodnego), drukach akcydensowych, robotach akcydensowych, które „wykonywane dla handlu i przemysłu, jak akcje, formularze, okólniki, etykiety, cenniki, afisze, w ogólności druki nie dotyczące się książek i gazet”²⁹ funkcjonują w sztuce drukarskiej oraz działalności poligraficznej. Terminy te

²⁶ H. Juszcakowska, *Z badań nad załuscianami w Bibliotece Uniwersytetu Warszawskiego*, „Z badań nad polskimi księgozbiorami historycznymi” 1976, z. 2, s. 35–76.

²⁷ Autor prócz dzieł literackich i rozpraw; utworów teatralnych, poezji, powieści, wierszyków okolicznościowych ujął tu kurendy, mowy, odezwy, W. Wisłocki, *Sobieszciana: bibliografia jubileuszowego obchodu dwóchsetnej rocznicy potrzeby wiedeńskiej z r. 1683 z ryciną Apoteozy króla Jana III dłuta P. Wielońskiego*, Lwów 1884, s. 33–37.

²⁸ Z. Zygułski jr, *Krakowskie batoriana*, „Rocznik Krakowski” 54, 1988, s. 91–104; autor opisał tu druki pochodzące ze Zbiorów Czartoryskich Muzeum Narodowego w Krakowie, m.in. wydany w nyskiej oficynie A. Reinheckela w 1587 r. raport Sz. Simoniusa o przyczynach śmierci króla Batorego, broszurkę *Commentari de tumultu Gedanensi* wydaną w Malborku w 1577 r., edykty Batorego: *Edictum regium suirense ex quo causa suscepti in Magnum Moscoviae Ducem belli cognoscentur* wywołany w Warszawie w 1579 r.

²⁹ *Encyklopedia powszechna z ilustracjami i mapami* S. Orgelbranda, t. 1, Warszawa 1898, s. 99–100; akcydens — robota zecerska drobna, wykwinna (rachunek, adres, blankiet, zaproszenie itp.) z łac. *accidens* = coś przypadkowego, przygodnego, wypadek, J. Karłowicz, A. Kryński, W. Niedźwiedzki, *op. cit.*, t. I, s. 17; akcydensy (łac. *Accidens* = coś przypadkowego, przygodnego), określenie wszelkich druków poza książkami, broszurami i czasopismami), które mają charakter okolicznościowy, utylitarny. Istnieją a. manipulacyjne (formularze, ulotki, kwestionariusze, świadectwa, dyplomy, zaproszenia, zawiadomienia, bilety wizytowe, blankiety firmowe itp.) oraz a. przemysłowe (druki reklamowe, etykiety, cenniki, katalogi, prospekty, opakowania, okładki książek, obwoluty itp.), *Encyklopedia wiedzy o książce*, 1971, szp. 20; akcydensy — wszelkie druki okolicznościowe i użytkowe; nie obejmują książek, broszur, gazet i czasopism, rozróżnia się akcydensy manipulacyjne (formularze, banknoty, blankiety firmowe, bilety, dyplomy, zaproszenia, znaczki itp.) i akcydensy informacyjne (cenniki, druki reklamowe, afisze, plakaty, prospekty, rozkłady jazdy, etykiety, opakowania), *Encyklopedia wiedzy o prasie*, pod red. J. Maślanki, Wrocław 1976, s. 19; akcydens — drobny druk o charakterze okolicznościowym, użytkowym, np. formularz, blankiet, druk reklamowy, bilet wizytowy, *Słownik terminologiczny informacji naukowej, technicznej i ekonomicznej*, Wrocław-Warszawa 1979, s. 24; akcydens, druk akcydensowy — druk o charakterze

bywają wykorzystywane w bibliotekoznawstwie, bibliotekarstwie, częściej w archiwistyce i muzealnictwie w celu ogólnego określenia publikacji ulotnych przechowywanych w zbiorach.

W świetle badań M. Rickardsa, inicjatora i autora między innymi opublikowanej w 2000 roku dzięki staraniom M. Twymana, będącej pośmiertnym pokłosiem ponad 30-letnich badań naukowych, *The Encyclopedia of Ephemera: A Guide to the Fragmentary Documents of Everyday Life for the Collector, Curator and Historian* grupa określona jako *minor, transient documents of everyday life* — „drobne, krótkotrwałe dokumenty dnia codziennego” liczy aż 555 rodzajów, które mieszczą się w niezwykle szerokim zakresie pojęcia efemeryd/druków efemerycznych³⁰. Przeważającą ich większość stanowią tak zwane *pure ephemera*³¹ tak zwane „czyste”/właściwe druki efemeryczne — utrwalone na jednej lub kilku, kilkunastu, a nawet kilkudziesięciu kartach papieru, przykładowo: afisze, apele, banderole, banknoty, bilety, bony, broszury, dyplomy, etykiety reklamowe, frontyspisy, kartki pokazów rolniczych, karty do gier, katalogi, klepsydry, książki telefoniczne, listy gończe, szkolne listy obecności, lotnicze torebki chorobowe, plakaty, plany widowni, programy, świadectwa, ulotki, wizytówki, wycinanki, wyroki śmierci, zaświadczenia i inne³². Oprócz najbardziej interesujących z punktu widzenia kultury książki faktów piśmienniczo-wydawniczych i czytelnicznych³³ autorzy *The Encyclopedia of Ephemera* włączyli do opisywanej grupy publikacji także papierowe druki nietekstowe należące do muzykaliów, fonografii, kartografii, ikonografii. Zbiór materiałów prezentowanych w dziele Rickardsa poszerzono też o wytwory współczesnej technologii — symilograficzne (telefaksowe) papierowe materiały tekstowe oraz dokumenty tekstowe lub nietekstowe utrwalane na nośnikach niepapierowych — kliszach fotograficznych, taśmach filmowych, między innymi obrazy anamorficzne, taśmach magnetofonowych, kasetach video, płytach kompaktowych oraz innych nośnikach elektronicznych, na przykład e-maile. Alfabetyczna systematyzacja³⁴ publikacji efemerycznych uwzględnia

okolicznościowym, użytkowym, niemający formy książki ani czasopisma, np. formularz, blankiet, plakat, znaczek pocztowy, *Słownik wydawcy*, oprac. B. Kalisz, Warszawa 1997, s. 11.

³⁰ M. Rickards, *Collecting Printed Ephemera*, Oxford 1988, s. 7; K. Migoń, *op. cit.*, s. 15.

³¹ Brytyjscy kolekcjonerzy druków ulotnych i okolicznościowych skupiają uwagę na utrwalonej drukiem treści zachowanej na papierowym nośniku, amerykańscy badacze podkreślają graficzny wymiar publikacji efemerycznych, J.C. Dann, *Ephemera Collecting — A Growing Field, Hard to Define*, www.buriedantiques.com/collecting_ephemera.htm [dostęp: styczeń 2011].

³² M. Rickards, M. Twyman, *The Encyclopedia of Ephemera: A Guide to the Fragmentary Documents of Everyday Life for the Collector, Curator and Historian*, London 2000 (Aneta Firlej-Buzon) rec. „Roczniki Biblioteczne” 48, Wrocław 2004, s. 185–192.

³³ I. Socha, *Druki ulotne i okolicznościowe jako świadectwa kultury szkoły*, [w:] *Druki ulotne i okolicznościowe...*, s. 323–324.

³⁴ Alfabetyczne porządkowanie rodzajów druków ulotnych i okolicznościowych ma zastosowanie także w polskich bibliotekach, m.in. w Dziale Dokumentów Życia Społecznego Biblioteki

także medale, odznaczenia, monety, naszywki, proporceyki oraz zetony³⁵. Rozległa, obszerna, zaakcentowana abecadłową klasyfikacją otwartość zbioru przedstawianych materiałów wynika bezpośrednio z tradycji ich kolekcjonowania — doświadczeń instytucji i placówek z różnych przyczyn gromadzących wydawnictwa efemeryczne. Najobszerniejsze dotąd, wydane po raz pierwszy w 2000 roku przy współudziale British Library, opracowanie zainicjowane i stworzone przez M. Rickardsa, uzupełnione zostało następnie przez M. Twymana oraz zespół zaproszonych uczonych — historyków, historyków sztuki, grafików, filologów języków klasycznych i nowożytnych, literaturoznawców, kulturoznawców, bibliografów, a także wydawców, kolekcjonerów, ekspertów z brytyjskich ośrodków akademickich, muzeów i bibliotek naukowych, między innymi Elizabeth Greig, Sarah du Boscq de Beaumont, Amoret Tanner, Johanna Harrisona, Jennie Weish, Michaela Perkina³⁶. M. Twyman we wstępie dzieła stwierdził, iż *The Encyclopedia of Ephemera* została napisana, by utrwalić wieloletnie wyniki pracy naukowej M. Rickardsa oraz aby inicjować i promować dalsze badania naukowe w zakresie druków ulotnych i okolicznościowych, w szczególności ich wartości archiwalnej, dokumentalnej, źródłowej, informacyjnej, ilustracyjnej oraz sentymentalnej. W opinii M. Twymana publikacje efemeryczne powinny wywoływać takie samo zainteresowanie badaczy, jak książki, muzykalia, mapy czy rękopisy³⁷.

Zgodnie z rozważaniami Krzysztofa Migonia, autora aktualnej analitycznej definicji określenia druki ulotne i okolicznościowe zamieszczonej w tekście *Bibliologia o drukach ulotnych i okolicznościowych*, o ich specyfice decydują:

1) mała, choć niesprecyzowana jednoznacznie, objętość [...]; 2) zwarty tekst dotyczący życia publicznego i codziennych potrzeb, będący nośnikiem komunikacji społecznej; 3) aktualność; 4) okazjonalność; 5) masowość tzn. wieloegzemplarowość; 6) bezpłatne (z reguły) rozpowszechnianie. Autor definicji, generalizując cechy druków ulotnych i okolicznościowych, zaakcentował jednocześnie ich przydatność badawczą: oprócz adresatów bezpośrednich, współczesnych mają one — jako nośniki świadomości społecznej — odbiorców oddalonych w czasie i przestrzeni — późniejszych o dziesiątki i setki lat badaczy procesów bibliologicznych i zjawisk masowych³⁸.

Zakładu Narodowego im. Ossolińskich. Wielkość zbioru publikacji określanych jako wydawnictwa efemeryczne dokumentują także różnorodne zasoby zgromadzone w przebadanych dolnośląskich bibliotekach i archiwach.

³⁵ W zbiorach wielu bibliotek polskich, m.in. w Bibliotece Kórnickiej, Bibliotece Ossolineum, Wojewódzkiej i Miejskiej Bibliotece Publicznej im. Marszałka J. Piłsudskiego w Łodzi, przechowywane są kolekcje numizmatów, medali, orderów.

³⁶ Wydanie drugie, poprawione *The Encyclopedia of Ephemera*... M. Rickardsa i M. Twymana ukazało się w 2001 r.

³⁷ “This raises a matter which is developed in encyclopedia only by example: the need for ephemera to be catalogued and studied with something of the rigour applied to other kinds of documents, such as books, music, maps, prints, and archival material”, [w:] M. Rickards, M. Twyman, *op. cit.*, s. vii.

³⁸ K. Migoń, *op. cit.*, s. 10.

„Potencjalnej wartości stałej”³⁹, źródłowej, informacyjnej przydatności do badań naukowych opisywanej grupy wydawnictw, nie udało się dotychczas ani uczonym polskim, ani obcym jednoznacznie zdefiniować. Nie przeszkadza to jednak w szeroko zakrojonych badaniach nad ich fenomenem w kolejnych próbach ich typologii, w stałym dążeniu do oceny ich wartości źródłowej. Z kolei o znaczeniu ich wartości historycznej świadczą przechowywane z pietyzmem w najstarszych księżnicach, a także archiwach i muzeach unikatowe zasoby tych druków. Zachowane kolekcje ukazują dzieje tradycji otaczania troską i atencją oryginalnych zabytków efemerycznego dziedzictwa kulturowego, druków traktowanych jak *signa temporis*⁴⁰. Za najstarszą zachowaną tego rodzaju pamiątkę dotyczącą Wrocławia uznaje się wydaną w 1564 roku w Nysie mowę pogrzebową jezuita Sebastiana Slepnera zatytułowaną *Ein Leichenpredikt*, poświęconą cesarzowi Ferdynandowi I⁴¹.

Globalną nobilitacją druków ulotnych i okolicznościowych, uznaniem ich za światowe dziedzictwo kulturowe, zrównaniem najcenniejszych, najrzadszych, wybranych publikacji efemerycznych z dziełami sztuki, zabytkami architektury, wytworami ludzkiego geniuszu i intelektu, świadectwami humanitaryzmu, jest uruchomiony w 1992 roku program „Memory of the World”. Stanowi on konsekwencję ogłoszonej przez UNESCO 20 lat wcześniej „World Heritage Convention”, której głównym celem jest identyfikacja, rejestracja, ochrona, zachowanie naturalnej oraz kulturalnej, artystycznej, politycznej, naukowej i technologicznej spuścizny o wybitnym znaczeniu. Na listę światowego dziedzictwa archiwalnego „Memory of the World” wpisywane są szczególnie ważne, upamiętniające dziejowe przemiany i transformacje, dokumentujące najistotniejsze wydarzenia o światowym zasięgu oddziaływania, posiadające szczególną wartość historyczną, związane z dziejowymi, przełomowymi wydarzeniami, które kształtowały historię

³⁹ E. Chelstowski, *Problemy dokumentacji życia społecznego w bibliotekach*, [w:] *Dokumenty życia społecznego w bibliotece: materiały z ogólnokrajowej konferencji zorganizowanej przez Bibliotekę Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu w dniach 2–3 czerwca 1969 r.*, pod red. J. Albina, Wrocław 1970, s. 19.

⁴⁰ Ulotna i oryginalna spuścizna wytworzona na Dolnym Śląsku, zachowana w zasobach krajowych, regionalnych, a także zagranicznych instytucji wyspecjalizowanych w gromadzeniu zabytków kultury materialnej z różnych epok, umożliwia rekonstruowanie, badanie wielokulturowej, burzliwej historii obecnego województwa dolnośląskiego. Przykładowo, Muzeum Narodowe w Pradze (*Národní muzeum*) przechowuje unikatową ulotkę z 1708 r. upamiętniającą wmurowanie kamienia węgielnego pod budowę Józefińskiej Królewskiej Akademii Rycerskiej w Legnicy, której wychowankami byli m.in. bracia Antoni (1718–1782) i Stanisław (1720–1783) Lubomirscy, Andrzej H. Zamojski (1716–1792) oraz Feliks Łojko-Rzędziejowski (1717–1779).

⁴¹ Także utwór wierszowany kaznodziei J. Scholtza *Beschreibung lines erschrecklichen Donnerschlags... zu Breslau*, opisujący uderzenie pioruna we Wrocławiu w 1565 r., oraz wiersz łaciński M. Hoffmana *De horrendis duabus coruscationibus guae facta sunt vratislaviae* z 1566 r.; A. Mańko-Matysiak, *Druki ulotne*, [w:] *Encyklopedia Wrocławia*, pod red. J. Harasimowicza, Wrocław 2006, s. 166.

narodów lub całych kontynentów, wyjątkowe, niepowtarzalne i oryginalne dokumenty, w tym druki ulotne. Wśród pochodzących z Polski materiałów efemerycznych ujętych na liście „Pamięć Świata” znajdują się także wydawnictwa zaliczane do druków efemerycznych, na przykład instrukcje dla wizytatorów szkół, raporty o stanie szkół i programy nauczania pochodzące z Archiwum Komisji Edukacji Narodowej, a także obwieszczenia, wezwania, kartki żywnościowe, opakowania, etykiety, plakaty z Archiwum Emanuela Ringelbluma — zbioru dokumentów gromadzonych z narażeniem życia oraz wydobytych dotychczas z dwu skrytek z ruin getta warszawskiego.

2. Stan badań

Problem przydatności oraz wykorzystania druków ulotnych i okolicznościowych do badań naukowych nie był dotąd przedmiotem naukowego opracowania. Przegląd wydawnictw ogólnych dotyczących źródeł informacji — zarówno encyklopedii, słowników, dysertacji i monografii, jak i bibliografii oraz szczegółowych analiz źródłoznawczych dotyczących efemerycznych źródeł — wykazuje, iż opinie bibliotekoznawców na temat użyteczności faktograficznej źródeł efemerycznych są częściowe i pobieżne. W dorobku polskiej współczesnej bibliologii brak dotąd prac, w których badano i wykorzystano jako źródło dokumentacji określonego zjawiska, cały, w stopniu, w jakim pozwalała kompletność zachowania, zasób druków niekonwencjonalnych, a nie tylko ich wybraną, dobraną do jakiegoś celu część, na przykład druki teatralne, religijne. Pomimo to ciekawa okazała się historia zainteresowania niekonwencjonalnymi źródłami informacji, opisywana przez uczonych, w tym wybitnych znawców kultury, bibliotekoznawców, bibliografów, historyków druku, archiwistów działających na przełomie XIX i XX wieku oraz w czasie rozkwitu nauki polskiej w latach 1918–1939.

Po II wojnie światowej, w opublikowanej w 1948 roku pracy *Studia nad książką poświęconę pamięci Kazimierza Piekarskiego* Jan Muszkowski stwierdził, iż „druki te [dokumenty życia społecznego — A. F.-B.] nie są bezwartościowe pod względem naukowym”⁴². Następnie, dopiero od końca lat 50. ubiegłego wieku z dużymi przerwami ukazywały się, najczęściej niesamoistne wydawniczo, publikacje pochodzące z Biblioteki Jagiellońskiej, Biblioteki Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu, Biblioteki Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu oraz Wojewódzkiej i Miejskiej Biblioteki Publicznej im. Tadeusza Mikulskiego we Wrocławiu. Dotyczyły one przede wszystkim praktyki gromadzenia, opracowania, przechowywania oraz udostępniania druków ulotnych i okolicznościowych. Na potrzeby bibliotekarskiej pragmatyki przyjęto wówczas, iż głównym wyróżnikiem prezentowanego rodzaju materiałów jest odzwierciedlająca życie

⁴² J. Muszkowski, *op. cit.*, 102–103.

społeczne treści. Forma druków efemerycznych stanowiła jedynie dopełnienie, wyróżnik kwalifikujący dany dokument do grupy wydawnictw specjalnych, szerokiego zasobu dokumentów życia społecznego. Książki, referaty publikowane w zbiorowych opracowaniach naukowych z zakresu bibliologii i bibliotekoznawstwa, jak również artykuły wydawane w czasopismach naukowych lub fachowych z tych samych dziedzin dowodzą zainteresowania niekonwencjonalnymi źródłami informacji ujmowanymi w sposób wycinkowy i fragmentaryczny⁴³. Kierunek ten potwierdzają prace odnotowane w *Polskiej bibliografii bibliologicznej*. Prócz wciąż otwartego zagadnienia definicji dokumentów niekonwencjonalnych, prób ścisłego określenia tego rodzaju materiałów, opisanie ich statusu w zbiorach bibliotecznych, przedstawiano najczęściej dzieje zgromadzonych w bibliotekach, wybranych kolekcji druków ulotnych i okolicznościowych lub zawężonego do określonych rodzajów wydawnictw efemerycznych fragmentu zbiorów⁴⁴. Sygnalizowano obecność dokumentów niekonwencjonalnych w komunikacji piśmiennej oraz potencjalną źródłową wartość określonych publikacji, na przykład afiszy, epitalamiów, kart pocztowych, akcydensów⁴⁵. Powojenne opracowania na temat druków ulotnych ujawniły aktywność oraz znaczenie naukowych ośrodków wrocławskich — reprezentowanych przede wszystkim przez uczonych związanych z obecnym Instytutem Informacji Naukowej i Bibliotekoznawstwa Uniwersytetu Wrocławskiego. Szczególnie przydatne okazały się publikacje Kazimierzy Maleczyńskiej, Józefa Szczepańca, Krzysztofa Migonia i Anny Żbikowskiej-Migoń ukazujące wykorzystanie druków ulotnych i okolicznościowych do badań nad barokiem, a zwłaszcza oświeceniem, kiedy odgrywały one niezwykle istotną rolę w komunikacji społecznej, nad miejscem różnych rodzajów wydawnictw efemerycznych w systemie komunikacji, udziałem druków ulotnych (między innymi orientalnych, hebrajskich) w produkcji dawnych oficyn typograficznych i przy-

⁴³ Zwiększenie zainteresowania bibliotek publicznych dokumentami życia społecznego opisał np. Lucjan Biliński w publikacji *Biblioteki publiczne końca XX wieku* wydanej w 2001 r. Intensywne gromadzenie tego rodzaju materiałów autor tłumaczył wzrostem produkcji dżs-ów po 1989 r., co wynikało m.in. ze zniesienia cenzury, aktywizacji życia społecznego w Polsce oraz rozwoju gospodarki rynkowej. Za czynniki sprzyjające tworzeniu kolekcji druków efemerycznych w bibliotekach publicznych autor uznał także zadania tych placówek w zakresie informacji o regionie oraz obowiązek opracowania bibliografii regionalnych. Także zainteresowanie czytelników unikatowymi zbiorami wzmagало potrzebę ich kolekcjonowania, L. Biliński, *Biblioteki publiczne końca XX wieku*, Warszawa 2001, s. 89–92.

⁴⁴ Zob. W. Pawłowicz, A. Duda-Koza, *Tylko z Polską...: druki ulotne z okresu powstań śląskich i plebiscytu w zbiorach Biblioteki Śląskiej*, Biblioteka Śląska, Katowice 2008; A. Kabata, *Druki ulotne XIX wieku w Bibliotece Czartoryskich w Krakowie*, Kraków 2002; J. Aleksziński, *Druki ulotne dotyczące konfederacji targowickiej i drugiego rozbioru Polski w zbiorach Biblioteki Uniwersyteckiej w Poznaniu*, Poznań 1983.

⁴⁵ Obecność materiałów efemerycznych w komunikacji piśmiennej opisywali m.in. A. Łysakowski, S. Vrtel-Wierczyński, J. Muszkowski, H. Więckowska, H. Pliszczyńska, J. Szczepaniec, H. Hleb-Koszańska, H. Sawoniak oraz L. Marszałek.

datności badawczej wybranych typów wydawnictw ulotnych do badań księgoznawczych. Prace naukowe powstałe we Wrocławiu odnosiły się także do druków ulotnych wytwarzanych w przeszłości na Dolnym Śląsku i zachowanych w zbiorach Biblioteki Uniwersyteckiej we Wrocławiu (między innymi XVII-wiecznych relacji z koronacji polskich królowych, na przykład Eleonory Wiśniowieckiej, 1670, pism ulotnych i relacji z wojen z Turkami, oblężenia Wiednia oraz gazetek donoszących o odsieczy Jana III Sobieskiego)⁴⁶.

Największe dotąd opracowania polskie zwarte poświęcone drukom ulotnym i okolicznościowym to w kolejności chronologicznej: 1) pod redakcją Janusza Albina: *Dokumenty życia społecznego w bibliotece. Materiały z ogólnokrajowej konferencji zorganizowanej przez Bibliotekę Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu w dniach 2–3 czerwca 1969 r.*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1970, 2) Anety Firlej-Buzon: *Dokumenty życia społecznego w teorii i praktyce bibliotekarskiej w Polsce*, Warszawa 2002 oraz 3) najobszerniejsza dotychczas publikacja pod redakcją Krzysztofa Migonia, Marty Skalskiej-Zlat oraz Anny Żbikowskiej-Migoń zatytułowana *Druki ulotne i okolicznościowe — wartości i funkcje*, Wrocław 2006. Najstarsza publikacja mieści referaty oraz komunikaty, których autorami są w przeważającej mierze bibliotekarze praktycy kierujący lub/i tworzący od podstaw kolekcje dokumentów niekonwencjonalnych, między innymi Henryk Łapiński, Władysława Sokołowska, Lucjan Kiełkowski, Wanda Wolińska, jak również badacze zainteresowani tą kategorią druków — wspomniani Józef Szczepaniec oraz Edward Chełstowski z Uniwersytetu Jagiellońskiego. Autorzy tekstów zawartych w opracowaniu skupili się na przedstawieniu: zakresu znaczeniowego terminów określających dokumenty niekonwencjonalne (przede wszystkim promowanego wówczas pojęcia dokumenty życia społecznego — dżs); charakterystyki treściowej historycznych, publikowanych

⁴⁶ K. Maleczyńska, m.in.: *Dzieje starego piśmiennictwa śląskiego*, Wrocław 1961; *Zainteresowania czytelnicze mieszczan dolnośląskich okresu Renesansu*, Wrocław 1982; J. Szczepaniec, m.in.: *Drukarnia Wolna Jana Potockiego w Warszawie: 1788–1792*, Wrocław 1998; przerwana śmiercią Profesora praca badawcza *Bibliografia druków powstania kościuszkowskiego* (według opisu projektu badawczego zawartego w bazie Nauka Polska J. Szczepaniec odnalazł i opisał ok. 930 druków ulotnych z czasów powstania kościuszkowskiego, m.in. uniwersały T. Kościuszki, Rady Najwyższej Narodowej i władz powstańczych, rezolucje, proklamacje, obwieszczenia, rozporządzenia, odezwy, instrukcje, rozkazy, kazania, pieśni powstańców, głośy obywateli, rachunki, taksy i komunikaty. Rozpoznane druki ujawniły aktywność wydawniczą zakładów typograficznych wspierających powstanie — m.in. drukarni Akademii Wileńskiej, warszawskich drukarni pijarów, Wydziału Instrukcji Narodowej w Lublinie, drukarni trynitarzy w Grodnie); K. Migoń — oprócz cytowanych w niniejszej pracy — także: *Drukarstwo orientalne i hebrajskie na Śląsku w XVI–XVIII w.*, [w:] *500-lecie polskiego słowa drukowanego na Śląsku: materiały sesji naukowej 9–11 X 1975 Wrocław*, pod red. K. Maleczyńskiej, Wrocław 1978, s. 75–81; A. Żbikowska-Migoń, *Początki bibliometrii? Oświeceniowa próba analizy statystycznej katalogów księgarskich*, „Roczniki Biblioteczne” 31, 1987, (druk: Wrocław 1988), z. 1, s. 175–188; J. Fercz, E. Pitak, *Polonika zagraniczne w Bibliotece Uniwersyteckiej we Wrocławiu: informator*, Wrocław 1998.

głównie w czasach oświecenia druków ulotnych i okolicznościowych; potrzebie gromadzenia materiałów efemerycznych dokumentujących działalność środowisk opozycyjnych i artystycznych oraz zaprezentowaniu na przykładach Biblioteki Narodowej i Biblioteki Zakładu Narodowego im. Ossolińskich najważniejszych problemów praktyki bibliotekarskiej z zakresu materiałów niekonwencjonalnych. W omawianej publikacji zasygnalizowano informacyjną przydatność dokumentów niekonwencjonalnych niosących cenne dane na temat wiedzy o społeczeństwie oraz historii typografii. Zawarto też zwięzły informator o ówczesnym stanie zbiorów druków ulotnych i okolicznościowych gromadzonych w polskich bibliotekach naukowych i publicznych.

Opublikowana przez Wydawnictwo Stowarzyszenie Bibliotekarzy Polskich praca *Dokumenty życia społecznego w teorii i praktyce bibliotekarskiej w Polsce* stanowi próbę przeglądu całości zagadnień teoretyczno-praktycznych związanych z niekonwencjonalnymi materiałami bibliotecznymi przechowywanymi w polskich bibliotekach. Zaprezentowano tu rodzaje oraz szacunkowy stan liczbowy zebranych w różnego typu księżnicach kolekcji druków ulotnych, sposoby ich gromadzenia, kryteria doboru i selekcji oraz metody opracowania, udostępniania i informowania o tego rodzaju materiałach, sposoby zabezpieczania i przechowywania tych wydawnictw. Praca zawiera informacje o badaniach uczonych z kręgu kultury anglosaskiej (najbardziej uznani z nich to Brytyjczycy: J. Lewis, M. Dewe, Ch. Makepeace, A. Clinton, M. Rickards, Amerykanie: Gilder Rosamond, George Freedley, Paul Myers, Leslie Shephard, Jean Weihs, Dalton Plunkett, i wreszcie Kanadyjczycy: Ozaki Hiroko i Barbara Rush) z zakresu dokumentów niekonwencjonalnych, którym od połowy ubiegłego wieku poświęcano wiele uwagi, czego dowodem jest między innymi powstanie w 1993 roku naukowego ośrodka akademickiego Center of Ephemera Studies działającego przy Department of Typography and Graphic Communication, London University of Reading, a także funkcjonowanie specjalistycznych stowarzyszeń miłośników, kolekcjonerów oraz badaczy dokumentów ulotnych i okolicznościowych⁴⁷.

Publikacja *Druki ulotne i okolicznościowe — wartości i funkcje*, będąca pokłosiem międzynarodowej konferencji naukowej zorganizowanej w Wojnowicach w 2004 roku przez Instytut Informacji Naukowej i Bibliotekoznawstwa Uniwersytetu Wrocławskiego, złożona z tekstów 26 badaczy, między innymi bibliologów, historyków, historyków sztuki, filologów, teatrologów, muzykologów, politolo-

⁴⁷ Center of Ephemera Studies organizuje kursy, szkolenia, seminaria naukowe na temat druków efemerycznych oraz wystawy druków odnoszących się do wybranych zagadnień; rejestruje też wszelkie publicznie dostępne kolekcje tego rodzaju materiałów, prowadzi prace nad kolejnymi edycjami *The Encyclopedia of Ephemera...*; część działań dotyczących praktyki gromadzenia, opracowania, katalogowania druków ulotnych Center of Ephemera Studies podejmuje wspólnie z British Museum, British Library, Foundation for Ephemera Studies oraz Public Record Office, *Ephemera: The stuff of history. Report of the Working Party...*, s. 10.

gów, bibliotekoznawców, kulturoznawców, naukowców oraz bibliotekarzy, archiwistów i muzealników, stanowi dowód wielokierunkowości ujęć i interpretacji, wieloaspektowości studiów i analiz prowadzonych przy wykorzystaniu zjawiska niekonwencjonalnych źródeł informacji. Praca jest dotąd jedynym studium badawczym, w którym podjęto, przykładowo, kwestie terminologiczne, systematyzację omawianych materiałów, a także próbę określenia miejsca niekonwencjonalnych źródeł informacji w nauce, w procesie badań historycznych, ponadto wartość dokumentalną, faktograficzną, artystyczną, sentymentalną, praktyczną oraz użytkową materiałów ulotnych i okolicznościowych. Po raz pierwszy w polskiej literaturze naukowej omówiono bardzo szeroki wachlarz zagadnień odnoszących się do zadań, celów, ról oraz funkcji pełnionych przez druki ulotne i okolicznościowe, które zostały ukazane przez pryzmat historii, właściwie od momentu wynalazku druku. Wagę oraz znaczenie tego rodzaju dokumentów zaprezentowano z perspektywy przedmiotowej, formalnej, treściowej, funkcjonalnej, historycznej, informacyjnej i komunikacyjnej. Wskazano miejsce druków ulotnych i okolicznościowych w kulturze książki, teorii bibliologicznej i bibliotekoznawczej oraz działalności innych nauk humanistycznych. Opracowanie *Druki ulotne i okolicznościowe — wartości i funkcje* zgodnie z założeniem organizatorów konferencji miało się stać punktem wyjścia do dalszych badań naukowych nad fenomenem tytułowego rodzaju materiałów.

Warto też wspomnieć opracowanie pod redakcją Radosława Gazińskiego *Zbiory specjalne i regionalia w polskich bibliotekach naukowych i publicznych. Materiały z III ogólnopolskiej konferencji naukowej zorganizowanej przez Bibliotekę Główną Uniwersytetu Szczecińskiego 9–11 września 2009 r.*, w którym przedstawiono kilka artykułów odnoszących się do określonych kolekcji druków ulotnych i okolicznościowych gromadzonych w polskich bibliotekach naukowych, między innymi w Bibliotece Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu, Bibliotece Uniwersyteckiej w Warszawie, Bibliotece Akademii Medycznej we Wrocławiu, Bibliotece Towarzystwa Naukowego Płockiego, a także do wybranych publicznych bibliotek łódzkich i zachodniopomorskich.

Z myślą o popularyzacji kolekcji druków ulotnych i okolicznościowych, do których dostęp z różnych względów, na przykład potrzeby ochrony, konserwacji i konieczności digitalizacji, jest utrudniony, podejmowano także inicjatywy wydawnicze prezentujące wybrane kolekcje lub fragmenty unikatowych zasobów dokumentów życia społecznego. W 2004 roku ukazała się publikacja *Plakat Polski 1899–1945 ze Zbiorów Specjalnych Biblioteki UMCS w Lublinie*, pod red. Marka Jędrycha. Zaprezentowano w niej reprodukcje wybrane z bogatej, liczącej ponad 10,5 tysiąca litografii kolekcji oryginalnych prac najwybitniejszych polskich twórców dawnej grafiki użytkowej, jak choćby Józefa Mehoffera czy Henryka Tomaszewskiego. Wiadomości na temat największego (ok. 150 tysięcy) w Polsce zbioru dawnych pocztówek Biblioteki Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu

ogłosił drukiem Jan Kotłowski — autor *Pocztówki: kolekcja Biblioteki Uniwersyteckiej w Toruniu, Wystawa w Muzeum Okręgowym w Toruniu, Dom Eskenów: Festiwal Książki w Toruniu*, Toruń 1997. Nakładem Biblioteki Narodowej ukazały się dotąd trzy obszernie opracowania: 1) Barbary Łętochy, Aliny Całej i Zofii Głowickiej: *Dokumenty życia społecznego Żydów polskich (1918–1939) w zbiorach Biblioteki Narodowej*, Warszawa 1999, 2) B. Łętochy, Aleksandra Messera, A. Całej: *Żydowskie druki ulotne w II Rzeczypospolitej w zbiorach Biblioteki Narodowej*, Warszawa 2004, tom 1, oraz 3) B. Łętochy, A. Messera, A. Całej, Z. Głowickiej: *Żydowskie druki ulotne w II Rzeczypospolitej w zbiorach Biblioteki Narodowej*, Warszawa 2006, tom 2. W recenzji pierwszej z wymienionych publikacji Jerzy Tomaszewski stwierdził: „[...] wielu [badaczy — A. F.-B.] nie zdaje sobie nawet sprawy z tego, iż takie druki są przechowywane w bibliotekach. Zdarza się nawet, że niektórzy pracownicy bibliotek nie są świadomi ich istnienia”⁴⁸.

W 2001 roku pierwszy numer „Biuletynu Informacyjnego Biblioteki Narodowej” poświęcono problemom dokumentów życia społecznego, przechowywanych w Zbiorach Zakładu Dokumentów Życia Społecznego Biblioteki Narodowej, a także Biblioteki Polskiej w Paryżu. Zaprezentowano wiadomości o wydzielonych zbiorach materiałów efemerycznych publikowanych w Polsce oraz poza granicami kraju, m.in. w okresie wojny i okupacji. Opisano unikatową kolekcję ulotnych druków bibliologicznych pochodzących z XIX, XX oraz XXI wieku. Ukazano przydatność źródłową opisywanych publikacji do badań nad cenzurą, zjawiskami publicznego życia towarzyskiego i kulturalnego w XIX oraz XX wieku⁴⁹. W numerze podjęto także temat ochrony oraz konserwacji druków ulotnych.

Spśród uczonych reprezentujących inne niż bibliologia, bibliotekoznawstwo oraz informatologia dziedziny wiedzy, określone rodzaje druków ulotnych i ilościowościowych, na przykład afisze, bilety i programy teatralne (w tym w formie pocztówek), plakaty, także teatralne oraz filmowe, karty pocztowe, obwieszczenia, edykty, epitalamia opisywali w stosunkowo nieodległej przeszłości między innymi teatrologi: Zbigniew Raszewski, Jerzy Got i Emil Orzechowski, historycy sztuki: Paweł Banaś (na przykład pocztówki edytowane na Dolnym Śląsku po 1945 roku), Ewa Makomaska, Anna Agnieszka Szablowska, historyk sztuki oraz muzykolog Dorota Folga-Januszewska, filolodzy i literaturoznawcy: Edmund Kotarski, Małgorzata Baranowska, Beata Stuchlik-Surowiak, socjolog: Tomasz Ferenc, Waldemar Dymarczyk, Piotr Chomczyński⁵⁰.

⁴⁸ J. Tomaszewski, „Biuletyn Informacyjny Biblioteki Narodowej” 1999, nr 3, s. 54.

⁴⁹ A. Karczewska, *Wydawnictwa Samodzielnej Brygady Strzelców Karpackich i 2. Korpusu*, „Biuletyn Informacyjny Biblioteki Narodowej” 2001, nr 1(156), s. 29–31; M. Klamut, *Dokumenty życia społecznego (1939–45)*, *ibidem*, s. 24–28; J. Kostecki, *Materiały do dziejów carskiej cenzury zagranicznej (1830–1914)*, *ibidem*, s. 22–23.

⁵⁰ Z. Raszewski, *Dokumentacja przedstawienia teatralnego*, [w:] *Dokumentacja w badaniach literackich i teatralnych. Wybrane problemy*, pod red. J. Czachowskiej, Wrocław 1970; J. Got, *Rola przedsiębiorstwa w świecie teatru. Fakty, wrażenia, przypuszczenia*, [w:] *Teatrologia polska*

3. Cel, metody, struktura pracy

Niniejsza praca realizuje następujące cele: rozpoznanie, zbadanie i opisanie całego zasobu dokumentacji efemerycznej wytworzonej na Dolnym Śląsku w latach 1945–1956 oraz ukazanie jej faktograficznego bogactwa w świetle wielu aspektów życia kulturalnego, społecznego, politycznego Dolnego Śląska. Jest próbą uporządkowania definicyjnego i typologicznego tych zasobów w ujęciu zarówno pojęciowym, jak i operacyjno-funkcjonalnym: źródłoznawczym, informacyjnym, bibliotekarskim. Zmierza w ten sposób do skonstruowania modelu badań druków ulotnych i okolicznościowych oraz wyznaczenia kierunków przyszłych prac badawczych w tym zakresie.

Zasięgiem chronologicznym niniejsza praca obejmuje lata 1945–1956, czas, w którym dokonały się zmiany przełomowe w historii Europy Środkowo-Wschodniej, Polski oraz Dolnego Śląska. Dzieje zainteresowania uczonych źródłową wartością druków ulotnych i okolicznościowych, jak też ich historię kolekcji w polskich księgozbiorach przedstawiono w perspektywie wcześniejszej, XVIII-, XIX- i XX-wiecznej.

Zachowane w dolnośląskich bibliotekach naukowych o humanistycznym profilu gromadzenia oraz w archiwach druki efemeryczne wytworzone w ciągu lat 1945–1956 umożliwiają stworzenie syntezy życia regionalnej społeczności, opisanie różnorodnych wymiarów pierwszych dwunastu lat powojennej historii Dolnego Śląska. Dwunastolecie to, analizowane na podstawie faktów i danych zarejestrowanych w źródłach niekonwencjonalnych, dzieli się na cztery okresy wyznaczone uwarunkowaniami politycznymi, ideologicznymi oraz społecznymi, które w sposób zasadniczy organizowały życie regionalnej społeczności. Zmiany ewoluowały oraz przenikały się, ukazując wiele interesujących wątków w szerszej perspektywie powojennego życia społecznego Dolnoślązaków:

1) kwiecień/maj 1945 roku — moment początkowy, propagandowo określany jako powrót Ziemi Zachodnich do Macierzy, oraz lata 1945–1946 — czas chaosu wywołanego przeniesieniem granic, zasiedlaniem Okręgu II Administracyjnego Dolnego Śląska, w tym obecnością tu przedstawicieli różnych nacji

u schyłku XX wieku, pod red. J. Michalika, A. Marszałek, Kraków, 2001; P. Banaś, *Orbis Pictus. Świat dawnej karty pocztowej*, Wrocław 2005; *idem*, *Oswajanie ziem odzyskanych. Dolny Śląsk na pocztówkach pierwszej powojennej dekady*, Wrocław 2009; M. Baranowska, *Posłaniec uczuć. Prywatna historia pocztówki*, Warszawa 2003; E. Makomaska, *Polski afisz teatralny*, Warszawa 1974; A. Szablowska, *Plakat polski w zbiorach Biblioteki Polskiej w Paryżu*, Warszawa 2011; A. Szablowska, M. Senkiw, *Plakat polski. Ze zbiorów Muzeum Etnografii i Przemysłu Artystycznego Instytutu Narodoznawstwa Narodowej Akademii Nauk Ukrainy we Lwowie*, Warszawa 2009; D. Folga-Januszewska, *Ach! Plakat filmowy w Polsce*, Olszanica 2009; *Socjologia wizualna w praktyce. Plakat jako narzędzie propagandy wojennej*, pod red. T. Ferenca, W. Dymarczyka, P. Chomczyńskiego, Łódź 2011 — tu także M. Melnyk, M. Forc, A. Matuchniak-Krasuska, E. Wajbert-Wąsiewicz, K. Biskupska.

wbrew tendencji tworzenia państwa narodowego, organizowaniem od podstaw bytu przesiedlonej ludności podejmującej olbrzymie wysiłki w celu zebrania pól rolnych, okres odbudowy zniszczeń wojennych, uruchamiania zakładów pracy, tworzenia nowych miejsc pracy⁵¹; treść licznych publikacji efemerycznych wytwarzanych przede wszystkim przez organizującą się administrację ujawnia tempo otwierania przedsiębiorstw, warsztatów rzemieślniczych i innych zakładów pracy, jak również liczne problemy, z którymi borykali się przesiedleni⁵²; utrwalone w drukach dowody aktywności obywatelskiej, bezpośredniego udziału w życiu społecznym, prezentują pomysły rozwiązań oraz formy i skalę działań, tak zwanych inicjatyw oddolnych, akcji podejmowanych lokalnie przez formujące się samorzutnie związki i stowarzyszenia, także partie polityczne, w celu pokonywania skutków biedy, bezdomności, sieroctwa, udzielania pomocy i wsparcia inwalidom, więźniom obozów koncentracyjnych i hitlerowskich więzień, wdowom samotnie wychowującym dzieci, demobilizowanym żołnierzom i innym, a także jednoczenia przybyłych, tworzenia tu więzi społecznych, wspierania kultury, oświaty, sportu, opieki sanitarnej i zdrowotnej;

2) lata 1945–1947/48, w których osiedlający się na terytorium o niepewnej i kwestionowanej przynależności państwowej, w poczuciu względnej wolności i autonomii, podejmowali wysiłki zmierzające do osiągnięcia stabilnej egzystencji w jej wszelkich wymiarach; był to także czas rozpoznania oraz żywej publicznej debaty nad zasobami i przyszłością regionu w trosce o jego rozwój;

⁵¹ Kierownicy zakładów pracy od września 1945 r. zobligowani byli powiadamiać Wydział Pracy i Opieki Społecznej Zarządu Miejskiego m. Wrocławia „o każdym zaistnieniu i każdym wolnym miejscu pracy i miejscu nauki zawodowej”. Niewypełnienie obowiązku groziło aresztem do 3 miesięcy lub grzywną do 3 tys. zł., obwieszczenie z dnia 12 września 1945 r. Naczelnika Wydziału Pracy i Opieki Społecznej, „Pionier” Zakłady Graficzne we Wrocławiu, format A3, zachowane w 4 egz. w zbiorach Gabinetu Śląsko-Łużyckiego Biblioteki Uniwersyteckiej we Wrocławiu.

⁵² Liczne obwieszczenia dotyczące rejestracji zakładów pracy, zakładów rzemieślniczych zatrudniających więcej niż pięć osób, np. dnia 6 października 1945 r. ukazało się obwieszczenie Zarządu Miejskiego m. Wrocławia podające zasady rozdziału artykułów żywnościowych i codziennego użytku za pomocą tzw. kart żywnościowych. Miejskie Urzędy Obwodowe wydawały pięć kategorii kart żywnościowych: I, II, III, IR, IIR, które następnie rozprowadzano w Zakładach Pracy lub przez upoważnionych administratorów i właścicieli domów. Prawo do otrzymania kart przysługiwało wyłącznie tzw. ludności nierolniczej/pracującej nierolniczo, podzielonej na następujące grupy:

„1) pracownicy instytucji i fabryk państwowych i samorządowych; 2) pracownicy zakładów, instytucji i fabryk oraz organizacji prywatnych o stawkach płac odpowiadających cenom artykułów reglamentowanych, a więc zbliżonych do płac pracowników zakładów instytucji państwowych; 3) osoby wykonywujące prace, nie posiadające charakteru stałego, a uznane za ważne ze społecznego punktu widzenia, np.: praca literatów, adwokatów, pracowników farmaceutycznych itp.; 4) członkowie rodzin osób pracujących, emeryci, inwalidzi i osoby nie pracujące, które ze względów humanitarnych zasługują na zaopatrzenie, jak chorzy w szpitalach, w sanatoriach, dzieci w żłobkach, ochronkach i sierocińcach itp.”, obwieszczenie Pełnomocnika Rządu RP na m. Wrocław z dnia 6 października 1945 r., „Pionier” Zakłady Graficzne we Wrocławiu, format A2, zachowane w 4 egz. w zbiorach Gabinetu Śląsko-Łużyckiego Biblioteki Uniwersyteckiej we Wrocławiu.

w świetle licznych zachowanych publikacji niekonwencjonalnych oraz ze świadomością postępującego komunizowania Polski, sowietyzacji, okres ten można uznać za czas organizowania, tworzenia się na Dolnym Śląsku społeczeństwa aktywnego, solidarnego, odpowiedzialnego, a nawet obywatelskiego;

3) lata 1948/49–1955 wyznaczają regres intensywnego życia społecznego, czas zanikania spontanicznej działalności społecznej w regionie; nieliczne inicjatywy utrwalone w drukach ulotnych i okolicznościowych podejmowane na polu polityki, gospodarki, kultury, nauki, oświaty i innych projektowane były odgórnie przez organizacje centralne, ogólnokrajowe oraz wojewódzkie, kontrolujące i ograniczające aktywność w celu sowietyzacji społeczeństwa. Zachowane druki ukazują skutki narzucenia w Polsce radzieckich form ustrojowych (metodami opisanymi na przykład w pracy Michała Hellera *Maszyna i śrubki. Jak hartował się człowiek sowiecki*⁵³) — upaństwowienie (między innymi likwidacja dolnośląskiej spółdzielczości, przejście majątków spółdzielni⁵⁴), infantyliczacja (uwidocziona

⁵³ M. Heller, *Maszyna i śrubki. Jak hartował się człowiek sowiecki*, Paryż 1988; A. Zinowiew, *Homo sovieticus*, wyd. pol., Londyn 1984.

⁵⁴ W zbiorach Gabinetu Śląsko-Lużyckiego odnaleziono 40 wydanych w latach 1945–1947 bardzo interesujących druków ulotnych i okolicznościowych — afiszy, ulotek, zarządzeń, zaproszeń, mandatów dla delegatów spółdzielni produkcyjnych, deklaracji członkostwa, dokumentujących aktywność spółdzielczą Dolnoślązaków. Organizowanie i rozwijanie w województwie wrocławskim spółdzielni wynikało z różnych czynników społecznych i gospodarczych, np. struktury demograficznej napływowej społeczności, poziomu jej wykształcenia, chęci i przygotowania do podjęcia zatrudnienia, sytuacji ekonomicznej zastanej na Ziemiach Zachodnich, stopnia ich uprzemysłowienia oraz zachowania parku maszynowego. W grę wchodziła także wspomniana w dokumentach ulotnych silna potrzeba „stworzenia egzystencji”, powrotu do stabilnych warunków życia oraz bardzo często opisywanego we wspomnieniach dolnośląskich pionierów zapału do działalności organizacyjnej i pracy, która zapewniała możliwość przeżycia. Również stałe i poważne problemy zaopatrzeniowe, braki w przemyśle spożywczym, odzieżowym i inne miały wpływ na organizowanie w województwie wrocławskim spółdzielni i rozwijanie przedwojennych, polskich tradycji spółdzielczości, w tym łódzkich, warszawskich czy wreszcie lwowskich, związanych choćby z osobą Franciszka Stefczyka. Zachowane publikacje efemeryczne dokumentują także organizację systemu kształcenia oraz dokształcania spółdzielczego prowadzonego w kilku wrocławskich i legnickich szkołach średnich — w Państwowym Liceum Spółdzielczym przy ul. Worcella we Wrocławiu, w Państwowym Gimnazjum i Liceum Handlowym oraz Administracyjnym, Państwowym Liceum Spółdzielczym i Państwowej Szkole Przysposobienia Spółdzielczego I-ego stopnia w Legnicy i w Zakładzie Doskonalenia Rzemiosła we Wrocławiu. Liczba akcydensów informacyjnych oraz manipulacyjnych zachowanych w rozpoznanych zbiorach wskazuje, iż w analizowanym okresie na Dolnym Śląsku aktywność spółdzielcza reprezentowana liczbą publikacji efemerycznych była najwyższa w 1946 r. Fakt ten potwierdza np. afisz opublikowany w Dzierżoniowie w 1947 r. z okazji „Dnia Spółdzielczości”, w którym szacowano, iż „w ciągu 2 lat pracy w powiecie dzierżoniowskim powstało 28 spółdzielni »spożywców i Samopomocy Chłopskiej«, 27 spółdzielni pracy z około 10.000 członków, ponad 100 sklepów spółdzielczych i szereg wytwórni”: afisz „Obywatele!” z dnia 28 września 1947, Drukarnia Państwowa Dzierżoniów, format A1, zachowany w 2 egz. w zbiorach Gabinetu Śląsko-Lużyckiego Biblioteki Uniwersyteckiej we Wrocławiu.

w afiszach, broszurach atakowanie tradycyjnych wartości, w tym religii⁵⁵), powszechna ideologizacja (odzwierciedlona choćby w wykazach lektur publikowanych w broszurach dokumentujących etapy Ogólnopolskiego Konkursu Czytelników Bibliotek Wiejskich), nacjonalizacja czasu (określanie w drukach ulotnych form spędzania wolnego czasu, w tym świąt)⁵⁶ oraz szerzona w drukach kultura donosu i sprawozdawczości (na przykład walka z reakcją i licznymi wrogami demokracji: między innymi z imperialistami, kapitalistami, bogaczami, kułakami, wyzyskiwaczami, sabotażystami, kosmopolitami, słuchaczami „faszystowskich audycji Głosu Ameryki i Wolnej Europy”, następnie z tak zwanym elementem plebańskim, drobnomieszczańskim, przestępczym oraz tymi, „którzy przywykli do żerowania na trudnościach [...] młodej gospodarki” — szabrownikami, spekulantami, szkodnikami — społecznymi, politycznymi; łapownikami, bumelantami, przekupniami, darmożjadami, pasożytami i innymi)⁵⁷;

⁵⁵ Najjaskrawiej widoczna w afiszach „Wieczorów Piątkowych” organizowanych przez Wojewódzki Komitet Żydowski we Wrocławiu od 1949 r. w rozpoczynający się po zachodzie słońca szabas/szabat. Nie mogło być sprawą przypadku umiejscowienie tego cyklu, o wyraźnie udokumentowanym w drukach polityczno-propagandowym programie, w czasie judaistycznego święta. „Wieczory Piątkowe” realizowane były do 1968 r. W pracy S. Bronszejna *Z dziejów ludności żydowskiej na Dolnym Śląsku po II wojnie światowej*, Wrocław 1993, opisano je jako popularne lub cieszące się popularnością. Fakt ten ukazuje stopień zeświecczenia żydowskiej społeczności, która po utracie autonomii pozostała na Dolnym Śląsku. Uwidacznia też programowe łamanie zasad religijnych, stąd odnalezione druki efemeryczne dokumentujące tego rodzaju praktyki mogą być przydatnymi źródłami np. do badań religioznawczych; także licznie reprezentowane w zbiorach bibliotek i archiwów druki ideologicznie zaangażowane i kierowane do ogółu — afisze, ulotki, broszury, plakaty oraz akcydensy manipulacyjne, m.in. legitymacje produkowane w celu rozpowszechniania pożądanego po wojnie koncepcji prezentują metody propagowania określonego stosunku do historii narodowej oraz jej wartościowania.

⁵⁶ Między innymi afisz legnickiego Komitetu Opieki Nad Grobami Poległych Bohaterów, który 1 listopada 1946 r. w dniu Wszystkich Świętych urządził „Zbiórkę Wojska, Organizacji, Szkół i Społeczeństwa na Pl. Słowiańskim. Po uformowaniu pochód [miał ruszyć — A. F.-B.] ulicami Lenina i Wrocławską na miejscowy cmentarz celem złożenia wieńców na grobach poległych Bohaterów o wolność. Następnie pochód uda się do Sali kina Polonia na Uroczystą akademię z występami Szkoły Oficerskiej KBW”. Autorzy druku upraszali o liczne i punktualne przybycie; Drukarnia „Czytelnik” Legnica, format A2, zachowany w 2 egz. w zbiorach Gabinetu Śląsko-Łużyckiego Biblioteki Uniwersyteckiej we Wrocławiu.

⁵⁷ W zachowanych broszurach opracowywanych przez Wydział Propagandy KC PZPR, ZSL oraz WK PZPR we Wrocławiu, np. „nie ulega natomiast wątpliwości, że mieszkańcy każdej wsi wiedzą dobrze i potrafią dokładnie wskazać, kto należy do biedoty wiejskiej, kto do średniorolnych, kto jest bogaczem-wyzyskiwaczem. [...] Za średnich chłopów uznajemy gospodarzy, którzy posiadają tyle ziemi i inwentarza, że mogą żyć z własnego gospodarstwa i obrobić go bez posługiwania się pracą najemną i uciekania się do wszelkich form wyzysku innych chłopów. [...] Za chłopów bogacza należy uznać tego, który w ten czy inny sposób, w tej czy innej formie, żyje z wyzysku innych chłopów, żyje z ich pracy. [...] Należy wyrzucić bogaczy wiejskich i spekulantów ze wszystkich kół i ogniw Stronnictwa Ludowego, wyrzucić bogaczy i spekulantów z Rad Narodowych, zarządów gminnych, starostw i in. urzędów, wyrzucić bogaczy, szkodników politycznych z zarządów i rad nadzorczych, z wszystkich kierowniczych stanowisk w Związku Samopomocy Chłopskiej, ze

4) przełom 1955 i 1956 roku oraz rok 1956 — okres dostrzegalnego ożywienia, powolnej transgresji, budzenia się w województwie wrocławskim społecznych, podejmowanych oddolnie przedsięwzięć, w tym aktywności obecnych na Dolnym Śląsku mniejszości narodowych, które w latach 1945–1947 nie ujawniały swojego istnienia. Pierwszych dwanaście powojennych lat w świetle ocalonych od niepamięci druków ulotnych i okolicznościowych uwidacznia też wiele czynników zewnętrznych, międzynarodowych, które wpływały na życie regionu. Województwo wrocławskie stało się miejscem stacjonowania skoncentrowanych sił Armii Czerwonej, później sztabem Północnej Grupy Wojsk Armii Radzieckiej, w Palestynie powstało państwo Izrael, z brytyjskiej, francuskiej i amerykańskiej strefy okupacyjnej utworzono Republikę Federalną Niemiec, w krajach podporządkowanych ZSRR narastał stalinowski terror, by następnie, wskutek zmian polityki Kremla po 1953 roku, szczególnie po krytyce kultu jednostki ogłoszonej przez Nikitę Chruszczowa w czasie XX zjazdu Komunistycznej Partii Związku Radzieckiego, w lutym 1956 roku, potępić system stalinowski⁵⁸.

Zgodnie z przyjętymi założeniami metodologicznymi w przeprowadzonych badaniach skupiono się na poszukiwaniu oryginalnych materiałów ulotnych i okolicznościowych wytworzonych na Dolnym Śląsku w okresie 1945–1956. Najbardziej zasobne w źródła efemeryczne były wrocławskie biblioteki naukowe — Biblioteka Uniwersytetu Wrocławskiego, Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich oraz Dolnośląska Biblioteka Publiczna im. Tadeusza Mikulskiego. Największa, unikatowa kolekcja druków efemerycznych przechowywana w Bi-

spółdzielni gminnych, ze związków branżowych i kas pożyczkowych, wyrzucić wyzyskiwaczy i łapowników ze społecznych komisji kontrolnych, społecznych komisji rozdziału wszelkich kredytów, inwentarza, nasion i nawozów sztucznych, wyrzucić bogaczy i sabotażystów z ośrodków maszyn rolniczych i młynów”, broszura: *Walka z niesprawiedliwością na wsi: wysysk podstawowych mas chłopskich przez bogaczy wiejskich*, Warszawa 1948, s. 31, 51, Drukarnia NKW SL Skolimowska 5, format A6, zachowana w 1 egz. w zbiorach Działu DŻS BZNiO; także np. „my klasa robotnicza z kułakiem i spekulantem prowadzimy walkę [...] A kułak i spekulant mają swoją politykę, chcą się tuczyć kosztem robotników i chłopów. [...] Co jakiś czas nawet wzmaga się działalność spekulantów, kułaków, przekupniów, darmozjadów i szkodników, którzy przywykli do żerowania na trudnościach naszej młodej gospodarki, przywykli do szukania łatwych zysków ze spekulacji na towarach. Z tymi pasożytami władza ludowa musi prowadzić nieustanną walkę”, broszura: *Jak objaśniam robotnikom uchwałę rządu w sprawie zniesienia bonowego zaopatrzenia, regulacji cen, ogólnej podwyżki płac i zniesienia ograniczeń w handlu nadwyżkami produktów rolniczych*, Warszawa, ze stycznia 1953 r., s. 5–6, format A5, zachowana w 1 egz. w zbiorach Działu DŻS BZNiO; także broszura S. Ignara, *Zadania w umacnianiu sojuszu robotniczo-chłopskiego i rozwoju rolnictwa*, tu: przedruk obszernego referatu wygłoszonego dnia 25 czerwca 1954 r. na III Sesji Rady Naczelnej ZSL odbywającej się „w 10 rocznicę wyzwolenia narodu spod okupacji hitlerowskiej i obalenia w naszym kraju władzy obszarniczo-kapitalistycznej”, Warszawa 1954, s. 24–25.

⁵⁸ Wywołane wystąpieniem N. Chruszczowa reperkusje dokumentują zdjęcia ze zbiorów Działu DŻS Biblioteki Ossolineum m.in. z dnia 13 listopada 1956 r., kiedy w czytelni głównej BZNiO uczczono minutą ciszy pamięć poległych w rewolucji węgierskiej 1956 r.; autor Tadeusz Drankowski.

bliotece Uniwersytetu Wrocławskiego okazała się skarbnicą zabytków dziedzictwa kultury, regionalnym uniwersum piśmienniczym. Spadek ten, szacowany na 15 tysięcy publikacji, stanowiący wspólne dziedzictwo Dolnoślązaków, pozostaje jednak ciągle w przytłaczającej liczbie nieopracowany, przez to trudny do rozpoznania oraz nieodkryty, nieznan szerzej w świecie nauki. Kopalnią wydawnictw efemerycznych okazało się też Archiwum Państwowe we Wrocławiu, a zwłaszcza legnicki oddział placówki. Wiele cennych informacji, w tym pochodzących ze źródeł efemerycznych, udało się odnaleźć w Archiwum Uniwersytetu Wrocławskiego. Poszukiwania dokumentów ulotnych i okolicznościowych w innych regionalnych bibliotekach, z nielicznymi wyjątkami, nie przyniosły rezultatów.

Niezbędnymi źródłami do pracy okazały się bibliografie. Szczególnie często sięgano po *Bibliografie* Estreicherów, a także *Bibliografię polską 1901–1939*, pod red. Janiny Wilgat, opracowaną przez Instytut Bibliograficzny Biblioteki Narodowej. W poszukiwaniach dowodów na wykorzystanie druków ulotnych i okolicznościowych w badaniach naukowych bardzo pomocne okazały się *Bibliografia historii polskiej* Ludwika Finkla t. 1–3, wybiórczo, pod względem określonych autorów przeszukiwano *Bibliografię historii Polski XIX i XX w. (1865–1918)*, t. 3 oprac. przez Zespół Zakładu Bibliografii Retrospektywnej XIX i XX wieku Instytutu Historii PAN pod kier. Stefanii Sokołowskiej⁵⁹. Poszukiwania rozszerzono następnie o naukowe periodyki historyczne, między innymi „Exlibris. Pismo poświęcone bibliofilstwu” organ bibliofilów i bibliotekarzy Małopolski, „Kwartalnik Historyczny. Organ Polskiego Towarzystwa Historycznego”, „Przegląd Historyczny” — dwumiesięcznik naukowy wydawany przez Towarzystwo Miłośników Historii w Warszawie, naukowe bibliologiczne: szczególnie „Przegląd Biblioteczny”, „Roczniki Biblioteczne”, archiwistyczne: „Archeion”, „Rocznik Historyczno-Archiwalny”, bibliofilskie i kolekcjonerskie zwłaszcza z okresu XX-lecia międzywojennego, na przykład „Szpargały, czasopismo poświęcone miłośnictwu i zbieractwu książek oraz wszelkich osobliwości bibliograficznych”, „Exlibris. Czasopismo poświęcone książce”, Organ Miłośników Książki w Krakowie. Przydatne okazały się również lokalne i regionalne następujące tytuły prasowe: „Pionier. Dziennik Dolno-Śląski”, „Słowo Polskie”, Śląski Kwartalnik Historyczny „Sobótka”, „Nowe Sygnały. Tygodnik Społeczno-Kulturalny”.

Wykorzystano wiele prac z zakresu nauki o książce, między innymi Joachima Lelewela, Karola Estreichera, Stefana Vrtela-Wierczyńskiego, Jana Muszkowskiego, Mariana Łodyńskiego, Aleksandra Birkenmajera, Antoniego Knota, Jadwigi Rudnickiej, Marii Dembowskiej, Mariana Wojciechowskiego, Jana Pirożyńskiego, Stanisława Kondka, Pauliny Buchwald-Pelcowej, Barbary Sordylowej, Krzysztofa Migonia, Ireny Sochy, Krystyny Heskij-Kwaśniewicz. Z oczywistych względów bardzo pomocne okazały się opracowania historyków wrocławskich

⁵⁹ *Bibliografia historii polskiej*, zebra. i ułożył L. Finkel, t. 1–3, Warszawa 1956; *Bibliografia historii Polski XIX i XX w.*, t. 3: 1865–1918, oprac. S. Sokołowska, Warszawa 2000.

poświęcone powojennemu Dolnemu Śląskowi, przykładowo: Jakuba Tyszkiewicza, Małgorzaty Ruchniewicz, Stanisława Ciesielskiego, Krzysztofa Szwagrzyka i Łukasza Kamińskiego. Wiadomości na temat wybranych problemów poszukiwano także w pracach badawczych uczonych spoza ośrodka wrocławskiego, na przykład w książkach Mariusza Krogulskiego i Ignacego Einhorna. Wiele niezbędnych wiadomości dotyczących procesów migracji, struktur demograficzno-społecznych na Dolnym Śląsku po 1945 roku pozyskano z monografii Andrzeja Gawryszewskiego. Szczególnie często sięgano po kolejne zeszyty *Polskiego słownika biograficznego* oraz wydania i suplementy specjalistycznego *Słownika pracowników książki polskiej*.

Rozpoznanie zachowanych zbiorów, selekcja najcenniejszych druków oraz opracowanie obszernego materiału źródłowego wymagało żmudnego, pracochłonnego przeglądania druków, z których wiele zastano w stanie skrajnego zniszczenia. Ze względu na stan ilościowy publikacje ulotne opisywane w niniejszym studium zbadano zgodnie z tradycyjnym dla wydawnictw efemerycznych modelem — sumarycznie, kwantytatywnie, łącznie, ilościowo, wyszczególniając ich podstawowe grupy tematyczne. Na tej podstawie specyfikowano cechy druków wynikające z zamierzonych szczególnych celów autorów, twórców i nadawców oraz ujawnionych potrzeb, oczekiwań czytelników i odbiorców⁶⁰. Zbadane kolekcje wydawnictw efemerycznych pochodzące z lat 1945–1956 starano się ujmować całościowo, ustalenia syntetyzujące wymagały uprzedniego rozeznania typologicznego, klasyfikacyjnego, problemowego i ilościowego. Obecne w obszarze szeroko rozumianej kultury jako wytwory cywilizacyjno-kulturowe fakty piśmiennicze, wydawniczo-czytelnicze i typograficzne narzędzia komunikacji społecznej, zostały druki efemeryczne wytworzone w analizowanym w pracy okresie rozpatrzone w znaczeniu ogólniejszym, jako część nieopisanego dotąd dziedzictwa dolnośląskiej kultury, oraz węższym, przydatnym do badań wyspecjalizowanych dziedzin kultury regionalnej. Kręgi tematyczne szeroko uwidocznione w źródłach zostały w trakcie badań zawężone do charakterystyki zgromadzonych zasobów, ich typologii i klasyfikacji, oraz ujętych w materiałach niekonwencjonalnych zjawisk odnoszących się do regionalnej kultury książki i bibliotek. Pozostałe zagadnienia zostały częściowo omówione w treści pracy, w dużej zaś mierze w przypisach. Warstwa historyczna dzięki bogatej egzemplifikacji, przywoływanym przykładom wielorakich wymiarów i aspektów życia dolnośląskiej społeczności obecna jest w całym toku pracy oraz przeplata się z kwestiami dokumentologicznymi, źródłoznawczymi, bibliotekarskimi.

Narzędzia badawcze klasycznych teoretycznych nurtów nauki o książce wykorzystano jako podstawowe do rozpatrzenia dolnośląskich wydawnictw niekonwencjonalnych w kategoriach zjawiska historycznego, socjologicznego i kulturo-

⁶⁰ K. Migoń, *Bibliografia o drukach...*, s. 15, 17.

wego, określenia związku tych wydawnictw z uwarunkowaniami rzeczywistości lat 1945–1956 oraz ustalenia znaczenia odnalezionych w zbiorach bibliotecznych publikacji dla badań dziejów regionu, jak też przesiedlonej tu lub obecnej w latach 1945–1956 społeczności⁶¹. Badanie szczególnie dostrzegalnej heterogenności rzeczowej oraz, w mniejszym stopniu, formalnej, zbioru odnalezionych druków, ich wszechstronności, uwidocznionej w stanie ilościowym, funkcjonalności i powszechności/popularności użytkowej w obszarze społecznej komunikacji, prowadzono z zastosowaniem metod właściwych komunikacyjnemu oraz informacyjnemu ujęciom rozwoju bibliologii. Badanie obecności, miejsca oraz znaczenia dolnośląskich dokumentów ulotnych i okolicznościowych dla świata kultury książki ujawniło ich wartość poznawczą oraz przydatność faktograficzną i historyczno-źródłową.

Podstawę warsztatu naukowego umożliwiającego zredagowanie rozległego i rozproszonego materiału źródłowego stanowiły metody: ankietowa, bibliograficzna, porównawczo-diachroniczna, historyczno-źródłowa, analizy typograficznej, analizy dokumentacyjnej oraz klasyczne techniki statystyczne. Księgoznawcza metoda bibliograficzna umożliwiła przygotowanie niezbędnego w pracy badawczej, interesującego i nierozpoznanego dotychczas bibliologicznego warsztatu piśmienniczo-źródłowego na temat przydatności badawczej druków ulotnych i okolicznościowych. Dzięki niej możliwe stało się odszukanie publikacji naukowych, których autorzy wykorzystywali druki ulotne i okolicznościowe do badań naukowych. Za pomocą techniki ankiety i wywiadu zidentyfikowano obecność poszukiwanych materiałów niekonwencjonalnych pochodzących z lat 1945–1956 w regionalnych bibliotekach naukowych i publicznych. Metody porównawczo-diachroniczna oraz historyczno-źródłowa pozwoliły na rozpoznanie zgromadzonego na Dolnym Śląsku bibliotekarskiego i archiwalnego zasobu publikacji efemerycznych, wyselekcjonowanie przedmiotów badań, porównanie ich podobieństw oraz różnic, a następnie rozpatrzenie w źródłowej, informacyjnej, historycznej, dokumentacyjnej i funkcjonalnej perspektywie. Analiza dokumentacyjna znalazła zastosowanie podczas badania wartości oraz znaczenia źródłowego najchętniej wykorzystywanych druków ulotnych i okolicznościowych w wybranym przedziale chronologicznym i zasięgu terytorialnym. Klasyczne techniki statystyczne pomogły w stworzeniu bazy danych druków ulotnych i okolicznościowych publikowanych w latach 1945–1956 na Dolnym Śląsku oraz przechowywanych w dolnośląskich bibliotekach naukowych i archiwach. Zarejestrowane w bazie druki nie były dotąd ujmowane w spisach bibliograficznych ani katalogach, ogromna większość z nich nie została dotąd opracowana. Techniki statystyczne umożliwiły także uszeregowanie, zorganizowanie i usystematyzowanie zarejestrowanych w badanych źródłach wiadomości, faktów i danych, między in-

⁶¹ K. Migoń, *O przedmiocie badań współczesnej bibliologii*, www.wsp.krakow.pl/konspekt/19/migon.html [dostęp: listopad 2010].

nymi na temat instytucji sprawczych/autorów, dat druku lub czasu zapowiadanych wydarzeń, języków publikacji oraz przyczyn edycji, aktywności poszczególnych wydawców, miejsc wydania, liczby egzemplarzy. Techniki statystyczne okazały się pomocne do wyodrębniania obszarów dziedzinowych, które odzwierciedlają źródłowo-informacyjną wartość i przydatność badawczą, funkcjonowanie w kulturze i nauce publikowanych na Dolnym Śląsku w latach 1945–1956 druków niekonwencjonalnych.

Niniejsza rozprawa składa się z czterech rozdziałów. Pierwszy omawia znaczenie druków ulotnych i okolicznościowych w badaniach naukowych. Opisano tu tradycję polską i zagraniczną, w tym zinstytucjonalizowaną oraz akademicką. Scharakteryzowano rozwój kierunków zainteresowania materiałami efemerycznymi, a także dyscypliny wiedzy, w których zainteresowanie to ujawniło się najwcześniej. Przedstawiono również znaczenie źródłowe zbiorów druków ulotnych i okolicznościowych organizowanych przez kolekcjonerów prywatnych. Rozdział drugi poświęcony został obecności publikacji efemerycznych, najcenniejszej z punktu widzenia zabytków kultury i chronologicznie najstarszej ich reprezentacji, w zbiorach największych polskich bibliotek naukowych. Opisano bibliografie i katalogi druków ulotnych i okolicznościowych. W końcowej części rozdziału omówiono rozwiązania stosowane w zakresie ochrony prawnej druków ulotnych i okolicznościowych oraz ustawowego obowiązku udostępniania ich w celach naukowych. Rozdział trzeci poświęcono charakterystyce bibliotecznych i archiwalnych kolekcji druków ulotnych i okolicznościowych wytworzonych na Dolnym Śląsku w przyjętym przedziale czasu. Na tle historii poszczególnych placówek ukazano cechy indywidualne każdego przebadanego zasobu, ich specyfikację formalną i treściową. W rozdziale czwartym scharakteryzowano zaś przydatność druków ulotnych i okolicznościowych do badań naukowych w zawężonych z konieczności zakresach, ograniczonych do historii kultury książki. Pracę uzupełniają typologie i klasyfikacje zachowanych zbiorów, indeksy: nazwisk, nazw geograficznych. Praca zawiera także liczne ilustracje wybranych najciekawszych druków ulotnych i okolicznościowych zreprografowanych w czasie badań w bibliotekach i archiwach.

Do Żniwiarzy, Repatriantów i Osiedleńców na terenie Dolnego Śląska!

Każdy Polak przybywający do Wrocławia zgłasza się
natychmiast po przybyciu do następujących punktów P.U.R.

I. PSIE POLE (Hundsfield) przy stacji kolejowej II. BROKAU, stacja kolejowa.

Robotnicy rolni, Osiedleńcy, Repatrianci otrzymają tam dostateczne
wyżywienie, noclegi, opiekę lekarską i skierowanie do miejsc pracy

Polacy - nie traćcie czasu na bezcelowe wędrowki po mieście.

Jak najszybciej obejmujcie placówki które czekają na Was!

Wszyscy nie stosujący się do powyższego są szkodnikami wobec
których zostaną użyte środki przymusowe

Drukarnia Miejska m. Wrocław

Delegaci Komisji Porozumiewawczej.

II. 1. Ogłoszenie Delegatów Komisji Porozumiewawczej, Drukarnia Miejska m. Wrocławia 1945 r.

Obwieszczenie

Zarząd Miejski m. Wrocławia podaje do wiadomości ludności m. Wrocławia, że nie wolno nikomu samowolnie zajmować lokalu ani mieszkalnego, ani przemysłowego czy handlowego, bez uprzedniego uzyskania zezwolenia Zarządu Miejskiego, a mianowicie odosobnionego Miejskiego Urzędu Obwodowego (Referatu Mieszkaniowego względnie Przemysłowego lub Apropowizacji i Handlu) których biura mieszczą się:

I Miejski Urząd Obwodowy- Am Ohlauer Stadigraben 2a	
II " " " " Macieję 62 (Matthiasstr.)	
III " " " " Tauentzienstr. 31	
IV " " " " Am Nikolaistadigraben 13	
V " " " " Möwenweg 68	
VI " " " " Korso 112	
VII " " " " Psie Pole 290 (Hundsfeld)	
VIII " " " " Lesnica Bergius 14	

Kokolwiek zajmie lokal samowolnie, zostanie z niego usunięty i pociągnięty do surowej odpowiedzialności, a ponadto pozbawiony zostanie prawa do ubiegania się o przydzielenie mu lokalu.

Pelnomocnik Rządu R. P.
na miasto Wrocław
(-) Inz. A. Wachniewski

Drukarnia Miejska m. Wrocławia

Bekanntmachung

Die Stadtverwaltung gibt hiermit bekannt, daß die unbefugte Einnahme von Wohnungen und Geschäftslokalen ohne vorherige Bewilligung der Stadtverwaltung verboten ist.

Um die Bewilligung ist ein Antrag zu stellen bei den zuständigen Miejski Urząd Obwodowy, deren Geschäftsstellen aus der folgenden Zusammenstellung ersichtlich sind:

I Miejski Urząd Obwodowy- Am Ohlauer Stadigraben 2a	
II " " " " Macieję 62 (Matthiasstr.)	
III " " " " Tauentzienstr. 31	
IV " " " " Am Nikolaistadigraben 13	
V " " " " Möwenweg 68	
VI " " " " Korsallee 112	
VII " " " " Psie Pole 290 (Hundsfeld)	
VIII " " " " Lesnica Bergius 14	

Wer ohne Bewilligung eine Wohnung oder ein Geschäftslokal in Besitz nimmt, wird zur Verantwortung gezogen und verliert das Recht einen Antrag auf eine Wohnung zu stellen.

Pelnomocnik Rządu R. P.
na miasto Wrocław
(-) Inz. A. Wachniewski

II. 2. Obwieszczenie Pełnomocnika Rządu RP na m. Wrocław, Drukarnia Miejska m. Wrocławia 1945 r.

Pełnomocnik Rządu R. P.

na m. Wrocław

Obwieszczenie

Z dniem 1 września 1945 r. zakazuje się wszelkiego handlu na ulicach i placach miejskich, a w szczególności na samowolnie przez przekupniów ustalanych miejscach.

Dozwolony jest handel jedynie na placach wyraźnie na ten cel przez Zarząd Miejski ustanowionych.

Na pierwsze targowisko został wyznaczony Plac Grundwaldzki (dawne wewnętrzne lotnisko).

Ubiegający się o otrzymanie straganu winni po uzyskaniu zezwolenia przemysłowego porozumieć się z Wydziałem Budowlanym Zarządu Miejskiego, pl. Blüchera - pokój Nr. 202

Winni naruszenia niniejszego zarządzenia będą karani bezwzględną konfiskatą towarów i karą pozbawienia wolności lub grzywną stosownie do obowiązujących przepisów karnych.

Wrocław, 16. 8. 1945 r.

Bekanntmachung

Ab 1. September 1945 wird jeder Straßenhandel verboten, insbesondere auf den eigenmächtig durch die Händler bestimmten Plätzen.

Der Handel darf nur auf den von der Stadtverwaltung für diesen Zweck ausdrücklich bestimmten Marktplätzen stattfinden.

Als erster solcher Platz wurde der Plac Grundwaldzki (ehem. Rollfeld) bestimmt.

Diejenigen Personen, welche Stände auf dem Marktplatz aufstellen wollen, müssen nach Erhalt der Gewerbebewilligung sich auf der Bauabteilung der Stadtverwaltung Blücherplatz Nr. 14, Zimmer Nr. 202 melden.

Zu widerhandelnde werden mit unbedingter Beschlagnahme der Waren und mit Freiheits- oder Geldstrafen nach den bestehenden Vorschriften bestraft.

Wrocław, den 16. 8. 1945

Pełnomocnik Rządu R. P.

na miasto Wrocław

II. 3. Obwieszczenie Pełnomocnika Rządu RP na m. Wrocław, Wrocław 1945 r.

Wrocławskie Towarzystwo
Miłośników Historii

Szevska 49

W niedzielę, dnia 24 listopada b. r. o godz. 11 odbędzie się

ODCZYT

P. t.
„Studenci polscy we Wrocławiu
„i ich opiekunowie w przeszłości”

WSTĘP WOLNY.
Dr Ewy Maleczyńskiej.

Drukarnia Archidiecezjalna, Wrocław, ul. Szewska 49, F-1172

II. 4. Afisz Wrocławskiego Towarzystwa Miłośników Historii, Drukarnia Archidiecezjalna, Wrocław 1945 r.

Wrocław, dnia 20 lipca 1945 r.

WEZWANIE

DO RODZICÓW I OPIEKUNÓW DZIECI I MŁODZIEŻY

Dnia 1. września 1945 r. rozpoczyna się w całej Polsce

NOWY ROK SZKOLNY 1945/46

Będzie to bardzo ważna data, szczególnie na terenie Dolnego Śląska, a więc i Wrocławia, gdyż otwarte zostaną pierwsze od wieków szkoły polskie. O ilości i rodzaju tych szkół zadecyduje liczba dzieci i młodzieży.

Ogłasza się przeto zapisy do szkół powszechnych oraz średnich ogólnokształcących i zawodowych (gimnazjum, liceum).

Zapisy te stanowiąc będą ważny materiał dla Władz Szkolnych przy organizowaniu tutejszego szkolnictwa.

Zapisywać należy dzieci i młodzież, która znajduje się już na terenie miasta Wrocławia oraz tych, którzy przybędą tutaj do dnia 1 września 1945 r.

Zapisy rozpoczną się dnia 20 lipca i trwać będą do 1 sierpnia 1945 r. Zapisywać można na podstawie dokumentów oraz oświadczeń słownych.

- Punkty zapisów:
1. Inspektorat Szkolny, ul. Vorwerk 36.
 2. Szkoła przy ul. Blüchera 9/13.
 3. Szkoła w Karlówicach, ul. An den Brunnen 25.
 4. Szkoła w Zięplinie (Zimpel) ul. Kuckuckweg
 5. Zarząd Miejski, pokój Nr. 470.

Godziny zapisów: 8-12 i 15-18 codziennie oprócz niedziel.

Polacy, dopilnujcie tej ważnej sprawy!

Niech na odzyskanym terenie przastarej naszej ziemi nie znajdzie się ani jedno dziecko polskie poza szkołą.

Niech całe tutejsze społeczeństwo polskie otoczy serdeczną opieką szkołę, ten ważny czynnik naszego bytu narodowego i państwowego!

INSPEKTOR SZKOLNY
Władysław Tkaczyk

ZARZĄD MIEJSKI
m. Wrocławia

Obwieszczenie

Zawiadamia się, że z dniem
1. września 1945 r. zostało uru-
chomione

PRZEDSZKOLE Nr 1.

w Karłowicach przy Alei Korso nr 89

dla polskich dzieci w wieku od
3 do 7 lat włącznie.

Zapisy przyjmuje się codzien-
nie w budynku przedszkola od
godz. 17-ej do 19-ej.

**Naczelnik
Wydziału Pracy i Opieki Społ.**

Drukarnia „Pionier” we Wrocławiu Zezw. 6103.

Il. 6. Obwieszczenie Naczelnika Wydziału Pracy i Opieki Społecznej Zarządu Miejskiego m. Wrocławia, Drukarnia „Pionier” we Wrocławiu 1945 r.

Wrocław, dn. 18. września 1945.

Kuratorium Okręgu Szkolnego Wrocławskiego

otwiera z dniem 15 października we Wrocławiu i w Jeleniej Górze

1. 3-letnie Koedukacyjne Liceum Pedagogiczne

2. Koedukacyjne Kursy Pedagogiczne:

- a) 6-tyg. Wstępne Kursy Pedagogiczne dla absolwentów liceów
- b) 3-mies. Kursy wprowadzające do zawodu nauczycielskiego dla absolwentów gimnazjów.

3. 2-letnie skrócone gimnazjum

Warunki przyjęcia:

1. Do Liceum Pedagogicznego:

16 do 25 lat życia, ukończone 4 klasy gimn. nowego typu lub 6 klas gimn. starego typu.

2. Na kursy Pedagogiczne:

- a) 18—30 lat życia, ukończone liceum ogólnokształcące lub zawodowe, ewentualnie ośmioklasowe gimnazjum starego typu.
- b) 17—25 lat życia, ukończone 4 klasy gimn. nowego typu lub 6 klas starego typu. W wypadkach szczególnie zasługujących na uwzględnienie przewidziane są odchylenia od powyższych wymagań.

3. Do skróconego gimnazjum:

16 do 20 lat życia, ukończone 6 klas szkoły powszechnej.

Przy zakładach zostanie zorganizowany internat, w którym kandydaci (tki) otrzymają bezpłatne pełne wyżywienie.

Podania o przyjęcie z odpisami świadectw z życiorysem należy kierować do Kuratorium Okręgu Szkolnego Wrocławskiego we Wrocławiu ul. Tiergarten 11.

**Kuratorium Okręgu Szkolnego Wrocławskiego
we Wrocławiu**

„Pionier” Zakłady Graficzne w Wrocławiu. 6211.

Il. 7. Ogłoszenie Kuratorium Okręgu Szkolnego Wrocławskiego, „Pionier” Zakłady Graficzne we Wrocławiu 1945 r.

ZARZĄD MIEJSKI
M. WROCŁAWIA

OSTRZEŻENIE!

W najbliższych dniach Gazownia Miejska, Wrocław, przystąpi do przeprowadzenia w tym mieście kontroli w celu stwierdzenia, czy kurek ten jest zamknięty i zbadają wewnętrzne urządzenia gazowe.

W razie zauważenia usterek w tym urządzeniu, zawiadomą o tym właściciela mieszkania. O ile właściciel mieszkania zrehabilitowałby na odbiór gazu, powinién postarać się o naprawę tego urządzenia przez kogoś innego.

Po doprowadzeniu gazu, urządzenia gazowe w poszczególnych domach, znajdujące się w naszym stanie, będą uruchamiane przez organa Gazowni.

Stosowne otwarcie głównego kurka dopływowego i uruchamianie urządzeń gazowych przez osoby niepowołane, grozi wybuchem, wstrząsami

W razie zauważenia, że gaz uchodzi, należy natychmiast powiadomić Gazownię, ul. Traubnicka 37.

Do chwili przybycia ogarnu, Gazowni, należy okna w poszczególnych pomieszczeniach otworzyć; nie wchodzić do tego pomieszczenia z otwartym światłem i nie uruchamiać wyłączników elektrycznych.

Kównież prosimy P. T. Publiczność, by w razie stwierdzenia uchodzenia gazu na ulicy, natychmiast dawała znać o powyższym fakcie pod wyżej wskazanym adresem, ul. Traubnicka 37.

DYREKCJA
GAZOWNI MIEJSKIEJ
M. WROCŁAWIA

ZARZĄD MIEJSKI
M. WROCŁAWIA

ПРЕДОСТОРОЖЕНИЕ

В ближайшее для Газовой заводы гор. Вроцлава начнет снабжать газом жителей его района.

Контрольные члены Газового в свое время обходили все дома его района после чего закрыли главные краны допущен газ. Сейчас те же контролеры повторно составили проект закрытия на эти краны и будут проверять внутреннее газовое устройство.

В случае будут найдены повреждения газовых устройств о том будет сообщено владельцу (или жильцу квартиры).

Квартиры (или квартиры) жители пользоваться газом обязаны исправлять газовые устройства квалифицированными мастерами.

После допущения газа-все находящиеся в квартире остережись пользоваться газом и пользоваться газом в зимнее в холод времени Газового.

Открытие главного крана допущенного газа непрошеными лицами и пользование газом в зимнее время угрожает выжечь или отравиться.

В случае-если будет замечен уполн. газ, следует немедленно доложить в коллорту Газового по Трубниковой ул. 37. До момента прибытия служб Газового надо открыть окна в каждом помещении и не включать огня и не включать электрического освещения.

Опаснейшим обращается к жителям с просьбой-если будет замечен уполн. газ на улице - немедленно сообщать об этом по выше указанному адресу - Трубниковая ул. 37.

ДИРЕКЦИЯ ГАЗАВОДА
ГОР. ВРОЦЛАВ

ZARZĄD MIEJSKI
M. WROCŁAWIA

WARUNG!

Der von Ihnen bewohnte Stadtteil wird in den nächsten Tagen vom Gaswerk der Stadt Wrocław mit Gas versorgt.

Die Besatzer der Wohnungen haben alle in Betracht kommenden Vorrichtungen schon besetzt und die Hauptabparvorrichtungen abgeschlossen, sowie alle Gasvorrichtungen im Haushalt unternommen.

Werden etwaige Störungen oder Beschädigungen festgestellt, so wird dies dem Abnehmer bekanntgegeben.

Hat der Wohnungseigentümer den Wunsch, mit Gas versorgt zu werden, so muß er bemerkt sein, diese Störungen bzw. Beschädigungen zu beheben, und zwar durch einen konz. Installateur.

Nach Abschluß der Anlage des Abnehmers an das Leitungsgesetz werden die einzelnen Gasvorrichtungen in Betrieb gesetzt.

Unbefugte Personen dürfen die Hauptabparvorrichtung nicht öffnen, es droht die Gefahr einer Gasvergiftung oder Explosion!

Wird bemerkt, daß es nach Gas riecht, ist dies sofort an das Gaswerk, Trübnißer Str. 37, zu melden!

Bis zur Ankunft einer Beauftragung des Gaswerkes ist dafür zu sorgen, daß die Fenster in den Räumen, in welchem es nach Gas riecht, geöffnet werden und daß die Räume mit einem offenen Licht zu beleuchten sind.

Bei Auströmen des Gases auf der Straße, wird gebeten, dies auch sofort an das Gaswerk, Trübnißer Str. 37, zu melden.

DYREKCJA
GAZOWNI MIEJSKIEJ
M. WROCŁAWIA

II. 8. Ostrzeżenie Dyrekcji Gazowni Miejskiej m. Wrocław, Wrocław 1945 r.

ZAWIADOMIENIE

Na terenie miasta Wrocławia odbywają się

w niedziele i święta nabożeństwa dla Polaków

w następujących kościołach, względnie kaplicach:

w kościele św. Bonifacego, Plac Bendera 4

o godz. 9-ej, 10-ej, 11,30

w kościele św. Doroty, Plac Wolności

o godz., 10-ej, 11,30

w kościele OO. Franciszkanów w Karłowicach

o godz. 9,30

w kościele OO. Bonifratrów, ul. Klasztorna

o godz. 10-ej

w Klinice Uniwersyteckiej, ul. Kocha 4.

o godz. 8,30

w Szpitalu Czerwonego Krzyża, ul. Blüchera

o godz. 10-ej

w Wilhelmsruh w kaplicy Piotra Kanizjusza (Leerbeutel):

o godz. 10-ej

w kościele św. Ignacego (OO Jezuitów), ul. Gabisch 16

o godz. 10-ej

w Grüneiche

o godz. 10-ej

Ksiądz Proboszcz

„Pionier” Zakłady Graficzne w Wrocławiu. 6923

Il. 9. Zawiadomienie o godzinach nabożeństw we Wrocławiu, „Pionier” Zakłady Graficzne we Wrocławiu 1945 r.

Przymusowe szczepienia ochronne przeciw durowi brzusznemu

Na podstawie rozporządzenia Ministerstwa Zdrowia z dnia 17. kwietnia 1945 r. (Dziennik ustaw Rz. P. z 1945 r. Nr. 15. par. 88. wydanego w porozumieniu z Ministerstwem Administracji Publicznej w sprawie przeprowadzenia przymusowych szczepień ochronnych przeciw durowi brzusznemu i na mocy art. 11. ust 1) lit. a) ustawy z dnia 21 lutego 1935. o zapobieganiu chorobom zakaźnym i ich zwalczaniu, zarządzam co następuje:

- § 1. Wszyscy Polacy zamieszkałi lub czasowo przebywający na terenie m. Wrocławia, urodzeni od 1885 r. do 1940 r. włącznie podlegają przymusowemu szczepieniu ochronnemu przeciw durowi brzusznemu.
- § 2. Szczepienia przeprowadzane będą w Ośrodkach Zdrowia.
dla osób zamieszkałych w Obwodzie I.	przy ul. Królewska Nr. 4 (Königsstr.)
" " " " " w Obwodzie II.	Marsz. Stalina 95 (Matthiasstr.)
" " " " " w Obwodzie III.	Kościuszki 31 (Tautenzienstr.)
" " " " " w Obwodzie IV.	Podwale 13 (Nicolaistadtgraben)
" " " " " w Obwodzie V.	Möwenweg Nr. 68
" " " " " w Obwodzie VI.	Karłowice, Wichelhausallee 24
" " " " " w Obwodzie VII.	" "
" " " " " w Obwodzie VIII.	" "
- w terminie do dnia 30. września b. r. w godz. od 9-13.
- § 3. Za szczepienia nie pobiera się żadnych opłat.
- § 4. 1.) Przymusowemu szczepieniu ochronnemu nie podlegają:
- osoby które w ciągu ostatnich 5 lat przebyły dur brzuszny.
 - osoby obłożnie chore, które z tego powodu nie mogą stawić się na punkt szczepienia lub osoby, dla których szczepienie jest bezwzględnie szkodliwe dla zdrowia.
 - osoby przebywające w pomieszczeniach w których w terminie szczepień panują choroby zakaźne o charakterze epidemicznym, z wyjątkiem duru brzusznego lub durów rzekomych; w tym wypadku przymusowe szczepienie ochronne ulega odroczeniu i winno być przeprowadzone po ustaniu przeszkody, nawet po upływie terminu szczepienia.
- 2.) Osoby wymienione w ustępie 1.) niniejszego, obowiązane są przedstawić w punktach szczepienia świadectwa lekarskie stwierdzające istnienie przyczyn zwalniających je od obowiązku szczepienia ochronnego.
- § 5. Osobom poddanym szczepieniu, względnie zwolnionym od szczepienia przymusowego, wydawane będą świadectwa.
Świadectwa te są wolne od wszelkich opłat.
- § 6. Rodzice, względnie osoby sprawujące opiekę nad nieletnimi lub osobami pozbawionymi zdolności do działań prywatnych, odpowiedzialni są za dopełnienie obowiązku szczepienia dzieci, względnie osób, pozostających pod ich opieką.
- § 7. Po upływie terminu szczepień ochronnych na terenie m. Wrocławia do szkół, wychowawczych, naukowych, jak również do pracy w urzędach, instytucjach i przedsiębiorstwach państwowych, samorządowych oraz prywatnych, przyjmowane mogą być tylko te osoby które przedstawią świadectwa o dokonanych szczepieniach ochronnych przeciw durowi brzusznemu względnie o zwolnieniu od obowiązku szczepienia.
- § 8. Winni przekroczenia niniejszego zarządzenia, jak również winni przeciwdziałania akcji przymusowych szczepień ochronnych przeciw durowi brzusznemu, podlegają karze aresztu do 3 miesięcy i grzywny do 3.000.-zł. lub jednej z tych kar.

Naczelnik Wydziału Zdrowia
Dr. M. Czarnecki

Pełnomocnik Rządu Rz. P. na m. Wrocław
Inż. Wachniewski

II. 10. Ogłoszenie Pełnomocnika Rządu RP na m. Wrocław i Naczelnika Wydziału Zdrowia, Wrocław 1945 r.

Wstęp wolny!

Wstęp wolny!

**MIEJSKI KOMITET
POLSKIEJ PARTII SOCJALISTYCZNEJ
W WROCŁAWIU**

urządza we wtorek dnia 10 lipca 1945 r. o godz. 17-tej
w sali Teatru Miejskiego, Plac Wolności

**ZEBRANIE
PUBLICZNE z DYSKUSJĄ**

Zagai

Mgr. STANISŁAW PIASKOWSKI

Posel do Kraj. Rady Nar., Czł. Rady Nacz. PPS, Przew. Woj. Kom. PPS w Lignicy

Przemawiać będą

- 1) **Mgr. WŁODZIMIERZ RECZEK**
Czł. Rady Nacz. PPS, V-przewodniczący Woj. Kom. PPS z Krakowa
„O CO WALCZY POLSKA DEMOKRACJA”
- 2) **Mgr. STANISŁAW DOBROWOLSKI**
Gen. sekretarz Tow. Uniwersytetu Rob. z Warszawy
„PPS A PROBLEM ZIEM ZACHODNICH”
- 3) **LUCJAN MOTYKA**
Posel do Kraj. Rady Nar., czł. Centr. Kom. Wyk. PPS, Sekretarz Woj.
Kom. PPS z Krakowa
„ZADANIA I PERSPEKTYWY PPS w DOBIE OBECNEJ”

**Polacy
jawcie się licznie!**

**Miejski Komitet PPS
w Wrocławiu**

Drukarnia Miejska m. Wrocławia

Il. 11. Afisz Miejskiego Komitetu PPS we Wrocławiu, Drukarnia Miejska m. Wrocławia 1945 r.

Kobiety Polki

**Naród nasz przeżywa wielkiej doniosłości
chwile dziejowe.**

Obejmuje on władanie na prastarych ziemiach piastowskich, przez lat 600 oderwanych od Macierzy. Musimy je zagospodarować. Musimy poprawić i utrwalić na nich byt naszych rodzin. Musimy rozszerzyć polską kulturę. Musimy oczyścić z wszelkich pozostałości hitleryzmu i niewoli.

Wszystkich Polaków czeka tu doniosła praca.

Kobiety muszą wziąć w niej udział na równi z mężczyznami.

Aby to uskutecznić, musi się ona zrzęczyć, zorganizować.

P. P. S. to stary bojownik o wolność Narodu.

P.P.S. to wypróbowany obrońca pracującego ludu.

P. P. S. to szczerzy rzecznik pełnego równouprawnienia kobiet.

Zapiszcie się do sekcji kobiet P. P. S.

**Sekretariat czynny ul. Mateusza 105
od 9-tej do 12-tej.**

Il. 12. Apel sekcji kobiet PPS, „Pionier” Zakłady Graficzne we Wrocławiu 1945 r.

Do

Mieszkańców miasta Wrocławia!

Wyniki poprzedniego „niedzielnika“ wykazały, że inicjatywa nasza była słuszna.

Nowo zbudowane tory posuną naprzód sprawę odbudowy naszego miasta, która tak bardzo powiązana jest z usprawnieniem kolejnictwa.

Wzywamy Was, Obywatele, aby ponownie uświadomienie Wasze znalazło wyraz w konkretnej, rzetelnej pracy.

W dniu 16 grudnia o godz. 8-ej stawcie się na Dworcu Głównym bez względu na wiek, płeć i wykonywany zawód, by pomóc kolejarzom w usunięciu straszliwych skutków wojny.

Za tę prawdziwie pionierską pracę otrzymacie stosowne zaświadczenia Dyrekcji Okręgowej Kolei Państwowych, które będą upoważniały Was do używania tego szczytnego miana pioniera.

Niechaj w niedzielę nie braknie nikogo przy pracy!

Wszyscy na front odbudowy Wrocławia!

We Wrocławiu, dnia 10. XII. 1945 r.

Zarząd Miejski
m. Wrocławia

Międzypartyjna Komisja
Stronnictw Demokratycznych
we Wrocławiu

Zakłady Graficzne WK PPS we Wrocławiu F 4924

II. 13. Apel Międzypartyjnej Komisji Stronnictw Politycznych we Wrocławiu i Zarządu Miejskiego m. Wrocławia, Zakłady Graficzne WK PPS we Wrocławiu 1945 r.

Rozdział I

Wartość źródłowa druków ulotnych i okolicznościowych

1. Miejsce druków ulotnych i okolicznościowych w typologii źródeł

Współczesne encyklopedie i słowniki fachowe, na przykład *Encyklopedia wiedzy o książce*, *Encyklopedia współczesnego bibliotekarstwa polskiego*, *Słownik terminologiczny informacji naukowej* akcentują dokumentującą przejawy życia codziennego krótkotrwałą wartość użytkową druków ulotnych i okolicznościowych, wyszczególniają ich rodzaje oraz podkreślają zawartość informacyjną tego rodzaju publikacji „jako aktualnych lub potrzebnych w przyszłości przekazów źródłowych do badań w naukach społecznych”⁶².

⁶² Według *Encyklopedii wiedzy o książce* dokumenty życia społecznego (dżs) to: „materiały, które z uwagi na specyficzny charakter nie są gromadzone w archiwach i nie były dotąd przedmiotem zainteresowania bibliotekarskiego. Nie są bowiem dokumentami urzędowymi ani nie znajdują się w handlu księgarskim. Chodzi tu głównie o dokumenty o krótkotrwałej w zasadzie wartości użytkowej, odzwierciedlającej przejawy życia współczesnego, jak prospekty reklamowe, programy różnego rodzaju imprez artystycznych, politycznych, naukowych, sportowych itp., rozkłady jazdy środków lokomocji, plakaty, ulotki, zaproszenia, cenniki, katalogi i prospekty handlowe, księgi adresowe i propagandowe, klepsydry, formularze ankiet, legitymacji i wiele innych podobnych dokumentów znacznie zróżnicowanych w swej formie. Mogą one mieć zarówno postać rękopiśmienną, maszynopisową, drukowaną, hektografowaną czy litografowaną, może to być również fotografia, mikrofilm, taśma lub płyta dźwiękowa. W zakres dżs-ów wchodzi także czasopisma stowarzyszeń, organizacji czy zakładów pracy przeznaczone na użytek wewnętrzny. Intencją gromadzenia tych dokumentów jest zachowanie ich jako aktualnych lub potrzebnych w przyszłości przekazów źródłowych do badań w naukach społecznych. W bibliotece pojedynczych dżs-ów nie traktuje się jako odrębne jednostki katalogowe, lecz łączy w zespoły o charakterze rzeczowym lub formalnym i najczęściej przechowuje w tekach (pułdach). W bibliotekach polskich, zwłaszcza naukowych, tworzone są specjalne działy dżs, które zależnie od charakteru zbiorów, gromadzą dokumenty o tematyce literackiej, gospodarczej, politycznej, teatralnej, naukowej, według przyjętego zasięgu terytorialnego, chronologicznego i według określonego profilu tematycznego”, *Encyklopedia wiedzy o książce*, szp. 537; *Słownik terminologiczny informacji naukowej, technicznej i ekonomicznej...*, s. 39.

Autor *Bibliograficznych ksiąg dwoje* Joachim Lelewel w pracy *Historyka tudzież O łatwym i pożytecznym nauczaniu historii* pisał, iż źródła historyczne „im bliższe czasu, miejsca i wypadku, im prędzej zdziałane i zapisane, tym dowodniejsze”⁶³. Według klasycznej definicji Charles’a V. Langlois’a, zaprezentowanej w książce Ch. Langlois’a i Ch. Seignobos’a *Wstęp do badań historycznych*, źródła historyczne „stanowią ślady myśli i czynów, pozostawione przez dawne pokolenia”⁶⁴. W ujęciu Gerarda Labudy źródłami historycznymi nazwiemy „wszystkie pozostałości psychofizyczne i społeczne, które, będąc wytworem pracy ludzkiej, a zarazem uczestnicząc w rozwijaniu życia społeczeństwa, nabierają przez to możliwości odbijania tego rozwoju. [...] źródło jest środkiem poznawczym, umożliwiającym naukowe odtworzenie rozwoju społeczeństwa we wszystkich jego przejawach”⁶⁵.

W interpretacji Jerzego Topolskiego źródłem historycznym są „wszelkie źródła poznania historycznego, tzn. wszelkie informacje o przeszłości społecznej, gdziekolwiek one się znajdują wraz z tym, co owe informacje przekazują”⁶⁶. Tadeusz Buksiński w opracowaniu *Zasady i metody interpretacji tekstów źródłowych* określił źródła historyczne jako „utrwalone i zachowane ślady myśli, działań, życia człowieka oraz jego środowiska, które umożliwiają odtworzenie interesujących przejawów życia społecznego w przeszłości [...] pozostałości po przeszłości ludzkiej, które mogą służyć do poznania zdarzeń historycznych”⁶⁷. Nie ulega wątpliwości, iż druki ulotne i okolicznościowe jako utrwalone fakty wydawnicze, zapisane ślady ludzkiej aktywności, są źródłami historycznymi. Najwcześniej ich potencjał badawczy i źródłowy podkreślił Karol Estreicher starszy, stwierdzając w 1862 roku w przedmowie do *Bibliografii polskiej XIXgo wieku*, iż „rozpatrzenie się w tych pogardzanych, luźnych [...] kursujących kartkach, nasunęłoby uważnemu dostrzegaczowi niejedną myśl o ogólnym stanie umysłowym kraju, już nie o wykształceniu literackim, ale o rozwoju wyobrażeń i stosunków towarzyskich”⁶⁸. Teoretyk bibliologii Jan Muszkowski, który wprowadził do literatury naukowej wykorzystywany w polskim bibliotekarstwie termin dokumenty życia społecznego, w opublikowanej w 1948 roku pracy *Książka jako zjawisko społeczne* przedstawił przydatność źródłową i historyczną tego rodzaju publikacji na przykładzie sytuacji z przełomu 1925 i 1926 roku, kiedy Wydział Prasowy Ministerstwa Spraw Wewnętrznych zajął się pierwszą urzędową statystyką druków w Polsce. Do działu *Przemysł i Handel*

⁶³ J. Lelewel, *Historyka tudzież O łatwym i pożytecznym nauczaniu historii*, Wilno 1815; W. Nowodworski, *Bibliograficznych ksiąg dwoje Joachima Lelewela*, Wrocław 1959, s. 73.

⁶⁴ Ch. V. Langlois, Ch. Seignobos, *Wstęp do badań historycznych*, Lwów 1912, s. 19.

⁶⁵ G. Labuda, *Próba nowej systematyki i nowej interpretacji źródeł historycznych*, „Studia Źródłoznawcze” I, 1957, s. 3.

⁶⁶ J. Topolski, *Wprowadzenie do historii*, Poznań 2001.

⁶⁷ T. Buksiński, *Zasady i metody interpretacji tekstów źródłowych*, Poznań 1991, s. 12.

⁶⁸ K. J. Estreicher, *Bibliografia polska XIXgo wieku*, „Biblioteka Warszawska. Pismo poświęcone naukom, sztukom i przemysłowi” 3, 1862, s. 518.

włączono wówczas sprawozdania oraz bilanse przedsiębiorstw, gdyż publikacje te zawierały znacznie więcej danych o spekulacyjnym stanie polskiego przemysłu i handlu niż bardzo skąpa literatura w tym zakresie⁶⁹.

Zastosowanie klasycznego formalnego podziału źródeł historycznych według J. Lelewela klasyfikuje druki ulotne i okolicznościowe w zbiorze źródeł pisemnych. Wewnętrzne zróżnicowanie tego zbioru, różnorodność dokumentów tworzących grupę publikacji niekonwencjonalnych stanowi o umieszczeniu ich w grupie źródeł bezpośrednich, na przykład dokumenty administracji państwowej związane z codziennym życiem obywateli (rozporządzenia, uchwały), oraz pośrednich (teksty stworzone dla upamiętnienia osób, wydarzeń, ulotki). Według kolejnego podziału druki ulotne i okolicznościowe należą do źródeł: 1) ikonograficznych, jak plakaty, pocztówki, 2) opisowych (narracyjnych), jak ulotki, zawiadomienia, oraz 3) normatywnych (dokumentowych/aktowych), jak druki władz administracyjnych, skarbowe, sądowe, kościelne, wojskowe, szkolne, organizacji politycznych, społecznych, instytucji i osób prywatnych, na przykład kurendy, dekrety, uchwały, rozporządzenia, rozkazy, akty chrztu, metryki.

Perspektywa bibliotekoznawcza ukazuje druki ulotne i okolicznościowe jako źródła informacji. Źródłem informacji jest każdy „dokument służący do uzyskania żądanej informacji i zaspokajania potrzeb informacyjnych”⁷⁰, a także „miejsce (system, organizacja, impreza, okoliczności itp.), w którym powstaje lub znajduje się informacja przeznaczona do rozpowszechniania”, „udokumentowany przekaz treści, utrwalony materialnie”⁷¹, albo „dokument, w którym zawarta jest informacja”⁷². Choć pojęcia informacja nie udało się dotąd jednoznacznie zinterpretować, warto odwołać się do najogólniejszej proponowanej przez filozofię definicji, w której informację określa się jako „odbicie różnorodności cechującej rozpatrywany obiekt, zdarzenie, proces czy zjawisko”⁷³. W teorii informacyjnej informacja to czynnik zmniejszający skalę niewiedzy o danym zjawisku oraz umożliwiający sprawniejsze działanie, a według Józefa Kozińskiego „jednym z najważniejszych rodzajów informacji jest wiedza”⁷⁴.

Typologia źródeł informacji, której podstawę stanowi sposób utrwalenia danych na określonym nośniku fizycznym, lokuje, rozważane w niniejszej pracy, zachowane na papierze drukowane (ang. *pure ephemera*) dolnośląskie publikacje ulotne i okolicznościowe z lat 1945–1956 wśród źródeł dokumentalnych (doku-

⁶⁹ J. Muszkowski, *op. cit.*, s. 98–103.

⁷⁰ *Encyklopedia współczesnego bibliotekarstwa polskiego*, pod red. K. Głombińskiego, B. Świdorskiej, H. Więckowskiej, Wrocław 1976, s. 325–326.

⁷¹ B. Sordylowa, *Informacja naukowa w Polsce: problemy teoretyczne, źródła, organizacja*, Wrocław 1987.

⁷² W. Piróg, *Zagadnienia informacji i dokumentacji naukowej*, Warszawa 1977, s. 22.

⁷³ B. Stefanowicz, *Wstęp do informatyki*, Warszawa 1998, s. 31.

⁷⁴ J. Koziński, *Psychologiczna teoria samowiedzy*, Warszawa 1986, s. 40.

mentów). Uwzględnienie formy przekazu zalicza część wydawnictw pochodzących z tej niezwykle heterogenicznej grupy do dokumentów piśmienniczych, na przykład afisze, ogłoszenia, oraz do dokumentów oglądowych, przykładowo plakaty. Według kryterium pochodzenia oraz sposobu sporządzenia dokumentu opisywane druki ulotne i okolicznościowe z dolnośląskich zbiorów są dokumentami pierwotnymi zachowanymi w postaci nadanej przez autora lub wydawcę. Postać piśmienniczo-wydawnicza sytuuje rozważane druki w grupie publikacji samoistnych wydawniczo i piśmienniczo. Uwzględnienie kryteriów czysto formalnych wskazuje, iż objętość przeważającej większości przebadanych druków ulotnych i okolicznościowych nie przekraczała 1 strony, powielano je metodami typograficznymi głównie drukiem, wysokość nakładów wahała się od 3 (nekrologi), 800 egzemplarzy (afisze, ogłoszenia), a nawet 12 tysięcy (broszury polityczne i propagandowe), wymiary największych dokumentów — afiszy wynosiły 841 × 1189 mm, a najmniejszych zaproszeń 110 × 220 mm.

Druki ulotne i okolicznościowe publikowane na Dolnym Śląsku w latach 1945–1955 to fakty wydawnicze i piśmienniczo-czytelnicze składające się z kilku warstw różniących się od siebie cechami i funkcją: warstwy materialnej stanowiącej nośnik, materiał, w przypadku konwencjonalnych dokumentów efemerycznych najczęściej papier, na którym zachowana jest warstwa treściowa — treść druku istniejąca jako fakt dziejowy tworzona, transmitowana publicznie i społecznie odbierana, odczytywana i interpretowana. Są więc materiały niekonwencjonalne interesujące poznawczo zarówno w ujęciu formalnym, jak i treściowym. Przy czym różnorodność formatów, wymiarów, kształtów, estetyki, kroju i odmian pisma, wielkości liter, doboru kolorów i innych łączy się bezpośrednio z ich funkcjami komunikacyjnymi oraz użytkowymi (komunikat, apel, prośba, perswazja, wezwanie, nakaz, polecenie, przymus, żądanie, zachęta, doping, mobilizacja, aktywizacja, norma, regulacja, instrukcja, wskazówka, pomoc, hierarchia *etc.*) pełnionymi przez poszczególne publikacje kształtujące życie publiczne oraz prywatne. Trzecią składową część definicji druków ulotnych i okolicznościowych stanowi warstwa znaczeń realizujących się w toku społecznego obiegu oraz praktyk czytelniczych swoistych dla opisywanego rodzaju publikacji. Dokumenty efemeryczne w procesie edytorskim, a przede wszystkim w odbiorze czytelniczym, w znacznie większym stopniu niż inne wydawnictwa, warunkowane są sytuacją komunikacyjną, społeczną. Ich obieg wydaje się w swym przebiegu bardziej dynamiczny, a zachowania publiczności, ze względu na apelatywny charakter przekazu, bardziej od niego zależne niż w przypadku sformalizowanego, zinstytucjonalizowanego obiegu książki. Oprócz opisanych należy więc wyróżnić trzeci aspekt definiujący dokumenty ulotne i okolicznościowe — funkcje semiotyczne realizujące się w społecznym obiegu druków efemerycznych oraz praktykach czytelniczych. Nie mogą umknąć uwagi przykłady funkcji rzeczywistych semiotycznych odmiennych niż zakładane przez autorów/twórców czy wynikające z treści

realizujące się w obiegu czytelnictwym między innymi druków o charakterze polityczno-propagandowym, na przykład odnoszących się do fikcyjnych zobowiązań podejmowanych w ramach socjalistycznego współzawodnictwa pracy i tak zwanych czynów chłopskich⁷⁵.

Zasięg transmisji, upowszechniania oraz stopień dostępności sytuuje opisywane druki wśród dokumentów opublikowanych o regionalnym udostępnianiu ograniczonym do Okręgu II Dolnego Śląska, od maja 1946 roku tworzącego województwo wrocławskie. Obecny status biblioteczny wyznacza dolnośląskim drukom ulotnym i okolicznościowym miejsce wśród zbiorów specjalnych w szeroko pojętej grupie dokumentów życia społecznego.

2. W badaniu różnych dyscyplin

Warta prezentacji, stosunkowo długa tradycja wykorzystania druków ulotnych i okolicznościowych do badań naukowych, w tym powoływanych przez różne środowiska, także akademickie, instytucji i stowarzyszeń zainteresowanych

⁷⁵ Interesujące okazuje się tu porównanie treści druków podających mniej lub bardziej szczegółowe dane dotyczące prac społecznych, np. tzw. niedzielników wytwarzanych we Wrocławiu w 1945 r. przez międzypartyjną Komisję Stronnictw Demokratycznych streszczających wyniki m.in. odgruzowywania torowisk i dworców kolejowych; odezwy m.in. Zarządu Okręgowego Dyrekcji Okręgowej Kolei Związku Zawodowego Pracowników Państwowych Kolejowych RP we Wrocławiu (np. z 22 stycznia 1946 r.) oraz wytwarzanych w formie obwieszczeń upublicznianych umów o współzawodnictwie między kolejarzami z Dolnego Śląska i Zachodniego Pomorza (np. ze stycznia 1946 r.) z apelami, broszurami, drukowanymi referatami na temat współzawodnictwa pracy, produkowanymi przez PZPR i kierowanymi do robotników, chłopów pracujących, inteligencji oraz publikowanymi po 1949/1950 r., np. dla uczczenia 60. urodzin B. Bieruta (z kwietnia 1952 r.), przed II zjazdem PZPR (z marca 1954 r.), obchodów 1 Maja *etc.* Zachowane w zbiorach dolnośląskich niedzielniki (warto odnieść się tu do radzieckich druków, np. plakatów, wezwań do udziału w tzw. subotnikach (ros. *Субботники*) — czynach społecznych podejmowanych w soboty — A.F.-B), odezwy i umowy wydawane przed 1947 r. ukazują społeczny entuzjazm towarzyszący powojennej odbudowie, usprawnianiu regionalnego kolejnictwa i in.

Broszury PZPR przedstawiają wybrane dane na temat wyników ruchu przodowników pracy na wsi, m.in.: „[...] w województwie stalinogrodzkim (nazwa woj. katowickiego od marca 1953 do grudnia 1956 r. — A. F.-B.) dla uczczenia II Zjazdu PZPR 1336 chłopów z 35 gromad zobowiązało się do zakiszenia ziemniaków. Zobowiązanie to wykonało tylko 600 chłopów z 15 gromad. Trafiają się i fikcyjne zobowiązania w zakresie tego co już jest osiągnięte. Największą wadą w ruchu zobowiązań chłopskich jest niewiara w ich znaczenie [...]”, broszura za zbiorów Działu DZS BZNiO we Wrocławiu: S. Ignar, *Zadania w umacnianiu sojuszu robotniczo-chłopskiego i rozwoju rolnictwa*, s. 41.

Warto wspomnieć, iż propagandowe wykorzystywanie postaw społecznych skutkowało reakcjami przeciwnymi, np. po śmierci pierwszego polskiego przodownika pracy Wincentego Pstrowskiego (1904–1948) z Kopalni Węgla Kamiennego „Jadwiga” z Zabrze powtarzano: „Chcesz się udać na sąd boski, pracuj tak jak górnik Pstrowski?”. Problem odbioru czytelnictwego niezgodnego z treścią druków ulotnych i okolicznościowych, jak również intencjami autorów druków wymaga dalszych badań.

studiami nad materiałami opisywanego rodzaju, a także wkład prywatnych kolekcjonerów w ochronę efemerycznej spuścizny kulturowej poprzedzi informacje o zbiorach wydawnictw efemerycznych wytworzonych w latach 1945–1956 na Dolnym Śląsku.

Zainteresowanie źródłową wartością druków ulotnych sięga czasów oświecenia. Wówczas reprezentanci opartej na wnikliwych rozważaniach teoretycznych europejskiej kontynentalnej tradycji badawczej, szczególnie niemieckiej — między innymi teolog protestancki Christopher August Heumann (1681–1764) — docenili przydatność katalogów księgarskich do badań naukowych⁷⁶. Wydawnictwa te za „źródło historyczne, umożliwiające odtworzenie pewnego wycinka przeszłości, [...] materiał odbijający stan uniwersum książki danego czasu” uznał następnie prekursor badań bibliometrycznych, filozof Karl Heinrich Frömmichen (1736–1783)⁷⁷. Zainteresowanie określonymi rodzajami druków ulotnych i okolicznościowych kontynuowali w XIX stuleciu przedstawiciele świata kultury, sztuki i nauki z Niemiec, Francji, Anglii, Rosji oraz Stanów Zjednoczonych. W świetle badań uczonych brytyjskich pierwszą naukową pracą poświęconą kolekcjom druków ulotnych i okolicznościowych oraz ich obecności w różnego rodzaju zbiorach — bibliotecznych, muzealnych — była książka francuskiego historyka i dziennikarza Johna Grand-Cartereta (1850–1927) zatytułowana *Vieux papiers, vieilles images*, opublikowana w Paryżu w 1896 roku⁷⁸. Przedmiot wcześniejszych opracowań stanowiły wybrane rodzaje druków niekonwencjonalnych, na przykład programy koncertów muzycznych, spektakli teatralnych i baletowych oraz plakaty i karty wizytowe. Druki te wykorzystywano do badań historycznych, szczególnie jako oryginalne lub jedyne zachowane źródła do rekonstrukcji minionych, ulotnych wydarzeń kulturalnych, jak choćby w publikacji badacza, kompozytora i pedagoga Antoine-Elie Elwarta (1808–1874) *Histoire des concerts populaires de musique classique, contenant les programmes annotés de tous les concerts donnés au Cirque Napoléon depuis leur fondation jusqu'à ce jour; suivie de six esquisses sur la vie et les oeuvres de J. Haydn, Mozart, Beethoven, Weber, Mendelssohn, et R. Schumann*, Paryż 1864 rok. Wartość źródłową materiałów efemerycznych doceniały też różnego rodzaju organizacje, związki, kluby i towarzystwa, a także szkoły, galerie, muzea oraz inne instytucje aktywne w sferze kultury. Opracowaniami powstałymi na podstawie zachowanych, zabytkowych, często rzadkich bibliograficznie druków ulotnych i okolicznościowych dokumentowały lub sumowały one

⁷⁶ A. Żbikowska-Migoń, *op. cit.*, s. 176; katalogi księgarskie i wydawnicze są obecnie przechowywane w Działach Dokumentów Życia Społecznego m.in. w Bibliotece Narodowej (zbiór bibliologicznych dżs-ów) oraz Bibliotece Jagiellońskiej (katalogi wydawnicze publikowane w latach 1800–1939 oraz po 1945 r.).

⁷⁷ K.H. Frömmichen, *Einige Bemerkungen, Welch sich über den deutsche Messkatalogus machen lassen*, Deutsches Museum 1780, St. 8 (August), s. 176–187; A. Żbikowska-Migoń, *op. cit.*, s. 176.

⁷⁸ *Ephemera: The stuff of history. Report of the Working Party...*, s. 8.

swoją wieloletnią działalność. Jako przykład można tu podać znane Gesellschaft der Musikfreunde in Wien, które w 1912 roku z okazji setnej rocznicy powstania wydało liczącą 346 stron pracę zatytułowaną *Geschichte der K. K. Gesellschaft der musikfreunde in Wien, Die programme der gesellschafts-konzerte: 1815–1912*.

La Belle Époque, szczególnie rozkwit secesji, włączył popularne, wykorzystywane między innymi w handlu, gastronomii, kulturze i rozrywce, a także życiu towarzyskim, druki ulotne do kręgu dzieł sztuki. Tworzone przez wybitnych malarzy, plastyków, grafików, ilustratorów, litografów, jak Albert Robid, Emmanuel Poiré dit Caran d’Ache, Henri de Toulouse-Lautrec, Félicien Rops, Jules Chéret, Louis Maurice Boutet de Monvel, Henri Gabriel Ibels, Adolphe Léon Willette, Alphonse Mucha, afisze, programy teatralne, plakaty, cenniki, jadłospisy, wizytówki i inne wielokrotnie opisywane, nadal wzbudzają zainteresowanie badaczy i kolekcjonerów. Udział w ochronie tej cennej, osobliwej spuścizny kulturowej mają też biblioteki, na przykład Bibliothèque municipale de Lyon, Reading University Library, które przechowują unikatowe obrazkowe, jednostronicowe katalogi handlowe, oryginalne opakowania na produkty spożywcze i używki projektowane przez sławnych artystów modernizmu. Warto nadmienić, iż najwcześniejsze wybrane druki ulotne stworzone przez znakomitych przedstawicieli secesji oraz symbolizmu zebrane zostały i przedstawione w obszernej, bogato ilustrowanej pracy Léona Maillarda *Les menus & programmes illustrés: invitations — billets de faire part — cartes d’adresse — petites estampes du XVIIe siècle jusqu’à nos jours*, Paryż 1898⁷⁹. Także polscy wybitni artyści, jak Teodor Axentowicz, Józef Mehoffer i Stanisław Wyspiański, kierując uwagę na druki ulotne, kreowali styl oraz formy afiszy, plakatów, arkuszy akcji, banknotów⁸⁰. Rozkwit grafiki użytkowej łączył się z okresami poprawy koniunktury gospodarczej, z rozbudową przemysłu, wprowadzaniem na rynki nowych produktów i usług oraz ich promocją. Czasy prosperity określać można i analizować pod kątem zainteresowania drukami ulotnymi, zapotrzebowaniem na określone ich rodzaje oraz udziałem druków efemerycznych w reklamie, szczególnie tzw. *brand namingu* — kreowaniu marki, oznaczaniu marką, identyfikacji wizualnej marki. Mogą to być ulotki towarowe, etykiety i naklejki firmowe, znaki producenckie, fabryczne projektowane między innymi przez A. Muchę dla znanej ze szczególnej dbałości o estetykę opakowań własnych wyrobów francuskiej firmy Lefèvre-Utile⁸¹.

⁷⁹ L. Maillard (zm. 1921) uznawany był za najlepszego introligatora we Francji przełomu XIX i XX w., związany m.in. z nowojorskim Grolier Club i funkcjonującym w jego ramach The Club Bindery tworzył autorskie projekty okładek dla kolekcjonerów i bibliofilów w Europie i USA, *Hand Bookbindings*, ibweb5.princeton.edu/visual_materials/hb/cases/twentiethcentury/index.html [dostęp: styczeń 2012].

⁸⁰ Zob. A. Fryz-Więceć, *Polski plakat secesyjny ze zbiorów Muzeum Narodowego w Krakowie*, Kraków 2003.

⁸¹ M. Rickards, M. Twyman, *The Encyclopedia of Ephemera...*, s. 54.

Po I wojnie światowej plastycy, graficy, dekoratorzy, styliści oraz wydawcy poszukiwali intensywnie zbiorów niewielkich obrazków/kart tematycznych dla kolekcjonerów (ang. *trade cards*, *trading cards*, *collectible cards*). Prace projektanta i przemysłowca Sir Ambrose Heala, na przykład książki *London Tradesmen's Cards of the Eighteenth Century*, London 1925, *The London Goldsmiths, 1200–1800: A Record of the Names and Addresses of the Craftsmen, Their Shop-Signs and Trade-Cards*, Cambridge 1935, a także artykuły zamieszczone na łamach wydawanego od 1901 roku „Connoisseur. An Illustrated Magazine For Collectors” — między innymi *Samuel Pepys. His Trade Cards*, dowodzą, iż chętnie opisywane były oraz prezentowane dawne barwne, najczęściej litografowane karty biznesowe, służące celom reklamowym i informacyjnym, opatrywane mapkami dojazdów do sklepów, pracowni, salonów, zakładów oraz warsztatów⁸².

Polscy uczeni w swoich badaniach chętnie wykorzystywali drukowane na ziemiach polskich źródła ulotne i okolicznościowe — początkowo kalendarze oraz dokumenty określane jako teatralia. Wspomnieć wypada choćby Michała Wiszniewskiego *Historię literatury polskiej*. Wśród zarejestrowanych tu źródeł do badań słowiańskich wierzeń w wilkołaki oraz moc czarownic, które „każdego człeka w wilkołaka zamienić mogą”, przywołany został *Kalendarz polski i ruski na r. P. 1750* matematyka i astronoma Stanisława Duńczewskiego (1701–1767)⁸³. Karol Józef Estreicher — uzależniony od „najbardziej ulotnej ze sztuk”, miłośnik teatru, pisał w dziele *Teatra w Polsce*: „I oto leżą przede mną afisze i argumenta dialogów, nieznanne a rozjaśniające”⁸⁴. W badaniach swoich wykorzystywał K. Estreicher także drukowane programmata sceniczne, programy oraz bilety, w tym abonowane⁸⁵. Na podstawie zachowanych w nich wiadomości rekonstruował różnorodne dziedziny teatru, działalność i daty realizacji scen stałych, „trup tułacznych”, „przechodnich” oraz teatrów amatorskich, wymieniał nazwiska aktorów, podawał adresy sal teatralnych, domów prywatnych lub instytucji, w których wystawiano sztuki, porównywał ceny poszczególnych przedstawień, miejsc na widowni i inne. Uwagę K. Estreichera przyciągały też prośby i komunikaty sta-

⁸² A. Heal, *Samuel Pepys. His Trade Cards*, „Connoisseur” 92, 1933, s. 166; reprinty książek A. Heala z lat 1972 oraz 1999 wskazują, iż zainteresowanie badanymi przez niego materiałami nie zanika.

⁸³ M. Wiszniewski notuje, iż wierzeniom tym, rozpowszechnianym w treści kalendarzy, „Duńczewski zaprzeczyć nie śmie”, M. Wiszniewski, *Historia literatury polskiej*, t. 1, Kraków 1840, s. 275.

⁸⁴ *Teatra w Polsce* publikował w latach 1873–1879 krakowski „Afisz Teatralny”, Karol J. Estreicher, *Teatra w Polsce*, t. II, Kraków 1876, s. 696.

⁸⁵ Na przykład o spektaklu wystawionym w 1759 r. w buczackim konwikcie Bazylianów: „W drukowanym programie i treści tej sztuki [o Konstancynie Wielkim] wymieniono cały poczet nazwisk aktorów, złożony z młodzi szlacheckiej jak: Ochoccy, Berczowski, Dzierzkowski i tp.”, K.J. Estreicher, *Teatra w Polsce*, t. I, Kraków 1873, s. 48–49; „Bilety abonowane służyły tylko dla osób tych, na których nazwiska były wydane”, *ibidem*, t. II, Kraków 1876, s. 717.

le powtarzane w treści afiszy i biletów, jak: „Uprasza się p. Publicum aby przy wnijsciu na Teatr bilety swoje pokazać raczyło a to dla uniknienia kłótni. Dama mająca bilet na parter, może wnijsć do loży parterowej, jeżeli nie będzie od kogo wprzód ta loża najęta”⁸⁶.

Na podstawie druków ulotnych próbował K. Estreicher dociekać różnorodnych kontekstów praktykowania oraz odbioru teatru⁸⁷. Prócz informacji utrwalonych w treści dokumentów życia teatralnego zainteresowanie uczonego wzbudzała również ich funkcja oraz forma. Estreicher ukazywał konteksty komunikacyjne teatraliów, których najbardziej pożądanym momentem kulminacyjnym — przybycie publiczności na spektakl — poprzedzało określanie miejsc intensywnego życia społecznego, na przykład jarmarków, oraz rozlepianie zapowiedzi. Pisał uczonego o wabiących afiszach: „Wymyślano wabiące afisze przeistaczając tytuły znanych sztuk”, o afiszach „osobliwie stylizowanych”, opisywał afisze litografowane i ilustrowane — „Któżby się spodziewał, iż litografują się afisze ilustrowane w Krakowie”, prezentował afisze długie i inne⁸⁸. Najstarsze ze źródeł ulotnych przedstawiał szczegółowo, a nawet w całości cytował:

Ujrzymy także formalny afisz w ćwiartce drukowany, bez daty, pięknymi czcionkami, pochodzący przynajmniej z początku XVII wieku. Opowiada on ciekawym widzom, iż Magister Włoch okaże niewidzialne dotąd u nas figury i obrazy ruszające się. Obaczmy, co dosłownie afisz ten zapowiada⁸⁹.

Uporządkowane jako autonomiczne kolekcje, „znaczne poczty afiszy” teatralnych pochodzących z różnych epok i polskich miast, wykorzystywali po Estreicherze teatrolodzy kolejnych generacji⁹⁰. Duże zainteresowanie badaczy wzbudzały też inne druki ulotne i okolicznościowe, zachowane w zbiorach muzykologów Biblioteki Jagiellońskiej i Biblioteki Rządowej w Warszawie. Sięgał do nich na przykład Maurycy Karasowski (1823–1882), który w pracy *Rys historyczny opery polskiej* cytował treść afiszy oraz podawał wiadomości zawarte na

⁸⁶ *Ibidem*, t. II, s. 712, 714.

⁸⁷ Afisz zawsze zapowiada potrzebę punktualnego stawienia się w teatrze, i ostrzega, iż bilet całkowity ma się płacić od początku aż do skończenia reprezentacji. Zdaje się, że były pretensje płacenia za pół widowiska”, *ibidem*, t. II, s. 717.

⁸⁸ „Wabiące afisze” wymyślała „prawdziwie prowincjonalna” działająca w 1816 r. trupa Józefa Henzella: „wymyślano przeistaczając tytuły znanych sztuk. Komedię: »Szkoda Wąsów«, dawano p. tyt.: »Łapka na stare lisy«, a tragedii »Inez de Castro« przydano tytuł: czyli »Morze Łez«,” *ibidem*, t. II, s. 33; afisze ilustrowane reklamowały w 1865 r. spektakle Sommer Theater in der Kaiser Franz Josephs Kaserne an Piasek; *ibidem*, t. II, s. 696–697, 707–708.

⁸⁹ *Ibidem*, t. II, s. 697.

⁹⁰ K.J. Estreicher w *Teatrach w Polsce* pisał: „Od 1878 roku dochował się dość znaczny poczet afiszy”, *ibidem*, t. II, s. 702; korzystali z tego zbioru m.in. autorzy pracy *Teatr polski w latach 1890–1918. Zabór rosyjski*, pod red. T. Siverta, R. Taborskiego, Warszawa 1988; *Teatr polski od 1863 do schyłku XIX w.*, pod red. T. Siverta, E. Heise, Warszawa 1982.

biletach wstępu⁹¹. Z kolekcji publikacji efemerycznych korzystał także Zdzisław Jachimecki uznawany za ojca polskiej muzykologii, czego dowody odnajdziemy we wstępie do *Historii muzyki polskiej*⁹². Unikatowe, oryginalne zbiory druków efemerycznych od lat czynią Bibliotekę Jagiellońską warsztatem pracy naukowej.

Określone rodzaje druków ulotnych i okolicznościowych, najczęściej tzw. awiza⁹³, relacje, listy publikowane w postaci broszurek, broszury i broszurki polityczne, pisemka polityczne, instrukcje poselskie, instruktaże generalne, cyrkularze, manifesty, proklamacje, memoriały, uniwersały, mandaty, rozkazy, dyplomy elekcyjne i nobilitacyjne, programy szkolne, a także zaświadczenia szlachectwa, bilety skarbowe, listy członków rządów powstańczych, listy płac, ewidencje oficerów, były wykorzystywane jako cenione źródła historyczne, także podstawowe, pierwszorzędne, przez polskich historyków różnorodnych specjalizacji — państwa i prawa, wojskowości, oświaty, literatury i innych. Na wybrane źródła ulotne powoływali się w swoich książkach między innymi Karol B. Hofman (1798–1875), Jan Czubek (1849–1932), Władysław Konopczyński (1880–1952)⁹⁴. O skali zainteresowania wartością źródłową materiałów efemerycznych oraz dowodach intensywnego ich wykorzystywania w ostatnich latach XIX stulecia oraz w wieku XX, szczególnie po odzyskaniu niepodległości, świadczą prace Mariana K. Dubieckiego (1838–1926), Hieronima Łopacińskiego (1860–1906), Ferdynanda Bostela (1860–1935), Eugeniusza Wawrzkowicza (–1942), Adama M. Skałkowskiego (1877–1951), Marcelego Handelsmana (1882–1945), Mariana Kukiela (1885–1972), Jadwigi Lechickiej (1898–1965), publikowane, przykładowo, na łamach „Kwartalnika Historycznego. Organu Polskiego Towarzystwa Historycz-

⁹¹ M. Karasowski, *Rys Historyczny Opery Polskiej poprzedzony szczegółowym poglądem na dzieje muzyki dramatycznej powszechnej*, Warszawa 1859, np. na s. 170 autor cytuje: „Król [Stanisław August] na tydzień przed rocznicą koronacji swojej, rozkazał teatr otworzyć, i dnia 19 listopada 1765 roku, zdumieni mieszkańcy stolicy ujrzeli na rogach ulic poprzyklepiane afisze treści następującej: »Aktorowie Jego Królewskiej Mości komediów polskich, będą reprezentowali 19 listopada *Natretów*, komedię w 3 aktach z dwoma baletami. Początek będzie o godzinie szóstej i będzie się płacić 1 bilet do cyrkułu tyrfów pięć [...]«”.

⁹² Z. Jachimecki, *Historia muzyki polskiej (w zarysie)*, Warszawa-Kraków 1920; programy koncertowe.

⁹³ Awiza: *doniesienie, wiadomość, depeza, nowina, wieść, pogłoska*, [w:] J. Karłowicz, A. Kryński, W. Niedźwiedzki, *op. cit.*, t. 1, Warszawa 1898, s. 74. „W braku czasopism, takimi właśnie »awizami«, »relacjami«, »listami«, wydawanymi w postaci broszurek, rozchodziły się wiadomości ciekawe po całej Europie; stąd o wypadkach, dotyczących Polski, już w wieku XVI jest sporo, a w XVIII-ym jeszcze więcej relacji, drukowanych w językach łacińskim, niemieckim, francuskim, włoskim i t.d. zagranicą, w wydarzeniach zaś w innych krajach ogłaszano podobnie wiadomości u nas w językach obcych, łacińskim przeważnie lub w polskim”, [w:] H. Łopaciński, *Z czasów wojen kozackich. Przyczynki do dziejów Lublina z lat 1648–1655, ze źródeł współczesnych zebrane*, „Przegląd Historyczny” IX, 1909, z. 2, s. 241.

⁹⁴ K.B. Hofman, *Historia reform politycznych w dawnej Polsce*, Lipsk 1867; J. Czubek, *Pisma polityczne czasów pierwszego bezkrólewia*, Kraków 1906; W. Konopczyński, *Konfederacja barska*, Kraków 1928 i in.

nego” oraz „Przeglądu Historycznego” — dwumiesięcznika naukowego wydawanego przez Towarzystwo Miłośników Historii w Warszawie⁹⁵. Badacze prezentowali niekiedy definicje wybranych rodzajów dokumentów niekonwencjonalnych — najczęściej pojawiały się jednak określenia: druki rzadkie, nieznanne, wartościowe, omawiali je pod względem formalnym, rzeczowym i treściowym. Ukazując żmudne poszukiwania tego rodzaju źródeł w bibliotekach i archiwach polskich oraz obcych, uczeni wskazywali na przykład pomyłki opisów bibliograficznych u Estreichera⁹⁶. Według J. Lechickiej broszurki polityczne publikowane w latach 1733–1736 były:

pisane przeważnie po polsku z częstą domieszką lichej łaciny, rzadziej samą łaciną (łacińskie teksty puszczano w obieg rzadziej) (lub nawet po francusku), nie przenoszą kilkunastu, względnie kilku kartek druku. O ważności ich mówi już to samo, że umieszczone są w rękopisach, w których znajdują się wszystkie inne materiały i źródła [...] Format mają przeważnie ósemkowy, niekiedy tylko w 4-ce, druk tłusty [...] zbity, niekiedy fatalnie zalany, bez starannej korekty, na lichym papierze tłoczono, spełniały rolę pierwszych zwiastunów i były najlepszym środkiem agitacyjnym⁹⁷.

Zainteresowanie historyków nowożytnych dziejów Polski wzbudzały druki ulotne i okolicznościowe tłoczone w kraju i zachowane między innymi w Bibliotece Jagiellońskiej, Bibliotece Narodowej, księżnicach Zakładu Narodowego im. Ossolińskich, Baworowskich i Czartoryskich, Bibliotece Polskiej w Paryżu. Badano także wydawnictwa efemeryczne publikowane za granicą: we Francji, Niemczech, Szwecji, Włoszech, a także dotyczące dziejów Polski. Przykładowo, można tu przywołać broszury analizowane przez Mariana K. Dubieckiego w badaniach dotyczących udziału Włochów w powstaniu styczniowym⁹⁸. W treści „kronika naukowa krajowa” w „Kwartalniku Historycznym” ukazywały się również szczegółowe, tworzone na podstawie inwentarzy bibliotecznych sprawozdania na temat stanu liczbowego zbiorów druków ulotnych i okolicznościowych zachowanych w księżnicach polskich, archiwach i muzeach. Oprócz zasobów instytucji największych podawano tu między innymi wiadomości o efemerycznych zbiorach Biblioteki Bazylianów we Lwowie, Biblioteki Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie, Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Warszawie, Biblioteki im. Eu-

⁹⁵ H. Łopaciński, *op. cit.*, s. 228–248; M. Kukiel, *Z dziejów dyplomacji insurekcyjnej 1794*, „Kwartalnik Historyczny” 24, 1910, s. 207–222; E. Wawrzkowicz, *Z dokumentów kościuszkowskich Biblioteki Polskiej w Paryżu*, „Kwartalnik Historyczny” 26, 1910, s. 222–249; A. Skalkowski, M. Handelsman, *Napoleonica 1800–1815*, „Kwartalnik Historyczny” 26, 1912, s. 476–488; J. Lechicka, *Pisma polityczne z czasów przedostatniego bezkrólewia*, „Kwartalnik Historyczny” 41, 1927, s. 477–508.

⁹⁶ Zob. H. Łopaciński, *op. cit.*, s. 241.

⁹⁷ Autorka zwracała uwagę także na bezpłatne, „szybkie puszczanie ich w świat”, przyczyny trudności „z porządnym skatalogowaniem tych broszur”, ich „bezimiennosc i anonimowosc — wyraźnie nie podpisał się ani jeden autor” (w zbiorze zbadanych 50 broszur — A.F.-B.) oraz „błędy obecne w ich opisie bibliograficznym Estreichera”, J. Lechicka, *op. cit.*, s. 478–480.

⁹⁸ M. Dubiecki, *Włosi w powstaniu styczniowym*, „Kwartalnik Historyczny” 36, 1922, s. 111–113.

stachego i Emilii Wróblewskich w Wilnie, Archiwum Oświecenia w Warszawie, Archiwum Miejskiego w Toruniu⁹⁹. Także w raportach i doniesieniach na temat statystyki skarbów kultury polskiej rewindykowanych mocą traktatu ryskiego ujawniano dokumenty niekonwencjonalne obecne wśród innych zbiorów. Możliwy do określenia zasób rodzajów druków ulotnych i okolicznościowych analizowanych w artykułach historyków ukazuje materiały zaliczane do opisywanej grupy wydawnictw w ich dziejowym rozwoju, prezentuje funkcje użytkowe, komunikacyjne i informacyjne, które pełniły, lata obiegu oraz czas, kiedy ustawało ich wykorzystanie lub następowały zmiany terminologiczne, językowe.

Niezwykle interesujący dla bibliotekoznawców, zapoczątkowany przez humanistów niemieckich pomysł wykorzystywania druków ulotnych i okolicznościowych do badań naukowych z zakresu historii kultury książki, historii drukarstwa realizowany był również przez polskich uczonych. Warto wspomnieć choćby prace Stanisława Ptaszyckiego (1853–1933) oraz Aleksandra Birkenmajera (1890–1967) o cennych dla kultury polskiej drukach ulotnych, tłoczonych w oficynach działających na terenie Wilna, Kijowa oraz Małopolski Wschodniej — w Ostrogu i Lwowie. Poszukiwali oni rozproszonych, niezwykle rzadkich słowiańskich wydawnictw efemerycznych, między innymi pochodzącego z drukarni ks. Konstantyna Ostrońskiego i wyprodukowanego przez Iwana Fiodorowa, liczącego 2 strony druku ulotnego *Chronologia* Andrzeja Rymszy (ok. 1550–1595) datowanego: 5 maja 1581 [Estreicher XXVI, s. 532 — A.F.-B.] oraz wytłoczonych na 12 kartach *Listów pasterskich (Posłanija)* z około 1584 roku [Estreicher XVIII, s. 533 — A.F.-B.] patriarchy konstantynopolińskiego Jeremiasza (1536–1595). W licznie zasilonych bezcennymi zabytkami polskiego piśmiennictwa zbiorach naukowych księżnic rosyjskich, między innymi w Rosyjskiej Bibliotece Narodowej w Petersburgu znanej też jako Państwowa Publiczna Biblioteka w Leningradzie, oglądał je, a następnie popularyzował podczas wykładów lwowskiego Towarzystwa Miłośników Książki A. Birkenmajer¹⁰⁰. W kolekcjach rosyjskich znalazła też miejsce unikatowa część ulotnego dorobku Drukarni Domu Mamoniczów w Wilnie, na przykład *Uniwersał Zygmunta III o przyjeździe do Polski patriarchy konstantynopolińskiego Jeremiasza* — „Pisan u Wilni, leta bozeho

⁹⁹ „Kwartalnik Historyczny. Organ Towarzystwa Historycznego” 41, 1927, s. 281–304.

¹⁰⁰ Słowiańskie unikatowe druki pochodzące z oficyny Mamoniczów w Wilnie to m.in. *Tribunal obywatelom Welikoho Kniazstwa Litowskoho na sojmie warszawskom dany z 1586 r.*, *Statut Wielikoho Kniazstwa Litowskoho ot najasnejshoho hosudarja Korola jeho milostki Žikhimonta Trethego na koronacyi w Krakowie* wydany w r. 1588; z kolei do najstarszych słowiańskich druków okolicznościowych opublikowanych w Kijowie należą pochodzące z drukarni Ławry Peczerskiej *Wiersze na żalonyj pohreb zacno ho rycera Petra Konaszewicza Sahajdacznoho, hetmana wojska Jeho Korolewskij Milosti zaporosko ho, zložonyi prez inoka Kasiana Sakowicza rektora szkol kiewskich* (1622), A. Birkenmajer, *Przechadzka po leningradzkiej wystawie słowiańskich druków*, Kraków 1926, s. 11–18, druki pochodziły ze zbiorów Państwowej Biblioteki Publicznej w Leningradzie, Muzeum Rumiancowskiego w Moskwie oraz archiwum katedry lwowskiej i unickiej.

narozenia tisecza pjat'sot osmdesiat dewiatoho, mesaca julija pnatnadcatoho dnia", oraz efemeryczne zabytki piśmiennicze pochodzące z Drukarni Brackiej Bractwa Stauropigialnego działającego przy cerkwi Wniebowstąpienia Marii Panny (tzw. Cerkwi Wołoskiej) — wśród nich zachowany w dwóch egzemplarzach *List Pasternski (Okružnaja hramota)* patriarchy konstantynopolitańskiego Jeremiasza z 23 stycznia 1591 roku [Estreicher XVIII, s. 533–A.F.-B.] i datowana: 1 lutego 1591 roku licząca 6 kart ulotka na cześć metropolity kijowskiego Michała Rahozy (ok. 1540–1599)¹⁰¹. Zabytki te opisał w opublikowanej w 1836 roku książce pt. *Historyczne badania o drukarniach rusko-słowiańskich w Galicji* historyk ukraiński Dionizy Zubrzycki (1777–1862)¹⁰². W jego pracy przytaczane są także inne druki ulotne pochodzące z oficyny Bractwa Stauropigialnego, między innymi 2 odezwy Patriarchy Antiochii [Joachima — A.F.-B.] i biskupa lwowsko-halickiego Gedeona [Bałabana — A.F.-B.] z 1 oraz 20 maja 1586 roku¹⁰³.

3. Instytucjonalizacja badań

Francuskie środowisko naukowe najwcześniej przyczyniło się do zinstytucjonalizowania badań nad drukami niekonwencjonalnymi, ich kolekcjami oraz funkcjonowaniem publikacji efemerycznych w kulturze i nauce. W styczniu 1900 roku Henry Vivarez, inżynier z Ancien élève de l'École Polytechnique, Paul Flobert, przedstawiciel de la Société historique d'Auteuil et de Passy, Lucien Raulet z Bibliothécaire-Conservateur honoraire de la Société de Géographie commercial oraz Gaston Leclair, reprezentant Collectionneur à Rouen, założyli Société Le Vieux Papier — najstarsze europejskie towarzystwo powołane do badania rękopiśmiennych oraz drukowanych dokumentów ulotnych i okolicznościowych¹⁰⁴. Société Le Vieux Papier od lutego 1900 roku nieprzerwanie publikuje kwartalnik „Le Bulletin Le Vieux Papier” poświęcony badaniu bogatego uniwersum dokumentów niekonwencjonalnych. Stowarzyszenie francuskie wyprzedziło o 75 lat zorganizowane przez Maurice Rickardsa British Ephemera Society for the conservation, study and presentation of printed and hand-

¹⁰¹ A. Birkenmajer, *op. cit.*, s. 17.

¹⁰² D. Zubrzycki, *Historyczne badania o drukarniach rusko-słowiańskich w Galicji*, Lwów 1836.

¹⁰³ D. Zubrzycki, *ibidem*, s. 15.

¹⁰⁴ Dnia 21 lutego 1900 r. wybrano władze stowarzyszenia — H. Vivarez stanął na czele Société Le Vieux Papier, Georgier Crest został wiceprezydentem, P. Flobert sekretarzem generalnym, Marcel Monmarché skarbnikiem, stowarzyszenie liczyło wówczas 66 członków, H. George, *Historique de la Société Le Vieux Papier*, <http://www.levieuxpapier-asso.org/historique-de-lassociation> [dostęp: grudzień 2011].

written ephemera¹⁰⁵. Inspiracją dla twórcy organizacji zrzeszającej bibliotekarzy, muzealników, archiwistów, antykwarystów, badaczy oraz wydawców i kolekcjonerów druków ulotnych stały się *Vulgaris* urzędnika i pamiętnikarza Samuela Pepysa (1633–1703), który do swoich obszernych dzienników włączył około 1000 druków efemerycznych, między innymi plakatów, broszur, jednodniówek, kart do gry oraz ulotek. Materiały te przechowywane w zbiorze Pepys Library w Kolegium św. Magdaleny w Cambridge stanowią obecnie unikatowe źródła dla badaczy zarówno rewolucji chwalebnej 1688 roku, jak i codziennego życia Londynu z czasów S. Pepysa¹⁰⁶.

Także w Polsce w ubiegłym stuleciu tworzyły się różnego rodzaju stowarzyszenia skupiające kolekcjonerów dokumentów niekonwencjonalnych, wśród których obecni byli między innymi bibliofile, bibliotekarze, bibliotekoznawcy, archiwiści, muzealnicy, nauczyciele, artyści, uczeni, w tym wybitni znawcy książki, historycy, historycy druku, wydawcy, graficy, poloniści, prawnicy, przemysłowcy. Intensyfikacja i prawdziwy rozkwit zorganizowanego ruchu bibliofilskiego nastąpił po 1918 roku, kiedy przekształcały się z wcześniejszych zrzeszeń lub powstawały od podstaw następujące instytucje: Polskie Towarzystwo Filatelistów (Warszawa, 1918), Towarzystwo Bibliofilów Polskich (Warszawa, 1921), Koło Miłośników Ekslibrisów (Kraków, 1922), Towarzystwo Miłośników Ekslibrisów (Warszawa, 1924), Towarzystwo Miłośników Książki we Lwowie (1925), Związek Numizmatyków Lwowskich (1925), Towarzystwo Bibliofilów im. Joachima Lelewela w Toruniu (1926), Towarzystwo Bibliofilów w Łodzi (1927) oraz Rycerski Zakon Bibliofilski Orderu Białego Kruka w Krakowie (1930). Uwagę kolekcjonerów polskich skupiały bibliofilskie czasopisma, jak choćby publikowany we Lwowie od 1917 do 1929 roku „Exlibris”, wydawany w Krakowie od 1925 roku „Silva Rerum. Miesięcznik Towarzystwa Miłośników Książki w Krakowie”, a także edytowane w stolicy w latach 1932–1934 „Wiadomości Bibliofilskie”, publikowany w 1933 roku „Bibliofil Polski” i od 1934 „Szpargały. Czasopismo poświęcone miłośnictwu i zbieractwu książek oraz wszelkich osobliwości bibliograficznych”¹⁰⁷. Na ich łamach najczęściej pojawiały się wiadomości na temat zbierackich, prywatnych pasji kolekcjonerów ulotnych druków¹⁰⁸.

¹⁰⁵ Przewodniczącym The Ephemera Society jest lord Asa Briggs (ur. 1921), brytyjski historyk, wybitny znawca epoki wiktoriańskiej, autor kilkudziesięciu prac naukowych, honorowy członek Sidney Sussex College oraz St. Catharine’s College w Cambridge i Worcester College w Oxfordzie, od 1976 r. dożywotni par Izby Lordów; [za:] *The Papers of Asa Briggs*, <http://janus.lib.cam.ac.uk/db/node.xsp?id=EAD%2FGBR%2F0014%2FBRIG> [dostęp: styczeń 2012].

¹⁰⁶ *The Pepys Library*, <http://www.magd.cam.ac.uk/pepys/collection.html> [dostęp: grudzień 2011]; S. Pepys na stronach The Ephemera Society określany jest jako „the first ephemerist”, *About the Ephemera Society*, <http://www.ephemera-society.org.uk/about.html> [dostęp: styczeń 2012].

¹⁰⁷ M.J. Wojciechowski, *Ekslibris godło bibliofila*, Wrocław 1978, s. 86–99.

¹⁰⁸ Na przykład „Szpargały. Czasopismo poświęcone miłośnictwu i zbieractwu książek oraz wszelkich osobliwości bibliograficznych” 1, 1934, z. 1, s. 19.

Badacze historii teatru, między innymi Mieczysław Rulikowski (1881–1951) i Leon Schiller (1887–1954), niezależnie od bibliotekoznawców, na przykład profesora Antoniego Knota, dostrzegli po II wojnie światowej konieczność instytucjonalnej ochrony, gromadzenia i opracowywania ulotnej dokumentacji teatralnej ze względu na jej przydatność do badań teatrologicznych. Uznali także specyficzny charakter zbiorów i archiwów teatraliów niezbędnych do podejmowania naukowych prób określenia, przykładowo, istoty sztuki teatru, typów widowisk teatralnych, analiz wkładu twórców inscenizacji w rozwój teatru, jak również wiedzy o nim, interdyscyplinarności teatru *etc.* Szczególne znaczenie ma tu inicjatywa M. Rulikowskiego zinstytucjonalizowania opieki nad tego rodzaju zbiorami, wynikająca z osobiście doświadczonej, bezpowrotnej utraty dużej części własnej kolekcji teatraliów w czasie II wojny światowej. Zamysł autora o stworzeniu „zakładu naukowo-badawczego, stanowiącego ogólnokrajowy ośrodek dokumentacji i badań w zakresie spraw dotyczących teatru” udało się zrealizować¹⁰⁹. Powołany w 1947 roku Instytut Teatrologiczny w Warszawie objął specjalistyczną opiekę nad gromadzeniem, przechowywaniem i opracowaniem piśmienniczych świadectw życia teatralnego — ważnej części dziedzictwa narodowej kultury. Następnie, po śmierci M. Rulikowskiego, zasoby Instytutu, dzięki staraniom L. Schillera, przeniesiono do Sekcji Teatru Państwowego Instytutu Sztuki. Spuścizna ta włączona do struktur Dokumentacji Teatru Instytutu Sztuki PAN jako imponujący zbiór teatraliów polskich, którego najstarsze elementy sięgają 1773 roku, stanowi od lat nieocenione źródło badań teatrologicznych. Warto przy okazji wspomnieć o stosunkowo niedawnej inicjatywie powołania w 2003 roku Instytutu Teatralnego im. Zbigniewa Raszewskiego (1925–1992). Patron Instytutu wielokrotnie i z pasją badał akcydensy teatralne, na przykład programy spektakli, oraz podkreślał ich przydatność do badań z zakresu wiedzy o teatrze: „Czego się dowiedzą przyszłe pokolenia z tych programów? Trudno zgadnąć. O poszczególnych przedstawieniach pewno niewiele. Znacznie więcej o aspiracjach dzisiejszego teatru, o tym, jakie miejsce pragnie zajmować w naszym życiu”¹¹⁰.

¹⁰⁹ U. Rudzka, *Dokumentacja teatralna Instytutu Sztuki PAN, e-teatr.pl*, <http://www.e-teatr.pl/pl/artykuly/> [dostęp: listopad 2010].

¹¹⁰ Z. Raszewski, *Bilet do teatru. Szkice*, Kraków 1998, s. 22.

**Zarząd Miejski
Wydział Techniczny
w Legnicy**

Ogłoszenie

Zarząd Miejski w Legnicy natychmiast zatrudni 2000 robotników na dobrych warunkach zapłaty, stołówka, oraz kartki I-ej Kat.

**Dla Repatriantów przydział mieszkań i mebli.
Wypłata tygodniowa.**

Repatrianci!

Dla tych którzy pragną pozostać na Dolnym Śląsku, właśnie obecna chwila jest najodpowiedniejsza — jest lato, praca, zarobek, również możliwość otrzymania mieszkania — a więc z miejsca podstawa egzystencji i przygotowanie na okres cięższy zimowy.

Praca Wasza przyczyni się do odbudowy Kraju, a wam da zadowolenie.

Zgłoszenia do pracy przyjmuje Wydział Techniczny Zarządu Miejskiego ul. Powstańców 8, II piętro, pokój Nr 46.

**Naczelnik Wydziału V
Drogowo-Budowlanego**

F-6860 534-46. Druk. „Czytelnik” Legnica, Pl. Marjańska 5.

II. 14. Ogłoszenie Naczelnika Wydziału V Drogowo-Budowlanego Zarządu Miejskiego w Legnicy, Druk. „Czytelnik” Legnica 1946 r.

Obwieszczenie

Wzywa się wszystkich, którzy w myśl dekretu o rejestracji i przymusowym zatrudnieniu fachowych sił technicznych z dziedziny budownictwa na rzecz odbudowy Kraju, (Dz. U. R. P. Nr. 47 poz. 266 z dnia 10.XI.1946 r.) nie zgłosili się do rejestracji w wyznaczonym terminie, aby dokonali tejez.

Rejestracji podlegają: inżynierowie-architekci, inżynierowie ładowi, inżynierowie wodni, inżynierowie o innym wykształceniu zawodowym, którzy pracowali w budownictwie nie mniej niż 3 lata, technicy budowlani i instalacyjni oraz majstrowie budowlani i instalacyjni (murarscy, ciesielscy, kamieniarscy, dekarscy, blacharscy, malarscy, lakierniczy, ślusarscy, stolarscy, zdunscy, brukarscy, studniarscy, sztukatorscy i betoniarscy), za majstrów instalacyjnych należy uważać majstrów kanalizacyjno-wodociagowych, centralnego ogrzewania, gazowych, przewietrzenia i chłodnictwa oraz elektrotechnicznych.

Rejestrację przeprowadza Urząd Starostwa Powiatowego w Legnicy (biuro Architekta Powiatowego).

Za niedokonanie obowiązku rejestracji grozi kara aresztu do 3-ch miesięcy i grzywna do 30.000 zł, albo jedna z tych kar.

PIEKUTH ZYGFRYD
Architekt Powiatowy

KWIATKOWSKI JÓZEF
Starosta Powiatowy

Zakład Doskonalenia Rzemiosła we Wrocławiu

ul. Sudecka 95/97, telefon Nr 36-89

ogłasza

ZAPISY

I. Na kursy przysposobienia zawodowego z warsztatami:

1. Ślusarstwa Ogólnego
2. Instalatorów Elektrycznych
3. Introligatorstwa

II. Na kursy doskonalenia zawodowego:

1. Księgowość
2. Administracji handlowej
3. Kroju krawiectwa damskiego i dzieciennego
4. Kroju krawiectwa męskiego
5. Ślusarstwa ogólnego
6. Instalatorów elektrycznych

III. Na kursy przyuczenia zawodowego:

1. Obsługi kopaczek (stosowanych w budownictwie)
2. Obsługi silników (wszelkiego rodzaju stosowanych w budownictwie)
3. Obsługi transporterów (windowych, kubełkowych, taśmowych itp.)
4. Obsługi betoniarek (stosowanych w budownictwie)
5. Obsługi urządzeń chłodniczych

IV. Na kursy specjalne:

1. Kreszeń technicznych I-go, II-go i III-go stopnia dla grup: budowlanej i metalowej
2. Radiofonii radiowęzłowej
3. Kurs obsługi kotłów parowych
4. Kroju krawiectwa damskiego i dzieciennego

V. Na kursy przygotowujące do egzaminów czeladniczych lub mistrzowskich:

1. Ślusarstwa ogólnego i maszynowego
2. Ślusarstwa samochodowego
3. Instalatorów urządzeń elektrycznych
4. Instalatorów urządzeń centralnego ogrzewania, kanalizacji i gazowych
5. Krawiectwa damskiego i męskiego i w różnych innych zawodach rzemieślniczych

Kursy warsztatowe rozpoczną się 1 MAJA 1950 r.

inne Kursy rozpoczynają się 13 KWIETNIA 1950 roku o godzinie 16-tej.

ZAPISY i INFORMACJE do dnia 12 KWIETNIA w sekretariacie w godz. od 11 do 18-tej
codziennie z wyjątkiem sobót i świąt—ul. SUDECKA 95/97. Dojazd tramwajami 7, 14, 13.

Zakład prowadzi szkolenie dla potrzeb przemysłu państwowego i spółdzielczego.

PWZG. 04 2220. 427-50 - 300 P-1-31199

Il. 16. Ogłoszenie Zakładu Doskonalenia Rzemiosła we Wrocławiu, PWZG Wrocław 1950 r.

Rozdział II

Druki ulotne i okolicznościowe w zbiorach bibliotecznych i prywatnych

Najstarszy powojenny autonomiczny zbiór druków ulotnych i okolicznościowych budowany był na Dolnym Śląsku od 1945 roku w ówczesnym Gabinetcie Śląskim Biblioteki Uniwersytetu i Politechniki we Wrocławiu. Planowa aktywność Gabinetu Śląskiego w zakresie ochrony regionalnego ulotnego dziedzictwa wyprzedziła znacznie organizację Działu Dokumentów Życia Społecznego w Bibliotece Zakładu Narodowego im. Ossolińskich (w 1962 roku) oraz Działu Dokumentów Życia Społecznego Wojewódzkiej i Miejskiej Biblioteki Publicznej im. Tadeusza Mikulskiego we Wrocławiu (w 1984 roku, obecnie jest to Sekcja Regionalna Dolnośląskiej Biblioteki Publicznej im. T. Mikulskiego). W zasobach zarówno Działu DŹS BZNiO, jak i Sekcji Regionalnej DBP przechowywane są ulotne i okolicznościowe dokumenty publikowane w województwie wrocławskim w latach 1945–1956, jednak zbiory te nie powstawały na bieżąco i są w znacznym stopniu ograniczone. Dystans czasowy oraz specjalizacja profilowanych kolekcji nabytków efemerycznych, przede wszystkim ossolińskich, sprawiły, iż w skali regionu jedynie w Gabinetcie Śląskim, w wybranym do badań czasie, intensywnie zabezpieczano możliwie pełny zakres dolnośląskiej ulotnej produkcji wydawniczej. Genezę uniwersyteckiej kolekcji należy łączyć z długą i ponadnarodową bibliotekarską tradycją gromadzenia wydawnictw niekonwencjonalnych zarówno w bibliotekach w Polsce, jak i za granicą.

Kolekcjonowaniem dokumentów efemerycznych, obecnych w systemie komunikacji społecznej od wielu stuleci, zainteresowane były i są przede wszystkim biblioteki narodowe, na przykład British Library, Bibliothèque nationale de France, Deutsche Nationalbibliothek, National Library of the Netherlands, Österreichische Nationalbibliothek, Российская национальная библиотека, Library of Congress, Library and Archives of Canada, National Library of Australia, National Library of New Zealand. Unikatowymi uniwersalnymi lub specjalistycznymi kolekcjami druków ulotnych i okolicznościowych szczyci się wiele księżnic uniwersyteckich, z których brytyjskie i amerykańskie mają najdłuższe doświad-

czenia w zakresie digitalizacji oraz zdalnego udostępniania tego rodzaju zbiorów — Bodleian Library w Oxfordzie, Magdalene College Library w Cambridge, Glasgow University Library, Yale University Library, Diuk University Library, Harvard Business School Baker Library oraz University of Canterbury Library¹¹¹.

Największe polskie biblioteki, symbole rodzimej kultury, centra nauki i zbiornice piśmiennictwa narodowego o humanistycznym profilu również dzieliły zainteresowanie gromadzeniem druków ulotnych i okolicznościowych. Biblioteka Jagiellońska i Biblioteka Narodowa, a także zasłużona dla polskiej kultury, wyjątkowa dla przesiedlonych na Dolny Śląsk lwowian, Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich, najwcześniej rozpoczęły kolekcjonowanie publikacji niekonwencjonalnych, włączanie ich do zbiorów głównych lub nawet wyodrębnianie samodzielnych zasobów efemerycznych. Kształtowanie zasobów ulotnego dorobku kultury piśmienniczej w każdej z placówek łączyło się ściśle z indywidualnym rozwojem, własną, często burzliwą historią. Choć względne podobieństwo dostrzec można w genezie zespołów dokumentów życia społecznego Biblioteki Narodowej oraz Biblioteki Ossolineum, wszystkie wspomniane księżnice wspólnie dzieliły ważne doświadczenie — każdy z zachowanych zbiorów lub jego elementy były przedmiotami zainteresowania największych polskich kolekcjonerów, bibliofilów, mecenasów kultury, jak również uczonych bibliologów, bibliografów,

¹¹¹ Zbieraniem druków ulotnych i okolicznościowych zainteresowana jest większość bibliotek narodowych, stanowych oraz księżnic naukowych. Wśród nich m.in. Bodleian Library posiada największy zbiór druków ulotnych i okolicznościowych w Wielkiej Brytanii; zbiory dokumentów efemerycznych przechowywane są m.in. w British Library, gdzie za najciekawszą, często prezentowaną publiczności, uchodzi licząca ok. 5 tys. afiszy i plakatów kupiona w 1895 r. od magika i humorysty Henry’ego Evansa (ca 1832–1905) *Evanion collection of ephemera*, H. Peden, *Curator’s introduction*, London 2009, www.bl.uk/onlinegallery/onlineex/evancoll/index.html [dostęp: styczeń 2012]; najcenniejszą kolekcją druków ulotnych i okolicznościowych przechowywaną w Glasgow University Library jest dokumentujący historię Glasgow zbiór księgarza Johna Smitha of Crutherland (1784–1849), A. McNaughton, *The Ephemera of John Smith*, Glasgow 2006, <http://special.lib.gla.ac.uk/exhibns/ephemera/> [dostęp: styczeń 2012].

National Library of Australia posiada bogaty zbiór druków ulotnych i okolicznościowych zwany potocznie *Kolekcją Australijczyków* opisaną szczegółowo w ponad 20 publikacjach zwartych w serii Australian ephemera collection, która ukazywała się cyklicznie od 1984 r., np. *Scientists: Ephemera material collected by the National Library of Australia*, *Medicare: Ephemera material collected by the National Library of Australia*, *Airlines: Ephemera material collected by the National Library of Australia*, *Printed Ephemera*, V. Dunn, *Collection Development at the National Library of Australia*, Canberra 2005, <http://www.ndl.go.jp/en/cdnla/newsletter/053/532.html> [dostęp: styczeń 2012]; *Printed Ephemera*, Canberra 2006, <http://www.nla.gov.au/collect/ephemera.html> [dostęp: styczeń 2012].

Library of Congress posiada bogaty zbiór druków dokumentujących życie codzienne w USA od XVII stulecia.

Najciekawsze fragmenty zbioru udostępniane są zdalnie w liczącej ok. 28 tys. druków kolekcji *An American Time Capsule: Three Centuries of Broad-sides and Other Printed Ephemera*, Washington 2008, <http://memory.loc.gov/ammem/rbpehtml/peabt.html#fir> [dostęp: styczeń 2012].

bibliotekoznawców, historyków druku, historyków kultury, literatury, teatru i innych. Dzieje kolekcji druków ulotnych i okolicznościowych produkowanych po 1945 roku na Dolnym Śląsku, organizowanych celowo, w przeszłości lub obecnie, w autonomiczne usystematyzowane zbiory, nie mogą zostać przedstawione w oderwaniu od szerszego kontekstu kolekcjonerskich oraz bibliotekarskich tradycji gromadzenia i ochrony materiałów niekonwencjonalnych ani bez odniesień do przedsięwzięć twórców i organizatorów starszych kolekcji druków efemerycznych. Nakreślone zostaną także wyrosłe na gruncie bibliotekarskiej tradycji regulacje prawne odnoszące się do obowiązków bibliotek w zakresie gromadzenia, opracowania, przechowywania oraz udostępniania druków ulotnych i okolicznościowych.

1. Biblioteka Jagiellońska

Inicjatywy w zakresie poszukiwania oraz porządkowania rozproszonych druków ulotnych i okolicznościowych podejmowało kilku dyrektorów Biblioteki Jagiellońskiej — szczególnie Józef Muczkowski (w latach 1835–1858) oraz Karol J. Estreicher (w latach 1868–1905). Pierwszy, filozof, bibliograf i bibliotekarz, pracując w trudnym czasie odbudowy gmachu Biblioteki Jagiellońskiej, „[miał — A.F.-B.] zasługę zdeterminowania i opisanie ogromnej liczby broszur [...] i panegiryków, do jego czasów nie tkniętych”. Joachim Lelewel w dziele *Bibliograficznych ksiąg dwoje* liczbę przechowywanych w Bibliotece Jagiellońskiej rozpraw i broszur oszacował na 20 tysięcy, w późniejszym inwentarzu z 1840 roku wykazano 11 447 broszur i panegiryków¹¹². W czasach rządów Muczkowskiego za starymi bibliotecznymi szafami odnaleziono jedyny egzemplarz kalendarza ściennego *Almanach Cracoviense ad annum 1474* wytłoczonego w krakowskiej oficynie Kaspra Straubego¹¹³. Pierwsza wiadomość o istnieniu jednokartkowego unikat, który do dzisiaj budzi zainteresowanie uczonych, pochodzi z odnotowanej w *Liber benefactorum Bibliothecae Cracoviensis* z 26 maja 1844 roku nocie o darowaniu Bibliotece Jagiellońskiej złotej ramy dla pierwszego polskiego druku, jednocześnie druku ulotnego¹¹⁴. Następca Muczkowskiego, Karol Estreicher, kontynuował porządkowanie druków ulotnych i okolicznościowych oraz wydzie-

¹¹² J. Lelewel, *Bibliograficznych ksiąg dwoje*, s. 173, pracę Muczkowskiego kontynuowali Franciszek Stroński oraz kustosz Adolf Mułkowski, K.J. Estreicher: *Biblioteka Jagiellońska*, Kraków 1881, s. 14, 16–17.

¹¹³ K. Migoń, *op. cit.*, s. 15.

¹¹⁴ Wiadomość o istnieniu zabytku rozpowszechnił w środowisku nauki K.J. Estreicher w 1875 r. w *Bibliografii polskiej XV.–XVI. stulecia: zestawienie chronologiczne 7200 druków w kształcie rejestru do Bibliografii, tudzież spis abecadłowy tych dzieł, które dochowały się w bibliotekach polskich*, Kraków 1875; druk badali m.in. K. Estreicher, Bolesław Ulanowski, Jan Ptaśnik, Józef Seruga, Kazimierz Piekarski, Anna Lewicka-Kamińska, Aleksander Birkenmajer i in., B. Go-

lanie autonomicznych ich kolekcji — początkowo dokumentów życia teatralnego (w 1880 roku szacował je na 1100 sztuk) i muzycznego, kalendarzy (380 jednostek w 1880 roku), następnie zespołów wydawnictw określanych jako rara, na przykład dyplomów (w 1880 roku ich kolekcja liczyła 213 sztuk)¹¹⁵. Z doświadczeń Estreichera korzystał kolejny dyrektor — Fryderyk Papée (w latach 1905–1926), który dostrzegając przydatność badawczą tego rodzaju materiałów bibliotecznych, powołał specjalistyczny zespół naukowy do poszukiwań, ochrony i badania cennych zbiorów efemerycznych¹¹⁶. W 1913 roku w Bibliotece Jagiellońskiej dokonano kolejnego odkrycia — przełomowego dla historii kultury książki i dowodzącego przydatności druków ulotnych dla nauki — kustosz Józef Korzeniowski (1863–1921) „w zbiorze różnych nieoznaczonych fragmentów druków” odnalazł najstarszy polski ekslibris z 1516 roku — drzeworytniczy znak książkowy wytłoczony przez Dolnoślązaka Hieronima Wietora dla arcybiskupa gnieźnieńskiego, znanego bibliofila Macieja Drzewickiego (1467–1535)¹¹⁷.

Biblioteka Jagiellońska była pierwszą księżnicą, w której zbiory druków efemerycznych, dzięki działaniom Muczkowskiego, Estreichera — szczególnie jego historycznej idei „Bibliotheca Patria”, Papée i innych, zyskały status pełnoprawnych materiałów bibliotecznych, celowo zachowywanych, traktowanych jako źródła do badań naukowych oraz pamiątki polskiej kultury i nauki. W 1945 roku utworzono w placówce Sekcję Rara Oddziału Starych Druków, przekształconą następnie w Oddział Wydawnictw Rzadkich, gromadzący druki ulotne i okolicznościowe powstałe przed 1945 rokiem. W pozyskiwaniu publikacji efemerycznych drukowanych po 1945 roku specjalizuje się obecnie Oddział Dokumentów Życia Społecznego funkcjonujący od roku 1953¹¹⁸.

mółka, *Astrologiczno-medyczny kalendarz na rok 1474*, „URANIA — Postępy Astronomii online”, Kraków 2009, http://urania.pta.edu.pl/urania/u7_1976-a2.html [dostęp: grudzień 2011].

¹¹⁵ K.J. Estreicher, *Biblioteka...*, s. 17.

¹¹⁶ W zespole tym pracował m.in. historyk, bibliotekarz i wydawca Edward Kuntze (1880–1950) — następny po Fryderyku Papée dyrektor Biblioteki Jagiellońskiej (1927–1947). W przedmowie do opublikowanej w 1917 r. w Krakowie Świętosława Orzelskiego *Bezkrólewia ksiąg ośmioro 1572–1576* E. Kuntze, charakteryzując przywoływane w pracy źródła, wymienił m.in. relacje, uniwersały, pisemka, mowy wygłaszane w czasie sejmów i sejmików, porządki koronacji. Kuntze, kreśląc życiorys Świętosława Orzelskiego, również oparł się m.in. na mowach politycznych, Ś. Orzelski, *Bezkrólewia ksiąg ośmioro 1572–1576*, Kraków 1917, s. I, XI, XII.

¹¹⁷ M. Rickards w *The Encyclopedia of Ephemer...* uznał ekslibrisy za druki efemeryczne; w 1924 r. opublikowane zostały badania K. Piekarskiego, który „w Bibliotece Jagiellońskiej i to w miejscu i zastosowaniu dość niezwykłym” odnalazł drugi ekslibris Drzewickiego pochodzący z 1517 r. Ekslibris „niewiadomo kiedy, skąd i przez kogo odlepiony, posłużył jako zakładka w *Acta et constitutiones synodus diocesis, quae fuit celebrata Wratislaviae... a. 1529 mense Octobr.*”, Nissa, Andr. Reinheckel, 1595, K. Piekarski, *Przyczynki do dziejów polskiego exlibrisu I–I*, „Exlibris. Czasopismo poświęcone książce” 1924, nr 5, s. 1–2, 5.

¹¹⁸ W Bibliotece Jagiellońskiej gromadzone są następujące dzs-y: afisze; biuletyny organizacji społeczno-politycznych, zakładów pracy, sportowe; broszury propagandowe; cenniki; deklaracje; druki akcydensowe (wybór); gazety ogłoszeniowe i reklamowe; informatory; indeksy; instrukcje

2. Biblioteka Narodowa

Druki efemeryczne są obecne w każdej podstawowej kolekcji Biblioteki Narodowej. Podobnie jak w przypadku Biblioteki Jagiellońskiej nie jest możliwe opisanie tych zbiorów w sposób zwięzły, a zarazem ukazujący ich bogactwo, różnorodność oraz znaczenie dla badań naukowych. Wymienić należy choć kilka rodzajów druków ocalonych szczęśliwie z licznych dziejowych katastrof, na przykład uznawane za prekursorów opisywanej grupy wydawnictw średniowieczne rękopiśmienne inwentarze i spisy, drukowane prognozy oraz znane powszechnie jako efemerydy, między innymi *Iudicium Cracoviense ad a. 1501* opracowany przez Jana z Głogowa (ok. 1445–1507) i wytłoczony w lipskiej oficynie Martina Landsberga (1492–1524) w postaci najprawdopodobniej ośmiostronicowej broszury, jak też dużo późniejsze, przygotowane w dwóch wersjach językowych: polskiej i francuskiej, pierwsze polskie afisze teatralne z czasów Stanisława Augusta Poniatowskiego¹¹⁹.

Geneza tych zbiorów łączy się z zamiłowaniem kolekcjonerskim rodziny Załuskich oraz Potockich. W swoich zbiorach druki ulotne i okolicznościowe posiadał znany bibliofil Józef Andrzej Załuski (1702–1774). Niestety, do czasów współczesnych ocalało niewiele ze zgromadzonych przez niego dokumentów, choć w świetle słów Pauliny Buchwald-Pelcowej zachowały się „druki, bardzo interesujące, współoprawne z rękopisami dawnej biblioteki Załuskich”, między innymi XVII- i XVIII-wieczne polskie oraz zagraniczne katalogi księgarskie i aukcyjne¹²⁰. Zbieracką pasję J.A. Załuskiego dzielił Kurator Biblioteki Publicznej Załuskich Ignacy Potocki (1750–1809). P. Buchwald-Pelcowa w tekście *Od „Pro-*

obsługi maszyn i urządzeń; jednodniówki i gazetki okolicznościowe; kalendarze; katalogi księgarskie, antykwaryczne, klepsydry; komunikaty; listy członków organizacji społecznych, zawodowych; listy posłów, radnych; materiały z obrad, dyskusji, imprez; normy polskie, branżowe, opisy patentowe, nalepki; plakaty; pocztówki; pomoce szkolne; programy imprez; prospekty; protokoły obrad; przewodniki; regulaminy; rozkłady jazdy PKP, PKS, LOT; spisy telefonów; statuty; zaproszenia; ulotki; krzyżówki; malowanki; łamigłówki; książeczki do wycinania; gry karciane, planszowe; albumy pamiątkowe, B. Kurek, *Proces gromadzenia i opracowywania zbiorów w Oddziale Dokumentów Życia Społecznego Biblioteki Jagiellońskiej*, „Biuletyn EBIBu” 2010 (116), nr 7, <http://www.ebib.info/2010/116/a.php?kurek#do1> [dostęp: październik 2011].

¹¹⁹ Według *Praktycznego słownika współczesnej polszczyzny*, pod red. H. Zgólkowej efemeryda to m.in. „krótkotrwałe pismo periodyczne, które notowało bieżące wypadki dnia: Paryskie efemerydy są pełne wieści o przebiegu wojny francusko-pruskiej”. Jako terminy bliskoznaczne słownik wskazuje jednodniówkę i ulotkę; Ioannes Glogoviensis *Iudicium Cracoviense ad a. 1501* oraz afisz przedstawiania tragedii Szekspira „Romeusz i Julisia” pochodzą z udostępnianego w sieci opracowania *Nad złoto droższe. Skarby Biblioteki Narodowej*, pod red. H. Tchórzewskiej-Kabaty, Warszawa 2003, <http://www.bn.org.pl/download/document/1236004281.pdf> [dostęp: grudzień 2009].

¹²⁰ P. Buchwald-Pelcowa, *Od „Prognozy na rok 1501” do dokumentu sporów sądowych Wereszczaków z Mickiewiczami*, „Biuletyn Informacyjny Biblioteki Narodowej” 2001, nr 1 (156), s. 17, <http://www.bn.org.pl/download/document/1246004302.pdf> [dostęp: październik 2011].

gnostyku na rok 1501” do dokumentu sporów sądowych Wereszczaków z Mickiewiczami przytacza fragment listu, w którym I. Potocki, pozbawiony przez Rosjan możliwości przebywania w Warszawie, prosi młodszego brata Stanisława Kostkę o „»niegardzenie«, ale o opiekę nad drukami ulotnymi”¹²¹. Stąd w zbiorach po Potockich licznie reprezentowane były między innymi broszury polityczne (I. Potocki swój zespół broszur edytowanych w Polsce oszacował na 1853 jednostki), pisma ulotne, odezwy, uniwersały-ukazy targowickie, mowy sejmowe i okolicznościowe, rzadkie druki, na przykład zbiór rozporządzeń Komisji Województwa Lubelskiego, druki ulotne KEN, programy szkolne, druczki z tekstami pieśni i poezji czasów powstania listopadowego¹²². Od 1928 roku, po decyzji prezydenta Mościckiego o utworzeniu Biblioteki Narodowej, z kolekcji Biblioteki Wilanowskiej celowo wyodrębniano jako niezależny, samoistny zbiór dokumentów życia społecznego druki ulotne i okolicznościowe wydawane od roku 1801. Kolekcje druków ulotnych i okolicznościowych Biblioteki Narodowej stanowiły przedmiot licznych wystaw organizowanych w przedwojennej stolicy, na przykład ogromny zbiór afiszy (uporządkowany w 912 tomach) ukazujący aktywność 11 warszawskich teatrów w latach 1787–1929¹²³. Warto dodać, iż wyspecjalizowany Zakład Dokumentów Życia Społecznego funkcjonuje w Bibliotece Narodowej od 1983 roku. Stan zbiorów, ciągle uzupełniany nowymi nabytkami, w grudniu 2008 roku pracownicy oszacowali na 2 257 565 jednostek¹²⁴.

¹²¹ *Ibidem*, s. 17–19.

¹²² J. Rudnicka, *Biblioteka wilanowska. Dwieście lat dziejów*, Warszawa 1967, s. 51, 56–57, 118.

¹²³ Prezentowano je podczas IX kongresu Międzynarodowej Federacji Autorów i Kompozytorów w 1934 r., *Rozmaitości polskie*, „Szpargały. Czasopismo poświęcone miłośnictwu i zbieractwu książek oraz wszelkich osobliwości bibliograficznych” 1, 1934, z. 2, s. 35.

¹²⁴ Biblioteka Narodowa gromadzi następujące rodzaje dokumentów niekonwencjonalnych: afisze (plakaty); bilanse; budżety; cenniki filatelistyczne, handlowe itp.; druki ciągłe dotyczące działalności stowarzyszeń, organizacji, instytucji i zakładów pracy przeznaczone dla określonego kręgu użytkowników; druki normatywne; foldery turystyczne (przewodniki — do 16 s., plany wycieczek rowerowych); gazetki ścienne (fotogazetki); informatory: gospodarcze, handlowe, imprez, miast, osobowe, rolnicze, sportowe, szkolne; jednodniówki; kalendarze beztekstowe; katalogi: filatelistyczne, firmowe, gospodarcze, handlowe, imprez, muzealne, numizmatyczne, techniczne, wystaw; komunikaty o charakterze informacyjnym, sprawozdawczym, organizacyjnym, szkoleniowym; książki telefoniczne; książki adresowe; książki zwierząt; listy otwarte i przemówienia; materiały dotyczące działalności partii i organizacji społecznych; normy: zakładowe, branżowe, polskie, pracy; odezwy, obwieszczenia, okólniki, orędzia; parlamentaria (druki ulotne); plany: architektoniczne, działalności instytucji i organizacji, gospodarcze, kont; pomoce szkolne; programy: filmowe, teatralne, muzyczne, imprez, szkolne i szkolenia; projekty budowlane; przepisy sportowe, gier i zabaw; regulaminy; religijne druki (obrazki) do 4 stron; rozkłady jazdy; spisy osobowe i rzeczowe; statuty (też reguły zakonów); statystyczne druki (bez części analitycznej); taryfy: celne, kolejowe, pocztowe; teksty ulotne literackie; zaproszenia, zawiadomienia, życzenia; *Zasady gromadzenia dokumentów życia społecznego*, Biblioteka Narodowa, www.bn.org.pl/zbiory/dokumenty-zycia-spooleczne-go/zasady-gromadzenia [dostęp: grudzień 2011].

3. Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Lwowie

Choć tradycja kolekcjonowania cennych, ulotnych pamiątek polskiej kultury i historii w Bibliotece Zakładu Narodowego im. Ossolińskich sięga roku 1817, to jednak zasięg chronologiczny zbioru przechowywanego w Dziale Dokumentów Życia Społecznego obejmuje publikacje wydawane od roku 1801. Gromadzeniem druków ulotnych i okolicznościowych zainteresowani byli wybitni kolekcjonerzy — fundatorzy zbiorów, które w zamyśle Józefa M. Ossolińskiego (1748–1826) zastąpić miały wywiezioną do Petersburga Bibliotekę Załuskich. W kolekcjach Lubomirskich, Pawlikowskich, Sapiehów, Skarbków, Jabłonowskich, Badenich znajdowały się ulotne unikatki bibliofilskie związane z dziejami rodów, podejmowanymi zajęciami administracyjnymi, politycznymi, społecznymi lub różnego rodzaju zainteresowaniami twórców zbiorów. Część tych zabytków przechowywana jest w BZNIo, inne rozproszone są w zbiorach muzealnych lub archiwalnych, jak na przykład uniwersały marszałków konfederacji sejmowych, publicystyka i zarządzenia sejmowe, manifesty, tabele długów. Podobnie jak w przypadku Biblioteki Jagiellońskiej także wśród dyrektorów Biblioteki Zakładu Narodowego im. Ossolińskich obecni byli badacze, wydawcy, a nawet twórcy tego rodzaju publikacji. Pierwszy zarządca ksiąźnicy, Franciszek Siarczyński (w latach 1827–1829), pijar, pisarz polityczny i uczestnik obiadów czwartkowych był znawcą gazet ulotnych i nadzwyczajnych. W czasie insurekcji kościuszkowskiej Siarczyński współpracował intensywnie z Wydziałem Instrukcji Narodowej, który zgodnie z hipotezą Andrzeja Woltanowskiego opublikował wówczas 100 tysięcy egzemplarzy ulotnych druków urzędowych, między innymi akt, akt miejskich, raportów i uniwersałów, biletów skarbowych Rady Najwyższej Narodowej i propagandowych odezw oraz broszur¹²⁵. Następca Siarczyńskiego — Konstanty Słotwiński (w latach 1831–1834) — włączył do zbiorów w 1831 roku między innymi broszury oraz pisma ulotne z lat 1800–1831 подарowane ksiąźnicy przez księcia Henryka Lubomirskiego (1777–1850). August Bielowski (w latach 1850–1876) w czasie swojej pracy w Ossolineum tworzył i wydawał druki okolicznościowe, czego dowody znajdziemy w *Bibliografii Polskiej XIX wieku*¹²⁶. Ludwik Bernacki zajmował

¹²⁵ A. Woltanowski tęzę tę postawił na podstawie liczby zachowanych druków ulotnych urzędowych publikowanych przez Wydział Instrukcji Narodowej, rachunków drukarskich, przedruków prasowych, A. Woltanowski, *Spadkobierca Tradycji Komisji Edukacji Narodowej w dobie Insurekcji Kościuszkowskiej*, „Rocznik Warszawski” 12, 1974, s. 156–157.

¹²⁶ W *Bibliografii polskiej, części I*. pod nazwiskiem A. Bielowskiego odnotowane są m.in. wiersze dziękczynne i „pożegnawcze”, noworoczniki oraz *Scena na murowanym mostku* — broszura, w której „z piekącym sarkazmem wychłostał [Bielowski] pismo [„Lwowianin czyli zbiór potrzebnych i użytecznych wiadomości”], redaktora [Ludwika Zielińskiego] i kolportera”; działalność naukowa A. Bielowskiego była inspiracją dla bibliograficznych poszukiwań K. Estreichera, K.J. Estreicher, *Bibliografia polska, część I. Stulecie XIX*, Kraków 1870, s. 106–107; W. Zawadzki,

się poszukiwaniem rzadkich druków także w zbiorach Biblioteki Uniwersytetu Warszawskiego, gdzie w 1919 roku odnalazł unikatowy *Kalendarz teatrowy dla powszechnej Narodu Polskiego przysługi dany na rok przestępny 1780*. Uczony, wnikliwie opisując efemeryczny okaz, uznał, iż:

Artykuły, jakie czytamy w „Kalendarzu teatrowym” stanowią nader cenny historyczno-literacki i kulturalny materiał [...]. Ważny jest „wykład” o początku, wzroście i prawidłach sztuk teatrowych, mówiący o teatrze francuskim [...], angielskim [...], włoskim [...] hiszpańskim [...], niemieckim [...]. Łączą się z tym ustępem uwagi „o prawidłach sztuk dramatycznych”¹²⁷.

W czasie rządów Ludwika Bernackiego (w latach 1918–1939), kiedy do ossolińskich zasobów włączona została „bogata kolekcja druków ulotnych począwszy od wieku XVI”, także zbiory Pawlikowskich, w tym tak zwane dyplomy i dokumenty, Adam Fischer — ossoliński kustosz — napisał: „bibliografom zaś wiadomo, że właśnie owe nieraz kilkokartkowe broszury pod względem rzadkości swojej przenoszą o wiele rozgłośnie inkunabuły”¹²⁸.

4. Kolekcje prywatne druków ulotnych i okolicznościowych

A wielkie to już święto na moim bibliofilskim podwórku, gdy się stara pijacka broszurka znajduje, w Bochni lub Chełmnie przed stu laty wydana. Te druki (alkoholica polskie) gromadzę z największą pasją, z którą w zawody poszły ostatnio wszelkie wydawnictwa odpustowe, jarmarczne, dziadowskie, podkościelne i podklasztorne, od *Prawdziwego zdarzenia o zamarniętych dzieciach* poczynając, a na cudownościach teologicznych kończąc¹²⁹.

Pasja kolekcjonerska M. Rulikowskiego oraz Z. Raszewskiego ujawnia kolejny, dotychczas niezbadany obszar związany z drukami ulotnymi i okolicznościowymi — istnienie ich prywatnych kolekcji. Wprawdzie ich przeglądu nie przewidywano w założeniach metodologicznych niniejszej pracy, nie można jednak pominąć wiadomości o tworzonych indywidualnie, nieformalnych zbiorach dokumentów efemerycznych, gromadzonych przez osoby zaangażowane, zafascynowane rozwojem danej dziedziny życia, działalności jakiejś instytucji *etc.* albo określonym rodzajem druków niekonwencjonalnych. Prywatne kolekcje druków ulotnych i okolicznościowych są w takim samym stopniu interesujące, jak chętnie

Literatura w Galicji (1772–1848). Ustęp z pamiętników Władysława Zawadzkiego, Lwów 1878, s. 109.

¹²⁷ L. Bernacki, *Adama Czartoryskiego G.Z.P. „Monitor” z r. 1763 i „Kalendarz teatrowy” na r. 1780*, „Exlibris. Pismo poświęcone bibliofilstwu. Organ bibliofilów i bibliotekarzy Małopolski”, 1920, z. III, s. 40–51.

¹²⁸ A. Fischer, *Zakład Narodowy im. Ossolińskich (Ossolineum) 1817–1917. Zarys dziejów*, Lwów 1927, s. 83.

¹²⁹ J. Tuwim, *Moje zbieractwo*, „Szpargały. Czasopismo poświęcone miłośnictwu i zbieractwu książek oraz wszelkich osobliwości bibliograficznych” 1, 1934, z. 1, s. 5.

opisywane w literaturze naukowej prywatne kolekcje książek. Szczególne zaciekawienie wywołują tu ważne z punktu widzenia kultury książki intencje i cele autora organizującego zbiory dokumentów efemerycznych, związki twórcy zasoby z archiwizowanym obszarem kultury, dziedziną życia, instytucją, placówką *etc.*, okoliczności oraz geneza powstawania takich zbiorów, ich historia, typologia zachowanych dokumentów, stosowane przez kolekcjonera sposoby ich nabywania, kryteria selekcji, wyboru i porządkowania, jak również możliwości lub warunki wykorzystania zgromadzonych wydawnictw, chęci, idee czy życzenia ofiarowania ich, włączenia do zbiorów innych instytucji, na przykład państwowych — bibliotek, archiwów, instytutów naukowych, muzeów *etc.* Tego rodzaju zagadnienia odnoszące się do prywatnych kolekcji dokumentów niekonwencjonalnych, które stawały się następnie intensywnie wykorzystywanymi zbiorami o niepodważalnej wartości naukowej, historycznej nie zostały dotychczas omówione w krajowej literaturze naukowej ani fachowej. Można tu wymienić wspomnianą już bodlejańską kolekcję Johna de Monins Johnsona, stale monitorowaną pod względem wykorzystania przez uczonych różnych specjalizacji, a także cenne zbiory budowane i organizowane przez zbieraczki, na przykład Sarah Sopię Banks (1744–1818), której kolekcja licząca około 20 tysięcy XVIII-wiecznych druków ulotnych zasiłała zasoby The Department of Prints and Drawings w British Museum oraz zbiory British Library¹³⁰. O unikatową, szacowaną na 800 tysięcy jednostek, kolekcję Belli Clary Landauer (1874–1960) znanej w Nowym Jorku jako The First Lady of Ephemera intensywnie zabiegało kilkanaście amerykańskich instytucji naukowych, w tym znane biblioteki akademickie¹³¹.

Polscy kolekcjonerzy, prócz już wspomnianych, również chętnie tworzyli zasoby oryginalnych druków ulotnych i okolicznościowych. Zbieracka fascynacja publikacjami efemerycznymi, realizowana bez szczególnego nakładu finansowego, nie była obca artystom, malarzom, pisarzom, poetom, uczonym. Występowały dokumenty niekonwencjonalne w znanych historycznych księgozbiorach rodowych, a także w kolekcjach dzieł sztuki i zabytków kultury, na przykład bi-

¹³⁰ *Rare Birds: Female Collectors and The British Museum*, [w:] M. Caygill, *Creating the Great Museum: Early Collectors and The British Museum*, <http://www.fathom.com/course/21701728/session3.html> [dostęp: styczeń 2012].

¹³¹ Kolekcja druków ulotnych Belli C. Landauer gromadzona była od 1923 r. Zbiór druków ulotnych i okolicznościowych z XIX i XX w. zbieraczka podarowała New-York Historical Society. Przechowywane tu jako „Bella C. Landauer Collection of Business and Advertising Ephemera” zostały usystematyzowane w siedem serii: I) scrapbooks, II) ephemera files (small, medium, large), III) sheet music, IV) Weichsel Tobacco Collection, V) playing cards, VI) speakeasy cards, VII) erotic advertising cards. Inne fragmenty kolekcji otrzymały Smithsonian Institution Libraries (Bella C. Landauer Aviation Ephemera Collection), Metropolitan Museum of Art (Early American Trade Cards, Some Early Vermont Invitations), Dartmouth College Library (Bella C. Landauer Collection of Eugene O’Neill, circa 1915–1941) oraz Library of Congress i Baker Library w Harvard University, *Guide to the Bella C. Landauer Collection of Business and Advertising Ephemera*, New York 2011, dlib.nyu.edu/findingaids/html/nyhs/landauer_content.html, [dostęp: styczeń 2012].

bliofila Konstantego Świdzińskiego (1793–1855), który zbierał między innymi konstytucje, kalendarze, druki panegiryczne i pisma ulotne¹³². Historyk, księgarz i antykwariusz Ambroży Grabowski (1782–1868) pochylał się nad „małymi, drukowanymi niemieckimi powinszowaniami Nowego Roku”, ulotnymi wierszykami imieninowymi, kolędami, na przykład z lat 1813 i 1814, „dotykającymi okoliczności politycznych, do kraju się odnoszących”, kalendarzami krakowskimi „słynącymi z pewności swych przepowiedni”¹³³. Prywatne i sławne, badane przez historyków oraz opisywane w publikacjach i rejestrowane w bibliografiach, popularyzowane, prezentowane w formie wystaw, źródłowe zbiory wydawnictw efemerycznych tworzyli także archiwiści, bibliotekarze, bibliotekoznawcy oraz wybitni badacze historii kultury książki, jak Hipolit Skimborowicz (1815–1880), twórca kolekcji cennych XVII- i XVIII-wiecznych, rzadkich egzemplarzy broszur, Aleksander Czołowski (1865–1944), który gromadził między innymi druki ulotne z czasów powstań narodowych, Edward Chwalewik (1873–1956), właściciel słynnej kolekcji ekslibrisów i druków bibliofilskich, ks. Leon Formanowicz (1878–1942), który zgromadził między innymi niezwykle zbiór dewocyjnych (świętych) obrazków maryjnych, Władysław Baran (1882–1930), miłośnik broszur i ulotek, Władysław Chojnacki (1920–1991), kolekcjoner i znawca ulotnych druków konspiracyjnych¹³⁴.

Owocami zbierackich pasji, wieloletnich oraz żmudnych poszukiwań druków trudno dostępnych, rozproszonych, często wytwarzanych w niewielkich nakładach, w różnych okresach historii edytowanych i kolportowanych nielegalnie, a nawet z zagrożeniem życia, celowo ukrywanych lub niszczonech, były także prace naukowe pisane na podstawie źródeł efemerycznych i popularyzujące ich wartość historyczną. Edward Chwalewik, którego biblioteka z cennymi kolekcja-

¹³² Kolekcja włączona do „poddziału historycznego polskiego” książek drukowanych przechowywana była w Sulgostowie, w 1857 r. ogólną liczbę „pism ulotnych” oszacowano na 20 tys., K. Ajewski, *Kolekcjonerstwo Konstantego Świdzińskiego. Z dziejów Biblioteki Ordynacji Krasieńskich*, „Rocznik Biblioteki Narodowej” 36, 2004, s. 54.

¹³³ *Wspomnienia Ambrożego Grabowskiego*, wyd. S. Estreicher, t. 2, Kraków 1909, s. 8, 90, 117.

¹³⁴ H. Skimborowski — literat i publicysta, był związany m.in. z Biblioteką Szkoły Głównej w Warszawie. A. Czołowski był wieloletnim Dyrektorem Archiwum Miasta Lwowa oraz organizatorem lwowskich instytucji gromadzących, chroniących i eksponujących dziedzictwo narodowej kultury. L. Formanowicz kolekcjonował ekslibrisy oraz stworzył duży, chętnie prezentowany przed II wojną światową zbiór grafiki religijnej, dewocyjnych obrazków maryjnych i świętych patronów Polski. W. Baran był dyrektorem Biblioteki Polskiej Akademii Umiejętności w Krakowie, kolekcjonował głównie broszury i ulotki z lat 1914–1918, J. Rudnicka, *Biblioteka wilanowska...*, s. 137–138; *Zbiór Aleksandra Czołowskiego. Inwentarz zespołu*, PL, 1/388, oprac. T. Zielińska (1987), Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie, Warszawa 2004, <http://www.agad.archiwa.gov.pl/pomoce/AC.xml> [dostęp: styczeń 2012]; M. Formanowicz, *Książdz Leon Formanowicz, Kanonik Katedry Prymasowskiej w Gnieźnie. Życie i praca*, Poznań 1994, www.formanowicz.pl/gost/biografie/leon_formanowicz.pdf, s. 7–9 [dostęp: styczeń 2012].

mi spłonęła w czasie powstania warszawskiego, ogłosił około 20 prac na temat ekslibrisów, w tym dzieło podstawowe, monografię zatytułowaną *Exlibrisy polskie szesnastego i siedemnastego wieku*, Wrocław 1955¹³⁵. Odszukane i spisane przez W. Chojnackiego broszury i około 1500 ulotek z czasów okupacji zarejestrowane zostały w opublikowanej pośmiertnie obszernej *Bibliografii zwartych i ulotnych druków konspiracyjnych wydanych na ziemiach polskich pod okupacją niemiecką w latach 1939–1945*, Warszawa 2005. Dzięki wykazowi najrzadsze, unikatowe, jednostkowe źródła dokumentujące aktywność wydawniczą polskich organizacji podziemnych udało się ochronić od zapomnienia, zniszczenia oraz spopularyzować wśród większej liczby odbiorców. Zmikrofilmowane staraniem profesora efemeryczne białe kruki udostępniła Biblioteka Narodowa.

Nie można tu pominąć szkicowych choćby wiadomości o istnieniu tworzonego po II wojnie światowej na Dolnym Śląsku prywatnego archiwum druków niekonwencjonalnych Jakuba Rotbauma (1901–1994) — związanego z Wrocławiem od 1949 roku twórcy teatralnego, reżysera i malarza, który od 1952 pełnił funkcję kierownika artystycznego Dolnośląskiego Teatru Żydowskiego. J. Rotbaum przez dziesięciolecie gromadził afisze, plakaty, dokumenty osobiste, zdjęcia i inne dokumenty stanowiące obecnie zbiór obiektów cennych dla nauki i kultury, kolekcję o wielkiej wartości historycznej¹³⁶. Zasób ten odróżnia i wyróżnia od zbiorów regionalnych przechowywanych w dużych dolnośląskich bibliotekach naukowych przede wszystkim stopień kompletności wynikający bezpośrednio z pasji zawodowej i zbierackiej właściciela. Należy tu jednak zastrzec, iż biblioteki z różnych względów, w tym także obowiązków ustawowych, nie mogły skupiać się na archiwizowaniu świadectw rozwoju jednej tylko płaszczyzny, wybranej z niezwykle różnorodnego, bogatego zakresu aktywności ujmowanej w skali regionu. Liczące 1050 jednostek archiwum J. Rotbauma ukazuje, budzący ciekawość badawczą, obszar prywatnego, kolekcjonerskiego zainteresowania dokumentami ulotnymi i okolicznościowymi życia teatralnego na Dolnym Śląsku. Archiwum J. Rotbauma określone jako „Kolekcja Jakuba Rotbauma. 1901–1994. Dokumenty, korespon-

¹³⁵ M.J. Wojciechowski, *op. cit.*, s. 196–198.

¹³⁶ W przypadku archiwum J. Rotbauma związek właściciela i twórcy kolekcji z kulturą i historią Żydów w Polsce przeważał nad regionalnym charakterem oraz zasięgiem kolekcji powstałej we Wrocławiu. Nie można wykluczyć też innych czynników, np. centralizacji miejsca przechowywania zbiorów, co ma ułatwiać ich badanie, które zadecydowały o przekazaniu zbioru do ŻIH w Warszawie. W świetle informacji uzyskanych w Żydowskim Centrum Kultury we Wrocławiu oraz w tutejszej Gminie Wyznaniowej Żydowskiej wszelkie dokumenty o historycznej wartości, które posiadali lub przekazywali gminom żydowskim działającym na Dolnym Śląsku — we Wrocławiu, Wałbrzychu, Legnicy i Dzierżonowie — ich członkowie oraz działacze społeczności żydowskiej, zostały przekazane do Żydowskiego Instytutu Historycznego. Wrocławski Oddział Związku Gmin Wyznaniowych Żydowskich podporządkowany Oddziałowi w Warszawie jest zobligowany do przekazywania wszelkich archiwaliów do ŻIH, Centrum Informacji Żydowskiej we Wrocławiu, rozmowa telefoniczna, październik 2011 r.

dencja, recenzje teatralne, afisze, zdjęcia” przechowywana jest w Żydowskim Instytucie Historycznym¹³⁷. Poszukiwania innych prywatnych dolnośląskich zbiorów dokumentów ulotnych i okolicznościowych nie przyniosły spodziewanych efektów, choć autorkę kilkakrotnie informowano o ich istnieniu¹³⁸. Na zakończenie warto przywołać tu zamieszczone w przedmowie do *The Encyclopedia of Ephemera* słowa M. Twymana, w świetle których kolekcjonerzy-hobbyści w dużym stopniu przyczynili się do ochrony narodowego dziedzictwa. Dzięki zbierackim, indywidualnym pasjom ocalało wiele cennych dokumentów ulotnych i okolicznościowych, będących częścią kulturowego dziedzictwa wykraczającego często poza skalę jednego kraju.

5. Bibliografie i katalogi

Konsekwencją obecności druków ulotnych i okolicznościowych w historycznych zbiorach bibliotek rodowych, uniwersyteckich, jak również prywatnych archiwach rodzinnych największych polskich kolekcjonerów, było rejestrowanie wybranych typów tych materiałów w wykazach bibliograficznych. Józef Muczkowski w opublikowanej w 1832 roku pracy *Józefa Jędrzeja Załuskiego biskupa kijowskiego i czernichowskiego. Biblioteka historyków, prawników, polityków i innych autorów polskich lub o Polsce piszących* spisał kalendarze, między innymi gospodarskie krakowskie na rok 1723 oraz 1724. W drukach tych znajdowały się „życia królowych polskich w ośmiowerszach polskich skreślone”¹³⁹. Co warte

¹³⁷ *Kolekcja Jakuba Rotbauma. 1901–1994. Dokumenty, korespondencja, recenzje teatralne, afisze, zdjęcia*, Archiwum ŻIH — spis zespolów i ich objętość, Warszawa 2012, www.jewishinstitute.org.pl/pliki/archiwum/2.pdf [dostęp: styczeń 2012].

¹³⁸ Nie udało się, niestety, autorce zdobyć adresów, numerów telefonów do potencjalnych kolekcjonerów druków ulotnych i okolicznościowych, o których informowano m.in. w kilku dolnośląskich bibliotekach publicznych.

¹³⁹ J. Muczkowski, *Józefa Jędrzeja Załuskiego biskupa kijowskiego i czerniechowskiego Biblioteka historyków, prawników, polityków i innych autorów polskich lub o Polsce piszących. Z przypisami Józefa Epifanio Minasowicza kanonika kijowskiego*, Kraków 1832, s. 65; przytacza także Muczkowski „materie ciekawe o Polsce traktowane od Stanisława Duńczewskiego, w niektórych jego rocznych kalendarzach”, np. na lata 1747, 1749, 1755–1759 odnajdywał Muczkowski wiadomości m.in. o obrządkach pogańskich, o początkach wiary chrześcijańskiej, o monecie polskiej i cudzoziemskiej i in. Unikatowy zbiór kalendarzy oraz kalendarzyków polskich, ruskich, a także niemieckich, publikowanych na ziemiach polskich od XVI w., zgromadził bibliofil Józef Weyssenhoff (1869–1932). Wiedzę o tych wydawnictwach popularyzował w artykułach i rozprawach, np. *Polskie kalendarzyki polityczne*, w których m.in. pisał: „Niegdyś, gdy książek było mniej, a dzienniki, rzec można, nie istniały, kalendarz zastępował dziennik w dziale popularyzacji nauki, literatury i pożytecznych wiadomości; mieścił w sobie materiał statystyczny, którego darmoby szukać w innych współczesnych drukach; starał się być poradnikiem uniwersalnym dla wszystkich stanów, a zatem podawał i spisy imienne dla polityków, i mody dla dam, i taryfę ceł dla kupców,

podkreślenia, we wspomnianej pracy J. Muczkowski oceniał przydatność informacyjną kalendarzy, stwierdzając, iż

ciekawe są też małe kalendarzyki, co jezuita wydali, Poszakowski [Jan (1684–1757), pierwszy w Polsce wydawca kalendarzy politycznych — A.F.-B.], Wyrwicz [Karol (1717–1793), prefekt drukarni jezuickiej w Warszawie — A.F.-B.], Hołowka [Kazimierz (1718–1773), pisarz — A.F.-B.] i Paprocki [Lukasz (1607–1677), rektor kolegium jezuickiego w Płocku, pisarz — A.F.-B.] i też pijar Wiszniewski [Michał (1794–1865), historyk literatury — A.F.-B.]¹⁴⁰.

Józef Ignacy Kraszewski we *Wspomnieniach Wołynia, Polesia i Litwy* pisał o wielkim zbiorze XVII-wiecznych broszur politycznych zachowanych w bibliotece Starzyńskich w Zahińcach, podkreślając, iż wiele z nich było nieznanymi bibliografom polskim¹⁴¹. Publikacje niekonwencjonalne gromadzone w Bibliotece Jagiellońskiej oraz innych bibliotekach i księgozbiorach polskich były spisywane przede wszystkim przez Karola J. Estreichera, który w *Bibliografii polskiej XV–XVI. Stolecia [!]: zestawienie chronologiczne 7200 druków w kształcie rejestru do bibliografii tudzież spis abecadłowy tych dzieł, które dochowały się w bibliotekach polskich* rozpropagował wiadomość o istnieniu najstarszego polskiego druku ulotnego. Badacz rejestrował między innymi jednodniówki, broszury, afisze, bilety, cenniki, dyplomy, ulotki, programy, odezwy, rozkłady jazdy, rozporządzenia, wyroki sądów, zaproszenia¹⁴². Stanisław A. Estreicher (1869–1939) w przedmowie do wydanej w 1910 roku *Bibliografii polskiej obejmującej druki stuleci XV–XVIII*, akcentując unikatowość wydawnictw efemerycznych oraz ich znaczenie informacyjne i komunikacyjne, pisał:

Zbiór ten [biblioteka hr. Tyszkiewiczów w Czerwonym Dworze pod Kownem — A.F.-B.] obfituje zwłaszcza w dzieła i broszury, odnoszące się do Litwy, [...], zupełnie skądinąd dotąd nieznanych. Również pożądaną dla korzystających z *Bibliografii* niespodzianką będą chyba uzupełnienia,

i rozkład poczty dla wszystkich stanów i mnóstwo innych powiadomień”. J. Weysenhoff, *Polskie kalendarzyki polityczne*, Lwów 1926, s. 9–10.

¹⁴⁰ J. Muczkowski, *op. cit.*, s. 97–99.

¹⁴¹ K. Reychman, *Biblioteka Zahiniecka Starzyńskich i jej losy*, „Szpargały. Czasopismo poświęcone miłośnictwu i zbieractwu książek oraz wszelkich osobliwości bibliograficznych” 1, 1934, z. 4 i 5, s. 53.

¹⁴² Na przykład: *Dla głodnego ludu. Jednodniówka Akademicka* wydana przez Akademicki Komitet głodowy, Kraków 1890; *Dobromilska dla VIII. Zjazdu Ochołotnych Straży Pożarnych w roku 1897*, Lwów 1897; *Karmelkowa. Pamiątka z Zabawy Ogrodowej dnia 4 czerwca 1899 r. na dochód I Bezpłatnej czytelnicy Kola Pań Towarzystwa Szkoły Ludowej*, Lwów 1899, [w:] K.J. Estreicher, *Bibliografia polska XIX stulecia*, t. XII, Kraków 1979 (wydanie II), s. 351–355; *Cennik nasion, roślin warzywnych, gospodarskich i pastewnych w zakładzie ogrodniczym*, Lwów Wiosna 1871; *Porządek jazdy osobowych i mieszanych pociągów na Kolei Karola Ludwika i lwowsko-czernowieckojaskiej*, Lwów 1871; *Wykłady popularne dla kobiet w salach Muzeum techniczno-przemysłowego krakowskiego*, Kraków 1871, [w:] K.J. Estreicher, *Bibliografia polska XIX Stulecia. Zeszyt dodatkowy*, Kraków 1873, s. 3; *Uwagi w sprawie z Wilczewskimi*, Warszawa 1777 r. — ulotka wydrukowana przez Tomasza K. Węgierskiego, [w:] K.J. Estreicher, *Bibliografia polska, cz. 3, Stolecie [!] XV–XVIII w układzie abecadłowym*, t. XXXIII, Kraków 1939, s. 6.

pochodzące ze zbioru XX. Misjonarzy w Krakowie. Prof. [Bolesław — A.F.-B.] Ulanowski zwrócił moją uwagę na znajdujące się tam teki, zawierające przeszło tysiąc broszur i ulotnych druków, głównie z końca XVIII wieku. Kto wie, jaką rzadkością bywają takie ulotne pisma, ukazujące się w okresie gorętszych chwil narodowego życia, jak np. w epoce czteroletniego sejmku lub Kościuszkowskiego powstania i ginące potem bez śladu, — ten nie zadziwi się wielką ilością nieznanych skądinąd druków, jakie w tych tekach się znalazły¹⁴³.

Po II wojnie światowej były druki ulotne i okolicznościowe rejestrowane w spisach bibliograficznych, tworzonych między innymi przez Stefana Strausa, autora *Bibliografii źródeł do historii teatru w Polsce. Druki zwarte i ulotne* (Wrocław 1957, Zakład Narodowy im. Ossolińskich), oraz w licznych pracach Władysława Chojnackiego, na przykład: *Bibliografii zwartych druków konspiracyjnych wydanych pod okupacją hitlerowską w latach 1939–1945*, Warszawa 1970 (wydanie drugie pt. *Bibliografia zwartych i ulotnych druków konspiracyjnych wydanych na ziemiach polskich pod okupacją niemiecką w latach 1939–1945* przygotowane do druku przez Wojciecha Chojnackiego i Jerzego Kandziorę zostało opublikowane w 2005 roku, po śmierci profesora W. Chojnackiego), *Bibliografii kalendarzy wydanych w języku polskim poza granicami Polski od roku 1716. Mazury, Śląsk Górny i Dolny oraz Śląsk Cieszyński*, Wrocław 1986 (Wojciech Chojnacki był współautorem opracowania), *Bibliografii polskich publikacji podziemnych wydanych pod rządami komunistycznymi w latach 1939–1941 i 1944–1953: czasopisma, druki zwarte, druki ulotne*, Warszawa 1996, oraz *Bibliografii rozporządzeń pruskich wydanych w języku polskim (XVI–XIX wiek)*, Warszawa 2001¹⁴⁴.

Bibliografie określonych rodzajów dokumentów niekonwencjonalnych — programów teatralnych i gazet ulotnych — publikowane były także w zainicjowanej i redagowanej wielokrotnie przez Alodię Kawecką-Gryczową (1903–1990) oraz Kazimierza Budzyka (1911–1964) ossolińskiej serii „Książka w dawnej kulturze polskiej” (od 1951 roku). W roku 1976 ukazał się tu tom 2 opracowania *Dramat staropolski od początków do powstania sceny narodowej. Bibliografia* (t. 2: *Programy drukami wydane do r. 1765. Część I: Programy teatru jezuickiego*) przygotowany przez Władysława Korotaja, Jadwigę Szwedowską oraz Magdalенę Szymańską. Autorzy przedstawili w nim opisy bibliograficzne drukowanych pro-

¹⁴³ K.J. Estreicher, *Bibliografia Polska obejmująca druki stuleci XV–XVIII w układzie alfabetycznym*, cz. III, t. XII, s. VII.

¹⁴⁴ W. Chojnacki, *Bibliografia zwartych i ulotnych druków konspiracyjnych wydanych na ziemiach polskich pod okupacją niemiecką w latach 1939–1945*, Warszawa 2005; *idem*, *Bibliografia polskich publikacji podziemnych wydanych pod rządami komunistycznymi w latach 1939–1941 i 1944–1953: czasopisma, druki zwarte, druki ulotne*, Warszawa 1996; pierwszym przedmiotem badań oraz bibliograficznej działalności prof. Chojnackiego były kancjonały ujęte w spisie pt. *Polskie kancjonały na Śląsku w XVII–XX wieku. Szkic bibliograficzny*, „Roczniki Biblioteczne” 2, 1958, z. 1–2, s. 189–226. W dalszej kolejności kalendarze opracowane m.in. w *Bibliografii kalendarzy polonijnych: 1838–1982*, Warszawa-Wrocław 1984, jak też druki publikowane przez opozycję w Polsce — *Bibliografia publikacji podziemnych w Polsce: 13 XII 1981–VI 1986*, Paris 1988.

gramów teatralnych pochodzących między innymi z jezuickich szkół lwowskich¹⁴⁵. Następnie w roku 1978 zredagowany przez ten sam zespół badaczy opublikowany został 3 tom zatytułowany *Dramat staropolski od początków do powstania sceny narodowej. Bibliografia* (t. 2: *Programy drukiem wydane do r. 1765. Część 2: Programy teatru pijarskiego oraz innych zakonów i szkół katolickich*)¹⁴⁶. W opisywanej serii, w roku 1977 ukazał się pierwszy, w 1984 drugi, a w 1990 trzeci tom pracy Konrada Zawadzkiego *Gazety ulotne polskie i Polski dotyczące XVI–XVIII wieku: bibliografia*¹⁴⁷. Autor przygotował około 2 tysięcy opisów bibliograficznych druków ulotnych tłoczonych po polsku lub niemiecku. Charakterystyki dokumentów pochodzących z książki K. Zawadzkiego wykorzystane zostały w zakończonym w 2010 roku projekcie „Cyfrowa Biblioteka Druków Ulotnych Polskich i Polski Dotyczących XVI, XVII i XVIII wieku”, który zrealizowano w Instytucie Dziennikarstwa Uniwersytetu Warszawskiego¹⁴⁸. Prócz wspomnianych odmian wydawnictw niekonwencjonalnych w serii „Książka w dawnej kulturze polskiej” prezentowano także bibliografie druków urzędowych spisane przez Kazimierza Budzyka: *Bibliografia konstytucji sejmowych XVII w. w Polsce*, Wrocław 1952; Marię Cytowską (1922–2007): *Bibliografia druków urzędowych XVI w.*, Wrocław 1961. Przedstawione wykazy bibliograficzne wybranych rodzajów gromadzonych w bibliotekach dokumentów, szczególnie należących do bogatego zbioru druków ulotnych i okolicznościowych, jak też zainteresowanie nimi wybitnych uczonych, filologów, literaturoznawców, językoznawców, kulturoznawców, historyków, historyków literatury, historyków bibliografii, historyków książki, prasoznawców, archiwistów, dokumentalistów oraz bibliotekarzy, potwierdzają, iż publikacje efemeryczne są interesującymi przedmiotami badań dla przedstawicieli różnych dyscyplin.

W monumentalnej *Bibliografii polskiej 1901–1939*, pod red. J. Wilgat, pomimo przyjętego założenia o pomijaniu dokumentów życia społecznego, wykazano wybrane rodzaje druków ulotnych i okolicznościowych. Ten zawężony, ograniczony wybór ukazuje bogactwo i różnorodność grupy opisywanych publikacji. W bi-

¹⁴⁵ W. Korotaj, J. Szwedowska, M. Szymańska, *Dramat staropolski od początków do powstania sceny narodowej. Bibliografia*, t. 2: *Programy drukiem wydane do r. 1765*, cz. 1: *Programy teatru jezuickiego*, Wrocław 1976; był to drugi tom opracowania W. Korotaja, *Dramat staropolski od początków do powstania sceny narodowej. Bibliografia*, t. 1: *Teksty dramatyczne, drukiem wydane do r. 1765*, Wrocław 1965.

¹⁴⁶ W. Korotaj, J. Szwedowska, M. Szymańska, *Dramat staropolski od początków do powstania sceny narodowej. Bibliografia*, t. 2: *Programy drukiem wydane do r. 1765*, cz. 2: *Programy teatru pijarskiego oraz innych zakonów i szkół katolickich*, Wrocław 1976.

¹⁴⁷ K. Zawadzki, *Gazety ulotne polskie i Polski dotyczące XVI–XVIII wieku: bibliografia. cz. 1, 1516–1661*, Wrocław 1977; *idem*, *Gazety ulotne polskie i Polski dotyczące XVI–XVIII wieku: bibliografia. cz. 2, 1662–1728*, Wrocław 1984; *idem*, *Gazety ulotne polskie i Polski dotyczące XVI–XVIII wieku: bibliografia. cz. 3, 1501–1725 (uzupełnienia)*, Wrocław 1990.

¹⁴⁸ *Cyfrowa Biblioteka Druków Ulotnych Polskich i Polski Dotyczących z XVI, XVII i XVIII wieku*, www.cbdu.id.uw.edu.pl [dostęp: październik 2012].

bibliograficznym przedsięwzięciu stanowiącym kontynuację chronologiczną dzieła Estreicherów opisano kilkaset jednodniówek, kilkadziesiąt broszur, kilkanaście cenników, a także kalendarze, ulotki, katalogi i programy¹⁴⁹. Najliczniej obecne w spisie jednodniówki to wydawnictwa o charakterze literackim lub artystyczno-literackim, politycznym (wyborcze, związków zawodowych), informacyjno-społecznym, religijnym (kapłańskie, świąteczne — głównie bożonarodzeniowe) oraz humorystyczno-polityczne, satyryczno-humorystyczne, rozrywkowe, pamiątkowe, sportowe, dla studentów/akademickie, młodzieży (także młodzieży ludowej, robotniczej, harcerskie), propagujące tematykę morską i hobbystyczne (na przykład dla hodowców gołębi)¹⁵⁰. Prezentowany wykaz odnotowuje także jednodniówki publikowane z myślą o czytelnikach reprezentujących określone zawody — fryzjerach, restauratorach, właścicielach hoteli, technicach dentystrycznych, leśnikach, prawnikach, nauczycielach, kolejarzach, żołnierzach i oficerach, drukarzach: *Front drukarski: jednodniówka Związku Zawodowego Pracowników Drukarni i Pokrewnych Zawodów w Polsce*¹⁵¹. Wykazane zostały również wydawnictwa o mniej lub bardziej ograniczonym zasięgu terytorialnym, na przykład jednodniówka mazowiecka, śląska, wileńska, grodzieńska, nowogródzka, krakowska, lwowska, ciechanowska, radomska, łódzka, warszawska, białostocka, z Mińska Mazowieckiego, Kalisza, Katowic oraz grochowska. Licznie reprezentowane w wykazie broszury (funkcjonujące także jako broszurki, jeśli ich objętość wynosiła 1–2 s.) ujęto wraz z charakterystyką treściową na przykład o treści religijnej (wśród nich wyróżniono misyjne i misjonarskie), politycznej oraz komunistycznej, przeciw syjonizmowi, społeczne, plebiscytowe (tu niemieckie i czeskie w języku polskim oraz polskie), agitacyjne, informacyjne, prawne, historyczne, instrukcyjne (głównie sadownicze, rolnicze),

¹⁴⁹ „Pośród wydawnictw krajowych przyjęto zasadę pomijania druków zawierających nie więcej niż 4 strony, [...] selekcja wedle objętości nie dotyczy prac autorskich, wszelkiego rodzaju tekstów literackich i naukowych, publikacji wchodzących w skład serii wydawniczej, jednodniówek, nut, norm, odbitek i nadbitek. Bez względu na objętość pomija się dokumenty życia społecznego, np. programy imprez, rozkłady jazdy, bilanse handlowe i księgowo, spisy abonentów sieci telefonicznej, taryfy opłat, cenniki, katalogi i prospekty handlowe, odezwy”, *Bibliografia polska 1901–1939*, pod red. J. Wilgat, t. 1, Wrocław 1986, s. XXXI.

¹⁵⁰ Na przykład: *Ephemeris: jednodniówka literacka*, Wilno 1930, Polska Drukarnia Nakładowa „Lux”, ss. 8, [w:] *Bibliografia polska 1901–1939*, pod red. G. Fedorowicz, I. Maziarz, E. Sterzyckiej, t. 7, Warszawa 2006, s. 73; *Etap: jednodniówka literacko-artystyczna*, Nowy Sącz 1936, ss. 2, [w:] *ibidem*, s. 138; *Faszyzm przez Kraków nie przejdzie*, red. A. Ciołkosz, Katowice 1938, Okręgowy Komitet Robotniczy PPS w Katowicach, ss. 32, [w:] *ibidem*, s. 283; *Figlarz: jednodniówka satyryczno-humorystyczna*, Wilno 1908, ss. 4, [w:] *ibidem*, s. 421; *Fioletowe pluca, siódma jednodniówka futurystów warszawskich*, pod red. K. Brzeskiego i Z. Halickiego, Warszawa marzec-kwiecień 1922, [w:] *ibidem*, s. 469; *Frontem do morza: jednodniówka morska wydana przez Sekcję Ligi Morskiej i Kolonialnej Kola Kulturalno-Oświatowego Szkoły Podchorążych Rezerwy Artylerii we Włodzimierzu*, Warszawa 1933, s. 2, [w:] *ibidem* s. 158.

¹⁵¹ *Front drukarski: jednodniówka ZZPD i PZ w Polsce*, pod red. A. Kudrzyckiego, Warszawa styczeń 1934, ss. 35, [w:] *Bibliografia polska 1901–1939*, pod red. G. Fedorowicz, H. Machnik, I. Maziarz, t. 8, Warszawa 2006, s. 157, 158.

objaśniające, pomocnicze, polemiczne, sprawozdawcze, pamiątkowe/okolicznościowe i inne¹⁵². Sporadycznie wykazywane w *Bibliografii polskiej 1901–1939* ulotki także konkretyzowano, jak choćby ulotka propagandowa *O gruźlicy* Poradni Wileńskiego Towarzystwa Przeciwgruźliczego (druk stanowił wyciąg broszury pod tym samym tytułem) czy „ilustrowana ulotka radiowa” *Sprzęt i przechowanie okopowych* z 1930 roku Wydawnictwa Komisji Radiofonicznej Rolniczej przy Muzeum Przemysłu i Rolnictwa oraz Działu Rolniczego Polskiego Radia¹⁵³. Choć w świetle założeń twórców wykazu wykluczone z niego miały być cenniki, to jednak ten rodzaj wydawnictw ulotnych był rejestrowany, jeżeli stanowił element lub fragment większej publikacji. Prawidłowość ta odnosiła się w szczególności do cenników leków, specyfików aptecznych, środków opatrunkowych, przyrządów chirurgicznych *etc.*¹⁵⁴ Odnotowano również cennik robót drukarskich obowiązujących od dnia 20 czerwca 1920 roku umieszczony na okładce broszury *Jak należy czytać korektę*, wydaną przez Zjednoczenie Zakładów Graficznych w Warszawie w 1922 roku¹⁵⁵. W prezentowanym wykazie spisano także katalogi wystaw, na przykład *Dziela graficzne Wyczółkowskiego. Katalog wystawy jubileuszowej*¹⁵⁶, kalendarze, kalenda-

¹⁵² Na przykład: *Ach! Jak to słodko nawrócić się do Boga!*, Warszawa 1908, ss. 18, nakład 1000 egz., wyd. „Głos Serca Jezusowego” [*Głos Serca Jezusowego: miesięcznik poświęcony Czci Najświętszego Sakramentu*], red. i wyd. Z.J. Skarżyński (1865–1915), [w:] *Bibliografia polska 1901–1939*, pod red. J. Wilgat, t. 1, s. 31; *Ach! Jak to słodko nawrócić się do Boga!*, Warszawa 1912, ss. 20, nakład 3000 egz., wyd. „Przegląd Katolicki” [*Przegląd Katolicki. Tygodnik poświęcony sprawom religijnym, społecznym i kulturalnym*, Wydawnictwo Archidiecezji Warszawskiej, [w:] *ibidem*, s. 31; *Jak wygląda autonomia polska?*, [b.m.w.] 1921, ss. 8; 21 cm, niemiecka broszurka plebiscytowa w jęz. polskim, [w:] *Bibliografia polska 1901–1939*, pod red. E. Dombek, G. Federowicz, t. 13, Warszawa 2010, s. 39; *Jak wygląda polski raj?*, czeska broszurka plebiscytowa w jęz. polskim, [b.m.w.], 1919/1920, ss. 14, 24 cm, *ibidem*, s. 39; *Rozmowa o Polsce, Czechach i Słowaczczyźnie*, Cieszyn 1920, Druk. „Dziedzictwa”, ss. 16, 21 cm, polska broszurka plebiscytowa, nakład: 40 000 egz., [w:] *ibidem*, s. 263; *Idee i myśli Legionu Młodych*, Warszawa: Komenda Główna Legionu Młodych Związku Pracy dla Państwa, 1937, [w:] *Bibliografia polska 1901–1939*, pod red. M. Barańskiej, A. Bobrowicz, K. Gołębiowskiej, t. 12, Warszawa 2009, s. 209; Z. Gargas: *Rady sieroce w Galicji*, Lwów 1897, 1907, BroszuryjeySpoleczne Spółki Wydawniczej i Drukarni „Polonia”, [w:] *Bibliografia polska 1901–1939*, pod red. G. Fedorowicz, H. Machnik, I. Maziarz, t. 8, s. 407.

¹⁵³ Ulotka propagandowa Poradni Wileńskiego Towarzystwa Przeciwgruźliczego, Wilno 1933, [w:] *Bibliografia polska 1931–1939*, pod red. I. Dobrzyńskiej, I. Olszewskiej, Warszawa 1993, t. 3, s. 75; *Ilustrowana Ulotka Radiowa nr 38, Bezpłatny dodatek radiowy „Przewodnika Gospodarskiego”*, Warszawa 1930 r., ss. 2, [w:] *Bibliografia polska 1901–1939*, pod red. J. Wilgat, t. 1, s. 527.

¹⁵⁴ Cennik Apteki Centralnej Homeopatycznej w Warszawie z ul. Czystej, Warszawa (cenz. 1903 r.), Druk. Leppert, cm 18×12 s. 229. *Wiadomości o homeopatii oraz cennik leków i książek homeopatycznych*, [w:] *Bibliografia polska 1901–1939*, pod red. J. Wilgat, t. 1, s. 250.

¹⁵⁵ *Jak należy czytać korektę*, Zjednoczenie Zakładów Graficznych w Warszawie, 1922 r., ss. 8, nakład 3000 egz., [w:] *Bibliografia polska 1901–1939*, pod red. E. Dombek, G. Fedorowicz, t. 13, s. 26.

¹⁵⁶ *Dziela graficzne Wyczółkowskiego. Katalog wystawy jubileuszowej*, Poznań 1932, Rolnicza Druk. i Księg. Nakładowa, cm 22×15,5 s. 25, nakład 300 egz., [w:] *Bibliografia polska 1931–1939*, pod red. I. Dobrzyńskiej, I. Olszewskiej, t. 3, s. 234.

rzyki, między innymi na rok 1901, oraz programy szkolne dla różnych typów szkół (publicznych szkół powszechnych, gimnazjów niższego typu, liceów, szkół żeńskich, średnich, rolniczych, dziennikarskich), programy nauczania (łaciny, historii literatury polskiej, ortografii, gramatyki, geografii, botaniki, przyrody, arytmetyki, geometrii, rachunków, chemii, religii, śpiewu, rysunku, gimnastyki i gier, przysposobienia wojskowego), programy szkoleń, kursów dokształcających i samokształceniowych, programy polityczno-gospodarcze partii i stowarzyszeń o charakterze politycznym, programy audycji radiowych, imprez oraz różnego rodzaju uroczystości, akademii, zjazdów, kongresów, programy pracy kół harcerskich, spółdzielni, diecezji, programy rozwoju linii lotniczych w Polsce i inne¹⁵⁷.

Dokumenty ulotne i okolicznościowe są mocą art. 20 pkt 1 i 2 Ustawy o bibliotekach z dnia 27 czerwca 1997 r. obowiązkowo gromadzone oraz rejestrowane w regionalnych spisach bibliograficznych przez wojewódzkie oraz powiatowe biblioteki publiczne¹⁵⁸. Warto przypomnieć, że pomysł tworzenia pierwszych powojennych regionalnych spisów bibliograficznych obejmujących polskie piśmiennictwo z obszaru przyłączonych do Polski Ziemi Zachodnich i Północnych, zainicjowany został już w 1945 roku przez kierowniczkę Instytutu Mazurskiego (od 1948 roku Stacja Naukowa Instytutu Zachodniego w Poznaniu, od 1961 Ośrodek Badań Naukowych im. Wojciecha Kętrzyńskiego w Olsztynie) Emilię Sukertową-Biedrawinę (1887–1970), której działalność bibliograficzna znacznie wyprzedziła ustawy obowiązek nałożony w 1997 roku¹⁵⁹. Bibliografie opisywanego rodzaju, rejestrujące dokumenty niekonwencjonalne, najczęściej przygotowywane były, i są także obecnie, w ramach prac badawczych realizowanych przez lokalne placówki naukowe, działające przy nich biblioteki tworzące księgozbiory regionalne, jak na przykład Biblioteka Ośrodka Badań Naukowych

¹⁵⁷ Na przykład *Skarbczyk humoru na 364 dni i jeden*, Warszawa 1901, Nakł. kupujących. Druk. W. Dunin ss. 64, kalendarzyk na r. 1901, [w:] *Bibliografia polska 1931–1939*, pod red. I. Dobrzyńskiej, I. Olszewskiej, t. 3, s. 617; Archidiecezjalny Kongres Eucharystyczny pod protektorem i honorowym przewodnictwem Jego Ekscelencji i najdostojniejszego księdza arcybiskupa-metropolity wileńskiego Romualda Jałbrzykowskiego w Wilnie w dniu 8, 9 i 10 maja 1930 r., Druk. Archidiecezjalna, cm 25x17,5 ss. 24, nakład 3300 egz., Program Kongresu, [w:] *Bibliografia polska 1901–1939*, pod red. J. Wilgat, t. 1, s. 256.

¹⁵⁸ Zgodnie z Ustawą o bibliotekach z dnia 27 czerwca 1997 r. art. 20. 1. „Wojewoda jest organizatorem wojewódzkiej biblioteki publicznej, do której zadań należy: 1) gromadzenie, opracowywanie i udostępnianie materiałów bibliotecznych służących obsłudze potrzeb informacyjnych, edukacyjnych i samokształceniowych, zwłaszcza dotyczących wiedzy o własnym regionie oraz dokumentujących jego dorobek kulturalny, naukowy, gospodarczy, 2) pełnienie funkcji ośrodka informacji biblioteczno-bibliograficznej [...]” (Dz.U. RP 1997 Nr 85, poz. 539).

¹⁵⁹ E. Sukertowa-Biedrawina, *Bibliografia Mazur i Warmii w okresie dziesięciolecia 1945–1955*, Olsztyn 1960; *eadem*, *Bibliografia Mazur i Warmii w okresie lat 1956–1960*, Olsztyn 1964; bibliografie od 1958 r. publikowało czasopismo „Komunikaty Warmińsko-Mazurskie”, B. Wasilewska, *Bibliografia Warmii i Mazur. Metodyka prac*, http://www.wbp.olsztyn.pl/bwm/3-4_03-ie/biblio.htm [dostęp: luty 2012].

im. W. Kętrzyńskiego w Olsztynie, Biblioteka Instytutu Śląskiego w Opolu oraz lokalne stowarzyszenia lub towarzystwa naukowe, między innymi Wrocławskie Towarzystwo Naukowe i Towarzystwo Przyjaciół Nauk w Legnicy.

Opisy zachowanych w bibliotekach druków ulotnych i okolicznościowych były także publikowane w katalogach — na przykład wydawnictwa z czasów II wojny światowej przechowywane w Wojewódzkiej Bibliotece Publicznej im. H. Łopacińskiego w Lublinie zostały przedstawione w *Katalogu dokumentów życia społecznego 1939–1945* opracowanym przez Leszka Ludorowskiego¹⁶⁰. Obecnie coraz więcej bibliotek udostępnia informacje o zachowanych ulotnych zasobach dzięki katalogom sieciowym. Od 2011 roku w kolekcjach specjalnych katalogu online Biblioteki Uniwersytetu Wrocławskiego (dostęp: <http://www.bu.uni.wroc.pl/katalog/>) pod nazwą dokumenty życia społecznego rejestrowane są druki ulotne i okolicznościowe przechowywane w zbiorach Gabinetu Śląsko-Łużyckiego. Spośród publikacji wydawanych w latach 1945–1956 dotychczas zarejestrowano 38 druków odnoszących się do spraw transportu kolejowego, kultury, administracji, finansów. Katalog zawiera także opisy ośmiu albumów wycinków prasowych na temat kultury i nauki we Wrocławiu z lat 1949–1956. Również archiwa polskie korzystają z tej formy udostępniania zbiorów. W „Katalogu Skarbów Dziedzictwa Narodowego” na Portalu Archiwów Polskich (dostęp: http://archiwa.polska.pl/katalog/index,Druki_ulotne,cid,1067.htm) zarejestrowane zostały zdigitalizowane i zaprezentowane cztery, ułożone w chronologicznej kolejności — wiek XVIII, XIX, XX i XXI, wykazy 181 druków ulotnych, między innymi uniwersałów, porządków obrad, odezów, instrukcji, obwieszczeń, rozkazów, regulaminów, manifestów, dekretów, list posłów i innych.

6. Ochrona prawna i obowiązek udostępniania do celów nauki

Opisane przykłady wskazują, iż wydawnictwa efemeryczne gromadzono w polskich bibliotekach naukowych celem dokumentowania ulotnych wydarzeń kulturalnych, politycznych, społecznych oraz uzupełniania, ilustrowania, wzbogacania, uatrakcyjniania i poszerzania zakresu tradycyjnych kolekcji książkowych. Bezspornie przyjmowano je jako integralną, niepodzielną część zbiorów prywatnych lub rodowych archiwów. W niektórych bibliotekach opisywane dokumenty zaczęły być z czasem wydzielane z zasobów głównych i organizowane jako kolekcje samodzielne, autonomiczne. W innych, na przykład Głównej Naukowej Książnicy Wojska Polskiego, zbiory druków niekonwencjonalnych gromadzono celowo od momentu powołania książnicy do działalności 13 czerwca 1919 roku. Zasady pracy z tymi nabytkami, o które zgodnie z ówczesną opinią Adama Łysa-

¹⁶⁰ L. Ludorowski, *Katalog dokumentów życia społecznego 1939–1945*, Lublin 2009.

kowskiego „ciągle ociera się skrupulatność bibliotekarska i nie umie sobie z nimi radzić dotychczas”, opracował w specjalnej instrukcji pierwszy dyrektor placówki Marian Łodyński¹⁶¹.

Systematyzowanie materiałów ulotnych i okolicznościowych, budowanie specjalizowanych, zawężanych, porządkowanych między innymi autorsko, pod względem dziedziny, topograficznie, chronologicznie, językowo, zespołów źródeł, czyniono z myślą o tworzeniu warsztatu pracy naukowej dla środowisk akademickich. Ale także z chęci lub potrzeby rejestracji oraz ochrony różnorodnych form narodowego dorobku piśmienniczego, zwłaszcza jego regionalnych, unikatowych fragmentów, jak również zachowania odzwierciedlonych w publikacjach efemerycznych różnorodnych przejawów szeroko pojętej aktywności społecznej rozwijanej na terenie objętym polityką gromadzenia danej biblioteki. Długoletnie doświadczenia w zakresie pracy bibliotekarskiej z materiałami niekonwencjonalnymi, jak też udokumentowane dowody wykorzystania tego rodzaju źródeł w pracy naukowej między innymi wybitnych historyków kultury książki, zaowocowały ustawowym zobowiązaniem bibliotek do ochrony druków ulotnych i okolicznościowych.

Po odzyskaniu niepodległości mocą wydanego przez Naczelnika Państwa Józefa Piłsudskiego Dekretu w przedmiocie tymczasowych przepisów prasowych z 7 lutego 1919 roku (Dz.Pr.P.P. 1919 Nr 14, poz. 186) do druków obowiązkowo przekazywanych bibliotekom publicznym zaliczono na przykład broszury, plakaty i kartki osobne. Obowiązek celowego gromadzenia materiałów niekonwencjonalnych nałożyła na polskie biblioteki szeroko omawiana w środowisku bibliotekarskim Ustawa z dnia 18 marca 1932 r. o bezpłatnym dostarczaniu druków dla celów bibliotecznych i urzędowej rejestracji (Dz.U. RP 1932 Nr 33, poz. 347)¹⁶². Artykuł pierwszy dokumentu zobowiązywał wydawców do przekazywania bibliotekom publikacji określonych jako wszelkie wytwory graficzne, odbite sposobem mechanicznym lub środkami chemicznymi. Z grupy tej wyłączone zostały papiery wartościowe, materiały przeznaczone tylko do użytku domowego, towarzyskiego, handlowego, przemysłowego, zawodowego, oryginalne druki artystyczne oraz wewnętrzne wydawnictwa wojskowe. W świetle przepisów biblioteki tworzące krajowy system archiwizowania zbiorów nowszych miały więc otrzymywać plakaty, ulotki polityczne, rozporządzenia władz, księgi adresowe, katalogi wydarzeń kulturalnych, zdjęcia, pocztówki oraz gazetki. Podkreślić należy, iż akt prawny

¹⁶¹ W opinii A. Łysakowskiego instrukcja M. Łodyńskiego miała uzupełnić ogólną instrukcję katalogowania alfabetycznego Józefa Grycza, [w:] M. Dembowska, *Bibliotekarstwo polskie 1925–1951 w świetle korespondencji jego współtwórców*, Warszawa 1995, s. 41; *Instrukcja dla porządkowania druków ulotnych Polskiego Archiwum Wojennego* M. Łodyńskiego nakładem Centralnej Biblioteki Wojskowej ukazała się w 1930 r.

¹⁶² Zob. np. M. Łodyński, *Centralna Biblioteka Państwowa i Bibliotheca Patria*, „Przegląd Biblioteczny” 2, 1928, z. 1, s. 1–2; Z. Mocarski, *Biblioteki regionalne z uwzględnieniem bibliografii regionalnej*, „Przegląd Biblioteczny” 1932, z. 3, s. 154–157.

stworzony w momencie rozkwitu badań regionalnych po odzyskaniu niepodległości gwarantować miał „należyty poziom [...] organizacji istniejących warsztatów pracy naukowej na prowincji, jakimi są archiwa, biblioteki i muzea regionalne”¹⁶³. W czasie Trzeciego Zjazdu Bibliotekarzy Polskich w Wilnie (26–28 czerwca 1932 roku) uznano, iż egzemplarz obowiązkowy zapewni pozyskiwanie „trudnych do zgromadzenia druków okolicznościowych, publikacji urzędowych, prywatnych lub zrzeczeń dla wewnętrznego użytku przeznaczonych”¹⁶⁴. Dnia 9 maja 1934 roku Minister Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego wydał oczekiwany przez środowisko bibliotekarskie Okólnik nr 60 w sprawie wykonania rozporządzenia o obowiązkowym egzemplarzu bibliotecznym (IV NS–3578/34)¹⁶⁵. W punkcie I dokumentu określono, iż „Egzemplarze druków, dostarczane Bibliotece Narodowej i bibliotekom okręgowym [między innymi wszystkim uniwersyteckim — A.F.-B.], należy traktować jako pomniki produkcji wydawniczej na obszarze Rzeczypospolitej Polskiej, które powinny być zachowane dla przyszłych pokoleń”¹⁶⁶. Kolejny punkt dyrektywy wyszczególniał rodzaje materiałów, które pomimo przynależności do grupy druków wyłączonych w art. 1 ust. 2 ustawy z dnia 18 marca 1932 roku z egzemplarza obowiązkowego, miały być dostarczane bibliotekom. O wyjątkowości wymienionych w okólniku biletów wizytowych, zawiadomień ślubnych czy zaproszeń na imprezy towarzyskie i zebrania prywatne, zgodnie z informacjami podanymi w okólniku, decydowała ich wartość artystyczna, to jest zdobienie winietami, rysunkami lub znaczenie piśmiennicze, czyli zawartość tekstu o charakterze literackim. Podobnie należało postępować z kalendarzami ściennymi i kieszonkowymi. Z wydawnictw odnoszących się do przemysłu i handlu egzemplarzowi obowiązkowemu podlegać miały materiały ilustrujące działalność gospodarczą i społeczną — kwestionariusze, cenniki, sprawozdania, statuty, bilanse, budżety, odezwy, programy działalności, spisy osobowe, komunikaty zawierające informacje o życiu gospodarczym i społecznym, programy obrad, druki reklamowe zawierające fachowe opisy produktów przemysłowych oraz przedmiotów handlowych. Interesujące rozróżnienie odnosiło się do druków artystycznych, które rozpatrywać należało pod kątem sposobu wykonania i liczby egzemplarzy, nie zaś zawartości treściowej. Na tej podstawie do egzemplarza obowiązkowego włączono wytworzone w większej liczbie autolitografie, światłodruki i rotograviury rozpowszechniane samoistnie lub połączone z tekstem. Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego zastrzegło, iż oprócz

¹⁶³ Z. Mocarski, *op. cit.*, s. 154.

¹⁶⁴ *Ibidem*, s. 155.

¹⁶⁵ Było to Rozporządzenie Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego z dnia 9 lutego 1934 r., wydane w porozumieniu z Ministrem Spraw Wewnętrznych, w sprawie bezpłatnego dostarczania druków dla celów bibliotecznych i urzędowej rejestracji (Dz.U. RP Nr 17, poz. 137).

¹⁶⁶ Okólnik nr 60 w sprawie wykonania rozporządzenia o obowiązkowym egzemplarzu bibliotecznym „Przegląd Biblioteczny” 8, 1934, z. 1, s. 13.

wyszczególnionych rodzajów druków ulotnych objętych ustawą z 18 marca 1932 roku mogą znajdować się także inne, pominięte w okólniku. Punkt III dokumentu regulował obowiązki bibliotek otrzymujących egzemplarze obowiązkowe. Książnice miały między innymi „śledzić rynek wydawniczy oraz Urzędowy Wykaz Druków (Urzędowy Wykaz Druków Wydawanych w Rzeczypospolitej Polskiej i Druków Polskich lub Polski Dotyczących Wydania za Granicą) [aby — A.F.-B.] zwłaszcza przy [...] drukach ulotnych — uprzedzić wyczerpanie się ich nakładu”. W świetle artykułu III punktu e) „placówki miały udostępniać gromadzone tą drogą nabytki dla nauki”. Ta wytyczna ugruntowała istotę polityki gromadzenia materiałów efemerycznych, która wynikać miała z ich wartości informacyjnej i historycznej oraz konieczności zabezpieczenia utrwalonych w nich faktów i danych niedostępnych w innych źródłach. Szczegółowe wskazówki zawarte w okólniku „rozpowszechnianym między innymi na łamach „Przeglądu Bibliotecznego”, określały cechy interesujących dla bibliotek rodzajów druków ulotnych i okolicznościowych oraz sposób pracy z tymi nabytkami. Dokument dzielił wydawnictwa efemeryczne na 1) podlegające w całości zachowaniu lecz niekatalogowane oraz 2) druki podlegające w całości zachowaniu i katalogowaniu¹⁶⁷. Zgodnie z nałożonymi na biblioteki zobowiązaniami gromadzone druki ulotne i okolicznościowe stanowić miały źródła przyszłych badań naukowych lub unikatowe

¹⁶⁷ Nie podlegały katalogowaniu: obwieszczenia władz niemające charakteru normatywnego, np. ogłoszenia o licytacjach, przetargach, jarmarkach, wpisach szkolnych, loteriach, wojskowych przeglądach koni, wykonaniu wyroku śmierci itp. Katalogowano obwieszczenia, które wprowadzały w życie ustawy, dekrety lub rozporządzenia, jak choćby obwieszczenia w sprawach wyborów do ciał ustawodawczych lub samorządowych, poboru rekruta, podatku, stanu wyjątkowego, sądów doraźnych itp. Nie katalogowano politycznych druków ulotnych, jeśli nie zawierały danych o życiu i programie organizacji politycznej, jak np. zawiadomienia o zebraniach, pochodach, uroczystościach, wezwania do głosowania, do strajku itp. Podlegały katalogowaniu polityczne druki ulotne, zawierające obszerniejszą treść ciągłą, np. odezwy, proklamacje, deklaracje ideowe, instrukcje organizacyjne itp. Do druków niepodlegających katalogowaniu należały wydawnictwa reklamowe, jak cenniki (także regionalne), o ile nie zawierały szczegółowych fachowych opisów wymienionych w nich przedmiotów, poważnych opinii o nich lub wskazówek, dotyczących ich wyrobu, ewentualnie używania, poza tym katalogi próbek, wytworów przemysłowych, ulotki reklamujące przedsiębiorstwa przemysłowe lub handlowe, zawiadomienia o zmianie właściciela lub adresu, o otwarciu filii itp. Nie katalogowano pomocy szkolnych — map konturowych, obrazów do nauki o przedmiotach, do zoologii, botaniki, geografii itd., jeśli nie były one wydane łącznie z tekstem i nie były opracowane naukowo, wzorów kaligraficznych i rysunkowych, albumów do marek pocztowych bez tekstu, pocztówek, obrazków dewocyjnych itp. Z druków ulotnych dotyczących wychowania fizycznego i sportu katalogowano regulaminy zawodów, programy kursów, wskazówki do ćwiczeń itp. Z druków reklamowych z zakresu turystyki katalogowano przewodniki, informatory, programy wycieczek itp. Nie katalogowano ulotek i afiszy dotyczących zjazdów i zebrań, odczytów i obchodów, kursów szkolnych, wystaw sztuki i innych, widowisk teatralnych, kinematograficznych, cyrkowych, koncertów, popisów i zabaw tanecznych, klepsydr i ogłoszeń o treści religijnej i kościelnej (np. o pielgrzymkach), plakatowych rozkładów jazdy (kolejowych, autobusowych, aeroplanowych) kalendarzy kartkowych i ściennych.

fakty wydawnicze. Uznać można za pewnik, iż po 1945 roku bibliotekarze organizujący biblioteki naukowe na Dolnym Śląsku nadal wykorzystywali instrukcje z przedstawionych aktów prawnych.

Jeszcze przed zakończeniem II wojny światowej władze komunistyczne Rozporządzeniem Kierownika Resortu Oświaty, wydanym w porozumieniu z Kierownikiem Resortu Administracji Publicznej z dnia 30 listopada 1944 r. o częściowej zmianie rozporządzenia Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego z dnia 9 lutego 1934 r. w sprawie bezpłatnego dostarczania druków dla celów bibliotecznych i urzędowej rejestracji (Dz.U. RP 1944 Nr 14, poz. 77) nałożyły na wydawców prowadzących działalność w zakładach drukarskich funkcjonujących na terenie Polski lubelskiej obowiązek przekazywania po 10 egzemplarzy druków do Biblioteki im. Hieronima R. Łopacińskiego w Lublinie¹⁶⁸. W świetle dokumentu drukarnie działające poza województwem lubelskim przekazywały druki do kuratoriów szkolnych swoich okręgów administracyjnych. Drukarze przybywający na Dolny Śląsk musieli znać nowe obowiązki, nie wolno było też zapominać o nakazie zawartym w Manifeście PKWN, iż „demokratyczne swobody nie mogą [...] służyć wrogom demokracji”¹⁶⁹.

Pierwszym powojennym aktem prawnym, w którym do zbiorów bibliotecznych zaliczono druki ulotne, był Dekret z dnia 17 kwietnia 1946 r. o bibliotekach i opiece nad zbiorami bibliotecznymi (Dz.U. RP 1946 Nr 26, poz. 163). Autorzy dokumentu odwołali się do treści ustawy z 18 marca 1932 roku oraz definiując pojęcie zbiorów bibliotecznych, wśród „wszelkiego rodzaju druków”, wymienili druki ulotne¹⁷⁰. Dnia 20 czerwca 1947 roku ukazało się Rozporządzenie Ministra Oświaty z dnia 20 czerwca 1947 r. wydane w porozumieniu z Ministrami

¹⁶⁸ Zgodnie z § 1, art. 1 pkt (3) Rozporządzenia Kierownika Resortu Oświaty, wydanego w porozumieniu z Kierownikiem Resortu Administracji Publicznej z dnia 30 listopada 1944 r. o częściowej zmianie rozporządzenia Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego z dnia 9 lutego 1934 r. w sprawie bezpłatnego dostarczania druków dla celów bibliotecznych i urzędowej rejestracji (Dz.U. RP 1944 Nr 14, poz. 77) do Biblioteki im. H. Łopacińskiego przekazywać należało po 1 egz. każdego druku muzycznego bez tekstu słownego oraz po 1 egz. druku każdego artystycznego tłoczonego w drukarniach. Biblioteka im. H. Łopacińskiego działała tu w zastępstwie Biblioteki Narodowej.

¹⁶⁹ Manifest PKWN; cytowaną dyrektywę realizował Resort Informacji i Propagandy powołany do działania Dekretem Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego z dnia 7 września 1944 r. o zakresie działania i organizacji Resortu Informacji i Propagandy (Dz.U. RP 1944 Nr 4, poz. 20); Rozporządzenie Ministra Informacji i Propagandy z dnia 1 marca 1945 r. wydane w porozumieniu z Ministrem Administracji Publicznej o utworzeniu organów Ministerstwa Informacji i Propagandy I i II instancji określiło, iż organami wykonawczymi Ministerstwa Informacji i Propagandy będą oddziały informacji I (oddziały informacji i propagandy) oraz II instancji (urzędy informacji i propagandy), § 5 Rozporządzenia stanowił, iż „urzędy i oddziały informacji i propagandy w porozumieniu z terytorialnymi organami innych zainteresowanych ministerstw organizują domy kultury, świetlice, kluby, biblioteki oraz czytelnie i t.p.” (Dz.U. RP 1945 Nr 7, poz. 32).

¹⁷⁰ Artykuł 1 pkt 2 Dekretu z dnia 17 kwietnia 1946 r. o bibliotekach i opiece nad zbiorami bibliotecznymi: „Przez zbiory biblioteczne rozumie się wszelkiego rodzaju druki (książki, czaso-

Administracji Publicznej, Ziem Odzyskanych oraz Kultury i Sztuki w sprawie bezpłatnego dostarczania druków dla celów bibliotecznych i urzędowej rejestracji (Dz.U. RP 1947 Nr 64, poz. 374). Dyrektywa nadała prawo krajowego egzemplarza obowiązkowego Bibliotece Uniwersyteckiej we Wrocławiu (§ 1, b) oraz egzemplarza obowiązkowego regionalnego Publicznej Bibliotece Miejskiej we Wrocławiu (§ 2, pkt 2). Następna Ustawa z dnia 9 kwietnia 1968 r. o bibliotekach (Dz.U. RP 1968 Nr 12, poz. 63) ogólnie określiła termin druki oraz wymieniła druki ulotne jako jeden z rodzajów publikacji, które miały być gromadzone w bibliotekach¹⁷¹. W załączniku nr 1 do Zarządzenia Ministra Kultury i Sztuki w sprawie dostarczania bibliotekom obowiązkowego egzemplarza druków i nagrań dźwiękowych (M.P. z 1968 r. Nr 34, poz. 234) z dnia 2 sierpnia 1968 r. wśród dziesięciu rodzajów materiałów bibliotecznych ujętych w wykazie bibliotek uprawnionych do otrzymywania egzemplarzy obowiązkowych znalazły się druki ulotne. Określono je wspólną definicją, uznając, iż są to „druki nieperiodyczne o treści informacyjnej lub propagandowej i objętości nie przekraczającej 4 stron druku”¹⁷².

Ogólny charakter powojennych źródeł prawa, generalizowanie heterogenicznej grupy wydawnictw określanymi wspólnym mianem druków ulotnych, sprawił, iż politykę gromadzenia tego rodzaju materiałów regulowały najczęściej wewnętrzne instrukcje dyrektorów poszczególnych bibliotek, na przykład Okólnik Dyrektora Biblioteki Jagiellońskiej z dnia 31.03.1962 r.¹⁷³, Zarządzenie Dyrektora Biblioteki Narodowej nr 19 z 1992 r.¹⁷⁴ Profil nabytków włączanych do zbiorów

pisma, druki ulotne itd.), rękopisy, mapy, nuty, ryciny jako materiał czytelniczy (użytkowy) lub zabytkowy (muzealny)”.

¹⁷¹ Zob. Ustawa z dnia 9 kwietnia 1968 r. o bibliotekach rozdział 9 art. 32 p. 1–3.

¹⁷² Pocztówki ujęto w rubryce: „reprodukcje dzieł sztuki plastycznej i pocztówki”, druki niemieszające się w zakresie definicji druków ulotnych określono jako „wszystkie druki”, załącznik nr 1 do Zarządzenia Ministra Kultury i Sztuki z dnia 2 sierpnia 1968 r. w sprawie dostarczania bibliotekom obowiązkowych egzemplarzy druków i nagrań dźwiękowych.

¹⁷³ Okólnik Dyrektora Biblioteki Jagiellońskiej z dnia 31 III 1962 r., który wymieniał rodzaje druków uznanych za dokumenty życia społecznego: afisze; biuletyny organizacji społeczno-politycznych, zakładów pracy, sportowe i in.; broszury treści propagandowej; cenniki; deklaracje; druki akcydensowe (wybór); gazety ogłoszeniowe i reklamowe; informatory, np. klubowe, teatralne, turystyczne, o uroczystościach, zjazdach (z wyłączeniem informatorów o charakterze naukowym); indeksy; instrukcje obsługi maszyn i urządzeń; jednodniówki i gazetki okolicznościowe; kalendarze; katalogi księgarskie oraz antykwaryczne; katalogi wystaw; klepsydry; komunikaty; listy członków organizacji społecznych, zawodowych; listy posłów, radnych itp.; materiały z obrad, dyskusji, imprez; normy polskie, branżowe, opisy patentowe; nalepki; plakaty; pocztówki; pomoce szkolne; programy imprez; prospekty; protokoły obrad; przewodniki turystyczne; regulaminy; rozkłady jazdy PKP, PKS, LOT; spisy telefonów; statuty; zaproszenia; ulotki wszelkiego typu; B. Kurek, *op. cit.*

¹⁷⁴ W myśl Zarządzenia Dyrektora Biblioteki Narodowej nr 19 z 1992 r. (a także Zarządzenia nr 10 z 2005 r.) Biblioteka Narodowa gromadzi następujące dokumenty życia społecznego: afisze (plakaty), bilanse, budżety, cenniki filatelistyczne, handlowe itp., druki ciągłe dotyczące działalności stowarzyszeń, organizacji, instytucji i zakładów pracy przeznaczone dla określonego kręgu

nowych działów specjalizujących się w gromadzeniu publikacji efemerycznych ustalany był także na podstawie opinii powoływanych ekspertów, na przykład komisji gromadzenia druków ulotnych funkcjonującej w kwietniu 1962 roku przy Radzie Naukowej Biblioteki Zakładu Narodowego im. Ossolińskich¹⁷⁵.

użytkowników, druki normatywne, foldery turystyczne (przewodniki do 16 s., plany wycieczek rowerowych), gazetki ścienne (fotogazetki), informatory: gospodarcze, handlowe, imprez, miast, osobowe, rolnicze, sportowe, szkolne, jednodniówki, kalendarze beztekstowe, katalogi: filatelistyczne, firmowe, gospodarcze, handlowe, imprez, muzealne, numizmatyczne, techniczne, wystaw, komunikaty o charakterze informacyjnym, sprawozdawczym, organizacyjnym, szkoleniowym, książki telefoniczne, książki adresowe, książki zwierząt, listy otwarte i przemówienia, materiały dotyczące działalności partii i organizacji społecznych, normy: zakładowe, branżowe, polskie, pracy, obrazki religijne, odezwy, obwieszczenia, okólniki, orędzia, parlamentaria (druki ulotne), plany: architektoniczne, działalności instytucji i organizacji, gospodarcze, kont, pomoce szkolne, programy: filmowe, teatralne, muzyczne, imprez, szkolne i szkolenia, przepisy sportowe, gier i zabaw, regulaminy, religijne druki (obrazki) do 4 stron, rozkłady jazdy, spisy osobowe i rzeczowe, statuty (też reguły zakonów), statystyczne druki (bez części analitycznej), taryfy: celne, kolejowe, pocztowe, teksty ulotne literackie, zaproszenia, zawiadomienia, życzenia, Zasady gromadzenia dokumentów życia społecznego...

¹⁷⁵ W kwietniu 1962 r. przy Radzie Naukowej Biblioteki ZNiO powołano komisję gromadzenia druków ulotnych i ustalono wytyczne, zgodnie z którymi planowany Dział Dokumentów Życia Społecznego, bez zasobów materialnych w chwili rozpoczęcia działalności, miał gromadzić na bieżąco dokumenty pochodzące z terenu Wrocławia i dotyczące problemów życia politycznego, społecznego, kulturalnego oraz artystycznego, *Dokumenty Życia Społecznego — zbiory pozaregionalne XIX i XX wieku. Uwagi o profilu gromadzenia BZNiO*, s. 1 (mps).

II. 17. Plakat: Pierwszy Powiatowy Zjazd PPS w Wałbrzychu, Wałbrzych 1946 r.

Rozdział III

Dolnośląskie zbiory druków ulotnych i okolicznościowych po 1945 roku jako zasób biblioteczny i źródła dokumentujące obraz życia regionalnej społeczności

Pomimo szalonej dewastacji bodaj że wszystkich zakładów drukarskich na terenie Wrocławia, w dwa dni po zajęciu miasta przez Polaków, ukazał się na murach pierwszy polski plakat, pierwsze polskie słowo drukowane w wyzwolonym, prastarym słowiańskim grodzie¹⁷⁶.

Po rozpoznaniu z autopsji samodzielnych zbiorów przechowywanych w dolnośląskich bibliotekach oraz archiwach, przeprowadzeniu badań ankietowych i kwerend opracowano bazę danych dolnośląskich druków ulotnych i okolicznościowych. Wyselekcjonowano do niej 1714 druków ulotnych i okolicznościowych wytworzonych w latach 1945–1956 na Dolnym Śląsku oraz, nielicznie, poza granicami regionu. Przeważającą część ujętego w bazie danych zasobu — 1262 publikacji efemerycznych — stanowią dokumenty niekonwencjonalne zgromadzone w trzech największych naukowych bibliotekach wrocławskich o humanistycznym profilu gromadzenia: Bibliotece Uniwersyteckiej (1086 druków z udostępnionych autorce zasobów), Bibliotece Zakładu Narodowego im. Ossolińskich (60 druków i 25 fotografii) oraz Dolnośląskiej Bibliotece Publicznej im. Tadeusza Mikulskiego (116 druków). Działające w regionie biblioteki publiczne, miejskie i powiatowe, które dużo później niż wrocławskie placówki naukowe zainteresowały się kolekcjonowaniem materiałów niekonwencjonalnych, zgromadziły łącznie 44 publikacji efemerycznych oraz kilkadziesiąt fotografii¹⁷⁷.

¹⁷⁶ *Drukarstwo polskie na Dolnym Śląsku. W pierwszą rocznicę założenia ZZPPP okręg Wrocław*, red. B. Kocowski, Wrocław 1946, s. 5.

¹⁷⁷ Dane pochodzące z ankiet oraz kwerend przeprowadzonych w bibliotekach publicznych. Według informacji pochodzących od pracowników z ankietowanych placówek kolekcjonowaniem druków ulotnych i okolicznościowych wcześniej niż biblioteki zainteresowały się różnego rodzaju towarzystwa działające w miastach Dolnego Śląska, np. M. Justyńska — starszy kustosz w Biblio-

Z zespołów druków ulotnych i okolicznościowych przechowywanych w Archiwum Państwowym we Wrocławiu i jego oddziałach terenowych wybrano łącznie 452 dokumenty autonomicznie wyodrębnione i określone jako „Zbiór afiszy i plakatów”. Niezbędne do pracy dodatkowe wiadomości na temat między innymi dolnośląskiego bibliotekarstwa naukowego rozwijanego po 1945 roku pozyskiwano na przykład z ankiet personalnych, kwestionariuszy zleceń, protokołów z zebrań Senatu Uniwersytetu Wrocławskiego przechowywanych w Archiwum Uniwersytetu Wrocławskiego (wyselekcjonowano 14 dokumentów) oraz zdjęć dokumentujących aktywność naukowego i bibliotekarskiego środowiska wrocławskiego, a także fotokopii dyplomów, legitymacji i pełnomocnictw zachowanych w Dziale Dokumentów Życia Społecznego Biblioteki Zakładu Narodowego im. Ossolińskich (wybrano 7 dokumentów).

Selekcję wytypowanych do bazy danych druków ulotnych i okolicznościowych wytworzonych w latach 1945–1956 i zachowanych w dolnośląskich zbiorach oparto na następujących kryteriach:

— druki odnoszące się do mniejszości narodowych obecnych na Dolnym Śląsku w latach 1945–1956 ujmowano w kompletnej liczbie egzemplarzy istniejących w kolekcjach;

— druki edytowane w obcych językach lub w wersjach dwujęzycznych ujmowano w kompletnej liczbie egzemplarzy istniejących w rozpoznanych kolekcjach;

— druki opisujące historię dolnośląskich bibliotek, czytelnicy oraz wypożyczalni, ich działalność społeczną, dobroczynną, edukacyjno-oświatową, naukową, kulturalną, jak również zagadnienia bibliotekarskie i bibliotekoznawcze ujmowano w kompletnej liczbie egzemplarzy istniejących w badanych kolekcjach;

— druki odnoszące się do wyspecjalizowanych dziedzin kultury — teatru, opery, filharmonii, sztuk pięknych i wystawiennictwa oraz kina ujmowano w kompletnej liczbie egzemplarzy istniejących w przeglądanych kolekcjach;

— druki przydatne do badań z zakresu bibliologii, nauki o książce, regionalnej historii kultury książki, spraw edytorskich, rynku wydawniczego, handlu księgarskiego; aktywności instytucji książki, ludzi książki — szczególnie dolnośląskich pionierów bibliotekarstwa naukowego, jak też odbiorców książki, czytelników oraz wszelkich innych aspektów ujawniających fenomen książki w faktach edytorsko-czytelniczych, jej wagę dla ciągłości tradycji i kultury polskiej, stałą obecność książki w sferze komunikacyjno-informacyjnej powojennego Dolnego Śląska oraz wszelkie inne ślady i aspekty bibliologicznej refleksji w treści analizowanych dokumentów ujmowano w kompletnej liczbie egzemplarzy istniejących w analizowanych kolekcjach;

tece Publicznej Miasta i Gminy w Bogatyni — wskazała Bractwo Ziemi Bogatyńskiej posiadające dużą kolekcję wydawnictw efemerycznych, w tym widokówek z lat 1945–1956.

— druki odnoszące się do historii regionalnej edukacji, oświaty i wychowania, w tym szkolnictwa powszechnego, zawodowego, średniego, wyższego i artystycznego ujmowano w kompletnej liczbie egzemplarzy istniejących w badanych kolekcjach;

— druki odnoszące się do Uniwersytetu i Politechniki Wrocławskiej oraz innych wyższych uczelni Wrocławia, aktywności uczonych, działalności towarzystw naukowych, powszechnych wykładów uniwersyteckich, jak również innych spraw nauki ujmowano w pełnej liczbie egzemplarzy w analizowanych kolekcjach;

— dokumenty opisujące przesiedlenia i powojenne osadnictwo na Dolnym Śląsku; organizację regionalnej administracji; sądownictwa i prokuratury; wojska; zagadnienia finansowe i fiskalne; rozwój przemysłu, w tym szczególnie energetyki, gazownictwa i wodociągów; sprawy zatrudnienia i tak zwanych zasobów ludzkich; spółdzielczości; sytuacji sanitarno-porządkowej i utrzymania czystości; opieki zdrowotnej; epidemiologii; bezpieczeństwa publicznego; bezpieczeństwa przeciwpożarowego; handlu; reklamy; gospodarki komunalnej i mieszkaniowej; transportu i komunikacji; demografii, ewidencji i ruchu ludności, spisu powszechnego; opieki społecznej; ubezpieczeń; odszkodowań wojennych; akcji dobroczynnych i charytatywnych; religii oraz problemów wyznaniowych; partii politycznych; organizacji społecznych, w tym feministycznych, samopomocowych, ziomkowskich; organizacji młodzieżowych i studenckich; hodowli zwierząt, rolnictwa, ogrodnictwa i gospodarki leśnej; ekologii oraz ochrony dolnośląskich zasobów naturalnych; sportu i turystyki; klęsk żywiołowych; sprawy odnoszące się do uroczystości, obchodów rocznic i świąt politycznych, zagadnienia związane z demobilizacją oraz sprawy należące do poszczególnych resortów, podlegających Ministerstwu Obrony Narodowej, Ministerstwu Administracji Publicznej i Ministerstwu Bezpieczeństwa Publicznego; organizacje wieców i akcji politycznych podejmowanych przez poszczególne partie; uroczystości, spotkań i intensywnej działalności regionalnych kół TPPR ujmowano selektywnie, ograniczając liczbę druków z wyżej wymienionych zakresów do:

- publikacji najstarszych oraz niepowtarzalnych — jedynych istniejących w zbiorach,
- materiałów komunikujących fakty szczególnie ważne, istotnie wpływające na życie społeczności regionalnej lub wspólnot lokalnych,
- wydawnictw odnoszących się do ważnych, szeroko diskutowanych problemów wybiegających poza Dolny Śląsk spraw ogólnokrajowych lub międzynarodowych,
- szczególnej wartości dokumentów w zakresie etyki, humanitaryzmu, nauki, sztuki *etc.* lub niezwyklej graficzno-wydawniczej formy publikacji;

— dokumenty proveniencji wrocławskiej, legnickiej, wałbrzyskiej, dzierznońskiej i pieszyckiej, pochodzące z Ząbkowic Śląskich oraz Szklarskiej Poręby publikowane w latach 1945–1950, dokumentujące przesiedlenia i powojenne osadnictwo na Dolnym Śląsku oraz zachowane w Gabinecie Śląsko-Łużyckim Biblioteki Uniwersytetu Wrocławskiego ujęto w kompletnej liczbie egzemplarzy istniejących w kolekcjach¹⁷⁸;

— zasoby wyodrębnione jako samodzielny „Zbiór afiszy i plakatów” z Archiwum Państwowego we Wrocławiu oraz Archiwum Państwowego we Wrocławiu Oddział w Legnicy ujęto w kompletnej liczbie egzemplarzy;

— druki ulotne i okolicznościowe wytworzone na Dolnym Śląsku w latach 1945–1956 i zachowane w Sekcji Regionalnej Dolnośląskiej Biblioteki Publicznej ujęto w kompletnej liczbie egzemplarzy;

— pochodzące z Archiwum Uniwersytetu Wrocławskiego dokumenty personalne pracowników Biblioteki Uniwersyteckiej, którzy jako pierwsi w regionie utworzyli w 1945 roku specjalizujący się w gromadzeniu druków ulotnych i okolicznościowych Gabinet Śląski, zostały włączone do bazy danych, o ile odnosiły się do:

- powszechnych wymagań stawianych kandydatom pretendującym do pracy w bibliotekach naukowych,
- starań podejmowanych w celu uznania wykształcenia bibliotekarskiego oraz doświadczenia fachowego zdobytego przed II wojną światową, głównie w naukowych bibliotekach lwowskich i krakowskich,
- informacji o zakresie obowiązków pracowników zatrudnionych w Bibliotece Uniwersyteckiej we Wrocławiu, przebiegu kariery, warunkach rozwoju oraz zasadach awansowania zatrudnionych,
- opisu zasług, dokonań i osiągnięć pionierów dolnośląskiego bibliotekarstwa naukowego — twórców specjalizacji Gabinetu Śląskiego/Śląsko-Łużyckiego.

Przyjęte kryteria selekcji ujawniły najcenniejsze i z perspektywy bibliologicznej najciekawsze materiały niekonwencjonalne, które utworzyły niezwykle i różnorodny zasób oryginalnych świadectw regionalnej kultury w momencie dla niej krytycznym, zwrotnym i wreszcie startowym — z perspektywy wyznacznika geograficznego, politycznego, narodowościowego oraz kulturowego. W pryzmacie zachowanych kolekcji dolnośląskie biblioteki naukowe o humanistycznym profilu gromadzenia zbiorów okazały się skarbnicami oryginalnych materiałów niekonwencjonalnych, unikatowych źródeł historycznych. Zachowane efemerycz-

¹⁷⁸ Autorka pracy badała je w pierwszej kolejności, bez świadomości wielkiej liczby nieopracowanych dotąd i nieoszacowanych pod względem liczby druków zachowanych w kolejnych tekach, przechowywanych w magazynie Biblioteki Uniwersyteckiej na Piasku, jak również bez wiedzy o stanie liczebnym zbiorów Działu DŻS BZNiO, DBP im. T. Mikulskiego we Wrocławiu, innych dolnośląskich bibliotek, Archiwum Państwowego we Wrocławiu i jego zamiejscowych oddziałów.

ne dziedzictwo piśmiennicze w najszerszym jego pojęciu i zakresie udowadnia wyjątkowość księżnic przechowujących opisywanego rodzaju publikacje. Czyny z nich niezwykle miejsca pracy badawczej — warsztaty o zindywidualizowanym charakterze zasobów dla uczonych zainteresowanych eksploracją oryginalnych danych pochodzących z innych niż tradycyjne źródła informacji o przeszłości. Przechowywane w bibliotekach oraz archiwach publikacje efemeryczne stanowią wyjątkowe źródła wiadomości dla naukowców zainteresowanych badaniem kultury ujmowanej całościowo, jak też poszukującym jej granic.

W klasycznym sumarycznym ujęciu, w jakim bibliolodzy tradycyjnie badali opisywany typ publikacji, zakresy wyszczególnionych dziedzin życia społecznego określają w największym stopniu, proporcjonalnym do liczby druków ulotnych i okolicznościowych zgromadzonych na Dolnym Śląsku w latach 1945–1956, ich przydatność źródłową do badań naukowych. Rozpatrywane indywidualnie przebadane dokumenty efemeryczne mogą stać się zasobami utrwalonych w treści danych z zakresu powojennej historii Ziem Zachodnich dla przedstawicieli licznych dyscyplin i obszarów nauki. Zdefiniowane jako „źródła historyczne wielkiej rangi” materiały szczególnie przydatne do badań, dokumentujące sporne kwestie, rejestrujące ważne z punktu widzenia regionalnej historii, fundamentalne i skutkujące określonymi konsekwencjami fakty, zostaną zaprezentowane w treści niniejszej pracy jednostkowo. Przyjęty sposób ukazania niewielkiej reprezentacji druków z rozpoznanego zasobu ma na celu wskazanie istnienia liczniejszych zespołów tego rodzaju publikacji.

1. Druki ulotne i okolicznościowe z lat 1945–1956 w Bibliotece Uniwersyteckiej we Wrocławiu. Zbiory Gabinetu Śląsko-Łużyckiego

Oryginalne dokumenty efemeryczne tworzone przez przybywających do województwa wrocławskiego przesiedlanych były w zasięgu regionalnym planowo gromadzone od 1945 roku wyłącznie przez ówczesny Gabinet Śląski Biblioteki Uniwersyteckiej we Wrocławiu. Największa liczba zachowanych tu wydawnictw niekonwencjonalnych odnosi się do obszaru wąsko pojętej kultury, jej określonych dziedzin oraz polityki i administracji.

Z kolekcji druków ulotnych i okolicznościowych Gabinetu Śląsko-Łużyckiego udostępniono autorce część zasobu przechowywanego w magazynie Biblioteki Uniwersyteckiej na Piasku. Ze zbiorów wyselekcjonowano łącznie 1084 dokumenty edytowane w analizowanym okresie na terenie Dolnego Śląska oraz 2 druki wydane poza województwem wrocławskim. Opracowywane od 2011 roku, dotąd w ułamkowym procencie, zasoby druków ulotnych i okolicznościowych składają

się w przytłaczającej większości z jednokartkowych, wielkoformatowych publikacji określanych jako akcydensy informacyjne. Do wyjątków należą tu dokumenty o objętości większej niż jedna strona. Wśród zgromadzonych publikacji przeważają afisze, afisze z programami imprez, repertuary oraz ogłoszenia, obwieszczenia i zarządzenia władz regionalnych. W zbiorze uniwersyteckim oprócz najpopularniejszych typów dokumentów efemerycznych odnaleziono przykłady druków nielicznie reprezentowanych w kolekcjach innych bibliotek i archiwów, na przykład nekrologi (13 dokumentów), głównie pracowników Uniwersytetu Wrocławskiego, w tym Biblioteki Uniwersyteckiej, Politechniki Wrocławskiej, Akademii Medycznej, a także lekarzy, członków sekcji sportowych, Sybiraków oraz innych, określanych jako „repatrianci”, osób pochodzących spoza stolicy województwa. Odnaleziono również wymierzone przez sądy doraźne i podawane do wiadomości publicznej wyroki śmierci (2 druki) wraz z opisami popełnionych zbrodni i rodzajem kary. Dokumenty te, rozpatrywane łącznie na przykład z licznymi zarządzeniami i obwieszczeniami Pełnomocnika Rządu RP na m. Wrocław inżyniera Aleksandra Wachniewskiego oraz pełnomocników z innych miast regionu, między innymi Legnicy, Szklarskiej Poręby, Ząbkowic Śląskich; informujące między innymi o wprowadzeniu od 11 października 1945 roku zakazu poruszania się po ulicach i placach miejskich od godz. 20.00 do godz. 5.00, obrazują wyraziście warunki, w jakich odbywało się w latach 1945 i 1946 zasiedlanie Ziem Zachodnich, nazywanych często „dzikim zachodem”¹⁷⁹. Określenie to w świetle zachowanych w Bibliotece Uniwersyteckiej źródeł ulotnych odnosiło się do wszystkich dolnośląskich miast, szczególnie zaś do stolicy Dolnego Śląska, gdzie przez długi czas panował powojenny chaos. Ówczesną sytuację Wrocławia potwierdzają także przechowywane w kolekcjach innych bibliotek, na przykład w Dziale Dokumentów Życia Społecznego BZNiO, utrwalone w maszynopisowych wersjach wspomnienia osób, które w roku 1945 lub 1946 przybywały do miasta, lecz zmuszone zostały do dalszej tułaczki z uwagi na brak warunków zapewniających względnie normalną egzystencję¹⁸⁰. Co ciekawe, w tej

¹⁷⁹ Wydane wówczas obwieszczenie Pełnomocnika Rządu RP na m. Wrocław brzmiało: „Zawiadamiam, że władze przystąpiły do zdecydowanego zwalczania wypadków zakłócenia bezpieczeństwa osób i mienia oraz ładu i porządku publicznego. Celem skutecznego przeprowadzenia zamierzonej akcji, jestem zmuszony zarządzić na okres przejściowy do odwołania ograniczenie wychodzenia na ulice i place publiczne. Zakazuję poruszania się po ulicach i placach miejskich (poza domostwami) w czasie od godz. 20-tej do godz. 5-tej czasu letniego. Osoby, które z tytułu pełnienia obowiązków służbowych zmuszone są po tej godzinie wracać do domu, będą zaopatrzone w specjalne przepustki wydane przez Zarząd Miejski. Lokale, w których podaje się potrawy i napoje do spożycia muszą być zamknięte najpóźniej o godz. 19.30. Zarządzenie niniejsze wchodzi w życie w dniu dzisiejszym (11 października 1945)”; Obwieszczenie z dnia 11 października 1945 r., „Pionier” Zakłady Graficzne we Wrocławiu, format A4, zachowane w 8 egz. w zbiorach Gabinetu Śląsko-Lużyckiego Biblioteki Uniwersytetu Wrocławskiego.

¹⁸⁰ Bogumił Miłaszewski, historyk oraz pedagog Studium Dramatycznego przy Teatrze Ziemi Rzeszowskiej, po II wojnie światowej m.in. pierwszy referent literacki Wojewódzkiego Wydziału

grupie druków ulotnych publikowanych przez instytucje sądownicze obecne są jednocześnie apele, odezwy oraz ulotki przygotowywane w lipcu 1945 roku między innymi przez Komitet Organizacyjny Związku Zawodowego Pracowników Sądownych we Wrocławiu, zachęcające środowiska sądowe i prokuratorskie do osiedlania się na Ziemiach Zachodnich, obejmowania tu wakatów i organizowania sądów oraz prokuratur¹⁸¹.

Dla bibliologów, badaczy kultury książki szczególnie cenną, inspirującą i interesującą poznawczo grupą zachowanych w Gabinetcie Śląsko-Łużyckim wydawnictw są publikacje dokumentujące powojenną historię wrocławskiego centrum książki. W kolekcji Biblioteki Uniwersyteckiej odnaleziono 15 egzemplarzy ulotnych materiałów źródłowych publikowanych w formie afiszy — ogłoszeń, zaproszeń, apeli, odezw, a także specyficznych w formie haseł propagandowych, z lat 1945–1947, przydatnych do badań regionalnych z zakresu bibliotekoznawstwa, historii bibliotek czy szerzej — historii regionalnej kultury.

Kultury i Sztuki we Wrocławiu, swój przyjazd do Wrocławia wspominał następująco: „Tu [przybył piechotą z Psiego Pola do Dworca Głównego we Wrocławiu — A.F.-B.] chrupało szkło pod nogami z wszystkich wybitych okien. W powietrzu swąd spalenizny i dymy unosiły się nad zwaliskami całych ulic i całych dzielnic zamartwych, czarnych, trupich. Trzymajmy się razem! — nawoływano. Pustki wokół i groza zniszczenia zbiły nas w zwarty kłęb przerażonych ludzi, przerażonych wprost niesamowitym otoczeniem ludzi i zgliszczy. [...] Wreszcie po pewnym czasie ujrzeliśmy dwóch żołnierzy radzieckich [...] Pytaliśmy o drogę do PURu. Właśnie wracała stamtąd grupa ludzi. Jedni z nich wracać radzili, inni kłęli siarczyście. Okazało się, że nie ma gdzie spać i nie ma na miejscu ani kropli wody. Po spędzeniu nocy na brudnej podłodze otrzymaliśmy instrukcje, gdzie jechać dalej, by spotkać działające już władze i zorganizowaną pomoc [...] wybraliśmy Lignicę. [...] Lignica była bowiem centrum Dolnego Śląska. Tu czynny był już urząd Pełnomocnika Rządu na Dolny Śląsk, był tu Urząd Propagandy i Informacji, Milicja Obywatelska, załóżki władzy miejskiej i rozsiadł się sztab marszałka Rokossowskiego. Ulice pełne były wojska obu armii sprzymierzonych. Mimo tego wieczory i noce były niebezpieczne. Radzono trzymać się razem i wybierać mieszkania w większych skupiskach ludzi”, B. Miłaszewski, *Wspomnienia*, mps spisany w Katowicach 28 czerwca 1966 r., ze zbiorów Działu DŻS BZNIo.

¹⁸¹ Komitet Organizacyjny Związku Zawodowego Pracowników Sądownych we Wrocławiu informował o sytuacji we Wrocławiu: „[...] uważamy za swój obowiązek poinformować Kolegów z wszystkich ośrodków sądowych obiektywnie o rzeczywistym stanie rzeczy, w przekonaniu, że rzeczowa i szczerza informacja da wielu Kolegom substrat do pozytywnej decyzji. Informacje nasze dotyczyć będą warunków wrocławskich, z tym, że mniej więcej podobne a nawet znacznie korzystniejsze warunki panują we wszystkich miejscowościach apelacji dolno-śląskiej. Pracownicy sądowi i prokuratorscy we Wrocławiu otrzymują w stołówkach Zarządu Miejskiego trzykrotne dzienne posiłki, wystarczające do pełnego odżywienia. Tłuszczu i cukru tu nie brakuje i wcale się go nie szczędzi dla odżywiania pracowników. Do chwili obecnej posiłki w stołówkach są bezpłatne. Przewiduje się, że w najbliższym czasie Zarząd Miejski wprowadzi przydziały żywności (kartkowe) w stosunkowo dużej ilości dla członków rodzin pracowników, przy czym pracownicy i ich rodziny będą mieli do wyboru bądź korzystać ze stołówek bądź otrzymywać przydziałyowy suchy prowiant. Żadne sklepy dotychczas nie są otwarte [...]”. Apel KO Związku Zawodowego Pracowników Sądownych we Wrocławiu, z 18 lipca 1945 r., Drukarnia Miejska m. Wrocławia, format A4, zachowany w 2 egz. w zbiorach Gabinetu Śląsko-Łużyckiego Biblioteki Uniwersytetu Wrocławskiego.

Druki te wraz z kolejnymi opublikowanymi w województwie wrocławskim 24 dokumentami efemerycznymi odnalezionymi w innych bibliotekach naukowych i archiwach oraz 7 wydawnictwami broszurowymi o charakterze informacyjno-propagandowym, wytworzonymi poza Dolnym Śląskiem przez ZSL i PZPR, tworzą niewielki pod względem ilościowym zasób 46 unikatowych, opublikowanych w latach 1945–1956 dokumentów bogatych w cenne fakty i dane przydatne do rekonstrukcji rozwoju dolnośląskiego bibliotekoznawstwa. Materiały te ukazują chronologię faktów, tendencji oraz zjawisk bibliologicznych, które w powojennej rzeczywistości stały się udziałem pionierów naukowego bibliotekarstwa i bibliotekoznawstwa podejmujących trudne wyzwanie stworzenia księgozbiorów w pozabawionym polskich książek Okręgu II Administracyjnym Dolnego Śląska, ochrony i ocalenia zabytków piśmiennictwa, nawet jeśli należały one do kręgu obcej kultury krzywdzicieli. W treści zachowanych wydawnictw efemerycznych obecne są dane o działalności dydaktycznej i oświatowej ludzi książki oraz aktywnym upowszechnianiu czytelnictwa wśród różnych środowisk, jak też przypadkowych zbiorowości obecnych na Dolnym Śląsku. Zasób przedstawia różnego rodzaju wysiłki i przedsięwzięcia podejmowane w celu zachowania, upowszechniania i popularyzowania wiedzy o narodowym dziedzictwie piśmienniczym, szczególnie o utraconym dorobku kultury kresowej. Publikacje tworzące unikatową kolekcję źródeł ujawniają także współpracę, solidarność, specyfikę środowiska ludzi książki zarówno w skali regionalnej, jak i ogólnopolskiej, liczne akcje charytatywne, także zbiórki książek, konsolidujące cały kraj wokół zjawiska książki oraz wzajemną pomoc ofiarowaną bezinteresownie w trudnych czasach powojennej niepewności. Druki zachowane w Gabinecie Śląsko-Łużyckim ukazują dzieje tworzenia małych i dużych bibliotek różnych typów — szkolnych, publicznych/powszechnych i prywatnych, prezentują budowanie od podstaw warsztatów dla pracy naukowej. Dzięki zachowanym źródłom można badać dynamikę pracy przy organizacji dolnośląskich bibliotek oraz określać jej wymierne efekty. Wyselekcjonowane dokumenty mówią o etyce, zasadach postępowania i normach przyjętych przez pracowników książki, bibliotekarzy, bibliotekoznawców oraz uczonych reprezentujących lub rozwijających te dyscypliny. Ukazują odnalezione druki ulotne i okolicznościowe wyznaczniki określające misję, role i funkcje bibliotek przez panoramę działań zatrudnionych w nich osób. Dane zawarte w treści publikacji niekonwencjonalnych określają też odpowiedzialność środowiska książki, jego zapał, zaangażowanie i oddanie realizacji idei upowszechniania kultury narodowej, nauki, edukacji i oświaty, traktowanie pracy bibliotekarskiej w kategoriach służby społecznej, adresowanie tej służby do grup szczególnie poszkodowanych w czasie wojny i okupacji, jak również młodych pokoleń skazanych na długoletnią przerwę w edukacji, a następnie niewiedzę o ogromnej części narodowej spuścizny, która pozostała poza nowymi granicami kraju. Stąd wyraźnie zaakcentowany w treści odnalezionych dokumentów w zbiorze Gabinetu Śląsko-

-Łużyckiego został problem ochrony, odbudowy i popularyzacji dorobku kulturowego, szczególnie w obliczu tragedii wojennych strat i gwałtownego przerwania ciągłości narodowej kultury. Obecne były również w publikacjach z kolekcji Gabinetu Śląsko-Łużyckiego dyskusje o książkach i bibliotekach, odwołania do bogatej przeszłości kultury książki w Polsce, rozpowszechnianie i popularyzacja wiedzy o osobowościach i instytucjach, które kulturę tę tworzyły w czasach nie-sprzyjających rozwojowi narodowej tożsamości. W zakresie dystrybucji książki interesujące i warte dalszych badań okazały się doniesienia w szczególnych typach druków o handlu księgarskim i antykwarycznym, reklamie księgarń i książek oraz cyklicznych reklamach nowości wydawniczych adresowanych precyzyjnie do określonych grup czytelników. Sprawa niekomercyjnego rozpowszechniania książek ogłaszana w publikacjach efemerycznych obejmowała przede wszystkim szeroko zakrojone powojenne społeczne kampanie, jak na przykład „Dar Książki dla Wrocławia i Śląska”, „Książka dla Żołnierza” oraz nieco późniejsze Święto/Tydzień/Dni Oświaty, Książki i Prasy, a także inicjatywę podjętą przez Spółdzielnię Wydawniczą „Czytelnik” — „Autorzy wśród Czytelników”. Równie interesujące okazały się odnajdywane w drukach informacje lub krótkie wzmianki o lokalnych przedsięwzięciach tworzenia księgozbiorów małych bibliotek, akcje te najczęściej realizowane były przez placówki budżetowe działające wspólnie z podmiotami komercyjnymi, które zrzekały się pewnej części dochodów przeznaczanych na zakup książek. Podstawowe atrybuty ośrodków kultury książki ujawniały się też w publikacjach ulotnych komunikujących udział instytucji, innych niż biblioteki, księgarnie i wydawnictwa, w aktywnym promowaniu książek, kultury piśmienniczej i czytelnictwa oraz w podejmowanych publicznie dyskusjach i refleksjach bibliologicznych.

Druki ulotne i okolicznościowe z opisywanego zasobu rzucają także światło na działalność dydaktyczną prowadzoną dynamicznie w ośrodkach kultury książki, działalność podejmowaną zarówno przez biblioteki różnych typów, jak i placówki naukowe aktywne w dziedzinie prowadzenia badań księgoznawczych oraz upowszechniania ich wyników. Bardzo interesujące są tu zwłaszcza dokumenty niekonwencjonalne ukazujące ideologiczne uwikłania wszelkich instytucji książki funkcjonujących w okresie stalinowskiego totalitaryzmu oraz podejmujących publicznie dyskusję o polskiej kulturze narodowej na przykładzie zabytków piśmiennictwa i historii książki, jak też placówek uczestniczących w przemianach ideologicznych proponowanych lub narzucanych przez centralne dla kultury książki gremia. Przy czym warto tu zaznaczyć, iż transformacje te niosły z sobą nowe możliwości propagowania książki i czytelnictwa, wykorzystywane nie tylko przez instytucje tradycyjnie związane z kulturą książki, nauką o książce i bibliotece.

Odnalezione dokumenty zawierają wreszcie różnorodne ciekawostki, oryginalne, zaskakujące informacje, które przechowywane zbiory uatrakcyjniają i wzbogacają, czyniąc je „żywymi” relikdami, źródłami niepowtarzalnymi, uka-

zującymi przeszłe wydarzenia w nieznanym dotychczas świetle. Jako autentyczne pamiętki przeszłości określają ocalone materiały tło opisywanych w ich treści wydarzeń ze złożonego obszaru historii kultury, wskazują miarodajne fakty, przez co ich przydatność do podejmowania prób rekonstruowania i badania stanów, nastrojów oraz zachowań towarzyszących komunikowanym inicjatywom ze sfery bibliotekoznawstwa i bibliologii jest nieoceniona.

1.1. Typy druków, ich zasięg formalny, chronologiczny, terytorialny, językowy

Zbiór druków efemerycznych wytworzonych w latach 1945–1951 przechowywanych w Gabinecie Śląsko-Łużyckim jest jednorodny i obejmuje przede wszystkim wielkoformatowe, starannie edytowane, choć z widocznymi śladami braku polskich znaków drukarskich, afisze oraz publikowane w formie afiszy zarządzenia, obwieszczenia, ogłoszenia, odezwy, apele, wezwania, ostrzeżenia, programy i repertuary. W niewielkiej liczbie zgromadzono klepsydry, hasła propagandowe, zaproszenia i wyroki śmierci. Wszystkie zachowane dokumenty należą do wytypowanych przez M. Rickardsa *pure ephemera*.

Niezwykle różnorodna jest zawartość merytoryczna kolekcji, która różnicuje się wraz z ich autorami/instytucjami sprawczymi — administracją rządową, władzami wojewódzkimi, regionalnymi i lokalnymi instytucjami kultury, nauki, sztuki, edukacji i oświaty, sportu i turystyki, rozrywki, kościołem, wojskiem, licznymi stowarzyszeniami, organizacjami o charakterze politycznym, społecznym, młodzieżowym, feministycznym, kombatanckim, a także zakładami przemysłowymi, handlowymi oraz gastronomicznymi. Są w zbiorze tym obecne tzw. dokumenty urzędowe definiowane zgodnie z art. 244 § 1. Ustawy z dnia 17 listopada 1964 r. Kodeks Postępowania Cywilnego (Dz.U. RP 1964 Nr 43, poz. 296) jako sporządzone w przepisanej formie przez powołane do tego organy władzy publicznej i inne organy państwowe w zakresie ich działania, stanowią dowód tego, co zostało w nich urzędowo zaświadczone. Grupę tych publikacji nazwać można drukami urzędowymi — w świetle PN-N-01152-8: 1994 określanymi jako wyniki lub narzędzia działania władz ustawodawczych, administracyjnych, sądowych (świeckich lub duchownych)¹⁸². Korzystając z tej klasyfikacji oraz terminów wynikających z wcześniejszych, XIX-wiecznych tradycji, w zbiorze Gabinetu Śląsko-Łużyckiego reprezentowane są także druki o charakterze politycznym, propagandowym, gospodarczym i handlowym oraz dokumenty życia kulturalnego, w tym teatralnego, muzycznego, artystycznego, naukowego i szkolnego.

¹⁸² PN-N-01152-8: 1994. *Opis bibliograficzny. Stare druki*; wyroki śmierci należą do dokumentów urzędowych — sporządzonych w przepisanej formie przez powołane do tego organy władzy publicznej i inne organy państwowe w zakresie ich działania, zgodnie z Kodeksem postępowania cywilnego (art. 244 kpc) i Kodeksem postępowania administracyjnego (art. 75 kpa).

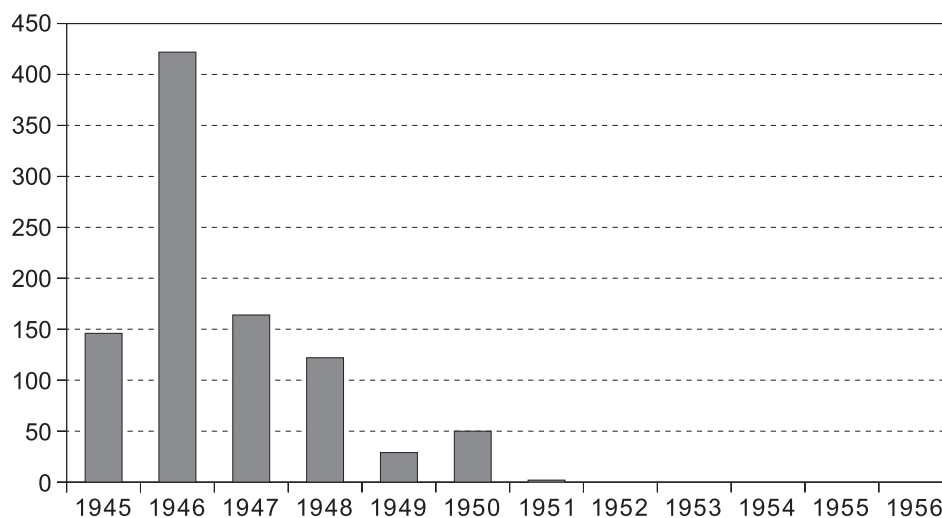
Najstarszy dokument pochodzący z kolekcji druków ulotnych i okolicznościowych Biblioteki Uniwersytetu Wrocławskiego opatrzono datą 30 maja 1945 roku. Jest to Obwieszczenie Nr. 2 Pełnomocnika Rządu Rzeczypospolitej Polskiej na Okręg Administracyjny Dolnego Śląska mgra Stanisława Piaskowskiego (1901–1963) dotyczące zabezpieczenia porzuconego oraz opuszczonego majątku ruchomego na terenie całego regionu. Druk opublikowała Drukarnia Miejska m. Wrocławia w liczbie 500 egzemplarzy, miejscem jego opracowania była ówczesna Lignica¹⁸³. Niestety, w zbadanych zbiorach bibliotecznych nie zachował się poprzednik opisanego druku z wcześniejszym numerem 1. Następne wydawnictwa dokumentują kolejne dni i miesiące organizowania na Dolnym Śląsku życia przesiedlanej tu ludności, warto jednak dodać, iż drugi w kolejności chronologicznej druk ulotny — odezwa Wojewódzkiego Komitetu Organizacyjnego „Święta Morza” na Dolny Śląsk z dnia 23 czerwca 1945 roku także pochodzi z Legnicy, podobnie jak zarządzenie Pełnomocnika Rządu RP na Okręg Administracyjny Dolnego Śląska w sprawie obowiązkowego przeglądu koni z 27 czerwca 1945 roku¹⁸⁴. Najliczniej reprezentowane w udostępnionym do badań zbiorze zasobów efemerycznych Gabinetu Śląsko-Lużyckiego są dokumenty efemeryczne wytworzone w latach 1945–1948 wrocławskiej, legnickiej i ząbkowickiej proveniencji oraz materiały opublikowane w Szklarskiej Porębie. Fakt ten wskazuje na intensywne, prawdopodobnie w skali całego regionu, pozyskiwanie druków do dynamicznie budowanej kolekcji. Liczba zbiorów sugeruje stałe kontakty pracowników Gabinetu Śląskiego z dolnośląskimi drukarniami, co potwierdza dobrą znajomość wytycznych określonych w przedwojennych aktach prawnych odnoszących się do gromadzenia druków ulotnych i okolicznościowych. Nieliczne z zachowanych dokumentów mają ślady kleju lub uszkodzenia świadczące o odlepianiu ze słupów ogłoszeniowych, co wskazuje na pozyskiwanie materiałów bezpośrednio od wydawców. Tezę tę uwierzytelniają odręczne, czynione ołówkiem noty informujące szczegółowo o dacie ukończenia druku lub odebrania nabytków z drukarni. By nie zacierać treści, wiadomości takie nanoszono na rewersach dokumentów. Zdobywanie publikacji u źródeł, wprost z drukarni, dawało możliwość monitorowania produkcji wydawnictw ulotnych, w największych miejscowościach regionu, w których od 1945 roku działały zakłady typograficzne. Bieżącego kontaktu z drukarniami wymagała realizacja postulatu profesora Antoniego Knota — stwo-

¹⁸³ Obwieszczenie nr 2 Pełnomocnika Rządu RP na Okręg Administracyjny Dolnego Śląska, maj 1945 r., Drukarnia Miejska m. Wrocławia (DOP. 500, 5.45), format A4, zachowane 2 egz. w zbiorach Gabinetu Śląsko-Lużyckiego Biblioteki Uniwersytetu Wrocławskiego.

¹⁸⁴ Odezwa „Polacy!” Wojewódzkiego Komitetu Organizacyjnego „Święta Morza” na Dolny Śląsk, czerwiec 1945 r., Drukarnia Państwowa Wrocław, format A0, zachowana w 6 egz. w zbiorach Gabinetu Śląsko-Lużyckiego Biblioteki Uniwersytetu Wrocławskiego; zarządzenie nr W/II/Sw/1-2 Pełnomocnika Rządu RP na Okręg Administracyjny Dolnego Śląska „Przegląd koni”, czerwiec 1945 r., format 40x61 cm, zachowane w 6 egz. w zbiorach Gabinetu Śląsko-Lużyckiego Biblioteki Uniwersytetu Wrocławskiego.

rzenie kompletnej kolekcji źródeł informacji. Fakt ten ujawnia istnienie bliskich oraz stałych związków i korelacji wewnątrz organizującego się na Dolnym Śląsku środowiska zawodowego ludzi książki. Nie można także wykluczyć bezpośredniego monitorowania autorów/nadawców komunikatów i wiadomości rozpowszechnianych za pomocą dokumentów niekonwencjonalnych. Taki sposób zdobywania nabytków, bardziej czasochłonny i wymagający rozeznania aktywności instytucji funkcjonujących w regionie, jest praktykowany obecnie na przykład w Sekcji Regionalnej Dolnośląskiej Biblioteki Publicznej we Wrocławiu. Ślady powojennej intensywnej pracy kolekcjonerskiej personelu Gabinetu Śląskiego widoczne są też w zbiorze publikacji edytowanych później, po 1948 roku, zwłaszcza przez Wojewódzki Komitet Żydowski w latach 1949–1950 i jednostkowo w roku 1951.

Zachowane zasoby wskazują, iż szybko rozrastający się w pierwszych po wojnie latach zbiór druków ulotnych i okolicznościowych nie był, szczególnie po przełomie 1950 i 1951 roku oraz zmianach organizacyjnych, a także kadrowych w Bibliotece Uniwersyteckiej, planowo rozbudowywany, profilowany ani uzupełniany w zakresie określonym pod koniec 1945 roku. Liczbę zachowanych w Gabinetcie Śląsko-Łużyckim publikacji spośród wyselekcjonowanych do bazy danych druków edytowanych w poszczególnych latach 1945–1956 przedstawia wykres nr 1:

Wykres nr 1. Liczba druków niekonwencjonalnych wytworzonych w latach 1945–1956, wyselekcjonowanych do bazy danych i zachowanych w Gabinetcie Śląsko-Łużyckim

Wśród wydawnictw najstarszych z połowy 1945 roku dominują publikacje edytowane w oddalonej od Wrocławia o około 70 km, ocalonej od wojennej pożogi Legnicy. Choć miasto to szybko straciło rangę siedziby formujących się władz wojewódzkich, to jednak według liczby zachowanych w zbiorach

publikacji ulotnych i okolicznościowych było drugim w kolejności ośrodkiem, w którym opracowywano lub edytowano materiały odnoszące się w swej treści do Legnicy i powiatu legnickiego, nielicznie całego regionu. W kolekcjach zbadanych bibliotek największy — liczący 261 wydawnictw pochodzących z lat 1945–1956 zespół druków efemerycznych legnickiej proveniencji przechowuje Gabinet Śląsko-Łużycki¹⁸⁵. Większość przeanalizowanych druków niekonwencjonalnych gromadzonych w Bibliotece Uniwersytetu Wrocławskiego dotyczyła stolicy Dolnego Śląska, tu była opracowywana, a następnie publikowana przez władze wojewódzkie oraz inne centralne dla regionu instytucje i placówki. Część publikacji — głównie zarządzeń Pełnomocnika Rządu RP na Okręg Administracyjny Dolnego Śląska lub wojewódzkiej administracji — odnosiła się do całego regionu, co podkreślały nagłówki kierujące druki do „Ludności Dolnego Śląska” lub „Wszystkich mieszkańców Dolnego Śląska”. W ujęciu sumarycznym w całym zespole dokumentów wyselekcjonowanych do bazy danych publikacji niekonwencjonalnych z lat 1945–1956 aż 699 dokumentów (46,01% wybranych zasobów) stanowiły materiały wrocławskiej proveniencji. Ogromna większość tych wydawnictw — 588 sztuk — została zachowana w Gabinetecie Śląsko-Łużyckim, co świadczy o sukcesie realizacji pomysłu profesora A. Knota. Przewaga dokumentów opracowywanych i tłoczonych we Wrocławiu widoczna jest w całym wybranym do badań czasie z wyjątkiem połowy 1945 roku, kiedy dominowały publikacje pochodzące z Legnicy. Miejsowości o największej liczbie dokumentów ulotnych i okolicznościowych nazywanych w Gabinetecie Śląskim „skarbami” były stosunkowo dobrze skomunikowane drogami kołowymi z Wrocławiem¹⁸⁶. Zależność ta odnosiła się szczególnie do Legnicy, pobliskiej Złotoryi, Ząbkowic Śląskich, a nawet Szklarskiej Poręby (około 140 km od Wrocławia). Brak środków transportu, jak też trudne, wymagające posiadania specjalnych przepustek warunki przemieszczania się po Dolnym Śląsku, szczególnie w 1945 roku, potwierdzają liczne z odnalezionych dokumentów niekonwencjonalnych. Stąd zgromadzenie bogatych zespołów publikacji edytowanych w odległych od Wrocławia ośrodkach dowodzi zaangażowania i efektywnej pracy bibliotekarzy działających w pionierskim czasie, którym pomimo przeciwności i niedostatków z sukcesem udało się zabezpieczyć tak wiele źródeł historycznych przydatnych do badań naukowych.

Oprócz stolicy województwa wrocławskiego oraz Legnicy pozostałe dokumenty z kolekcji Gabinetu Śląsko-Łużyckiego publikowane były lub odnosiły się

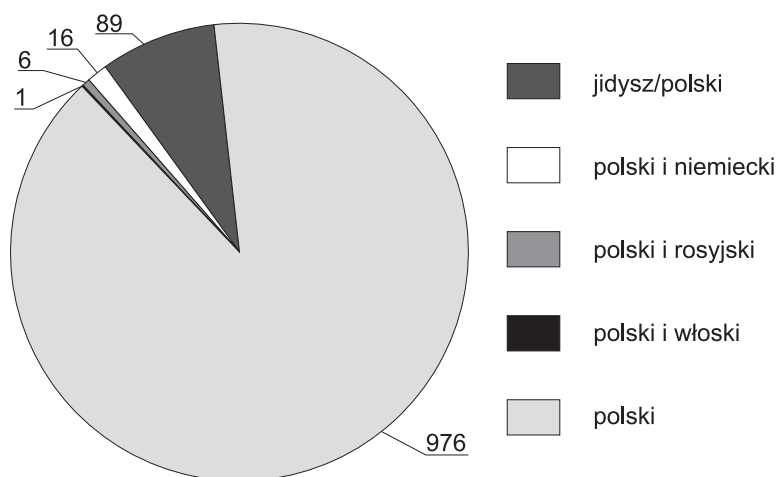
¹⁸⁵ W ujęciu sumarycznym spośród ogólnej liczby wyselekcjonowanych do bazy danych źródeł ulotnych legnicką proveniencję miało aż 441 publikacji (z czego w 15 drukach posłużono się nazwą Lignica); 6 z tych dokumentów komunikowało wiadomości odnoszące się do całego Okręgu Administracyjnego II Dolny Śląsk, treść 435 druków dotyczyła miasta Legnicy lub jego powiatu, choć upubliczniane treści odnajdywano także w komunikatach ogłaszanych w innych dolnośląskich miastach, np. Ząbkowicach Śląskich, Szklarskiej Porębie, Złotoryi.

¹⁸⁶ *Pamiętka dziesięciolecia Biblioteki Uniwersyteckiej we Wrocławiu 1945–1955*, Wrocław 1955, s. 55.

do następujących miejscowości: Ciążyń/Księżę Wielkie, Dzierżoniów, Frydland/Friedland (Mieroszów), Głogów, Góra Śląska, Henryków, Lwi Kamień/Koziniec, Namysłów, Pieszycy, Sadlno/Zadziele, Spokojna Góra/Mirsk, Stoszowice, Strzeżelin, Szklarska Poręba, Świdnica, Świebodzice, Trzebnica, Wałbrzych, Ząbkowice Śląskie, Złoty Stok, Ziębice oraz Złotoryja. Nazwy oficyn zachowane na niektórych dokumentach wskazują, iż zakłady typograficzne działające w większych ośrodkach produkowały druki ulotne i okolicznościowe dystrybuowane następnie do mniejszych miejscowości, na przykład Drukarnia Państwowa w Ząbkowicach Śląskich wytwarzała dokumenty dla mieszkańców Henrykowa, Sadlna, Lwiego Kamienia, Stoszowic, Złotego Stoku. Uporządkowanie topograficzne zachowanych zbiorów, przechowywanych w wielkoformatowych tekach opatrzonych nazwami poszczególnych miejscowości, odzwierciedla większe lub ważne miasta regionu. Niekiedy łączone były i gromadzone wspólnie druki pochodzące z kilku miejsc, na przykład z Wałbrzycha, Dzierżoniowa, Pieszyc i Bielawy. Niestety, w czasie kwerend nie udało się odnaleźć tek, o których istnieniu wcześniej zapewniali autorkę emerytowani pracownicy Gabinetu Śląsko-Lużyckiego, między innymi poszukiwanych dotąd druków ze Środy Śląskiej. Zasięg terytorialny uniwersyteckich zasobów wydawnictw niekonwencjonalnych ma charakter regionalny, w kolekcji zachowały się pojedyncze (3) druki wydane w Szczecinie i odnoszące się ogólnie do problemów Ziemi Zachodnich i Północnych.

W kolekcji Gabinetu Śląsko-Lużyckiego odnaleziono największą liczbę dokumentów efemerycznych publikowanych w dwóch językach lub jednym obcym. Zasięg językowy kolekcji uniwersyteckiej wyznaczają w kolejności liczby druków: język polski, jidysz oraz język niemiecki, rosyjski i włoski. Druki te stanowią unikatowe dziedzictwo powojennej dolnośląskiej kultury, zwłaszcza że od 1949 roku nie ma w kolekcji Gabinetu Śląskiego, ani też w zbędnych zbiorach pozostałych bibliotek naukowych, publikacji edytowanych w językach innych niż polski, co w widoczny sposób ukazuje narastającą, narzucaną ideologicznie jednolinitość. Przez pryzmat zachowanych zasobów rekonstruować można spodziewane oraz nieoczekiwane, zaskakujące fakty z życia społecznego Dolnego Śląska. Udział druków ulotnych i okolicznościowych wytwarzanych w wersjach dwujęzycznych lub w języku innym niż polski prezentuje wykres nr 2.

Wydawnictwa niekonwencjonalne, publikowane w innych niż język polski lub dwóch wersjach językowych, są w przeważającej liczbie drukami urzędowymi wydawanymi przez władze administracyjne, najczęściej Pełnomocnika Rządu Rzeczypospolitej Polskiej na Okręg II Dolny Śląsk S. Piaskowskiego oraz pełnomocników na poszczególne obwody, w dalszej zaś kolejności chronologicznej zwierzchników funkcjonujących instytucji i biur, jak na przykład Komisariatów dla Spraw Repatriacji. Druki te stanowią cenne, być może jedyne, źródła informacji o przebywających w latach 1945–1956 na terenie Dolnego Śląska społecznościach utożsamiających się z językiem przekazu.

Wykres nr 2. Zasięg językowy druków niekonwencjonalnych wytworzonych w latach 1945–1948, wyselekcjonowanych do bazy danych i zachowanych w Gabinecie Śląsko-Łużyckim

1.2. Twórcy i adresaci dolnośląskich druków efemerycznych

1.2.1. Społeczność żydowska

26 V 1946. Niedziela

Są u nas od miesiąca Anna i Bronisław Linke, którzy wrócili z Uralu. [...] Wrócili przerażeni i wyleczeni na zawsze z dawniejszych złudzeń¹⁸⁷.

W Gabinecie Śląsko-Łużyckim odnaleziono unikatowy wśród regionalnych zasobów zbiór 12 dokumentów efemerycznych wytworzonych w jidysz lub w wersjach polskiej oraz jidysz przez osadników żydowskich przybywających do województwa wrocławskiego¹⁸⁸. Materiały te stanowią część większego, liczące-

¹⁸⁷ M. Dąbrowska, *Dzienniki powojenne 1945–1949*, Warszawa 1996, s. 101.

¹⁸⁸ W opinii Joanny Lisek ze Studium Kultury i Języków Żydowskich Uniwersytetu Wrocławskiego społeczność żydowska uznawała Ziemię Odzyskane za obszar przyjaźniejszy od reszty kraju, *Dzieje i kultura Żydów na Śląsku. Międzynarodowa konferencja naukowa (Wrocław 13–15 V 2000)*, „Studia Judaica Biuletyn Polskiego Towarzystwa Studiów Żydowskich” 2000, nr 1 (5); A. Gawryszewski napisał, iż dolnośląskie „niezniszczone miasta stwarzały warunki normalnej egzystencji i odrodzenia żydowskiego życia społecznego”, A. Gawryszewski, *Ludność Polski w XX wieku*, Warszawa 2005, s. 297, http://www.igipz.pan.pl/wydaw/Monografie_5/rozd11_3.pdf, s. 297 [dostęp: kwiecień 2012].

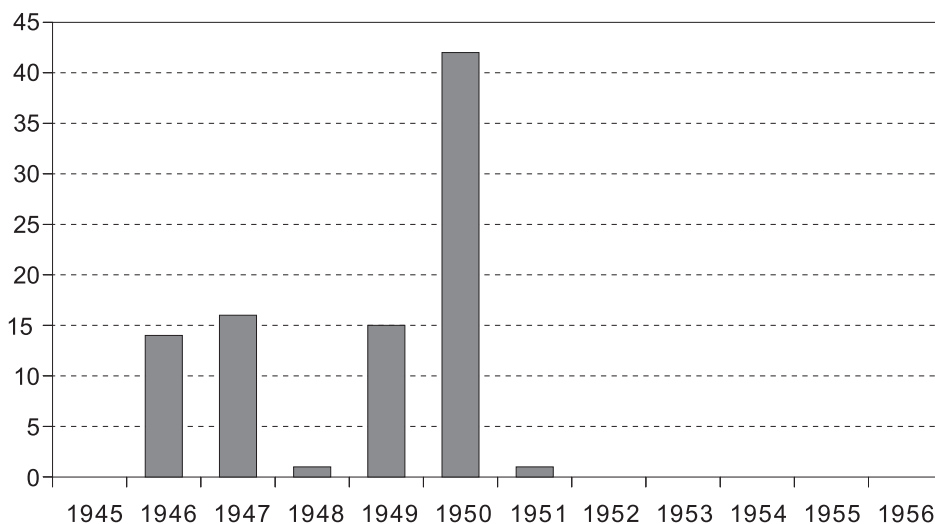
Szyja Bronsztejn szacował, iż bezpośrednio po wyzwoleniu na Dolnym Śląsku przebywała grupa Żydów-autochtonów licząca ok. 150 osób oraz znacznie liczniejsza ok. 15 tys. społeczność więźniów KL Gross-Rosen przebywająca w powiatach dzierzoniowskim i wałbrzyskim, S. Bronsztejn, *Z dziejów ludności żydowskiej na Dolnym Śląsku po II wojnie światowej*, Wrocław 1993, s. 8.

go łącznie 89 druków wyselekcjonowanego zasobu źródeł efemerycznych wyprodukowanych przez różnego rodzaju organizacje żydowskie — partie polityczne, stowarzyszenia, związki, komitety, organizacje, towarzystwa, ziomkostwa, kluby sportowe, teatry, szkoły, organizacje edukacyjne i inne podmioty służące dolnośląskiej społeczności żydowskiej. W analizowanych zespołach zbiorów nie odnaleziono druków efemerycznych pochodzących od osób prywatnych. Przyjęte założenia metodologiczne oraz brak pewności co do kompletności zgromadzonych i przebadanych zbiorów nie pozwalają stwierdzić, iż prywatne akcydensy, na przykład wizytówki, zaproszenia na uroczystości rodzinne, nie były przez żydowską społeczność produkowane i wykorzystywane w analizowanym czasie. Wyselekcjonowanie publikacji rozproszonych w różnych udostępnionych autorce tekach z Wrocławia, Legnicy, Dzierżoniowa, Pieszyc, Bielawy, Wałbrzycha, Ząbkowic Śląskich, nastąpiło w rezultacie żmudnych, wielotygodniowych poszukiwań.

Wykres nr 3 ukazuje określoną na podstawie odnalezionych dokumentów ulotnych i okolicznościowych produkcję wydawniczą, rozwijaną na potrzeby społeczności żydowskiej w poszczególnych latach okresu 1945–1951.

Zespół akcydensów informacyjnych — afiszy, apeli, odezw, ogłoszeń, plakatów, programów imprez, wezwań i zaproszeń z lat 1946–1951, odzwierciedlający zmienną, intensywnie określaną przez międzynarodowe i wewnętrzne uwarunkowania polityczne, aktywność wspólnoty akcentującej językiem publikacji własną tożsamość, ukazuje różnicujące się, liczne dolnośląskie organizacje żydowskie o charakterze społecznym, politycznym, kulturalnym, oświatowym i edukacyjnym, sportowym *etc.* Zaznaczyć należy, iż najstarsze z zachowanych druków pochodzące z czerwca 1946 roku wydawano po polsku, następnie na przełomie 1946/1947 publikowano je najczęściej w dwóch wersjach językowych — polskim oraz jidysz (7 druków), w zbiorach Gabinetu Śląsko-Łużyckiego reprezentowane są afisze oraz ogłoszenia wydrukowane wyłącznie w jidysz (odnaleziono 6 druków). W edycjach dwujęzycznych polska wersja dokumentu zawsze poprzedzała jidyszową kopię treści. W dokumentach wytwarzanych później, przede wszystkim

Dane zamieszczone w tekście Barbary Polak *Wszyscy krawcy wyjechali*, opublikowanym w „Biuletynie IPN” nr 11 z 2005 r., wskazują, iż wyzwolenie obozu oraz jego filii przeżyło ok. 8 tys. polskich Żydów, B. Polak, *op. cit.*, s. 4. Później Dolny Śląsk wybrali również Żydzi z Polski Centralnej, utraconych Kresów Wschodnich oraz osoby repatriowane z ZSRR. Według zachowanych w Archiwum Państwowym we Wrocławiu sprawozdań Wojewódzkiego Komitetu Żydów na Dolnym Śląsku repatrianci wybierali Bielawę, Piotrolesie (Peterswald), Rychbach, Ludwikowice, Jelenią Górę, Niemcę, Strzegom, Wrocław, Żary, Dzierżoniów, Boguszów, Bożą Górę, Wałbrzych, Węglewo, Biały Kamień, Sobiecin, Kamienną Górę, Świdnicę, Kłodzko, Złotoryję, Świebodzice, Nową Rudę, Legnicę, Archiwum Państwowe we Wrocławiu, mikrofilmy WKŻ DŚ, T93036 — T93044. Zgodnie z opracowaniem *Historia i kultura Żydów polskich żydowscy repatrianci z ZSRR*, jak również Żydzi przymusowo przebywający na Dolnym Śląsku w czasie II wojny światowej osiedlili się tu w łącznie ok. 20 ośrodkach. Wrocław był w latach 1946–1948 drugim po Łodzi, a Dzierżoniów trzecim ośrodkiem pod względem liczby mieszkających Żydów, A. Cała, H. Węgrzynek, G. Zalewska, *Historia i kultura Żydów w Polsce. Słownik*, Warszawa 2000, s. 241.

Wykres nr 3. Edycja druków ulotnych i okolicznościowych odnalezionych w Gabinetcie Śląsko-Łużyckim, wytworzonych w latach 1945–1948 przez organizacje żydowskie na Dolnym Śląsku

ogłoszeniach dotyczących zapisów do szkół w 1950/51 podkreślano, iż nauczanie odbywa się „w języku żydowskim”¹⁸⁹. Rok 1951 wyznacza cezurę w kolejnych etapach budowania zbiorów efemerycznych — przerwanie dotychczasowego kierunku specjalizacji Gabinetu Śląsko-Łużyckiego i schyłek planowej obecności druków ulotnych i okolicznościowych w kolekcji tej jednostki Biblioteki Uniwersyteckiej we Wrocławiu.

Wydawnictwa, szczególnie cenne dla badaczy historii, języka oraz kultury żydowskiej, ukazują następujące po sobie zdarzenia i fakty wskazujące, iż społeczność żydowska przez kilka pierwszych powojennych lat z sukcesem tworzyła autonomiczne, odrodzone centrum Jidyszer Jiszew in Niderszlezje, określane w treści zachowanych druków ulotnych wyłącznie jako „osiedle żydowskie na Dolnym Śląsku”. Publikacje efemeryczne ogłaszane w jidysz dokumentują istotę, znaczenie autonomii oraz względnej samodzielności i niezależności Żydów osiadłych na Dolnym Śląsku. Opisują także kolejne etapy i uwarunkowane wydarzeniami politycznymi fazy dalszych dziejów regionalnej społeczności żydowskiej, w tym rozpoczętych w Polsce i kontynuowanych za granicami kraju karier politycznych oraz obecności na Dolnym Śląsku polityków, dla których osiedleni tu byli ważnym środowiskiem. Na przykład Zalman Rubaszow, w przyszłości trzeci

¹⁸⁹ Na przykład ogłoszenia o wpisach na rok szkolny 1950/1951 VII Szkoły Ogólnokształcącej Stopnia Podstawowego i Licealnego z żydowskim językiem nauczania we Wrocławiu przy pl. Zbożowym; 1950 r. format A2, druk: PWZG, zachowane w 1 egz. w zbiorach Gabinetu Śląsko-Łużyckiego.

kolejny prezydent Izraela, dnia 29 czerwca 1947 roku w sali kina Piast w Dzierżonowie wygłosił referat *Palestyna na forum międzynarodowym*¹⁹⁰.

Wśród zgromadzonych źródeł uwagę wzbudzają druki dokumentujące troskę o najmłodszych członków mniejszości żydowskiej. W świetle zbiorów to szczególnie legnicka i wrocławska społeczność żydowska stworzyła rozbudowane struktury administracyjno-organizacyjne, które rozwijały różnorodne sfery życia społecznego, między innymi aktywnie kształtowały, wychowywały dzieci oraz młodzież. Fakty i dane o tej działalności przetrwały w materiałach efemerycznych, które odnoszą się do kultury, zwłaszcza teatru i muzyki, życia żydowskich szkół, rocznic, jubileuszy, świąt oraz spotkań, prelekcji i wykładów obchodzonych z myślą o żydowskich dzieciach i młodzieży lub z ich udziałem. Wydawnictwa te analizowane jednostkowo ukazują podejmowane przez organizacje żydowskie starania zmierzające do wskrzeszenia oraz odbudowy własnego kulturowego otoczenia w celu odrodzenia społeczeństwa żydowskiego. Zamierzone zadanie było niezwykle trudne ze względu na nieistnienie po 1945 roku społeczeństwa żydowskiego w sensie naturalnego następstwa pokoleń, międzygeneracyjnej wymiany wiedzy, której istotą mogą być na przykład modele społeczne, systemy wartości, wzory zachowań, przekonania, reguły, normy, sądy, praktyki kształtujące osobowości i społeczności. Podobnie w perspektywie kulturoznawczej: „unikatowa w świecie przyrody umiejętność, jaką jest nabywanie, przekazywanie i transformowanie kultury”, była planowo wraz z przedstawianą społecznością niszczone w wieloletnim procesie czystek etnicznych uzasadnianych sejentystycznie powodami rasowo-biologicznymi¹⁹¹.

Przebadane dokumenty życia społecznego wskazują, iż problem dzieci i młodzieży, zwłaszcza sierot dźwigających doświadczenie Holokaustu, w nadziei oraz dążeniu do odrodzenia żydowskiego życia społecznego próbowano rozwiązać systemowo, wskrzeszając lub tworząc od podstaw specjalistyczne organizacje oraz placówki administracyjne, jak na przykład reaktywowane po wojnie, znane z działalności przedwojennej, funkcjonujące od 1921 roku Towarzystwo Ochrony

¹⁹⁰ Z. Rubaszow (Zalman Szazar, Szneur Zalman Rubaszow) (1889–1974) — zapowiedziany został w zachowanym afiszu jako: „redaktor naczelny palestyńskiego dziennika »Dawar«, członek KC oraz egzekutywy [Ogólnej Federacji Pracy — A.F.-B.] Histadrut Haowdim”. Druk, którego finał stanowiło wezwanie: „Żydzi stawcie się masowo!”, podpisały Światowe Zjednoczenie Ichud Olami, Poalej Syjon oraz Hitachdut. Inni działacze, którzy odwiedzali Dolny Śląsk w przedstawianym czasie, to np. Szlom (Stefan) Grajek — generalny sekretarz „Poalej Syjon”, działacz żydowskiego ruchu oporu, uczestnik powstania w getcie warszawskim oraz powstania warszawskiego, członek CKŻP, w 1950 r. wyemigrował do Izraela, oraz W. Romanowski przedstawiony w ogłoszeniach z 27 maja 1947 r. opublikowanych w Dzierżonowie z okazji otwarcia kinusu (zjazd, kongregacja, konwencja — A.F.-B.), jako „długoletni członek Centralnego Komitetu i Centrali Związków Zawodowych w Polsce, delegat Histadrut Haowdim [Ogólnej Federacji Pracy] w Palestynie”, ogłoszenie opublikowane w kwietniu 1946 r., Drukarnia Wiedzy nr 2 we Wrocławiu, zachowane w 2 egz. w zbiorach Gabinetu Śląsko-Lużyckiego Biblioteki Uniwersytetu Wrocławskiego.

¹⁹¹ W.J. Burszta, *Antropologia kultury*, Poznań 1998, s. 36–37.

Zdrowia Ludności Żydowskiej, pierwszy na Dolnym Śląsku, działający od 1946 roku dzierzoniowski Wydział Opieki nad Młodzieżą i Dzieckiem lub legnicki Wydział Opieki nad Dzieckiem¹⁹². Wśród rozpatrzonych źródeł ulotnych i okolicznościowych zachowało się zaproszenie z lutego 1947 roku na „zabawę taneczną” Tymczasowego Komitetu Opieki nad Żłobkiem Towarzystwa Ochrony Zdrowia w Piotrolesiu (w lipcu 1947 roku zmieniono nazwę miejscowości na Pieszycy)¹⁹³. Odnalezione akcydensy wskazują, iż Wojewódzki Oddział TOZ w Dzierżoniowie zajmował się także rekreacją i wypoczynkiem, między innymi organizował na Dolnym Śląsku kolonie letnie dla dzieci w wieku 7–14 lat¹⁹⁴.

W zbiorach Gabinetu Śląsko-Łużyckiego zachowano także druki rzucające światło na rozwój żydowskiego szkolnictwa, szczególnie artystycznego i zawodowego. Najliczniej zachowały się publikacje sygnowane przez Szkolnictwo Zawodowe ORT (ros. Obszczestwo Rasprostranienija Truda sredi Jewrejew, Towarzystwo Propagowania Pracy wśród Żydów) znane powszechnie jako Organizacja Rozwoju Twórczości Rzemieślniczej i Rolniczej wśród Ludności Żydowskiej¹⁹⁵. Przedwojenną działalność ORT wznowiła w marcu 1946 roku, kierując swoją ofertą edukacyjną także do Polaków. Afisze i ogłoszenia dokumentują

¹⁹² Towarzystwo Ochrony Zdrowia Ludności Żydowskiej w Polsce reaktywowano przy CKŻP w sierpniu 1945 r. Głównym zadaniem TOZ-u było: „organizowanie i prowadzenie całokształtu opieki nad zdrowiem ludności żydowskiej w Polsce włącznie z opieką nad matką i dzieckiem”; Łódzka Centrala TOZŁŻ składała się z trzech głównych referatów: lecznictwa, opieki nad matką i dzieckiem oraz propagandy i statystyki, I. Einhorn, *Towarzystwo Ochrony Zdrowia Ludności Żydowskiej w Polsce w latach 1921–1950*, Toruń 2008, s. 128, 134; w 1946 r. TOZ współpracował na Dolnym Śląsku z PCK, który wydawał wyprawki oraz specjalne odżywianie „dla noworodków i matek-położnic”, Archiwum Państwowe we Wrocławiu, Wojewódzki Komitet Żydowski na Dolnym Śląsku, T 93036 — T93044.

¹⁹³ W świetle danych „Wirtualnego Sztetla” TOZ w Pieszycach powołano w kwietniu 1946 r., w działającym tam żłobku opiekę znalazło kilkanaścioro dzieci, A. Nowak, *Wirtualny Sztetl, Pieszycy* — TOZ, www.sztetl.org.pl/pl/article/pieszycy/7,organizacje-i-stowarzyszenia/12564,towarzystwo-ochrony-zdrowia/ [dostęp: wrzesień 2011].

¹⁹⁴ Aktywność tę dokumentuje ogłoszenie zachęcające do zapisywania małoletnich na letniska w Piotrolesiu, Głuszycy oraz Dusznikach Zdroju. Zgodnie z drukiem reflektanci mieli zgłaszać się do Towarzystwa Ochrony Zdrowia między 5 a 28 maja 1947 r. Fakt, iż w treści posłużono się nazwą Wojewódzkiego Oddziału TOZ, może sygnalizować niedawną, centralną pozycję Dzierżoniowa i funkcjonujących tam instytucji, które przejęły odpowiedzialność za ludność żydowską przebywającą na Dolnym Śląsku.

¹⁹⁵ ORT została założona w Rosji w 1880 r. jako instytucja kształcąca oraz doksztalająca Żydów w zawodach niezwiązanych z handlem, towarzystwo zakładało szkoły, organizowało kursy zawodowe, doksztalające dla dorosłych, kształciło nauczycieli oraz kadrę kierowniczą szkół, przygotowywało młodzież żydowską do pracy w przemyśle i na roli. W 1924 r. ORT stworzyła Jewish Reconstruction Fund — międzynarodową instytucję kredytową, która wspierała powojenną działalność w zakresie zdobywania kwalifikacji zawodowych, np. wśród żydowskich emigrantów z ZSRR. ORT w Polsce aktywnie wspierała osadnictwo żydowskie w powiecie dzierzoniowskim. W 1950 r. w wyniku oskarżenia o działalność szpiegowską upaństwowiono wszystkie podlegające ORT placówki, po 1956 r. działalność Szkolnictwa Zawodowego ORT została reaktywowana.

działalność Organizacji Rozwoju Twórczości, aktywnej szczególnie w lokalnych ośrodkach przemysłowych skupiających ludność żydowską, jak Wrocław, Wałbrzych czy Dzierżoniów. Na przykład wyprodukowane przez Państwowe Wrocławskie Zakłady Graficzne w dużym nakładzie 500 egzemplarzy ogłoszenia Szkolnictwa Zawodowego ORT oddziału we Wrocławiu zawiadaniały o wpisach na rok szkolny 1949/50 do dwóch szkół zawodowych: 3-letniego Liceum Elektrotechnicznego I stopnia (do klasy I i II), 2-letniej Szkoły Mechanicznej oraz o naborze na roczne kursy: zegarmistrzowski, kroju i szycia (dla kobiet), bielizniarstwa i 6-miesięczny kurs gorseciarstwa¹⁹⁶. Pochodzące z tego samego czasu ogłoszenia wałbrzyskiego oddziału ORT, edytowane również przez PWZG we Wrocławiu w mniejszej liczbie 200 sztuk, informowały o rekrutacji do 3-letniego Liceum Radiotechnicznego, 2-letniego Gimnazjum Elektro-mechanicznego, 2-letniego Gimnazjum Szoferów-mechaników oraz rocznej Szkoły Kroju i Szycia Damskiego¹⁹⁷. W dzierżoniowskim zespole zbiorów odnaleziono ogłoszenia sygnowane przez ORT Liceum Radiotechniczne oraz Organizację Rozwoju Twórczości w Dzierżoniowie. Dokumenty zawiadaniały o wpisach na rok szkolny 1949/50 do 1. klasy Liceum Radiotechnicznego¹⁹⁸. Druki dokumentujące działalność Szkolnictwa Zawodowego ORT we Wrocławiu oraz Wałbrzychu komunikowały, iż osobom zamiejscowym zapewniało bursę. Autorzy ogłoszeń nie zastrzegali w treści żadnych warunków wstępnych wymaganych od kandydatów zgłaszających chęć edukacji zawodowej, wyjątek stanowiło ogłoszenie ORT z Dzierżoniowa — zainteresowani musieli przedstawić świadectwo ukończenia 7-klasowej szkoły podstawowej. Ten sam wrocławski wydawca — PWZG — wskazuje, iż miejscowy oddział Organizacji Rozwoju Twórczości zamawiał w 1949 roku publikację ogłoszeń dla wszystkich regionalnych filii organizacji. Fakt ten łączyć należy z wyraźnie już w tym czasie dominującą pozycją ośrodka wrocławskiego, gdzie działalność Towarzystwa Propagowania Pracy wśród Żydów skupiona została w siedzibie Wojewódzkiego Komitetu Żydowskiego, o czym świadczy zachowany w treści druków wspólny adres. Różnice nakładu: 500 egzemplarzy we Wrocławiu, 200 w Wałbrzychu oraz 100 w Dzierżoniowie wynikały z oferty edukacyjnej, która wiązała się z wielkością ośrodków przemysłowych istniejących w poszczególnych miastach. Widoczna

na, A. Cała, H. Węgrzynek, G. Zalewska, *op. cit.*, s. 239; *Nowy leksykon judaistyczny*, pod red. J. Schoepsa, Warszawa 2007, s. 626.

¹⁹⁶ Afisz „Szkolnictwo Zawodowe ORT oddział we Wrocławiu”, opublikowany w 1949 r. przez PWZG, zachowany w 1 egz. w zbiorach Gabinetu Śląsko-Lużyckiego Biblioteki Uniwersytetu Wrocławskiego.

¹⁹⁷ Afisz „Szkolnictwo Zawodowe ORT oddział w Wałbrzychu”, opublikowany w 1949 r. przez PWZG 05, zachowany w 1 egz. w zbiorach Gabinetu Śląsko-Lużyckiego Biblioteki Uniwersytetu Wrocławskiego.

¹⁹⁸ Afisz „ORT Liceum Radiotechniczne”, opublikowany w 1949 r. przez PWZG 05, zachowany w 1 egz. w zbiorach Gabinetu Śląsko-Lużyckiego Biblioteki Uniwersytetu Wrocławskiego.

w publikacjach ORT oferta kierowana do kobiet — informacje o kursach kroju i szycia, bielizniarstwa oraz gorseciarstwa potwierdzają pośrednio komunikowane w licznych dokumentach niekonwencjonalnych duże oraz wieloletnie braki w zaopatrzeniu odzieżowym, uznanym w rozdziale 2 Ustawy z dnia 2 lipca 1947 r. o Planie Odbudowy Gospodarczej (Dz.U. RP Nr 53, poz. 285) za drugie, po żywności, niezbędne do życia artykuły. Zdobyte reklamowanych w ogłoszeniach Szkolnictwa Zawodowego Organizacji Rozwoju Twórczości kwalifikacji umożliwiało również prowadzenie indywidualnej działalności gospodarczej w dozwolonym prawnie zakresie. Tradycyjny zawód żydowski — krawiectwo poprzedzone ukończeniem kursów kroju i szycia w ORT — pomógł zapewniać także kadry funkcjonującym na Dolnym Śląsku licznym zakładom włókienniczym, dziewiarskim i odzieżowym, między innymi w Bielawie, Boguszowie, Niemczy, Kamiennej Górze, Gryfowie Śląskim, Legnicy, Walimiu, Kowarach, Mysłakowicach i innych¹⁹⁹.

Prawdopodobnie nieprzypadkowo zachowały się ogłoszenia Szkolnictwa Zawodowego ORT dokumentujące, podane do wiadomości publicznej w łącznej, dużej liczbie 800 kopii druków, wpisy na rok szkolny 1949/1950. Czas ten stanowił okres przełomu dla wszystkich mieszkańców Dolnego Śląska. Pozostający w województwie wrocławskim Niemcy, zwłaszcza wykwalifikowani niemieccy robotnicy, potrzebni na regionalnym wciąż odbudowywanym rynku pracy, w ramach akcji łączenia rodzin mogli od roku 1950 systematycznie opuszczać Polskę. Ich miejsce musieli zająć nowi, wyszkoleni specjaliści, w tym także ocaleni Żydzi, którzy w czasie wojny w licznych dolnośląskich obozach pracy byli zatrudniani w zakładach zbrojeniowych, transportowych, paliwowych, radiowych i innych. Zachowane ogłoszenia wskazują, iż szkoły prowadzone przez Organizację Rozwoju Twórczości Rzemieślniczej i Rolniczej wśród Ludności Żydowskiej dawały możliwość zdobycia kwalifikacji potrzebnych na regionalnym rynku pracy, szczególnie w lokalnych ośrodkach przemysłowych, do których odnosiły się odnalezione wydawnictwa. Przedstawiane druki dokumentujące działalność wrocławskiego, wałbrzyskiego oraz dzierzoniowskiego oddziału ORT były publikowane w czasie utraty autonomii mniejszości żydowskiej w Polsce oraz upaństwowiania między innymi żydowskich placówek oświatowych i edukacyjnych, w tym także działających w ramach ORT.

Wszystkie druki ulotne i okolicznościowe rozpatrywane w tej grupie źródłowej należą do akcydensów sprzedających komunikowane wydarzenia lub określone działania potencjalnych czytelników/odbiorców ogłoszeń. Docelowymi adresatami zapowiedzi były dzieci i/lub młodzież, lecz pierwszymi czytelnikami osoby dorosłe/piśmienne, zgłaszające chęć lub potrzebę udziału małoletnich podopiecznych w ogłaszanym przedsięwzięciu. Publikacje ukazują więc celowy, zorganizowany w lokalnym lub regionalnym systemie sposób działania żydowskich

¹⁹⁹ Według S. Bronsztejna „w Bielawie Żydzi uruchomili pierwsze krosna”, S. Bronsztejn, *op. cit.*, s. 75.

instytucji, przede wszystkim w przypadku placówek społecznej pomocy, oraz jego piśmienniczy/komunikacyjny skutek wywołujący dalsze następstwa. Dane zawarte w analizowanych w tej części pracy publikacjach obrazują pośrednio zamknięcie etapu emigracji Żydów do województwa wrocławskiego oraz wykorzystywania zalet wielu dolnośląskich miejscowości do zaspokajania różnorodnych potrzeb, na przykład zdrowia, rekreacji.

Niewielka liczba dokumentów wytworzonych w jidysz potwierdza uwagę Ignacego Einhorna, który w pracy *Towarzystwo Ochrony Zdrowia Ludności Żydowskiej w Polsce w latach 1921–1950* zastrzegł, iż dla repatriantów ze Związku Sowieckiego, stanowiących większość populacji dolnośląskich Żydów, jidysz był językiem ojczystym, stąd wielką wagę przywiązywano do znajomości jidysz wśród lekarzy i niższego personelu medycznego, jak również wydawania materiałów edukacyjnych oraz informacyjnych z zakresu profilaktyki w tym języku²⁰⁰. Brak obecności w zbiorach bibliotecznych większej liczby dokumentów wydrukowanych w jidysz może wynikać z różnych przyczyn, na przykład kolejnych fal emigracji i pozostawiania archiwów żydowskich bez opieki, niewiedzy, niezrozumienia lub ignorowania ich wartości, rozproszenia oraz fizycznego zniszczenia związanego z upływem czasu i słabą jakością papieru, na którym były edytowane, niekiedy powtórnie, przykładowo przez Drukarnię Rysinów z Wałbrzycha na zadrukowywanych rewersach starszych jeszcze dokumentów, między innymi na blankietach bankowych i mapach niemieckich. Przyczyn należy poszukiwać też w ogólnych, bardzo trudnych warunkach technicznych, w których pracowały uruchamiane po wojnie poniemieckie zakłady typograficzne. Według wszelkiego prawdopodobieństwa nie posiadały one zestawów czcionek do języka jidysz i/lub hebrajskiego. Dysponowanie takowymi również nie gwarantowało produkcji publikacji w tych językach, gdyż wymagało ich znajomości. Połączenie kwalifikacji zawodowych oraz kompetencji językowych zaowocowało powstaniem żydowskiego, specjalistycznego wydawnictwa „Niderszlezje”, które zaspokajało potrzeby czytelnicze mniejszości żydowskiej. Wśród zachowanych druków ulotnych i okolicznościowych nie odnaleziono dokumentów niekonwencjonalnych sygnowanych nazwą tego zakładu typograficznego.

Analiza statystyczna zasięgu językowego zachowanych publikacji zakwalifikowanych jako żydowskie wskazuje, iż najwięcej z tych dokumentów edytowano po polsku, co oznaczało znajomość tego języka lub konieczność jego nauki wśród opisywanej społeczności. Kwestia ta otwiera kolejne pytania dotyczące stopnia znajomości języka polskiego wśród młodszych czytelników dokumentów ulotnych i okolicznościowych, z których większość, przybywając z ZSRR lub terytoriów okupowanych przez Związek Sowiecki od września 1939 roku, była tam przymusowo edukowana w języku rosyjskim. W odnalezionych zbiorach nie zachował się żaden druk reklamujący kursy polskiego wśród żydowskich

²⁰⁰ I. Einhorn, *op. cit.*, s. 138.

repatriantów, najstarsze rozpatrzone dokumenty komunikowały raczej chęć oraz potrzebę edukowania żydowskich dzieci i młodzieży w kręgu języka żydowskiego²⁰¹. Budowanie i utrzymywanie więzi z językiem polskim dostrzegalne było również w trosce o poprawność rozpowszechnianych tekstów, jak też estetykę samych druków, choć do 1950 roku powszechną praktykę stanowiło wykorzystywanie niemieckich czcionek w technice drukowania do składu publikacji przygotowywanych po polsku. Realizacja reguł językowych wymagała od ówczesnych drukarzy dokonywania specyficznej korekty łamiącej jednolitość cech graficznych wyglądu liter tworzonych za pomocą znaków diakrytycznych w tekście.

Przewaga języka polskiego w omawianych drukach uwidoczniła się szczególnie w materiałach wydawanych w latach 1949–1950. W ten wyraźnie odzwierciedlony w zasięgu językowym sposób udokumentowany został okres utraty autonomii żydowskiej. Odejście od języka jidysz i/lub dwujęzycznych wersji dokumentów oznaczało przełom, któremu musieli podporządkować się autorzy/twórcy oraz ich czytelnicy, pozbawiani odgórnie i celowo kontaktu z kulturą piśmienniczą jidysz. Zawężenie zakresu językowego żydowskich publikacji efemerycznych od początku 1949 roku znamionowało ujednoczenie, likwidację wielokulturowości także w językowej warstwie narzędzi społecznej komunikacji. Przymusowa normalizacja języka edycji opisywanego rodzaju wydawnictw niekonwencjonalnych dokumentuje i unaocznia stosowane sposoby oraz formy kontroli społeczeństwa, świadczące o czasach narastającego stalinizmu.

Niestety, kolekcja organizowana zgodnie z podziałem topograficznym dolnośląskich miejscowości nie została dotąd opracowana. Obecnie rozpoczęto próbę wydzielenia oraz spisania druków publikowanych w jidysz lub dwujęzycznych wersjach komunikatów.

1.2.2. Społeczność niemiecka

W samej rzeczy jest to zupełnie co innego i nasze obchodzenie się z Niemcami, które obserwuję we Wrocławiu, nie da się porównać z niemieckimi metodami. Ale ... jeśli wolno ludzkość gdzieś od wieków osiadła wysiedlać na inne miejsce, to w takim razie istotnie nie można mieć Niemcom za zbrodnię, że robili to, że robiła Rosja, i co z jej woli, robimy i my²⁰².

W Gabinetzie Śląsko-Łużyckim zgromadzono największą w zbiorach bibliotecznych liczbę 16 (z łącznej sumy odnalezionych 24 druków) publikowanych po polsku i niemiecku dokumentów niekonwencjonalnych adresowanych do ludności niemieckiej stanowiącej w latach 1945/1946 większość mieszkańców wo-

²⁰¹ Przechowywane w Archiwum Państwowym we Wrocławiu rękopisowe sprawozdania z posiedzeń Komitetów Żydowskich, np. w Niemczy — z maja 1947 r. i Strzegomia — za lipiec 1947 r., powiadają o potrzebie otwierania kursów języka polskiego oraz żydowskiego w internatach i półinternatach dla dzieci żydowskich. Wojewódzki Komitet Żydowski na Dolnym Śląsku, Archiwum Państwowe we Wrocławiu, T 93036 — T 93044.

²⁰² M. Dąbrowska, *op. cit.*, s. 244.

jewództwa wrocławskiego²⁰³. Jednostronicowe, wytwarzane w dwóch wersjach językowych — polskiej i niemieckiej ogłoszenia, obwieszczenia, ostrzeżenia i zarządzenia, podpisywane przez najwyższe władze wojewódzkie dokumentują szczegółowo etapy prowadzonego w skali całego regionu procesu wysiedlania obywateli byłej III Rzeszy Niemieckiej zmuszonych decyzjami konferencji jałtańskiej i poczdamskiej do opuszczenia Dolnego Śląska. Publikacje ulotne przydatne do badań sytuacji i warunków, w jakich przemieszczani byli obywatele niemieccy, stanowią największą oraz najstarszą chronologicznie grupę materiałów nietradycyjnych, ukazujących obecność na terytorium Okręgu Administracyjnego II obywateli państwa odpowiedzialnego między innymi za planową eksterminację polskiej ludności cywilnej, deportacje obywateli II Rzeczypospolitej do hitlerowskich obozów koncentracyjnych, bezwzględne wysiedlenia oraz przesiedlenia związane z realizacją planu germanizacji Europy Wschodniej, masowe zesłania Polaków w celu pozyskania niewolniczej siły roboczej na terenie III Rzeszy, w tym również na Dolny Śląsk, gdzie we wrześniu 1944 roku przymusowo pracowało 132 496 obywateli polskich przewiezionych z Generalnego Gubernatorstwa, ziem polskich anektowanych przez III Rzeszę lub okupowanych przez hitlerowskie władze²⁰⁴. Druki te powinny wzbudzić większe zainteresowanie uczonych badających zjawisko przymusowych przesiedleń. Szczególnie wobec podnoszonych zarzutów radykalizacji języka widocznej w drukach kierowanych do niemieckiej ludności Dolnego Śląska — w treści oficjalnych, urzędowych obwieszczeń i zawiadomień produkowanych w roku 1945 słowa „Niemiec”, „Niemcy” pisano każdorazowo małą literą. Znieważenie to było konsekwencją lat pogardy, upokarzania i zbrodni popełnianych na ludności polskiej. Wykorzystywaną minuskulę traktować należy jako działanie odwetowe podjęte w sferze komunikacji piśmienniczej za planową, barbarzyńską eksterminację Polaków w czasie II wojny światowej. Stąd nie powinno dziwić, iż styl oficjalnych ogłoszeń adresowanych do Niemców „mało różnił się od obwieszczeń nazistowskich z poprzedzających je lat”, co opisał niemiecki historyk Gregor Thum w pracy *Obce miasto. Wrocław 1945 i potem*, prezentując pochodzące ze zbiorów Muzeum Miejskiego Miasta Wrocławia obwieszczenie

²⁰³ Według pierwszego powojennego spisu ludności z 14 lutego 1946 r. w województwie wrocławskim przebywało 1 234 125 osób narodowości niemieckiej. Z tej liczby ok. 53 717 osób nie zostało przesiedlonych do Niemiec aż do 1955/1956 r. W pierwszych powojennych latach za zgodą władz polskich oraz sowieckich komendantur wojskowych niemieccy specjaliści, uznani za szczególnie potrzebnych do odbudowy regionalnej gospodarki, pozostawali na Dolnym Śląsku. W latach 1946–1947 przesiedlono do Niemiec 1 180 408 osób, które z różnych przyczyn nie zdołały, nie zdążyły lub nie chciały opuścić Dolnego Śląska przed zakończeniem wojny. Według Czesława Osękowskiego od maja do grudnia 1945 r. w zorganizowanych transportach oraz na podstawie indywidualnych przepustek opuściło Dolny Śląsk 108 tys. obywateli byłej Rzeszy Niemieckiej, C. Osękowski, *Spółczesność Polski Zachodniej i Północnej w latach 1945–1956. Procesy integracji i dezintegracji*, Zielona Góra 1994, s. 105.

²⁰⁴ A. Gawryszewski, *op. cit.*, s. 491.

z kwietnia 1945 roku Stanisława Piaskowskiego²⁰⁵. Zasób druków dwujęzycznych przechowywanych w Gabinecie Śląsko-Łużyckim wskazuje, co podkreślił G. Thum, iż po roku 1946 złagodzone język urzędowych druków kierowanych do niemieckich czytelników, czego dowodzą inne zarządzenia, na przykład podpisane przez wicewojewodę Antoniego Barchacza w kwietniu 1946 roku, zamieszczone w książce *Obce miasto. Wrocław 1945 i potem*. Nazwy własne, bez wyjątków, zapisywano odtąd zgodnie z zasadami pisowni polskiej majuskułą. Neutralizacja czy raczej poprawność językowa wynikała nie tylko z umów Międzysojuszniczej Rady Kontroli Niemiec, jak opisał to G. Thum, lecz także z przepisów tak zwanego Małego kodeksu karnego, czyli Dekretu z dnia 13 czerwca 1946 r. o przestępstwach szczególnie niebezpiecznych w okresie odbudowy Państwa (Dz.U. RP 1946 nr 30 poz. 192)²⁰⁶. W świetle druków z kolekcji Gabinetu Śląsko-Łużyckiego rezygnacja z radykalnego języka nastąpiła jeszcze przed rokiem 1946 — już w lipcu 1945 roku, kiedy Dolny Śląsk stanął w obliczu klęski głodu, do ludności niemieckiej zwracano się ze szczególnymi apelami. Dowodzi tego obwieszczenie Powiatowego Urzędu oraz Komitetu Ziemskiego we Wrocławiu, w którego imieniu druk adresowany „Do wszystkich rolników i mieszkańców Powiatu Wrocławskiego!” podpisał inż. Stanisław Stożek²⁰⁷. Autorzy druku informowali ponadto, iż na każdym rolniku niemieckim spoczywał obowiązek udzielenia pomocy polskim osadnikom. Dodać trzeba, iż działania wojenne oraz ewakuacje, ucieczki i migracje uniemożliwiły w 1945 roku zebranie plonów nielicznym rolnikom niemieckim. Napływowi Polacy, głównie kobiety i dzieci, nawet pochodzący z rolniczych rejonów II Rzeczypospolitej, nie byli w stanie poprowadzić żniw, między innymi z powodu dotkliwego braku narzędzi rolniczych. Warto w tym miejscu przytoczyć także przygotowane w języku polskim i niemieckim obwieszczenie wydane

²⁰⁵ G. Thum, autor dwukrotnie wznawianej w Polsce (VIA NOVA Wrocław 2005 r.; 2008 r.) pracy *Obce miasto. Wrocław 1945 i potem*, zamieścił tu obwieszczenie „Do Ludności Dolnego Śląska i południowej części Braniboru!” Stanisława Piaskowskiego z kwietnia 1945 r. Dwa kolejne prezentowane w pracy druki — obwieszczenie wicewojewody dolnośląskiego Stanisława Jurzyka z 2 lipca 1946 r. oraz zarządzenie z 4 października 1946 r. Antoniego Barchacza, za-cy Pełnomocnika Rządu RP na Okręg Administracyjny Dolnego Śląska — dowodzą już stosowania poprawnej pisowni w stosunku do wysiedlanej ludności niemieckiej, G. Thum, *Obce miasto. Wrocław 1945 i potem*, Wrocław 2008, s. 101–103 oraz 512.

²⁰⁶ Dekret stanowiący podstawę prawną komunistycznej Polski w art. 31. § 1 przewidywał karę więzienia do lat 5 lub aresztu dla każdego „kto publicznie łży, wyszydza lub poniża grupę ludności albo poszczególną osobę z powodu przynależności narodowościowej, wyznaniowej lub rasowej”.

²⁰⁷ Obwieszczenie wzywało „Do pracy, do żniw — pokonać widmo głodu!” każdego, bez względu na narodowość — „Rolnicy polscy i niemieccy [...] Wyszukujcie kosy, sierpy, naprawiajcie żniwiarki, lokomobile i traktory! Każdy kłos musi być sprzątnięty i wymłócony. Widmo głód grozi!”; obwieszczenie „Do wszystkich rolników i mieszkańców Powiatu Wrocławskiego!”, lipiec 1945 r., Drukarnia Miejska Miasta Wrocławia, format A1, zachowane w 8 egz. w zbiorach Gabinetu Śląsko-Łużyckiego Biblioteki Uniwersyteckiej we Wrocławiu.

w dniu 7 lutego 1946 roku, edytowane w liczbie 10 tys. egzemplarzy, przez Pełnomocnika Rządu RP na Okręg Administracyjny Dolnego Śląska oraz skierowane do całej dolnośląskiej społeczności. Zawiadamiano tu między innymi:

Nadużycia w stosunku do Niemców karane będą z całą surowością. [...] odbieranie Niemcom mienia dozwolonego do wywozu, będzie karane w trybie postępowania doraźnego (nn. 1 pkt. 2 z dnia 16.11.1945 o post. doraźnym w związku z nn. 29 dekretu z 16.11.45 o przestępstwach szczególnie niebezpiecznych w okresie odbudowy)²⁰⁸.

Druki ulotne i okolicznościowe zachowane w Gabinetcie Śląsko-Łużyckim oraz innych dolnośląskich bibliotekach naukowych nie opisują nieusankcjonowanych prawem, niezorganizowanych, tak zwanych dzikich, przedpoczdamskich wypędzeń prowadzonych od 20 czerwca do 15 lipca 1945 roku w regionach przygranicznych głównie przez żołnierzy 10. Dywizji Piechoty II Armii Wojska Polskiego. Fakty te przedstawiono w ostatnich latach na przykład w pracy *Dolny Śląsk. Monografia historyczna* oraz książce *Obce miasto. Wrocław 1945 i potem*²⁰⁹. Liczba produkowanych na Dolnym Śląsku dla wysiedlanej ludności niemieckiej publikacji ulotnych wskazuje, iż największe natężenie przesiedleń było w 1946 roku. Z tego roku zachowało się w dolnośląskich bibliotekach łącznie 26 dokumentów niekonwencjonalnych dotyczących wysiedlania ludności niemieckiej.

Wśród dwujęzycznych druków z opisywanego zasobu Gabinetu Śląsko-Łużyckiego zachowały się także materiały dokumentujące okupacyjną niemiecką politykę prowadzoną w czasie II wojny światowej wobec Polaków. Szczególnie wymowne są tu dwujęzyczne polsko-niemieckie, pochodzące z początku września

²⁰⁸ Druk informował ponadto: „[...] Repatriowaną ludność niemiecką wzywa się w jej własnym interesie do zachowania podczas akcji spokoju i porządku. Transport odbywać się będzie polskimi pociągami bezpośrednio do strefy angielskiej. Dla wygody ludności niemieckiej będzie ona grupowana w specjalnych punktach zbiorczych w pobliżu stacji, skąd ładowana będzie do wagonów. Każdy transport zaopatrzonej będzie w obsługę sanitarną, dla której zarezerwowane będą 2 wagony. Dla zapewnienia bezpieczeństwa w drodze transporty odejdą pod ochroną specjalnych oddziałów wojskowych. Repatrianci niemieccy mają prawo zabrać ze sobą poza osobistym ekwipunkiem również bagaż w ilości nieprzekraczającej zdolności fizycznej repatrianta. Do wagi bagażu wlicza się potrzebną na drogę żywność. Zaleca się ludności niemieckiej zabieranie ze sobą żywienia na okres 14 dni, a to ze względu na trudność nabycia jej w drodze”, Zakłady Graficzne WK PPS, format A2, zachowane w 2 egz. w zbiorach Gabinetu Śląsko-Łużyckiego Biblioteki Uniwersyteckiej we Wrocławiu.

²⁰⁹ Autorzy opracowań M. Ruchniewicz oraz G. Thum wspominają, iż akcja wojskowa prowadzona była na, odwetowy w treści, rozkaz z 24 czerwca 1945 r. dowództwa — prawdopodobnie płk. Aleksandra Struca kierującego 10. Dywizją Piechoty od kwietnia do grudnia 1945 r., *Dolny Śląsk. Monografia historyczna*, pod red. W. Wrzesińskiego, s. 643; „Z Niemcami postępować tak jak oni postępowali z nami. Wielu zapomniało już jakie było ich postępowanie z naszymi dziećmi, żonami i starcami. Czesi potrafili postąpić tak, że Niemcy sami uciekli z ich terytorium. Należy wykonywać swoje zadanie w sposób tak twardy i zdecydowany, żeby germańskie plugastwo nie chowało się po domach, a uciekało od nas samo, a znalazłszy się na swojej ziemi dziękowało Bogu za szczęśliwe wyniesienie głów”, G. Thum, *op. cit.*, s. 100.

1945 roku, ogłoszenia Jana Bema, naczelnika Wydziału Pracy i Opieki Społecznej Zarządu Miejskiego m. Wrocławia. Wówczas to po pierwszych, nieusankcjonowanych jeszcze mocą porozumień poczdamskich, przesiedleniach ludności niemieckiej J. Bem apelował, by

wszystkie osoby narodowości niemieckiej które mają na wychowaniu dzieci narodowości polskiej, natychmiast je zgłosiły w Wydziale Pracy i Opieki Społecznej Zarządu Miasta Wrocławia. Równocześnie wzywam wszystkie osoby, które wiedzą o dzieciach polskich będących na wychowaniu u rodzin niemieckich, aby natychmiast to zgłosiły w Wydziale Pracy i Opieki Społecznej.

Osobom, które ukrywały lub utrzymywały w tajemnicy wiedzę o polskim pochodzeniu dzieci wychowywanych w niemieckich rodzinach, groziła na podstawie § 199 Kodeksu Karnego kara pięciu lat więzienia. W zbiorach Gabinetu Śląsko-Łużyckiego zachowało się sześć wytworzonych po polsku i niemiecku obwieszczeń J. Bema, dotyczących konsekwencji hitlerowskiej polityki wobec polskich dzieci uznanych przez okupantów za „rasowo czyste”. Publikacje te stanowią wyraz tragedii rodzin starających się po II wojnie światowej o odzyskanie potomstwa umieszczanego w niemieckich i austriackich rodzinach adopcyjnych lub sierocińcach²¹⁰.

W opisywanym zasobie zachowały się wytworzone w latach 1945/1947 obwieszczenia oraz zarządzenia Pełnomocnika Rządu RP na Okręg Dolny Śląsk, wojewody wrocławskiego oraz prezydentów miast w sprawie kontroli ruchu ludności w regionie. Dokumenty te są cennymi źródłami szczególnie dla badaczy statystyki demograficznej, choćby ze względu na to, iż pierwszy powojenny spis powszechny przeprowadzony został na Dolnym Śląsku, podobnie jak w całej Polsce, dopiero na początku grudnia 1950 roku na podstawie Rozporządzenia Rady Ministrów z dnia 26 lipca 1950 r. w sprawie Narodowego Spisu Powszechnego 1950 r. (Dz.U. RP 1950 Nr 32, poz. 293). Spis objął wszystkie osoby mieszkające lub przebywające czasowo w Polsce. Druki z opisywanego zasobu dotyczyły ogółu mieszkańców i wszystkich przebywających tu cudzoziemców, jednak publikowano je bardzo często w dwóch — polskiej oraz niemieckiej wersji językowej. W treści dokumentów zawiadamiano wszystkich mieszkańców regionu o konieczności rejestracji w powiatowych lub miejskich komendach milicji obywatelskiej oraz o obowiązku meldunkowym dokonywanym w Powiatowych lub Miejskich Urzędach Obwodowych, między innymi w Dzierżoniowie, Jaworze, Jeleniej Górze, Legnicy, Świdnicy, Wałbrzychu, Złotoryi. Ewidencje osób niemieckiego pocho-

²¹⁰ Według szacunków Biura Informacji i Poszukiwań PCK w latach 1942–1945 do Niemiec i Austrii wywieziono w celach zgermanizowania ok. 200 tys. polskich dzieci poniżej 14 roku życia. Po 1945 r. nie udało się odnaleźć nawet połowy zawłaszczonych dzieci, wiele z nich, szczególnie sierot, nigdy nie poznało swoich polskich krewnych, którym Niemcy w czasie wojny zakazali adopcji, *PCK. Poszukiwanie osób*, Warszawa 2007, http://www.pck.pl/pages,13_96.html [dostęp: kwiecień 2012]. Druki ulotne wydawane w województwie wrocławskim po 1945 r. nie podają, czy wezwania J. Bema przyniosły oczekiwany skutek.

dzenia, podobnie jak przybywających do województwa wrocławskiego Polaków, w świetle obowiązującego prawa miały być jednorazowe²¹¹. Intensywne procesy migracyjne i ciągle zmieniająca się sytuacja ludnościowa sprawiały, iż o rejestracjach ludności polskiej i niemieckiej oraz kontrolach zaświadczeń ewidencyjnych zawiadamiano cyklicznie, na przykład w świetle przebadanych ogłoszeń i rozporządzeń we Wrocławiu w 1945 roku: 2, 10 oraz 13 sierpnia, 5 listopada, a w roku następnym 7 lutego, 13 sierpnia, 17 października. Podobnie w opuszczonej przez ludność niemiecką Legnicy obywatele niemieckich ewidencjonowano w roku 1946 w sierpniu, a następnie w październiku²¹². Komunikowany w drukach, na przykład w zarządzeniu prezydenta Legnicy Wilhelma Szafarczyka z 12 maja 1947 roku, obowiązek rejestracji rzuca też światło na tak zwane zaświadczenia pozostania — karty reklamacyjne — uprawniające wybranych obywateli niemieckich do przebywania na Dolnym Śląsku po 1945 roku bez warunku zmiany obywatelstwa²¹³. Karty te wydawano w zależności od posiadanych kwalifikacji i bezpośredniej przydatności do pracy: czerwone otrzymywali wysoko wykwalifikowani specjaliści, którzy nie podlegali wysiedleniom, niebieskie dostawali eksperci

²¹¹ Zarządzenie Ministra Bezpieczeństwa Publicznego wydane w porozumieniu z Ministrami: Spraw Zagranicznych, Administracji Publicznej i Ziem Odzyskanych z dnia 10 lipca 1947 r. o rejestracji cudzoziemców oraz przedłużeniu terminu ważności wiz, wydawaniu administracyjnych wiz pobytowych i zezwoleń na pobyt stały (Dz.U. RP 1926 Nr 83 poz. 465; Dz.U. RP 1928 Nr 32 poz. 309), § 1, § 2 dokumentu.

²¹² Przygotowane w języku polskim i niemieckim zarządzenie z 17 października 1946 r. II wiceprezydenta Antoniego Lambrechta informowało: „Zarządzam natychmiastową rejestrację wszystkich Niemców zamieszkałych w Legnicy bez względu na to, czy byli już rejestrowani poprzednio. Niemcy, którzy będą się uchylać od obowiązku meldowania, podlegają surowym karom [...]”. Meldowanie odbywało się codziennie w Zarządzie Miejskim od 18 do 26 października 1946 r.; Drukarnia „Czytelnik” Legnica, format A3, zachowany w 2 egz., w zbiorach Gabinetu Śląsko-Łużyckiego Biblioteki Uniwersyteckiej we Wrocławiu; 23 kwietnia 1947 r. w zarządzeniu opublikowanym na polecenie legnickiego Komisariatu dla Spraw Repatriacji prezydent miasta mgr Wilhelm Szafarczyk ogłosił: „Celem sporządzenia dokładnego spisu ludności niemieckiej zarządzam rejestrację wszystkich Niemców wraz z rodzinami, zamieszkałych na terenie miasta Legnicy”, Drukarnia „Czytelnik” Legnica, format A2, zachowany w 1 egz., w zbiorach Gabinetu Śląsko-Łużyckiego Biblioteki Uniwersyteckiej we Wrocławiu.

²¹³ W dwujęzycznym zarządzeniu z 12 maja 1947 r. prezydent Legnicy W. Szafarczyk zawiadomił „wszystkich Niemców wraz z rodzinami, zamieszkałych na terenie m. Legnicy o dokładnym spisie ludności niemieckiej”. Obowiązek zgłoszenia ciążył na wszystkich Niemcach, pracujących oraz niepracujących, którzy: posiadali: „1) [...] zaświadczenia zielone, czerwone, niebieskie i białe, 2) nie mieli zaświadczeń”. Do rejestracji należało zgłaszać się osobiście oraz okazać dokumenty osobiste, druki pozostania, zaświadczenia pracy wystawione po 1 kwietnia 1947 r. oraz wszystkie poprzednie świadectwa rejestracji w Zarządzie Miejskim. Pięć dni później, 17 maja 1947 r. W. Szafarczyk zakomunikował o dodatkowej rejestracji osób, które nie dopełniły obowiązku wynikającego z poprzedniego nakazu: „Duzo Niemców z braku czasu nie mogło się zarejestrować w oznaczonym terminie. [...] Po tym terminie (19 i 20 maja) rejestracja zostanie zamknięta, a zatrzymani bez zaświadczeń będą odstawiani do obozu pracy”, Drukarnia „Czytelnik” Legnica, format A3, zachowany w 1 egz., w zbiorach Gabinetu Śląsko-Łużyckiego Biblioteki Uniwersyteckiej we Wrocławiu.

z zakresu nierozwijanych lub nieznanych w Polsce dziedzin przemysłu, którzy mieli kształcić personel napływowy, karty zielone przydzielano ludności wytypowanej do pracy przez Starostwo Wojewódzkie Ziemskie lub starostwa ziemskie powiatowe, białe wydawano Niemcom zastępowanym stopniowo przez polskich robotników. Ewidencje poprzedzające zorganizowane wysiedlenia prowadzono również w ramach tak zwanej ankiety meldunkowej, której dokumentacja także została zachowana w zbiorach Gabinetu Śląsko-Łużyckiego. Według publikacji realizowano ją w dolnośląskich miastach, na przykład we Wrocławiu, w Legnicy, Dzierżonowie od 13 do 31 sierpnia 1946 roku. W zależności od narodowości ankietę prowadzono na różnych formularzach — dla Niemców był to numer 3A. Na pierwszej stronie kwestionariusza wypełnianego w dwóch egzemplarzach należało zaznaczyć czerwoną wyraźną literę „N”. Ankieta meldunkowa była obowiązkowa, jej wypełnienie potwierdzali pracownicy urzędów meldunkowych, którzy wydawali Niemcom kenkarty oraz inne dokumenty legitymacyjne potwierdzające tożsamość. Zgodnie z ogłoszeniem pochodzącym z 5 sierpnia 1946 roku oraz podpisanym w imieniu Prezydenta m. Wrocławia przez wiceprezydenta A. Górnego, osobom, które uchylały się, nie dopełniły obowiązku wypełnienia ankiety lub podawały w niej dane niezgodne z prawdą, groziła kara więzienia.

Przedstawiony na podstawie przebadanych materiałów proces ewidencjonowania przebywających na Dolnym Śląsku obywateli byłej Rzeszy Niemieckiej miał początkowo na celu określenie liczby Niemców mieszkających w regionie. Dane te były niezbędne do prac administracyjnych i związanego z nimi procesu zasiedlania wyludnionego Dolnego Śląska. Cel prowadzonych ewidencji stanowiło też oszacowanie liczby oraz zebranie informacji o wyspecjalizowanych pracownikach i kwalifikacjach osób napływających do regionu oraz miejscowych Niemców. Ostatni byli szczególnie potrzebni ze względu na znajomość lokalnej gospodarki oraz fachowe przygotowanie do jej odbudowy i uruchomienia. Sprawy aprowizacji, wyżywienia i uposażenia zatrudnianej ludności niemieckiej, opisane między innymi w cytowanej już pracy G. Thuma, nie były poruszane w treści odnalezionych druków ulotnych i okolicznościowych. Brak siły roboczej łączył się z niechęcią polskich specjalistów do osiedlania się na Ziemiach Odzyskanych, sam zaś proces zasiedlania Dolnego Śląska zakończył się dopiero w 1949 roku²¹⁴. Dodatkowy problem stanowił fakt, iż ludność napływową tworzyli głównie mieszkańcy obszarów rolniczych, którzy nie mieli odpowiedniego przygotowania do pracy w przemyśle. Druki opisywanego zasobu ukazują konsekwencje gwałtownego przerwania ciągłości historyczno-kulturalnej Dolnego Śląska, także w jej industrialnym obszarze. Częste ewidencje Niemców służyły weryfikacji potencjalnych pracowników, szczególnie cennych dla odbudowywanej z gruzów gospodarki rodzimych specjalistów-fachowców. Posiadali oni specjalistyczną, wypracowywaną

²¹⁴ A. Gawryszewski, *op. cit.*, s. 443–444.

przez lata wiedzę, niemożliwą do zdobycia w krótkim czasie uruchamiania najważniejszych zakładów przemysłowych z punktu widzenia funkcjonowania dolnośląskich miast. Kwalifikacje, znajomość budowy, działania oraz umiejętność obsługi maszyn, których dokumentacja wymagała technicznej znajomości języka niemieckiego, pełne wykorzystanie ich mocy, opanowanie określonych, w tym nieznanymi technologii produkcji i zapewnienie jej ciągłości, rozpoznanie regionalnego rynku surowców, lokalnego rynku pracy oraz zakładów kooperujących, to nierealne dla przesiedlanych Polaków *know-how*. Dodatkowym utrudnieniem były ogromne zniszczenia wojenne i powojenne najważniejszych dolnośląskich ośrodków przemysłowych, rabunkowe postępowanie Armii Czerwonej, szczególnie powszechne demontaże w zakładach pracy oraz szaber. Stąd w wielu miejscowościach nie udało się dotąd odrodzić przemysłu, podupadającego już w okresie II wojny światowej, kiedy wykwalifikowani robotnicy porzucali warsztaty pracy, by zasilać szeregi Wehrmachtu. W 40 miastach oraz miasteczkach i wsiach Dolnego Śląska działały w latach 1943–1945 liczne obozy pracy funkcjonujące jako filie hitlerowskiego obozu Gross-Rosen. Aby zapewnić produkcję, zatrudniano w nich między innymi polskich więźniów sprowadzanych na przykład z Auschwitz, łódzkiego getta oraz aresztowanych mieszkańców Warszawy i Krakowa²¹⁵. Wiadomo też, iż niewykwalifikowani, niedożywieni, często śmiertelnie chorzy lagrowcy nie byli w stanie dorównać robotnikom pracującym w normalnych warunkach.

Opisywane druki efemeryczne przywoływały obowiązujące przepisy, przykładowo przedwojenne Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 13 sierpnia 1926 r. o cudzoziemcach, Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 16 marca 1928 o ewidencji i kontroli ruchu ludności oraz akty bieżące, jak Rozporządzenie Ministra Ziem Odzyskanych z dnia 16 maja 1946 r. o współdziałaniu osób trzecich w dopełnianiu przez cudzoziemców obowiązku meldunkowego i rejestracji i Zarządzenie Ministra Bezpieczeństwa Publicznego wydane w porozumieniu z Ministrami: Spraw Zagranicznych, Administracji Publicznej i Ziem Odzyskanych z dnia 10 lipca 1947 r. o rejestracji cudzoziemców oraz przedłużeniu terminu ważności wiz, wydawaniu administracyjnych wiz pobytowych i zezwoleń na pobyt stały (Dz.U. RP 1926 Nr 83, poz. 465; Dz.U. RP 1928 Nr 32, poz. 309). Oprócz obowiązujących przepisów obwieszczenia i zarządzenia kierowane do zamieszkujących Dolny Śląsk cudzoziemców zawierały wiele praktycz-

²¹⁵ Fragment sprawozdania Wojewódzkiego Komitetu Żydowskiego we Wrocławiu za 1945 r. brzmiał: „Więźniowie zmuszeni do pracy w najtrudniejszych warunkach w ciągu kilku lat pobytu w obozach koncentracyjnych zdążyli wykwalifikować się w rozmaitych dziedzinach pracy przemysłowej i mogą dzięki znajomości miejscowych warunków z korzyścią dla państwa być zatrudnieni. Przystępując więc do budowy nowego życia było obowiązkiem każdego obozowicza pracą udokumentować chęć czynnego udziału w dziele odbudowy nowo odzyskanych terenów”, *Najnowsze dzieje Żydów w Polsce*, pod red. J. Tomaszewskiego, Warszawa 1993, s. 389, 390.

nych wiadomości, jak adresy komend milicji obywatelskiej, biur meldunkowych, właściwych urzędów obwodowych. Druki podawały godziny pracy tych instytucji, informacje o dokumentach wymaganych do zameldowania lub rejestracji oraz danych koniecznych do wypełnienia formularzy meldunkowych lub ewidencyjnych²¹⁶. W świetle zachowanych druków rejestracje mieszkańców musiały być uciążliwe, najczęściej wyznaczano tylko jeden dzień oraz konkretną godzinę dla osób, których nazwiska rozpoczynały się od określonych liter alfabetu. W terminie dodatkowym mogły się zgłaszać wyłącznie osoby posiadające usprawiedliwienia szpitalne lub zaświadczenia z sądu. Ewidencje, których autentyczność i aktualność sprawdzali funkcjonariusze milicji obywatelskiej, miały zapobiegać przebywaniu w regionie osób niezainteresowanych stałym pobytem na Dolnym Śląsku, w przeważającej liczbie szabrowników. Praktyka meldunkowa obowiązywała wszystkich przebywających w województwie wrocławskim bez względu na narodowość. Niedopełnienie obowiązku, w świetle na przykład zarządzenia w sprawie ewidencji i kontroli ruchu ludności niemieckiej Zarządu Miejskiego w Dzierżoniowie z dnia 19 kwietnia 1947 roku, karano aresztem od 1 miesiąca do 6 tygodni, grzywną 30 tysięcy zł lub dwoma karami łącznie²¹⁷.

Kierowane do niemieckich mieszkańców Dolnego Śląska obwieszczenia i zarządzenia dotyczące obowiązku ewidencji rzucają światło na interesującą sprawę powrotu osób, które opuściły region na rozkaz Karla A. Hankego o ewakuacji ludności cywilnej w styczniu 1945 roku, w lutym, kiedy Armia Czerwona przekroczyła Odrę lub później²¹⁸. Wśród przebadanych dokumentów odnaleziono

²¹⁶ Na przykład obwieszczenie Pełnomocnika Rządu RP na Okręg XXXIX m. Wrocław z 2 sierpnia 1945 r. powiadało „głowy rodzin, właścicieli lub zarządców mieszkań i domów” o obowiązku posiadania i bieżącego prowadzenia ksiąg meldunkowych zamieszkiwanego budynku. W świetle opisywanego dokumentu istniały wówczas trzy rodzaje druków „zgłoszenia na mieszkanie” — dla obywateli polskich, innych państw oraz Niemców. W § 7. druku informowano, iż zameldowanie, wymeldowanie oraz potwierdzenie wypełnienia obowiązku nie podlegają opłatom. Tymczasem w myśl § 10. za druki otrzymywane z Miejskiego Urzędu Obwodowego należało zapłacić, nie podano jednak wysokości należności; format A3, zachowany w 2 egz., w zbiorach Gabinetu Śląsko-Lużyckiego Biblioteki Uniwersyteckiej we Wrocławiu.

²¹⁷ Dokument zawiadamia też, iż obywatele byłej Rzeszy Niemieckiej nie mogli opuszczać miejsca zamieszkania bez odpowiedniego zezwolenia; Drukarnia Państwowa Dzierżoniów, format A3, zachowany w 1 egz., w zbiorach Gabinetu Śląsko-Lużyckiego Biblioteki Uniwersyteckiej we Wrocławiu.

²¹⁸ Karl Hanke (1903–1945), od 1928 r. członek NSDAP, adiutant J. Goebbelsa od r. 1932, kiedy jednocześnie został posłem do Reichstagu z listy NSDAP. Zgłosił się ochotniczo do służby wojskowej w 1939 r., brał udział w ataku na Polskę w szeregach 3. Dywizji Pancerniej, a następnie z 7. Dywizją Pancerną na Francję. Po zwolnieniu z czynnej służby wojskowej w 1941 r., z rozkazu Hitlera, pełnił funkcję gauleitera Dolnego Śląska. W 1942 r. H. Himmler nadał mu stopień generała porucznika SS, w kwietniu 1945 r. w dowód wierności i oddania Hitler mianował go Reichsführerem. Znany z bezwzględności, odpowiedzialny za 1000 egzekucji Hanke, nazywany był katem Wrocławia. Dnia 19 stycznia 1945 r. wydał rozkaz o ewakuacji ludności cywilnej w rejon Drezna. Sam uciekł z oblężonego miasta 5 maja 1945 r. Wzięty do niewoli przez czeskich partyzantów,

zarządzenia i ogłoszenia, na przykład druk podpisany przez wiceprezydenta Legnicy Władysława Dybowskiego z dnia 29 lipca 1946 roku informujący o „stałym przyptywie ludności niemieckiej”. Powroty na Dolny Śląsk wynikały najczęściej z trudnej sytuacji przesiedlanych, bezdomności, braku możliwości i środków do życia oraz niechęci na przykład Brytyjczyków, którzy nie chcieli przyjmować, uznawanych za zbyt duże obciążenie, wysiedlanych Niemców do swojej strefy okupacyjnej zamkniętej w końcu 1946 roku²¹⁹. Przebadane dokumenty ulotne wskazują, iż obywatele byłej Rzeszy Niemieckiej wracali na Dolny Śląsk już po uszczelnieniu granicy na Odrze i Nysie przez Wojska Ochrony Pogranicza oraz w trakcie akcji zorganizowanych wysiedleń rozpoczętych w lutym 1946 roku²²⁰.

Ewidencje ludności niemieckiej służyły również poszukiwaniom i weryfikacji autochtonów, których obecność stanowiła dowód polskości Dolnego Śląska, świadczyła o piastowskich korzeniach regionu oraz uzasadniała prawo do przejęcia i utrzymania Ziemi Zachodnich w nowych granicach państwa polskiego. W treści druków ulotnych kierowanych do Dolnoślązaków informowano o możliwości przywrócenia obywatelstwa polskiego, jego nadania lub uznania. Formalną stroną rehabilitacji osób wpisanych po 31 sierpnia 1939 roku do drugiej, trzeciej i czwartej grupy niemieckiej listy narodowościowej regulowała Ustawa z dnia 6 maja 1945 r. o wyłączeniu ze społeczeństwa polskiego wrogich elementów (Dz.U. RP 1945 Nr 1, poz. 96). Zgodnie z pochodzącym z 5 sierpnia 1946 roku ogłoszeniem Prezydenta m. Wrocławia osoby, które zdecydowały się na rehabilitację i w myśl art. 2 wymienionej wyżej ustawy zło-

zginął w obozie jenieckim, *Karl Hanke*, http://en.wikipedia.org/wiki/Karl_Hanke [dostęp: kwiecień 2012].

²¹⁹ Problem opisany został szczegółowo w książce Stanisława Jankowiaka, *Wysiedlenie i emigracja ludności niemieckiej w polityce władz polskich w latach 1945–1970*, Warszawa 2005, s. 305–330; wzmiankował o powracających do domu Niemcach, bez odwołań do druków ulotnych, G. Thum w cytowanej już pracy *Obce miasto...*, s. 101, oraz M. Ruchniewicz, *Dolny Śląsk. Monografia historyczna*, pod red. W. Wrzesińskiego, s. 644.

²²⁰ Wojska Ochrony Pogranicza uformowane zostały rozkazem organizacyjnym nr 0245 z 13 września 1945 r. naczelnego wodza Wojska Polskiego. *Komendę o powołaniu WOP* „zgodnie z planem rozwoju Sił Zbrojnych RP dla ochrony granic na czas pokoju” w zastępstwie marsz. M. Roli-Żymirskiego podpisali: szef Sztabu Generalnego WP gen. W. Korczyk oraz jego za-ca gen. J. Rotkiewicz, J. Prochowicz, *Powstanie Wojsk Ochrony Pogranicza*, <http://www.cs.strazgraniczna.pl/teksty/tradycje/wop2.pdf> [dostęp: kwiecień 2012]; M. Ruchniewicz, *Dolny Śląsk. Monografia...*, s. 644; starsze z odnalezionych druków — dwa polsko-niemieckie ogłoszenia pochodzą z 29 lipca 1946 r. Przygotowane przez Referat Ewidencji Ruchu Ludności Zarządu Miejskiego w Legnicy i podpisane przez I wiceprezydenta miasta W. Dybowskiego informowały, iż „Ze względu na stały przyptyw ludności niemieckiej zarządza się przymusową rejestrację wszystkich Ob. narodowości niemieckiej, znajdujących się na terenie miasta Legnicy najpóźniej do dnia 10 sierpnia 1946 r. [...] Osoby uchylające się od rejestracji będą surowo karane”. Komunikat zawiadamiał także o niezbędnych do ewidencji dokumentach osobistych, zaświadczeniu pracy oraz dowodzie zameldowania, które należało przedstawić w Zarządzie Miejskim, Drukarnia „Czytelnik” Legnica, format A2, zachowany w 2 egz., w zbiorach Gabinetu Śląsko-Lużyckiego Biblioteki Uniwersyteckiej we Wrocławiu.

żyły deklarację wierności „Narodowi i demokratycznemu Państwu Polskiemu”, po otrzymaniu zaświadczenia wydanego przez Urząd Wojewódzki lub właściwy Zarząd Miejski, miały złożyć ankietę meldunkową na blankiecie przeznaczonym dla obywateli polskich. Stosowne adnotacje dotyczące zaawansowania spraw formalnych ankietarzy uzupełniali w rubryce „uwagi”. Przywrócenie obywatelstwa polskiego stanowiło dla ludności uznanej za autochtoniczną szansę na pozostanie w ojczystych stronach oraz nabycie praw zachowania własności do posiadanego majątku²²¹. W obliczu niewyobrażalnej pauperyzacji i niedostatku perspektywa ta mogła stanowić ważny argument przemawiający za zmianą przynależności narodowej. Według danych pochodzących z opracowania A. Gawryszewskiego *Ludność Polski w XX wieku* w latach 1946–1949 w województwie wrocławskim zweryfikowano przynależność narodową łącznie 72 682 osób uznanych następnie za polską ludność rodzimą²²².

Zachowane polsko-niemieckie druki ulotne kierowane do Niemców rzucają także światło na sprawę przejmowania przez okręgowe urzędy likwidacyjne mienia ruchomego. Materiały te pośrednio ukazują sytuację instytucji państwowych, które w obliczu ogromnych zniszczeń i szabru borykały się z powszechnymi brakami, co poważnie utrudniało działalność polskiej administracji oraz placówek publicznych. Na przykład w stopniowo uruchamianych dolnośląskich szkołach nie było polskich książek ani podręczników, pomocy naukowych, instrumentów muzycznych, sprzętu sportowego *etc.* Artykuły niezbędne do pracy pozyskiwano od obywateli byłej Rzeszy Niemieckiej, o czym zawiadamiały ogłoszenia, zarządzenia, komunikaty *etc.* Druki te podpisywali przede wszystkim Pełnomocnicy Rządu Rzeczypospolitej Polskiej na Dolny Śląsk lub poszczególne obwody: Wrocław, Legnicę, Jawor, Jelenią Górę, Szklarską Porębę, Wałbrzych, Ząbkowice Śląskie, Złotoryję. Pierwsze tego rodzaju ogłoszenie o ewidencji mienia pochodzi z początku lipca 1945 roku i dotyczy rejestracji w Ekspozyturze Dyrekcji Żeglugi na Odrze holowników oraz barek²²³. Ogłoszenia te zawierają informacje

²²¹ W dolnośląskich zbiorach bibliotecznych i archiwalnych odnaleziono druki ulotne i okolicznościowe ukazujące kwestie zabezpieczania przed szabrem i wywozem z Dolnego Śląska, ewidencjonowania, przydzielania oraz wykupowania majątków poniemieckich ruchomych i nieruchomości. Te interesujące źródła, rzucające światło m.in. na sytuację przybywających do regionu, jak też pracę organizującej się administracji polskiej, zostaną jedynie zasygnalizowane w niniejszej pracy.

²²² Dane nie są precyzyjne, gdyż w 1945 r. nie gromadzono w sposób planowych takich informacji, A. Gawryszewski, *op. cit.*, s. 466.

²²³ Kolejny druk podany do publicznej wiadomości w październiku 1945 r. informował, że „w myśl zarządzenia Ministerstwa Kultury i Sztuki Nr. 4334/45 z dnia 23 lipca 1945 r. wszyscy posiadacze instrumentów muzycznych (fortepiany, fisharmonie, akordeony, instrumenty smyczkowe, dęte, perkusyjne, strunowe jak: harfy, cytry, mandoliny, gitary), sprzętów muzycznych, jak pulpity, stroiki itp., są zobowiązani zgłosić się do odnośnego Urzędu Obwodowego celem zarejestrowania wspomnianego mienia. [...] Podając dokładne miejsce przechowania instrumentu”. Podobnie w dniu 1 listopada 1945 we Wrocławiu S. Piaskowski zarządził na rzecz szkół „zajęcie u ludności niemieckiej [...] sprzętu sportowego: lekkoatletycznego, piłkarskiego, gier sportowych, hokejowego, narciarskiego, łyżwiarskiego, saneczkarского, hippicznego, bokserskiego, kajakowego, wio-

o szkołach powszechnych, które działały we Wrocławiu po wyzwoleniu. Ukazują ponadto, jak wiele z tych publicznych placówek funkcjonowało w niezmienionej, niemieckiej jeszcze strukturze adresowej. Pomimo kierowanego do ludności naku z 25 sierpnia 1945 roku o obowiązku usunięcia wszelkich śladów niemieczyny administracja do listopada 1945 roku nie zdążyła zmienić nazw wrocławskich ulic.

Zachowane w Gabinecie Śląsko-Łużyckim druki ulotne i okolicznościowe kierowane do ludności niemieckiej pozostałej na Dolnym Śląsku po wyzwoleniu nie odnoszą się do spraw poszukiwania hitlerowskich zbrodniarzy wojennych²²⁴. Natomiast w drukach o charakterze propagandowym adresowanych do ludności napływowej często wykorzystywano obecność na Dolnym Śląsku obywateli byłej Rzeszy Niemieckiej. Społeczność tę przedstawiano w opozycji do ludności napływowej, stanowiącej bezpośredniego i prawowitego spadkobiercę Śląska Piastów „Bolków, Henryków, Władysławów”²²⁵. Wreszcie Śląska utraconego na rzecz nielegalnego germańskiego/pruskiego/hitlerowskiego/niemieckiego okupanta. O niemieckiej społeczności przypomniano polskim czytelnikom druków ulotnych i okolicznościowych przy okazji wyborów politycznych, świąt partyjnych lub manifestacji i wieców poparcia wymagających masowej obecności lub uczestnictwa. Polacy wobec Niemców mieli każdorazowo demonstrować swoją jedność, jednomyślność, solidarność oraz poparcie dla nowej władzy, ustroju i porządku polityczno-ideologicznego, dzięki któremu, przy wsparciu ZSRR, odwiecznie polski Dolny Śląsk wrócił do prawowitych właścicieli. Poprzedni, niemieccy zarządcy regionu stanowili jednak ciągle,

ślarskiego, żeglarskiego, sportów wolnych, tenisowego, pingpongowego, łuczniczego, kolarskiego, ciężkoatletycznego, gimnastycznego”. Zarządzenie informowało, iż sprzęt sportowy należy przynosić bezpośrednio do jedenastu szkół powszechnych: „przy ul. Michała, na Zęplin, w Karłowicach Aleja Korso 61/64, przy ul. Kościuszki 84, w Leśnicy przy ul. Bergiusza 8, w Swojec, ul. Rewaler 2, w Kowale, ul. Hölmann 18, przy ul. Schön, przy ul. Brockauer 12/14, w Rosenthal przy ul. Pohlmannowitzer oraz w Osobowicach przy ul. Protscher, Oswitz”. Pełnomocnik zapowiedział, iż po 15 listopada 1945 r. niezdany sprzęt sportowy ulegnie konfiskacie, a „przetrzymujący podlegać będzie karze”, Drukarnia „Pionier” we Wrocławiu, format A3, zachowane w 2 egz. w zbiorach Gabinetu Śląsko-Łużyckiego Biblioteki Uniwersyteckiej we Wrocławiu.

²²⁴ Kwestie doznanych krzywd, planowej eksterminacji obywateli II Rzeczypospolitej w kontekście odpowiedzialności karnej poszczególnych zbrodniarzy wojennych nie zostały odnalezione wśród przebadanych zbiorów. W kolekcji Gabinetu Śląsko-Łużyckiego zachowano afisz sygnowany przez Towarzystwo Uniwersytetu Robotniczego z 24 lutego 1946 r. zapowiadający „Pierwszy Poranek Filmowy”, w czasie którego miał być prezentowany film pt. *Norymberga* „nagrany w czasie procesu zbrodniarzy hitlerowskich”. Druk powiadał ponadto, iż „Dochód przeznaczony na cele kulturalno-oświatowe” (bilety kosztowały 10 zł); druk: Zakłady Graficzne WK PPS we Wrocławiu, format A3, zachowany w 2 egzemplarzach. W biuletynach PZPR odnalezionych w Dziale DŻS BZ-NiO informowano o nazwiskach i randze oficerów hitlerowskich tworzących „nowy Wehrmacht”, m.in. gen. Alberta Kuntzena, ppłk. Helmutha von Grolmana, *XX Zjazd KPZR w oczach Zachodu*, „Biuletyn PZPR Komitet Wojewódzki we Wrocławiu Wydział Propagandy i Agitacji”, nr 2, część II.

²²⁵ M. Nowak, *Wszyscy byliśmy sobie bliscy*, wspomnienia z marca 1987 r., pioniera Wrocławia, członka Komitetu Wojewódzkiego PPR, radnego Wojewódzkiej Rady Narodowej we Wrocławiu, mps przechowywany w Dziale DŻS BZ-NiO.

realne zagrożenie, przy czym nie poruszano w drukach problemów prawnych regulacji granicy na Odrze i Nysie. Formalne kwestie zgody, akceptacji przez Niemców nowego porządku nie zostały nigdy omówione w zachowanych źródłach. Wykorzystując poczucie niepewności i tymczasowości, wzywano i agitowano społeczność napływową do udziału w określonych działaniach, sprowadzających się głównie do masowej obecności w wyznaczonych na ulotkach, komunikatach, apelach oraz ogłoszeniach miejscach. Sprawa niemieckich roszczeń do Ziemi Zachodnich i Północnych poruszana była rokrocznie przy okazji majowego święta robotniczego. Na przykład w propagandówce wydanej przed pierwszym obchodzonym na Ziemiach Odzyskanych świętem pracy legnicki Komitet Organizacyjny Wszystkich Stronnictw zwrócił się do „Obywateli miasta” z następującym apelem:

w tym dniu w obliczu Niemców, w obliczu całej zagranicznej i rodzimej reakcji — pokażemy swą jednolitość, zwartość, swoją jedną wolę [...] o 8 g. wszyscy zbierają się na swoich miejscach pracy i w kolumnach czwórkowych przybywają na pl. Słowiański [...]. Po wiecu formują pochód i idą przez miasto.

W maju roku 1947 obywatele Wrocławia przekonywano:

Dzień ten szczególnie znaczenie przybiera w chwili obecnej na Ziemiach Odzyskanych. W chwili gdy międzynarodowa reakcja znów czyni próby by podnieść Niemcy i podważyć naszą rację stanu, jedyną odpowiedzią na te reakcyjno-faszystowskie zakusy będzie nasza spistość.

Po roku 1949, kiedy powstała kontrolowana przez Związek Radziecki Niemiecka Republika Demokratyczna oraz utworzona z okupacyjnych stref amerykańskiej, brytyjskiej i francuskiej Republika Federalna Niemiec, za spadkobierców hitlerowskiej spuścizny i ideologii jednoznacznie uznano społeczność RFN. Niemcy Federalni byli często opisywani w publikacjach efemerycznych jako społeczność wrogo i roszczeniowo nastawiona do ówczesnego porządku geopolitycznego.

1.2.3. Społeczność rosyjska

22.I.1945, poniedziałek

Zabrali już wszystkie konie, krowę, dwie świnie, sporo kur i jaj. Piją, zwłaszcza oficerowie, bardzo dużo wódki, którą sobie każą dawać szklankami [...]. Są pośepni, nieuprzejmi, nie ma w nich nic z ducha oswoobodzicieli²²⁶.

Wśród druków zgromadzonych w Gabinetie Śląsko-Łużyckim odnaleziono 6 dokumentów wytworzonych w dwóch wersjach językowych — polskiej i rosyjskiej. Stanowią one unikatowe źródła wiadomości na temat dolnośląskiej kultury i jej wyspecjalizowanych dziedzin — teatru, literatury, muzyki, filmu oraz tańca — rozwijanych na Dolnym Śląsku w latach 1945–1956 przez obywateli Związku Radzieckiego. Wydawnictw efemerycznych edytowanych wyłącznie po rosyjsku nie odnaleziono w żadnym z przebadanych zasobów. Stosunkowo niewielki ze-

²²⁶ M. Dąbrowska, *op. cit.*, s. 42.

spół publikacji edytowanych po polsku i rosyjsku, rozszerzony o kolejne, pochodzące z kolekcji innych bibliotek i archiwów, 22 druki ulotne i okolicznościowe produkowane wyłącznie po polsku jako zapowiedzi przedsięwzięć kulturalnych, wskazuje aktywność na Dolnym Śląsku wcielonych w szeregi Armii Czerwonej, od lutego 1946 roku Armii Radzieckiej, aktorów, muzyków, solistów, wokalistów, tancerzy, reżyserów, scenografów *etc.*²²⁷ Gabinet Śląsko-Łużycki posiada największą liczbę edytowanych we Wrocławiu wydawnictw — przede wszystkim afiszy, drukowanych w ich formie ogłoszeń, programów i repertuarów oraz zaproszeń — unikatowych źródeł przydatnych do różnokierunkowych refleksji kulturoznawczych. Dodać należy, iż w zbiorach przebadanych bibliotek odnaleziono większą liczbę źródeł efemerycznych publikowanych w latach 1945–1956 i kierowanych do obywateli Związku Sowieckiego lub przez nich wytwarzanych niż w zasobie określonym jako „Zbiór afiszy i plakatów” przechowywanym w Archiwum Państwowym we Wrocławiu oraz jego legnickim oddziale.

Zgromadzone fakty wydawniczo-czytelnicze wytwarzane w językach polskim i rosyjskim rzucają światło na kierowaną do społeczności polskiej ofertę teatralną, literacką, muzyczną, baletową oraz filmową pochodzącą bezpośrednio od przebywających w województwie wrocławskim obywateli Związku Sowieckiego. Stanowią oryginalne, być może po wycofaniu z Polski Armii Radzieckiej jedyne zachowane dowody kultury ówczesnego czasu i miejsca, które stało się terytorium wspólnym dla przedstawicieli różnych kultur i tradycji. Są to przede wszystkim dokumenty ulotne i okolicznościowe z kolekcji Biblioteki Uniwersyteckiej przydatne do analizy różnorodnych działań kulturalnych, podejmowanych w regionie przez Rosjan, Ukraińców, Białorusinów, Litwinów oraz innych, nigdy nieokreślanych odrębnie narodowości tworzących ZSRR, przybywających do województwa wrocławskiego wraz ze zbrojnym ramieniem sowieckiego imperium.

²²⁷ Do 17 grudnia 1956 r. określany jako „czasowy” pobyt sił zbrojnych ZSRR w Polsce nie był uregulowany żadnymi umowami. Jedyne porozumienie z 26 lipca 1944 r. podpisane zostało przez przewodniczącego PKWN E. Osóbkę-Morawskiego oraz ludowego komisarza spraw zagranicznych ZSRR W. Mołotowa o stosunkach między naczelnym dowództwem ZSRR a polską administracją. Art. 1. umowy głosił: „W strefie działań wojennych na terytorium Polski po wkroczeniu wojsk radzieckich władza najwyższa i odpowiedzialność we wszystkich sprawach dotyczących prowadzenia wojny, w okresie czasu niezbędnego dla przeprowadzenia operacji wojennych, koncentrują się w ręku wodza naczelnego wojsk radzieckich”, zgodnie z art. 6: „Z chwilą, gdy jakkolwiek część wyzwolonego terytorium Polski przestanie być strefą bezpośrednich operacji wojennych, Polski Komitet Wyzwolenia Narodowego obejmuje całkowite kierownictwo wszystkimi sprawami administracji cywilnej”. W umowie tej nie określono zasięgu kontrolowanej przez Rosjan strefy „bezpśrednich operacji wojennych” na terenie Polski. Następnie porozumienia pomiędzy PRL i ZSRR o statusie prawnym wojsk radzieckich stacjonowanych w Polsce podpisano dopiero w końcu 1956 r. — 18 listopada w Moskwie oraz 17 grudnia w Warszawie (Dz.U. RP 1957, Nr 29, poz. 127), M.L. Krogulski, *Okupacja w imię sojuszu. Armia Radziecka w Polsce 1956–1993*, Warszawa 2000, s. 18; *Dolny Śląsk. Monografia...*, s. 762.

Wśród rozpoznanych w Gabinetcie Śląsko-Lużyckim źródeł odnaleziono dwa afisze z 1946 roku, w których treści przedstawiono nazwiska artystów radzieckich²²⁸. Zachowane druki są interesujące także w związku z tym, iż w świadomości zasiedlających Dolny Śląsk, szczególnie przybyszów z terenów anektowanych w 1939 roku przez ZSRR, Armia Czerwona nie wywoływała skojarzeń z kulturą²²⁹. Zarówno w zbadanej kolekcji, jak i w zbiorach innych bibliotek i archiwów

²²⁸ Był to zespół Teatru Armii Czerwonej realizujący 6 stycznia 1946 r. we wrocławskim Teatrze Ludowym ukraińską operetkę w 3 aktach I. Kotlarewskiego *Natalka Poltawka*: aktorki — N. Babkina, B. Obidzinskij, N. Kulinczenko, N. Skripczenko, kierownik artystyczno-literacki: N. Arikajne, kierownik muzyczny: J. Popow, reżyser: T. Obidzinska, baletmistrz: N. Skripczenko, konferansjer: E. Karpow, Zakłady Graficzne WK PPS we Wrocławiu, format A2, afisz zachowany w 2 egz. w zbiorach Gabinetu Śląsko-Lużyckiego. Drugi afisz zapowiadał występ Niny Radnaji zorganizowany przez Społeczno-Obywatelską Ligę Kobiet 22 czerwca 1946 r., Druk „Czytelnik” Legnica, format A3, zachowany w 2 egz. w zbiorach Gabinetu Śląsko-Lużyckiego. Aktywność artystyczną N. Radnaji dokumentują zarówno afisze i zaproszenia, jak i spisane dla Działu Dokumentów Życia Społecznego BZNiO wspomnienia pioniera Bogusława Miłaszewskiego, który organizował te występy. Pierwszy referent literacki Wojewódzkiego Wydziału Kultury i Sztuki 14 października 1945 r. pisał: „[...] sensacje wzbudziły tańce egzotyczne Niny Radnaji. Imprezę musiałem powtórzyć 21 października [...]”. Pochodzące z Legnicy afisze i plakaty informują, iż primabalerina występowała również 7 kwietnia 1946 r. w lokalu „Moulin Rouge” i 22 czerwca 1946 r. w sali kina „Polonia” w czasie „Wesołej nocy tanecznej” zorganizowanej przez SO Ligę Kobiet w Legnicy. Afisz informujący o występie „znakomitej tancerki” ukazał się w nakładzie 100 egzemplarzy, celem przedsięwzięcia było zebranie funduszy na miejscowy sierociniec. Niestety, nie udało się odnaleźć innych informacji na temat N. Radnaji. W Archiwum Państwowym we Wrocławiu Oddział w Legnicy zachowało się bardzo niewiele dokumentów o kulturalnej działalności Armii Radzieckiej. Przeszukiwanie rosyjskich stron internetowych poświęconych tancerzom baletu nie przyniosło oczekiwanych rezultatów.

²²⁹ Stacjonowanie Armii Radzieckiej uznawano na Ziemiach Zachodnich za okupację zagrażającą próbom i wysiłkom zapewnienia względnej stabilizacji życia przesiedleńców, z których część doświadczyła represji pod sowiecką władzą na zaanektowanych przez ZSRR ziemiach II Rzeczypospolitej. Pobyt Armii Radzieckiej, która ostatecznie opuściła Dolny Śląsk dopiero w 1993 r., kojarzy się tu do dzisiaj z szabrem, awanturami, rabunkami i kradzieżami z użyciem broni, napadami na transporty repatriantów, zabieraniem osadnikom mienia i inwentarza żywego, zmuszaniem cywilów do pracy w zajętych przez Rosjan majątkach, dewastacją, demontażami zdobycznego mienia, morderstwami, wandalizmem, wypadkami drogowymi oraz pokazami siły militarnej. Szczególnie niebezpiecznie było w miejscach stacjonowania Armii Czerwonej oraz na trasach jej przegrupowań i przemarszów, np. w styczniu 1945 r. Rosjanie dokonali w Lubinie w ciągu kilku dni dziewięciu morderstw na Polakach, *Dolny Śląsk. Monografia...*, s. 632.

W regionie działało w sumie 57 komendantur, m.in. w Świdnicy, Wałbrzychu, Wrocławiu, które prócz działań wojennych i przemarszu wojska aprowizowały swoją armię i realizowały rozporządzenie nr 7590 Państwowego Komitetu Obrony ZSRR. Podpisanej w lutym 1945 r. przez Państwowy Komitet Obrony ZSRR uchwały nakazującej wojennym komendantom szybkie przekazywanie urzędów przedstawicielom polskiej administracji towarzyszyło rozporządzenie nr 7590 o stworzeniu Komitetu Specjalnego, którego zadaniem miało być „ustalenie i rejestracja podlegających wywozowi do ZSSR z terytorium Niemiec, a także z terytorium Polski urządzeń, szyn kolejowych, parowozów, wagonów, statków parowych oraz innych rodzajów środków transportu, surowców oraz gotowych produktów”. Sprawujący faktyczny nadzór nad wyzwolonymi terenami

nie odnaleziono druków efemerycznych wskazujących, jak wielki problem stanowiło dla mieszkańców województwa wrocławskiego, jego odbudowy i rozwoju stacjonowanie radzieckich komendantur wojennych przejmujących w wyzwolanych miejscowościach całość władzy nad wojskiem oraz ludnością cywilną. Osiedlającej się społeczności cyklicznie przypomniano i tłumaczono w treści druków o propagandowym i ideologicznym charakterze, iż obecność stacjonującego czasowo w regionie zbrojnego ramienia Związku Sowieckiego jest koniecznością wobec licznych zagrożeń zewnętrznych — wrogiego imperializmu utożsamianego w odezwach i apelach z hitlerowskimi Niemcami lub, w szerszym, kosmopolitycznym ujęciu, ze spadkobiercami ideologii faszystowskiej, za których uważano wszystkich przeciwników demokracji i ZSRR. Groźny był także wróg wewnętrzny — rodzima reakcja — opozycja, „która w tępej nienawiści do Państwa Demokratycznego” nie godziła się na odbudowę Polski w cieniu postępującego stalinizmu. W świetle druków ulotnych nieprzyjaciele, których krąg powiększał się, wspólnie tworzyli „międzynarodową klikę podpalaczy świata, która w imię swoich ciasnych interesów [usiłowała — A.F.-B.] naruszyć nasze historyczne i moralne prawa do Piastowskich granic na Odrze i Nysie!”²³⁰.

Publikacje niekonwencjonalne z opisywanej grupy przydatne są do badań i rekonstrukcji zjawisk tak zwanej kultury wysokiej, realizowanej w przestrzeni teatru i adresowanej do doświadczonych, przygotowanych odbiorców, jak również wydarzeń masowych, ludowych widowisk okolicznościowych, rozrywki i zabawy. Na podstawie faktów zarejestrowanych w przebadanych dokumentach analizować można szczegółowo rodzaje aktywności podejmowanej przez artystów radzieckich oraz, określaną różnego rodzaju okazjami i świętami zaszczipianymi celowo w powojennej Polsce, częstotliwość tych działań. Liczba produkowanych egzemplarzy, jak również cena biletów wstępu, może być pomocna do prób sza-

radzieccy komendanci wojenni traktowali Dolny Śląsk jak wojenny łup. Rosjanie przejęli w regionie 291 poniemieckich majątków rolnych o łącznej powierzchni 139 tys. ha oraz 35 tys. ha z przeznaczeniem na poligony, zajmowali najlepsze, najbardziej reprezentacyjne dzielnice miast, np. w Legnicy (ok. 30% budynków), Łądku Zdroju (zakłady przemysłowe oraz całą dzielnicę sanatoryjną) i najlepsze budynki koszarowe, np. we Wrocławiu, Świdnicy i Legnicy. Działaniami tymi uniemożliwiali lub poważnie opóźniali uruchamianie demontowanych, a następnie dewastowanych zakładów produkcyjnych na terenie całego województwa wrocławskiego. Próby interwencji ze strony administracji polskiej nie przynosiły rezultatów, dopiero w październiku 1946 r., po podpisaniu umowy o stworzeniu przedstawicielstwa między Ekonomicznym Komitetem Rady Ministrów i Dowództwem Północnej Grupy Wojsk Armii Radzieckiej, uregulowano m.in. sprawy użytkowania przez Armię Radziecką zakładów przemysłowych, majątków rolnych, leśnych i rybnych oraz opłat za wykorzystywanie usług komunalnych, M. Golon, *Północna Grupa Wojsk Armii Radzieckiej w Polsce w latach 1945–1956. Okupant w roli sojusznika*, „Czasy Nowożytnie” VI, 1999, s. 37–115; *Dolny Śląsk. Monografia...*, s. 710–714.

²³⁰ Afisz z 13 października 1945 r. Okręgowej Komisji Związków Zawodowych, druk: „Pionier” Zakłady Graficzne we Wrocławiu, format A2, zachowany w 2 egz. w zbiorach Gabinetu Śląsko-Lużyckiego Biblioteki Uniwersyteckiej we Wrocławiu.

cowania odbioru, recepcji zapowiadanych wydarzeń wśród dolnośląskiej publiczności. Zaskakujące wyniki daje badanie stopnia zaangażowania radzieckich twórców kultury w propagowanie kultury rosyjskiej wolnej od ideologii komunistycznej lub poprzedzającej szerzenie komunistycznej, sowieckiej, czy wreszcie stalinowskiej doktryny przez inne specjalnie tworzone do realizacji tego celu instytucje. Odnalezione w zbiorze Gabinetu Śląsko-Łużyckiego wydawnictwa niekonwencjonalne stanowią cenne dowody użyteczne do analiz sposobu pracy także polskich instytucji kultury oraz innych organizacji z Dolnego Śląska, które podejmowały współpracę ze stacjonującymi tu artystami z Armii Radzieckiej. Na tej podstawie określić można lokalne centra popularyzujące i rozwijające rosyjską/radziecką kulturę²³¹. Sprawą interesującą pozostaje fakt, iż wytwarzane po rosyjsku i polsku afisze teatralne oraz zaproszenia na koncerty dokumentujące rozwój powojennej dolnośląskiej kultury stanowią drugą, po administracyjnej, najstarszą chronologicznie i największą sumarycznie grupę publikacji niekonwencjonalnych zachowanych w dolnośląskich bibliotekach i archiwach. Dowodzi to prawdziwości twierdzenia, iż „po latach smutnych przeżyć ludzie chcieli się bawić i śmiać”²³². Potrzeby takie mieli również żołnierze Armii Radzieckiej, którzy pozostając w czynnej służbie, z dala od własnych ojczyzn, nie prowadzili już bezpośrednich działań wojennych²³³. Prócz dominującej grupy radzieckiego wojska przeanalizowane druki ulotne i okolicznościowe wskazują istnienie drugiej, zdecydowanie mniejszej społeczności, liczącej około 4 tysięcy obywateli ZSRR, którzy w wyniku różnych okoliczności pozostali na Dolnym Śląsku, podjęli starania o uzyskanie polskiego obywatelstwa lub, w nielicznych przypadkach, wrócili do Związku Radzieckiego.

Widziany przez pryzmat publikacji niekonwencjonalnych udział Rosjan w regionalnych przedsięwzięciach kulturalnych wskazuje, iż w początkowym etapie zasiedlania Okręgu Administracyjnego II brakowało tu osób rozwijających kulturę i sztukę. Stąd, być może w zastępstwie lub w ramach uzupełnienia oferty kulturalnej zainicjowanej przez Teatr Stary z Krakowa, który w świetle zachowanych afiszy zainicjował życie teatralne polskiego Wrocławia, korzystano z obecności artystów radzieckich. Przeprowadzone badania wskazują, iż anonosowane drukami ulotnymi i okolicznościowymi wytworzonymi w polskiej oraz rosyjskiej wer-

²³¹ Przechowywane w zbiorach bibliotecznych wydawnictwa druki ulotne dotyczące dolnośląskiej gospodarki dokumentują bezpośrednio istnienie komendantur wojennych we Wrocławiu oraz Legnicy, gdzie w maju 1945 r. utworzono sztab główny Północnej Grupy Wojsk Armii Radzieckiej (PGWAR) dowodzonej przez Marszałka ZSRR Konstantego Rokossowskiego (1896–1968). W miejsce zlikwidowanych komendantur wojennych w dolnośląskich miejscowościach lokowano radzieckie garnizony — w Brzegu Dolnym, Oleśnicy, Szprotawie, Świdnicy, Świebodzicach, Wałbrzychu, Wrocławiu i Żaganiu, M. Golon, *op. cit.*, s. 37–115.

²³² *Dolny Śląsk. Monografia...*, s. 670.

²³³ Według J. Tyszkiewicza w społeczności tej przeważały kobiety i dzieci, *Północna Grupa Wojsk Armii Radzieckiej na Dolnym Śląsku w latach 1945–1956*, [w:] *Dolny Śląsk. Monografia...*, s. 692.

sji językowej występy radzieckich artystów poprzedził „Wielki Koncert Muzyki Rosyjskiej”, który odbył się 28 października 1945 roku w Teatrze Miejskim we Wrocławiu. Opublikowany po polsku afisz z zapowiedzą wydarzenia jest najstarszym z odnalezionych w przebadanych zbiorach drukiem dokumentującym publiczną, powojenną prezentację rosyjskiej kultury na Dolnym Śląsku²³⁴. Druki ulotne i okolicznościowe nie zawierają wiadomości na temat zamysłu twórców wydarzeń teatralnych inicjujących lub zapowiadających występy Rosjan, dokumentują jednak rozgrywaną wówczas kampanię informacyjno-propagandową realizującą konkretne cele polityczno-ideologiczne. W przedsięwzięciu tym spuścizna narodowa obecna lub transferowana na Ziemię Odzyskane była niezbędna do „rozszerzenia polskiej kultury. [...] oczyszczenia jej z wszelkich pozostałości hitleryzmu i niewoli”²³⁵. Dorobek poprzednich pokoleń potwierdzający tożsamość narodową Polaków, wśród których Dolnoślązacy pozbawieni kulturowego dziedzictwa materialnego szczególnie cenili jego wymiar duchowy, mógł okazać się niebezpieczny i sprzeczny z coraz intensywniej propagowaną doktryną komunizmu poprzedzającą stalinizm. W świetle przebadanych programów teatralnych wydaje się jednak, iż w latach 1945–1947 było jeszcze miejsce na prezentowanie i przybliżanie tradycji i wartości artystycznych, rodzimych narodowych oraz rosyjskich, bez powłoki propagandowo-ideologicznej. Dodać należy, że zachowane programy wskazują, iż aktorzy radzieccy najczęściej odgrywali w ojczystym języku utwory XIX-wiecznych rosyjskich pisarzy — Nikołaja Gogola (1809–1852) i Aleksandra N. Ostrowskiego (1823–1886).

W świetle przebadanych afiszy radzieccy artyści, którzy po wyzwoleniu występowali na dolnośląskich scenach, na przykład w Teatrze Miejskim we Wrocławiu, byli związani z legnickim Teatrem Dramatycznym Domu Oficera Armii Czerwonej/Północnej Grupy Wojsk Armii Radzieckiej (PGWAR). Oprócz działa-

²³⁴ Z towarzyszeniem orkiestry dyrygowanej przez twórcę pierwszej polskiej orkiestry symfonicznej we Wrocławiu Stefana Syryłłę (1907–1954) wystąpił wówczas polski skrzypek Alfred Szenker, który miał zaprezentować utwory kompozytorów rosyjskich.: A. Borodina, *Szkie ze stepów Azji Środkowej*, P. Czajkowskiego: *Koncert skrzypcowy D-dur i Kaprys włoski*, M. Glinki: *Uwerturę hiszpańską* i A. Głazunowa: *Walc koncertowy*. „Wielki Koncert Muzyki Rosyjskiej”, przygotowany przez Polaków, stanowił prawdopodobnie rodzaj sondażu, rozpoznania zainteresowania publiczności rosyjską kulturą lub występami przebywających tu Rosjan, związanych i kojarzonych powszechnie z Armią Radziecką. Większość przesiedleńców asocjacji tej nie łączyła z kulturą, co więcej, ówczesne intensywne zabiegi propagandowe uzasadniające polskość Dolnego Śląska eksponowały wyłącznie kulturę polską. Dokumentuje to liczny zbiór afiszy zapowiadających m.in. spektakle polskiej klasyki, recitale oraz cykle koncertów muzyki polskiej. Stąd występ A. Szenkera może wzbudzać podejrzenia, co do intencji pomysłodawców „Wielkiego Koncertu Muzyki Rosyjskiej”, choć wybranego, kierowanego do melomanów, repertuaru, głównie XIX-wiecznych kompozytorów, nie należy łączyć z zabiegami propagandowymi.

²³⁵ Ogłoszenie o zapisach do Sekcji Kobiet PPS, druk: „Pionier” Zakłady Graficzne we Wrocławiu, format A3, zachowane w 2 egz. w zbiorach Gabinetu Śląsko-Lużyckiego Biblioteki Uniwersytetu Wrocławskiego.

jących tu aktorów, reżyserów, scenografów, inscenizatorów i choreografów przed polską publicznością grały również reprezentacyjne zespoły orkiestry Armii Radzieckiej, 70-osobowy Radziecki Zespół Pieśni i Tańca, śpiewał chór wojskowy, tańczyli soliści baletu. W życiu kulturalnym regionu dolnośląskiego brali również udział niezaangażowani artystycznie, szeregowi „żołnierze Armii Czerwonej”, jak anonsowano ich w treści wielu druków ulotnych i okolicznościowych publikowanych w latach 1946–1948, czyli już po zmianie nazwy radzieckich sił zbrojnych. Zgodnie z danymi pochodzącymi z druków pierwszą uroczystą akademię z udziałem artystów radzieckich zorganizowało 7 listopada 1945 roku, bardzo aktywne na polu popularyzowania radzieckiej kultury, wrocławskie Towarzystwo Przyjaźni Polsko-Radzieckiej. W treści przygotowanego w języku polskim i rosyjskim afisza, wywieszono w mieście 4 listopada, podkreślono, iż uroczystość odbędzie się z okazji Święta Narodowego Socjalistycznych Republik Rad²³⁶. Podane analizie kolejne publikacje niekonwencjonalne wskazują, iż artyści związani z Armią Radziecką uświetniali wiele imprez okolicznościowych i rocznicowych organizowanych właściwie we wszystkich miastach Dolnego Śląska, z największą częstotliwością odwiedzali Wrocław oraz traktowaną jak „mała Moskwa” Legnicę. Zachowane dokumenty pozwalają szczegółowo określić tę aktywność, opisują także interesujące detale, które zmieniały planowane przedsięwzięcia. Jako przykład można tu podać plakat Komitetu Obchodu 2. Rocznicy Wyzwolenia Legnicy zawiadamiający „organizacje społeczne oraz ogół Obywateli” o odwołaniu „z powodu silnego mrozu” zapowiadanej na niedzielę 9 lutego 1947 roku defilady Wojska Polskiego. Organizatorzy nie zrezygnowali wówczas z uroczystej mszy świętej, która odbyła się w Kościele św. św. Piotra i Pawła i poprzedzała jubileuszową akademię z „udziałem artystów rosyjskich”²³⁷. Licznie reprezentowane w zbiorze Gabinetu Śląsko-Lużyckiego legnickie druki ulotne, z racji obecności tu sztabu głównego PGWAR, dokumentują częste angażowanie radzieckich artystów do przedsięwzięć komercyjnych oraz, jak wskazuje przykład baleriny N. Radnaji, także występów charytatywnych. Ostatnie były bardzo chętnie wspierane również przez rodzimych twórców, którzy koncentrowali swoją uwagę przede wszystkim na stolicy Dolnego Śląska oraz znanych miejscowościach uzdrowiskowych, nie dając legniczansom wyboru. W świetle zachowanych teatraliów — przede wszystkim afiszy oraz zaproszeń — Teatr Dramatyczny Domu Oficera PGWAR był w latach 1945–1956 i w okresie późniejszym jedyną stałą legnicką sceną²³⁸.

²³⁶ Afisz wydrukowały „Pionier” Zakłady Graficzne we Wrocławiu, datowany 4 kwietnia 1945 r., format A2, zachowany w 4 egz. w zbiorach Gabinetu Śląsko-Lużyckiego Biblioteki Uniwersytetu Wrocławskiego.

²³⁷ Plakat ze zbiorów Gabinetu Śląsko-Lużyckiego Biblioteki Uniwersytetu Wrocławskiego, Druk: „Czytelnik” Legnica Pl. Mariacki 3, format: A1, zachowany w 2 egz.

²³⁸ W latach 1945–1956 artyści PGWAR wystawiali tu m.in. sztuki autorów rosyjskich, jak np. wspomnianą już *Spóźnioną miłość* oraz klasykę, m.in. *Romea i Julię* (sierpień 1946 r.). Afisze i zaproszenia ze zbiorów Archiwum Państwowego we Wrocławiu Oddział w Legnicy, Druk: „Czy-

Soliści radzieccy oraz zespoły artystyczne zapraszano do przedsięwzięć kulturalnych przygotowywanych przez różne organizacje, stowarzyszenia i partie polityczne szczególnie przed rokiem 1948. Korzystał z takiej możliwości również Miejski Komitet PPS w Legnicy, który między innymi 4 maja 1947 roku urządził w sali kina „Polonia” z okazji 2. rocznicy istnienia w mieście „Wielki Koncert Muzyki, Pieśni i Tańca”. Głównym wykonawcą kompozycji G. Verdiego, G. Bizeta, P. Czajkowskiego, A. Dworzaka, J. Straussa oraz tańców i pieśni był przebywający wówczas w Legnicy „zespół artystów moskiewskich”. W świetle danych pochodzących z treści druków niekonwencjonalnych we Wrocławiu widowiska z udziałem artystów radzieckich odbywały się najczęściej z inicjatywy TPPR lub współdziałających z towarzystwem innych organizacji, jak na przykład Komisji Okręgowej Związków Zawodowych. Występujących gościł głównie Teatr Miejski, w którym odbywały się otwarte dla wszystkich koncerty popularne oraz uroczyste akademie, z okazji rocznic między innymi bitwy pod Lenino (13 października 1945 roku), Święta Narodowego Związku Socjalistycznych Republik Rad (7 listopada 1945 roku) oraz zjazdów wojewódzkich TPPR (na przykład 28 kwietnia 1946 roku)²³⁹.

Publikacje ulotne i okolicznościowe wyraźnie wskazują, iż w okresie 1946/1947 kulturalna aktywność zespołów związanych z Teatrem Dramatycznym Domu Oficera PGWAR zaczęła skupiać się na siedzibie sztabu głównego. Przyczyna odejścia od szerszej teatralnej działalności, niestety, nie została zarejestrowana w treści wydawnictw niekonwencjonalnych, z racji zaś zależności od wojskowych czynników obcego państwa pozostaje w strefie przypuszczeń. Jeden z powodów mogła stanowić obecność obywateli ZSRR w Legnicy oraz konieczność zaspokajania potrzeb kulturalnych tej dużej, coraz bardziej izolowanej społeczności, czego nieliczne ślady zachowano w kolekcji Gabinetu Śląsko-Łużyckiego²⁴⁰. Możli-

telnik” Legnica pl. Mariacki 3. Obecny Teatr Dramatyczny w Legnicy został uroczystie otwarty 27 listopada 1977 r. premierą *Lata w Nohant* J. Iwaszkiewicza, pierwszym dyrektorem placówki był Janusz Sykutera (1931–1997), związany wcześniej m.in. z Teatrem Starym w Krakowie.

²³⁹ Plakaty ze zbiorów Gabinetu Śląsko-Łużyckiego, Druk: „Pionier” Zakłady Graficzne we Wrocławiu, format: A1, zachowany w 4 egz.; „Pionier” Zakłady Graficzne we Wrocławiu, format: A1, zachowany w 4 egz.; Drukarnia „Wiedzy” Nr 2, Wrocław, ul. Wierzbowa 30. 782, format A0, zachowany w 6 egz.

²⁴⁰ Dowodem sowieckiego zwierzchnictwa nad regionalną administracją polską oraz oznaką braku dyscypliny wśród żołnierzy PGWAR jest pochodzące z 24 grudnia 1945 r., wydane przez Zakłady Graficzne WK PPS we Wrocławiu niewielkie ogłoszenie (format A4), podpisane przez Pełnomocnika Rządu Rzeczypospolitej Polskiej na m. Wrocław, informujące wszystkich właścicieli mieszkań, iż „na zarządzenie Centralnej Komendy Wojskowej Armii Czerwonej we Wrocławiu — żołnierzom i oficerom Armii Czerwonej nie wolno zamawiać prywatnych kwater bez zezwolenia Komendy Miasta”. O wypadku pojawienia się żołnierzy sowieckich żądających kwatery należało natychmiast zawiadomić Komendę Miasta Armii Czerwonej ulokowanej przy ul. Piastów (ogłoszenie podało niemiecką nazwę ulicy Memland). Polakom, którzy nie dopełnili obowiązku zameldowania już wynajmujących prywatne pokoje czerwoarmistów, albo tym, którzy w przyszłości mieli

we, że zawężenie przedsięwzięć teatralnych należy łączyć z działalnością generała Andrieja Żdanowa (1896–1948), który od 1946 roku bezpośrednio nadzorował represyjną politykę wobec twórców, intensywnie ideologizując kulturę w Związku Radzieckim, co nie pozostawało bez echa w krajach podporządkowanych²⁴¹. Powód ograniczenia oferty teatralnej przez Teatr Dramatyczny Domu Oficera mógł się też wiązać z opuszczeniem Legnicy przez dowódcę PGWAR Konstantego Rokossowskiego, który w listopadzie 1949 roku objął w Warszawie stanowisko Ministra Obrony Narodowej Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej. Przyczyną mógł być również wybuch wojny koreańskiej (1950–1953) oraz mobilizowanie radzieckich żołnierzy do podstawowych zadań militarnych. Nie można także wykluczyć nikłego zainteresowania granymi po rosyjsku spektaklami teatralnymi lub niechęci publiczności do tych przedsięwzięć. Od strony bibliotekarskiej praktyki wydaje się niezbyt prawdopodobne, by przyczyna tkwiła w zaniechaniu około roku 1947 gromadzenia śladów opisywanej działalności. Wystarczający argument stanowi tu fakt obecności w zbiorach bibliotecznych wydawnictw, które dokumentują w latach 1948–1956 kontynuację udziału, przede wszystkim muzyków PGWAR w masowych imprezach okolicznościowych, na przykład pochodach między innymi we Wrocławiu, Legnicy, Świdnicy i Oławie, gdzie działał Zespół Pieśni i Tańca Lotniczej Jednostki Radzieckiej. Zarówno instrumentalści, jak i soliści zasilający PGWAR brali również udział w masowo i podniosłe obchodzonej w województwie wrocławskim w 1958 roku 40. rocznicy powstania Armii Czerwonej²⁴².

zataić informacje o żądaniu lokum, groziła kara zgodna z ówczesnie obowiązującymi przepisami meldunkowymi (w świetle przepisów dekretu z 16. listopada 1945 r. o podwyższeniu grzywnien, kar pieniężnych, kar porządkowych oraz nawiązek kara grzywny mogła ona wynieść do 30 000 zł lub do 6 tygodni aresztu bądź łącznie obie kary [Dz.U. RP Nr 55, poz. 312]). Sporządzone w języku polskim ogłoszenie, zachowane w 2 egz., ukazuje mechanizm kontroli wydawanych żołnierzom Armii Radzieckiej zezwoleń na zamieszkanie poza terenami koszar. Przyczyny weryfikacji mogła stanowić potrzeba uporządkowania lub uaktualnienia informacji w Centralnej Komendzie Wojskowej PGWAR albo konieczność zapanowania nad krążącymi po nocach radzieckimi maruderami, tzw. trofiejszczikami. Ogłoszenie wskazuje, iż dowódcy sowieccy słowami Pełnomocnika Rządu RP S. Piaskowskiego nakazywali polskim obywatelom zawiadamiać o poczynaniach podwładnych oraz komunikować to bezpośrednio w radzieckiej komendzie. Sankcje grożące polskiej ludności cywilnej nie stosującej się do treści ogłoszenia, mocą art. 7 porozumienia E. Osóbki-Morawskiego z W. Mołotowem z z 26 lipca 1944 r., były zgodne z polskim prawem.

²⁴¹ A. Żdanow był obecny w 1947 r. w Szklarskiej Porębie w czasie narady partii komunistycznych zakończonej utworzeniem Biura Informacyjnego Partii Komunistycznych i Robotniczych, zwanego w skrócie Kominformem.

²⁴² Według zachowanej w zbiorach Biblioteki Ossolineum broszury TPPR program obchodów miał objąć następujące zadania: 1) pogłębianie bratniej przyjaźni polsko-radzieckiej przez uwydatnianie udziału Armii Radzieckiej w wyzwoleniu i odzyskaniu niepodległości oraz przyłączeniu do Polski Ziemi Zachodnich; 2) popularyzowanie polsko-radzieckiego braterstwa broni, które zapoczątkowane w wojnie z hitleryzmem rozwijało się i umacniało, zobrazowanie pomocy Armii Radzieckiej w powstaniu LWP i wspólnych walk o wyzwolenie Polski; 3) Armia Radziecka była tą siłą, która w sposób decydujący zaważyła na rozbiciu Niemiec hitlerowskich i militarystki japońskiej;

Stacjonujące w regionie, sowieckie garnizony nie podlegały polskiej jurysdykcji, więc nie objął ich obowiązek ewidencji ani spis powszechny²⁴³. Stąd w analizowanych kolekcjach nie odnaleziono druków niekonwencjonalnych zawierających jakiegokolwiek informacje na temat rejestracji żołnierzy Armii Czer-

4) wykazanie potęgi Armii Radzieckiej i roli, jaką odegrała w zabezpieczeniu pokoju światowego w paraliżowaniu zakusów zbrojnej interwencji niektórych mocarstw imperialistycznych w walce z ruchem narodowo-wyzwoleńczym — Syria, Kanał Sueski, itd.; 5) zobrazowanie roli Armii Radzieckiej w Układzie Warszawskim w ugruntowaniu granic na Odrze i Nysie; 6) popularyzowanie osiągnięć radzieckich w dziedzinie produkcji nowoczesnego uzbrojenia. W programie finałowych uroczystości przewidziano: 1) spotkanie wrocławian z Bohaterami ZSRR — płk. Siemionowem i ppłk. Gołymbijewskim w klubie TPPR (plac Teatralny 4); 2) wieczorek taneczny z radzieckimi gośćmi i ich rodzinami; 3) spotkanie młodzieży robotniczej z zakładu Przemysłu Odzieżowego im. 1 Maja z komsomolcami radzieckimi w Klubie Garnizonowym Jednostki Radzieckiej; spotkania młodzieży szkolnej z uczestnikami walk o wyzwolenie miasta: oficerami WP i Jednostki AR; przed mauzoleum cmentarza radzieckiego na Krzykach warta honorowa WP i AR; wieńce, znicze i warta honorowa przy obelisku na pl. Kościuszki; koncert zespołu pieśni i tańca z lotniczej jednostki radzieckiej w Oławie w technikum przy ul. Dawida; spotkania załóg robotniczych z AR; koncert w radiu, na który zostali zaproszeni towarzysze radzieccy; w jednostkach radzieckich odczyty na temat: „Osiągnięcia Polski Ludowej”. Wśród wydawnictw Zarządu Głównego TPPR oferowano: fotogazety, zestawy zdjęć, fotoprzezroczca, audycje magnetofonowe pt. „Piosenki Armii Radzieckiej”, „Pieśni rewolucyjne”, „40-lecie Armii Radzieckiej”, krótkie pogadanki dla radiowęzłów i materiały na akademie, w klubie TPPR filmy, wystawki, wieczory poezji; *Program obchodów 40. rocznicy powstania Armii Czerwonej*, 1958 r., ze zbiorów DDŻS BZNiO.

²⁴³ Oszacowanie liczby żołnierzy ZSRR stacjonujących w Polsce w latach 1945–1956 jest trudne lub niemożliwe. Próby takie podejmowało wielu historyków polskich, jak J. Tyszkiewicz, M. Krogulski, autor m.in. książki *Okupacja w imię sojuszu. Armia Radziecka w Polsce 1944–1956*, Warszawa 2000; K. Rokicki i S. Stępień, redaktorzy opracowania *W objęciach Wielkiego Brata. Sowietci w Polsce 1944–1993*, Warszawa 2009, oraz badacze M. Golon, W. Kondusza, P. Piotrowski, K. Szważyk i in.; po II wojnie światowej próby rozpoznania stanu liczebnego PGWAR czynił m.in. Arthur Bliss-Lane (1894–1956), ambasador USA w Polsce, opisując okupację Dolnego Śląska — „[...] Jest zrozumiałe, że Stalin może potrzebować dwóch linii komunikacyjnych pomiędzy samą Rosją a sowiecką strefą okupacyjną w Niemczech, ale jest zupełnie nieuzasadnione, aby tu musiały być sowieckie jednostki w każdej wiosce... a również w Szczecinie, Wrocławiu, Poznaniu i w południowej Polsce, gdzie największą władzą są Rosjanie [...]”. W opinii A. Bliss-Lane’a w Legnicy przebywało ok. 300 tys. żołnierzy Armii Radzieckiej, we Wrocławiu ok. 100 tys. *Attaché* wojskowy Wielkiej Brytanii w Polsce w meldunku z 28 listopada 1945 r. szacował liczbę stacjonujących oddziałów radzieckich na co najmniej dwadzieścia kilka Dywizji, M. Krogulski, *Okupacja w imię...*, s. 26–27.

W świetle danych przedstawionych przez M. Golona W. Gomułka w listopadzie 1957 r. powiedział: „Myśmy początkowo myśleli, że na terytorium Polski stacjonuje więcej wojsk, a to co oni nam podają, i to co się okazuje, że tego wojska jest bardzo mało. Ja tu nie podaję cyfry, bo tu nie ma potrzeby podawać, ale poprzednio myśmy nie wiedzieli, teraz nam pokazano i rzeczywiście tych jednostek na terenach Polski jest bardzo mało. Jeżeli założyć, że przedstawione Gomułce dane mówią o liczbie podobnej do uzgodnionej w porozumieniu — 62–66 tys. żołnierzy, bez rodzin i pracowników cywilnych — to słowa Gomułki są zrozumiałe. Chruszczow miał bowiem w Moskwie w listopadzie 1956 r. powiedzieć Gomułce, że PGW składa się z 2 dywizji pancernych i 2 dywizji lotnictwa. WP liczyło wówczas ponad 300 tys. żołnierzy...”, M. Golon, *op. cit.*, s. 37–115.

wonej lub rzucających światło na tę sprawę²⁴⁴. W unikatowym zbiorze Gabinetu Śląsko-Łużyckiego Biblioteki Uniwersytetu Wrocławskiego przechowywane jest ogłoszenie sygnowane przez Pełnomocnika Mieszanej Komisji Polsko-Radzieckiej do Spraw Ewakuacji zawiadamiające przebywających na Dolnym Śląsku obywateli Związku Radzieckiego o możliwości powrotu do ojczyzny²⁴⁵. Dokumenty niekonwencjonalne z opisywanego zasobu wskazują, iż na Dolnym Śląsku tylko raz miała miejsce rejestracja przebywających tu cywilnych obywateli Związku Radzieckiego. Jedyne zachowane ogłoszenie o ewidencji rosyjskiej ludności cywilnej, która „przybyła na teren poszczególnych miast i gmin tutejszego [złotoryjskiego — A.F.-B.] powiatu w czasie okupacji jako wysiedleni z terenów ZSRR, bądź też zbiegła z transportów do Niemiec, lub też z niewoli” zostało wydane przez Wojewódzki Oddział Państwowego Urzędu Repatriacyjnego we Wrocławiu oraz podpisane przez Franciszka Herbuta, Pełnomocnika Rządu RP na Obwód Nr 31 — miasto Złotoryję. Autorzy druku komunikowali, iż do dnia 9 marca 1946 roku obywatele Związku Radzieckiego obecni w powiecie mają zgłosić się w Urzędach Gminnych i Zarządach Miejskich w celu

²⁴⁴ Umowa o statusie prawnym wojsk radzieckich czasowo stacjonowanych w Polsce podpisana dopiero 17 grudnia 1956 r. przez A. Rapackiego i M. Spychalskiego ze strony polskiej oraz D.T. Szepiłowa i G.K. Żukowa ze strony radzieckiej, ustaliła jedynie, iż „liczebność wojsk radzieckich czasowo stacjonowanych na terytorium PRL i tereny ich stacjonowania będą określone na podstawie oddzielnych porozumień między rządem PRL a rządem ZSRR” (Dz.U. RP 1958 Nr 32, poz. 143).

²⁴⁵ Ogłoszenie Wojewódzkiego Oddziału PUR we Wrocławiu datowane 6 lipca 1946 r. opisuje warunki, które musieli spełnić repatrianci określani w punkcie 1. dokumentu jako „Wszyscy Obywatele Polscy narodowości: rosyjskiej, ukraińskiej, białoruskiej, rusińskiej i litewskiej stale zamieszkałi na terytorium Polski, a którzy życzą sobie repatriować się z terytorium Polski na terytorium Z.S.R.R.” W świetle ogłoszenia osoby chętne do wyjazdu musiały do 15 lipca 1946 r. złożyć odpowiednie dokumenty do siedziby Pełnomocnika Polsko-Sowieckiej Komisji Mieszanej we Wrocławiu, mieszczącej się przy ul. B. Krzywoustego. Powracającym do ZSRR przysługiwało prawo wywozu mienia ruchomego określonego wagowo — „obywatele zamieszkałi na wsi ruchomości do 2 ton, zaś obywatele zamieszkałi w mieście do 1 tony”. Własność w identycznej ilości mogli zabrać z sobą Polacy opuszczający ZSRR, przesiedlani na Ziemię Odzyskaną. Badania przeprowadzone m.in. przez prof. J. Tyszkiewicza z Uniwersytetu Wrocławskiego wskazują, iż niewielu — zaledwie 182 obywatele ZSRR przebywających na Dolnym Śląsku skorzystało z możliwości ogłoszonych przez Pełnomocnika Mieszanej Komisji Polsko-Radzieckiej do Spraw Ewakuacji. Pozostali Rosjanie wtopili się w dolnośląską społeczność głównie dzięki zawierającym tu małżeństwom z Polakami, a ponadto być może ze względu na to, iż „Polska była dla ludzi zamieszkujących imperium — na przykład dla Ukraińców, Rosjan, Białorusinów — światem wolności „»nieodległej i niedosiężnej, nieomal marsjańskiej, otoczonej murem nie do pokonania, a tutejszej, z tego świata, a więc dostępnej«”, J. Tyszkiewicz, *Polityka władz wobec mniejszości narodowych*, [w:] *Dolny Śląsk. Monografia...*, s. 692; M. Janion, *Niesamowita Słowiańszczyzna. Fantazmaty literatury*, Kraków 2006, s. 232. Ogłoszenie ze zbiorów Gabinetu Śląsko-Łużyckiego Biblioteki Uniwersyteckiej we Wrocławiu, format A1, druk: Drukarnia „Wiedzy” Nr 2, Wrocław, ul. Wierzbowa 30, zachowane w 2 egz.

zarejestrowania. Osobom uchylającym się od opublikowanego nakazu groziło „protokolarne spisanie”²⁴⁶.

Analiza zachowanych materiałów niekonwencjonalnych z opisywanej grupy ukazuje wyraźnie dwa etapy aktywności obywateli ZSRR przebywających na Dolnym Śląsku. Pierwszy obejmował lata 1945–1949, kiedy oferta artystów Północnej Grupy Wojsk Armii Radzieckiej stanowiła jedną z możliwości uczestniczenia w lokalnym, często także regionalnym życiu kulturalnym. Drugi, jako wynik spadku napięcia politycznego oraz demokratyzacji życia, uaktywnił zwykłych ludzi — początkowo obywateli Ukraińskiej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej, którzy swoją działalnością wzbogacali dorobek kulturalny regionu. Badania druków odnoszących się do obywateli Związku Sowieckiego wskazują też okres zaniku, zawieszenia funkcjonowania w publicznych sferach życia. Nieobecność tę uwidacznia brak źródeł z lat 1950–1954/1955, który potwierdza czas stalinowskiej stagnacji doświadczonej również przez innych niż obywatele ZSRR cudzoziemców.

1.2.4. Włosi

Informacje o powstaniu oraz działalności Komitetu Włoskiego we Wrocławiu przekazują opracowane w języku polskim oraz włoskim *Wezwania do Włochów*. Zachowane w liczbie czterech egzemplarzy w Gabinetcie Śląsko-Lużyckim [1 egzemplarz przechowuje Archiwum Państwowe we Wrocławiu — A.F.-B.], zdobione konturem włoskiej flagi zawierającej w środku słowo *ITALIANI!* zawiadamiały przebywających na Dolnym Śląsku obywateli Italii, którzy chcieli wrócić do ojczyzny, o konieczności rejestracji w lokalu Komitetu przy Bock Strasse 5 (ul. Rozbrat). Jedyne znajdujący się w zbiorach bibliotecznych dowód obecności Włochów na Dolnym Śląsku w 1945 roku, niestety, nie zawierał w treści nazwisk członków lub przedstawicieli Komitetu Włoskiego²⁴⁷. Opisywany druk ulotny

²⁴⁶ Druk ze zbiorów Gabinetu Śląsko-Lużyckiego Biblioteki Uniwersyteckiej we Wrocławiu, format A2, druk: Drukarnia Państwowa w Złotoryi, zachowany w 1 egz.; w zbiorach bibliotecznych nie zachowały się lub nie zgromadzono wydawnictw informujących o kolejnej ewidencji ludności wynikającej z realizacji Zarządzenia Ministra Bezpieczeństwa Publicznego wydane w porozumieniu z Ministrami: Spraw Zagranicznych, Administracji Publicznej i Ziem Odzyskanych z 10 lipca 1947 r. o rejestracji cudzoziemców oraz przedłużeniu terminu ważności wiz, wydawaniu administracyjnych wiz pobytowych i zezwoleń na pobyt stały (M.P. z 1947 r. Nr 154, poz. 91). Spis ten dotyczył wszystkich obcokrajowców z wyłączeniem przebywających na Dolnym Śląsku Niemców. Kolejna ewidencja, z kwietnia 1951 r., również nie pozostawiła śladów w zbiorach bibliotecznych. Ewidencja z 1951 r. stanowiła konsekwencję pierwszego po wojnie spisu powszechnego.

²⁴⁷ Wobec rozproszenia miejsc przebywania obywateli Italii oraz braku możliwości masowej komunikacji autorzy *Wezwania do Włochów* apelowali do swoich pobratymców: „Jest koniecznym by wszyscy Włosi zawiadomili swych kolegów o powstaniu Komitetu”, *Wezwania do Włochów*, Komitet Włoski, 1945, format A4, zachowane 4 egz. w zbiorach Gabinetu Śląsko-Lużyckiego Biblioteki Uniwersytetu Wrocławskiego. W pracy *Dolny Śląsk. Monografia...*, M. Ruchniewicz wymienia wśród przebywających jeńców, więźniów i robotników przymusowych — Polaków, Fran-

nie posiada niestety danych o wydawcy ani nakładzie. Informacje te pozwoliłyby oszacować liczebność grona odbiorców. Pomimo niewielkich rozmiarów — 210 × 297 mm — dokument dowodzi braterstwa, chęci stworzenia wspólnoty, potrzeby łączności, kontaktu oraz spotkania ludzi tej samej narodowości. *Wezwwanie do Włochów* jest jednocześnie dowodem aktywności osób rzuconych przez wojnę w obce strony, miejsca tragicznych doświadczeń. Można domniemywać, iż wśród rodaków droga powrotna do ojczyzny przez zniszczoną Europę była bezpieczniejsza.

1.3. Intencje twórców kolekcji druków ulotnych i okolicznościowych

Opisana historia oraz stan zbiorów wydawnictw niekonwencjonalnych przechowywanych w Bibliotece Uniwersyteckiej wymaga uzupełnienia dotyczącego bardzo interesującego, a z bibliologicznego punktu widzenia zagadnienia podstawowego, choć dotychczas nieopracowanego — próby odtworzenia intencji profesora Antoniego Knota (1904–1982), twórcy i pomysłodawcy specjalizacji Gabinetu Śląskiego, oraz Zofii Gostomskiej (1899–1952), odpowiedzialnej za wprowadzenie w życie idei A. Knota. Obecnie trudno w arbitralny sposób określić przyczyny, które skłoniły pierwszego powojennego dyrektora Biblioteki Uniwersyteckiej we Wrocławiu do zainteresowania pracowników ówczesnego Gabinetu Śląskiego szczególnymi typami materiałów bibliotecznych — drukami ulotnymi i okolicznościowymi; z pewnością mogły być to doświadczenia pracy z materiałami archiwalnymi zdobyte przed wojną. Można uznać za pewnik, iż A. Knot zetknął się z archiwalią, w tym niekonwencjonalnymi, w bibliotece Polskiego

cuzów, Włochów, Holendrów i obywateli ZSRR, *ibidem*, s. 636, 641, 689–692. Sprawy obecności Włochów na Dolnym Śląsku nie porusza G. Thum. Opracowanie *Historia i kronika kopalni węgla kamiennego „Nowa Ruda”* informuje o pracujących w kopalni 230 Włochach internowanych na teren Dolnego Śląska po kapitulacji Włoch we wrześniu 1943 r. Mogli to być włoscy żołnierze kierowani po kapitulacji Włoch (8 września 1943 r.) do pracy w niemieckich kopalniach, *Historia i kronika kopalni węgla kamiennego „Nowa Ruda”*, oprac. B. Bandurski [et al.], Nowa Ruda 1989, s. 59; według publikacji *Dolny Śląsk 1945 — Dolny Śląsk 2005* przymusowych robotników włoskich zatrudniano w kopalniach węgla kamiennego i barytu w Boguszowie Gorcach oraz przy budowie tamtejszych dróg, *Dolny Śląsk 1945 — Dolny Śląsk 2005*, pod red. B. Cybulskiego, Wrocław 2006, s. 489; Obywatele Italii byli także więzieni w hitlerowskim KL Gross-Rosen i ponad 100 jego filiach, miejscach niewolniczej, morderczej pracy. Według danych pochodzących z Muzeum Gross-Rosen były to podobozы pracy Breslau I, Al Bunzlau II, AL Aslau, AL Dyhernfurth II oraz kompleks Riese (Olbrzym) w Górach Sowich, *Muzeum w Gross-Rosen w Rogoźnicy, Historia KL Gross-Rosen*, www.gross-rosen.pl/pol/showpage.php [dostęp: styczeń 2012]; duża grupa internowanych żołnierzy włoskich była przetrzymywana w jenieckim obozie na Łambinowicach na graniczącej z Dolnym Śląskiem Opolszczyźnie; na wrocławskim Cmentarzu Grabiszyńskim III znanym jako Cmentarz Żołnierzy Włoskich znajduje się 20 mogił internowanych i prawdopodobnie rozstrzelanych jeńców włoskich, symboliczny grób więźniów włoskich znajduje się także w Bolesławcu.

Muzeum Szkolnego we Lwowie, gdzie odbywał bibliotekarski staż (1925–1927). Później został zatrudniony na stanowisku archiwisty w archiwum Uniwersytetu Jana Kazimierza (1931–1936)²⁴⁸. Pod względem różnorodności zbiorów szczególnie interesujące wydaje się tu pierwsze miejsce pracy. Instytucja uruchomiona 3 maja 1907 roku dzięki staraniom rozlicznych stowarzyszeń, między innymi Towarzystwa Pedagogicznego we Lwowie, Towarzystwa Nauczycieli Szkół Wyższych, Rady Szkolnej Krajowej, gromadziła wszelkie pamiątki przydatne do badań historii szkolnictwa polskiego²⁴⁹. W świetle sprawozdań delegata Towarzystwa Polskiego Muzeum Szkolnego Józefa Czerneckiego placówka już w chwili uruchomienia przechowywała unikatowe zbiory „elementarzy różnych narodów”, „modele służące do uzmysławiania nauki”, podręczniki, zielniki, mapy, medale, pieczęcie, fotografie, obrazy, rękopisy oraz akta dokumentujące rozwój narodowej oświaty. Część eksponatów darowanych muzeum stanowiły na przykład protokoły, relacje, komunikaty i sprawozdania roczne burs, szkół, towarzystw zajmujących się wychowaniem, stowarzyszeń skupiających młodzież oraz programy nauk, niepublikowane wykłady szkolne i uniwersyteckie, a także „wizerunki i modele postępowych urzędzeń szkolnych”²⁵⁰. Warto przypomnieć, iż Polskie Muzeum Szkolne we Lwowie urządzało, wykorzystując doświadczenia i wskazówki Maxa Hübnera, kierownika funkcjonującego od 1891 roku Städtische Schulmuseum — Miejskiego Muzeum Szkolnego we Wrocławiu²⁵¹.

Już w momencie zawodowego debiutu główny organizator Biblioteki Uniwersyteckiej we Wrocławiu zetknął się więc z niekonwencjonalnymi materiałami bibliotecznymi, w tym pieczołowicie gromadzoną tak zwaną szarą literaturą oraz drukami ulotnymi²⁵². Profesor Knot kontynuował swoje zainteresowania bibliotekarskie także w latach 1941–1944, kiedy na stanowisku kustosa pracował w Archiwum Miejskim w okresie okupacji Lwowa. Miasto opuścił 17 stycznia 1945 roku i „jako repatriant wyjechał do Polski”²⁵³. Tutaj w Przeworsku organizował bibliotekę publiczną z księgozbiorem po reformie rolnej, następnie, w marcu 1945

²⁴⁸ Ankieta personalna wypełniona w 1955 r. przez A. Knota, Archiwum Uniwersytetu Wrocławskiego teczka Knot Antoni s. Jana, Dział Kadr RK-120/alf Kat. BE 50.

²⁴⁹ *Sprawozdanie Zarządu „Polskiego Muzeum Szkolnego”*, „Muzeum. Czasopismo Towarzystwa Nauczycieli Szkół Wyższych” 23, 1907, z. 1, s. 36.

²⁵⁰ *Sprawozdanie Zarządu „Polskiego...”, s. 41.*

²⁵¹ *Ibidem*, s. 37.

²⁵² Szara literatura (ang. *grey/gray literature*, czes. *šedá literatura*, fr. *littérature grise*, niem. *graue Literatur*, ros. *seraja/pasmurnaja literatura*, wł. *litteratura grigia*) to publikacje definiowane obecnie jako „niekontrolowane przez wydawnictwa komercyjne materiały drukowane lub opracowywane w formie elektronicznej przez wszystkie instytucje związane z rządem, nauką, biznesem oraz przemysłem”, wykształciły się z chronologicznie wcześniejszej grupy materiałów nietradycyjnych określanych w języku angielskim jako: *reports literature* — piśmiennictwo sprawozdawcze, *What is Grey Literature*, <http://www.greylit.org/about> [dostęp: marzec 2012].

²⁵³ Ankieta personalna wypełniona w 1955 r. przez A. Knota, teczka Knot Antoni s. Jana, Dział Kadr RK-120/alf Kat. BE 50.

roku, w Bibliotece Jagiellońskiej jako kierownik referatu zabezpieczał księgozbiory podworskie z terenu województw krakowskiego, rzeszowskiego i kieleckiego²⁵⁴.

Antoni Knot przybył do Wrocławia 9 maja 1945 roku samochodem Biblioteki Jagiellońskiej jako jeden z członków pierwszej grupy naukowo-kulturalnej. Pomimo niepewnej sytuacji geopolitycznej i świadomości braku możliwości powrotu na utracone Kresy Wschodnie miał zamiar organizować tu zaplecze źródeł informacji dla tworzonego ośrodka akademickiego. Zachowane źródła archiwalne, w tym dokumenty niekonwencjonalne, wskazują, iż był on niezwykle aktywnym członkiem społeczności przesiedlonych. Dział Dokumentów Życia Społecznego Biblioteki Ossolineum przechowuje między innymi fotokopię świadectwa przyznanego profesorowi w dniu 10 maja 1947 roku „w dowód zasług za czynny udział w pracy nad budową i organizacją Uniwersytetu i Politechniki we Wrocławiu”²⁵⁵. Udziałem profesora stało się trudne doświadczenie przymusowego opuszczenia rodzinnych stron, miejscowości, takich jak Kołomyja, gdzie się urodził, Sambor, gdzie złożył maturę, oraz Lwów, w którym studiował na Wydziale Filozofii Uniwersytetu Jana Kazimierza, doktoryzował się pod kierunkiem profesora Stanisława Łempickiego (1886–1947), publikował liczne rozprawy naukowe, na przykład *Dzieje szkolnictwa na Ziemi Czerwieńskiej. Przegląd literatury 1918–1935* (Lwów, 1935), *Spór o konwiktów Akademii Terecjańskiej we Lwowie z 1781 r.* (Lwów, 1932). Jak wspomniano, w utraconej stolicy Małopolski Wschodniej rozpoczął pracę zawodową, kształtował i rozwijał swoje zainteresowania badawcze, bibliofilskie, bibliotekarskie, bibliotekoznawcze i archiwistyczne²⁵⁶.

W okresie migracji oraz zasiedlania Dolnego Śląska Antoni Knot był we Wrocławiu jednym z nielicznych specjalistów w zakresie wartości źródłowej różnego rodzaju dokumentów i materiałów historycznych, znawców zarówno bibliotekarstwa, jak i archiwistyki. Z pewnością dostrzegał więc potencjał informacyjny zawarty w treści publikowanych na Dolnym Śląsku wydawnictw ulotnych i okolicznościowych, w ich szczególnym charakterze dokumentującym konsekwencje Jałty, etapy przymusowych przesiedleń, następnie zaś wysiłki organizowania egzystencji Polaków przybywających do *terra incognita* oraz podejmowanych w wielu obszarach życia społecznego prób scalenia Ziemi Zachodnich z resztą kraju i budowania ich tożsamości kulturowej.

²⁵⁴ *Ibidem*.

²⁵⁵ Świadectwa zgodnie z chronologią przybycia do miasta Wrocławia przekazywał członkom grupy rektor Stanisław Kulczyński (1895–1975). A. Knot otrzymał świadectwo nr 1, Zofia Gostomska nr 7; ze zbiorów Działu DZS BZNiO we Wrocławiu.

²⁵⁶ Archiwum Uniwersytetu Wrocławskiego przechowuje dyplom doktorski prof. A. Knota uzyskany za rozprawę pt. *Studia nad kulturalną działalnością króla Stefana Batorego*. Opieczętowany znakami Uniwersytetu Jana Kazimierza we Lwowie datowany jest 13 grudnia 1929 r., Archiwum Uniwersytetu Wrocławskiego teczka Knot Antoni s. Jana, Dział Kadr RK-120/alf Kat. BE 50.

Wartość źródłowa niesiona przez publikacje efemeryczne musiała mieć znaczenie szczególne w obliczu świadomości skali zniszczeń dokonanych celowo w czasie II wojny światowej, jak też po jej zakończeniu, na polskim dziedzictwie kulturowo-cywilizacyjnym.

Prócz rabunku bezmyślny wandalizm wobec bezcennych dzieł sztuki, gromadzonych wiekami bogactw kulturalnych, wobec jedynych w świecie zabytków kulturalnych — przybiera takie rozmiary, że cyfry niepowetowanych strat nie ujmie żadne obliczenie. Palenie w piecach, w czasie tej zimy, książkami polskich bibliotek naukowych, sprzedaż jako makulatury bezwartościowej bezcennych aktów, na których królowie polscy jeszcze swe podpisy składali — nie jest wyjątkiem w tym ogólnym wygłębieniu kraju ze wszystkich wielkich wartości²⁵⁷.

A przy tym niechaj cały świat naukowy wie, że zabroniwszy nam pod karą śmierci nauczania i uczenia się historii, zniszczyli nam Niemcy celowo i systematycznie wszystkie prawie nasze warsztaty pracy naukowej, zburzyli i spalili wszystkie niemal nasze archiwa, biblioteki publiczne i prywatne, wszystkie uniwersyteckie zakłady i seminaria²⁵⁸.

Niewyobrażalne straty poniesione w obszarze narodowego dorobku piśmienniczego — sięgające w przypadku zbiorów bibliotecznych 70–75%, w tym około 1200 tysięcy najbardziej wartościowych, bezcennych dla polskiej kultury zabytków, mogły skłonić A. Knota do działań wzorowanych częściowo na staraniach i pasji Karola Estreichera. Potrzeba zachowywania źródeł, budowania od podstaw ich zasobów wydaje się pewna, szczególnie że dotyczyła rodzącego się, organizującego we Wrocławiu środowiska bibliotekarzy, archiwistów, dokumentalistów, którzy musieli przewidywać skutki katastrofalnej dla tożsamości narodowej, bezpowrotnej utraty najcenniejszych zabytków polskiego dziedzictwa piśmienniczego. Pomysł gromadzenia dokumentów ulotnych i okolicznościowych mógł wyniknąć także z chaosu towarzyszącego zasiedlaniu Ziemi Zachodnich, gdzie zwłaszcza w 1945 i 1946 roku, ze względu na brak środków i możliwości praktycznie nie gromadzono na przykład danych statystycznych, administracyjnych, ilościowych, jakościowych, osobowych. Identyczna sytuacja dotyczyła organizujących się w regionie stowarzyszeń, instytucji lub placówek działających zbyt krótko, by ująć je w budowanych zasobach archiwalnych. Bardzo często pracownicy tworzący, organizujący dolnośląskie instytucje, kluby, komitety, stowarzyszenia nie dostrzegali potrzeby zachowywania materiałów dokumentujących własną działalność, w wielu sytuacjach możliwości w tym zakresie były ograniczone z powodu powszechnego wówczas ubóstwa i dotkliwych braków papieru oraz materiałów piśmienniczych. Niestety, również źródła gromadzone w późniejszym czasie w wielu przypadkach ulegały zniszczeniu, rozproszeniu lub zagubieniu wskutek niewłaściwego przechowania, zaniedbań, nieświadomości, ignorowania

²⁵⁷ I. Kleszczyński, *Bilans dziesięciomiesięcznych rządów sowieckich w Polsce*, za: G. Korneć, *Początki okupacji Kresów Wschodnich przez Związek Radziecki (1939–1941)*, „Wschodni Rocznik Humanistyczny” 4, 2007, s. 406.

²⁵⁸ L. Kolankowski, *Po sześciu latach*, „Kwartalnik Historyczny” 53, 1946, z. 3–4, s. 1–2.

ich znaczenia bądź celowego niszczenia. Stąd bardzo często jedynymi śladami powojennej aktywności przesiedlonych Dolnoślązaków są zgromadzone w okresie działalności Gabinetu Śląskiego, a także innych zbiorach opisanych w pracy, druki ulotne zapowiadające różnego rodzaju wydarzenia lub komunikujące obowiązki i powinności mieszkańców Okręgu II Dolny Śląsk.

Intencja ochrony unikatowych druków ulotnych wynikała więc najprawdopodobniej z wielu kumulujących się cech charakterystycznych czasu powojennej zawieruchy, niepewności, chaosu oraz braku instytucji, które ustawowo, planowo i na bieżąco zajmują się gromadzeniem, zabezpieczaniem spuścizny dokumentalnej opisującej najistotniejsze fakty z życia lokalnych społeczności w pełnej perspektywie jego różnorodności oraz bogactwa. Idea kolekcjonowania druków ulotnych i okolicznościowych, traktowanych jako bezpośrednie historyczne źródła ówczesnej rzeczywistości, dawała szansę na realizację tej powinności, której świadomość miał każdy bibliotekarz i archiwista przybywający na Dolny Śląsk.

Pomysł A. Knota kolekcjonowania oryginalnych, niekonwencjonalnych powojennych druków śląskich mógł wynikać też z chęci dalszego rozbudowywania cennej kolekcji ulotnych silesiaków odnajdywanych przy okazji żmudnego sortowania zbiorów niemieckich przez bibliotekarzy i studentów wrocławskich uczelni. Wśród druków śląskich były obecne najprawdziwsze efemeryczne skarby, zabytki języka polskiego i polskiego piśmiennictwa, na przykład trzy modlitwy codzienne *Ojcze nasz*, *Zdrowaś Mario*, *Wierzę w Boga* umieszczone w wytłoczonym przez Kaspra Elyana druku *Statuta Synodalia Episcoporum Vratislaviensium* (1475) lub *Kalendarz i prognostyk na 1576 r.* lekarza i astrologa, docenta Uniwersytetu Jagiellońskiego oraz doktora Uniwersytetu Padewskiego Kaspra Goski (zm. 25 listopada 1576 roku). Odnajdywali je, głównie w zbiorach starych druków, przesiedleni do Wrocławia uczeni, między innymi prof. Bronisław Kocowski (1907–1980) — bibliolog, bibliotekoznawca, wybitny specjalista z zakresu historii książki, historii druku, w tym drukarstwa śląskiego²⁵⁹. Polonika te wzbudzały po 1945 roku szerokie zainteresowanie badaczy, analizował je między innymi zasłużony dla śląskiej nauki językoznawca, historyk języka polskiego, jak również znawca problematyki śląskiej — profesor Stanisław Rospond (1906–1982), który opisywał je następnie i popularyzował, na przykład w katalogach ossolińskich wystaw i ekspozycji, jako dowody istnienia i trwania na Dolnym Śląsku polskiej kultury²⁶⁰.

Odnajdywane przez polskich bibliotekarzy uniwersyteckie zbiory druków ulotnych i okolicznościowych dokumentowały niemiecką tradycję w zakresie

²⁵⁹ Zob. B. Kocowski, *Rozwój badań nad początkami drukarstwa na Śląsku*, [w:] *500-lecie polskiego słowa drukowanego, Wrocław 1475–9 X–1975*, Wrocław 1975. H. Szwejkowska, *Książka drukowana w XV–XVIII w. Zarys historyczny*, Warszawa 1961, s. 5, 38–40.

²⁶⁰ Na przykład w katalogu: Stanisław Rospond, *Wystawy Biblioteczne II. Dzieje Języka Polskiego na Dolnym Śląsku*, Wrocław 1948 r., Wydawnictwo ZNiO, format A5, zachowany w 1 egz. w zbiorach Sekcji Regionalnej Dolnośląskiej Biblioteki Publicznej we Wrocławiu.

ochrony efemerycznego śląskiego dziedzictwa, w tym także polskiego wkładu w rozwój Śląska. Wśród afiszy, zaproszeń, dyplomów jubileuszowych, listów gratulacyjnych przydatnych do rekonstrukcji kulturowanych na Dolnym Śląsku tradycji i obyczajów, uroczystości urodzinowych, imieninowych, jubileuszowych organizowanych w gronie rodziny, miejscu pracy, w probostwach, katolickich seminariach nauczycielskich i in. zachowały się również druki gratulacyjne spisywane po polsku, niemiecku oraz łacinie dla zasłużonych Polaków, na przykład Szymona Sobiecha (1749–1832), rektora wrocławskiego seminarium duchownego²⁶¹. W zbiorze zachowanych efemerycznych druków polskich obecne były również publikacje ulotne dokumentujące burzliwy okres powstań śląskich i plebiscytu na Górnym Śląsku — opatrzone różnego rodzaju treściami patriotycznymi i propagandowymi *Kalendarzyk kieszonkowy na rok 1921* opublikowany przez Wydawnictwo Obywatelskiego Komitetu Obrony Państwa w Warszawie²⁶². W niemieckich zbiorach odnajdywano też zupełnie unikatowe, XVIII-wieczne tłoczone na zdobionych jedwabnych szarfach wiersze okolicznościowe²⁶³.

Intensywnie rozwijana po wojnie przez władze kraju propaganda piastowskich, polskich korzeni Dolnego Śląska budowana na podstawie wszelkich istniejących zabytków polskiej kultury materialnej, także piśmienniczych, mogła skłaniać lub zobowiązywać bibliotekarzy-pionierów do ochrony dokumentów przedstawiających historię polonizowania tych ziem. Możliwe też, iż profesor Zofia Gostomska — pierwsza kierowniczka Gabinetu Śląskiego — lub inni członkowie pionierskiej grupy byli redaktorami, autorami, współautorami, może korektorami pierwszych powojennych dolnośląskich wydawnictw ulotnych kierowanych do przesiedlanych rodaków. Postawienie tej tezy nie może, niestety, zostać poparte wiarygodnymi, pewnymi dowodami ze względu na brak wiadomości na temat okazjonalnie, tymczasowo formujących się ciał, gremiów i komitetów. Określano je w treści wielu rozpoznanych z autopsji, pochodzących z Gabinetu

²⁶¹ *Na służby uroczystość jubileuszową dnia 17 listopada roku 1830 w wjmć pana dobrodzieja radcy urzędu duchownego dr. Szymona Sobiecha pierwszego przedłożonego seminarium kleryków wrocławskiego hold uszanowania i wdzięczności odniesiony od kleryków tymczasowych*, Gabinet Śląsko-Lużycki, DŹS GSL III.2.e.

²⁶² *Kalendarzyk* zawierał m.in. adresowany do Ślązaków apel Józefa Hallera, *Dziesięcioro polskich przykazań* Z. Kossak-Szczuckiej, *Jestem śląskie dziecko* Juliusza Ligonja, adresy najważniejszych centralnych urzędów państwowych w Warszawie, Gabinet Śląsko-Lużycki, DŹS GSL IV.20.b; w zbiorach Gabinetu Śląsko-Lużyckiego przechowywane są także dyplomy nadawane Polakom „za dzielność i wierną służbę Ojczyźnie ku pamięci przebytych znojów około połączenia prastarej Ziemi Śląskiej z Najjaśniejszą Rzeczypospolitą Polską” przez Komisarza Rządu Polskiego W. Korfantego, Gabinet Śląsko-Lużycki, DŹS GSL IV.20.

²⁶³ Na przykład z lipca 1781 r. z dedykacją: „Am Nahmens-Tage der Besten Mutter wiedmen diesen Wunsch Derselben gehorsamste Kinder C. B. R. [und] J. D. R., Pohnlischweistriz” — druk okolicznościowy imieninowy dedykowany matce z okazji jej imienin przez dzieci podpisane inicjałami C.B.R. i J.D.R., Pohnlischweistriz (Bystrzyca Dolna); w katalogu zarejestrowano jeszcze dwa druki ulotne z 1802 r. spisane na jedwabiu, Gabinet Śląsko-Lużycki, DŹS GSL III.2.e.

Śląsko-Łużyckiego publikacji jako na przykład „Wojewódzki Komitet Organizacyjny »Święta Morza«”, „Komitet Organizacyjny Obchodu »Święta Poległych«”, „Komitet Organizacyjny Obchodu Uroczystości 1-go Maja”. Jednak specyfika najstarszych dokumentów ulotnych, ich szczególny charakter, swoista literackość, pośrednio także objętość komunikatów przekazywanych odbiorcom zdają się potwierdzać, iż były najstarsze dokumenty efemeryczne, pochodzące z czasów, kiedy nie zdążyły się zorganizować samorzutnie grupy osób zainteresowanych wspólnym celem, nie zawiązały się jeszcze partie polityczne, instytucje społeczne, stowarzyszenia, związki *etc.*, tworzone lub współtworzone przez ludzi najbardziej zaangażowanych w odbudowę i rozwój polskiego Dolnego Śląska lub osoby, które najszybciej tu przybyły.

Warto też odnieść się do stanowczo ogłaszanego przez polskie władze na Dolnym Śląsku zarządzenia z 24 sierpnia 1945 roku, nakazującego szybkie „usunięcie napisów w języku niemieckim”. W ich miejsce miały z czasem pojawić się napisy w języku polskim. Druki ulotne i okolicznościowe jako pierwsze, dostępne publicznie nośniki polszczyzny, musiały mieć dla A. Knota, podobnie jak dla innych osób przesiedlanych z okupowanych i utraconych ziem II Rzeczypospolitej, znaczenie szczególne, warte zachowania dla potomnych. Fakt ten sytuuje najstarsze powojenne publikacje efemeryczne w rzędzie zabytków piśmiennictwa, artefaktów kulturowych oraz cennych eksponatów muzealnych.

Niezwykłe aktywne postawa A. Knota, który w świetle fotokopii pełnomocnictw i zaświadczeń przechowywanych w kolekcji Działu Dokumentów Życia Społecznego Biblioteki Ossolineum został uprawniony do noszenia broni, odzyskiwania wywiezionego i ukrytego przez Niemców mienia Uniwersytetu i Politechniki Wrocławskiej, do przejmowania na rzecz Uniwersytetu wszelkich bibliotek poniemieckich na terenie Dolnego Śląska²⁶⁴ oraz czynnie organizował pracę Uniwersytetu i Politechniki Wrocławskiej, potwierdza, iż profesor pragnął stworzyć budowany dynamicznie, na bieżąco zasób oryginalnych źródeł informacji ukazujących specyfikę czasu zasiedlania regionu, tworzenia polskiego Dolnego Śląska²⁶⁵. Istniejąca kolekcja, a zwłaszcza jej fragment z lat 1945–1948, doku-

²⁶⁴ Treść upoważnienia brzmiała: „Ob. Dr Knot Antoni, dyrektor Biblioteki Uniwersyteckiej we Wrocławiu jest uprawniony do rewindykacji wywiezionego przez Niemców mienia Uniwersytetu i Politechniki Wrocławskiej. Zarazem wymieniony jest uprawniony ze strony Delegata Ministra Oświaty we Wrocławiu do przejmowania na rzecz Uniwersytetu wszelkich bibliotek poniemieckich na terenie Dolnego Śląska”, Antoni Knot, ze zbiorów Działu DŻS BZNIo.

²⁶⁵ Wśród osobistych dokumentów A. Knota w ossolińskim Dziale DŻS przechowywane są fotograficzne kopie: 1) pełnomocnictwa wydanego przez Pełnomocnika Ministra Oświaty we Wrocławiu S. Kulczyńskiego 4 października 1945 r.; 2) legitymacji służbowej wydanej przez Zarząd Miejski m. Wrocławia dla członków Straży Ochronnej obiektów m. Wrocławia z 10 września 1945 r.; 3) legitymacji urzędowej wydanej przez Zarząd Miejski m. Wrocławia dla urzędników i funkcjonariuszy m. Wrocławia; oraz 4) świadectwa nr 1 z 10 maja 1947 r. wydanego przez S. Kulczyńskiego z okazji drugiej rocznicy przybycia do Wrocławia członków pierwszej Grupy

mentuje osobiste zaangażowanie, entuzjazm i zapał bibliotekarzy działających w trudnych czasach określanych jako pionierskie. Choć Gabinet Śląski rozpoczął oficjalną działalność na przełomie grudnia 1945 i stycznia 1946 roku, to jednak najstarsze dokumenty z jego ulotnych i okolicznościowych zasobów pochodzą z kwietnia roku 1945. Oznacza to, że realizacja pomysłu A. Knota, zmierzająca do gromadzenia możliwie szerokiego spektrum wydawnictw prezentujących rozwój lokalnej kultury w jej jak najpełniejszym wymiarze, wyprzedziła administracyjne i formalne uwarunkowania związane z organizacją najstarszego działu Biblioteki Uniwersytetu Wrocławskiego. Sukces ten nie byłby możliwy, gdyby nie praca Z. Gostomskiej — uczestniczki pierwszej Grupy Naukowo-Kulturalnej. W drugą rocznicę przybycia do Wrocławia, w dniu 10 maja 1947 roku otrzymała z rąk rektora S. Kulczyńskiego dyplom nr 7.

Z. Gostomska-Zarzycka, druga najważniejsza osoba kształtująca oblicze unikatowej kolekcji druków ulotnych Gabinetu Śląskiego, swoją zawodową działalność prowadziła na polu bibliotekarstwa, dziennikarstwa i twórczości pisarskiej, która wynikała głównie z zainteresowań podróźniczych. W roku 1922 jako stypendystka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich Z. Gostomska podjęła pracę w różnych działach Biblioteki Ossolineum, w której zatrudniona była do 1926 roku oraz ponownie, po przerwie emigracyjnej, od roku 1930 do 1942. W świetle ankiety personalnej przechowywanej w Archiwum Uniwersytetu Wrocławskiego „opuściła Polskę dla polepszenia bytu” i udała się do Kanady, by pracować tu między innymi w Konsulacie Rzeczypospolitej Polskiej w Montrealu. Czynnie działała także w Winnipeg Polish Immigrants Aid Society (Polskie Towarzystwo Pomocy Emigrantom). Pobyt na emigracji stał się dla Z. Gostomskiej okazją do wykorzystania dziennikarskiej pasji — była korespondentką dwóch dzienników lwowskich: „Słowa Polskiego” i „Kuriera Lwowskiego” oraz „Ilustrowanego Ku-

Naukowo-Kulturalnej. Zgodnie z treścią świadectwa o kolejności numerów na druku decydowała chronologia przybycia do Wrocławia, rewers dokumentu zawierał nazwiska 44 innych pionierów, członków pierwszej Grupy Naukowo-Kulturalnej, zasłużonych dla miasta i wrocławskich uczelni, byli to w kolejności: 1. Antoni Knot, 2. Stanisław Kamiński, 3. Włodzimierz Kozak, 4. Tadeusz Baranowski, 5. Józef Gąbczak, 6. Wiktor Gorzelany, 7. Zofia Gostomska, 8. Tadeusz Herzig, 9. Roman Jaworski, 10. Stanisław Józkiwicz, 11. Henryk Kuczyński, 12. ks. Kazimierz Łagosz, 13. Edward Mielcarzewicz, 14. ks. Wiktor Niemczyk, 15. Tadeusz Nowakowski, 16. Tadeusz Owiński, 17. Stanisław Szpilczyński, 18. Józef Zwierzycki, 19. Andrzej Konorski, 20. Edward Marczewski, 21. Edward Zubik, 22. Herbert Czauderna, 23. Mieczysław Jarema, 24. Antoni Turlokowski, 25. Feliks Jankowski, 26. Dionizy Smoleński, 27. Tadeusz Zubik, 28. Franciszek Bięgun, 29. Tadeusz Karlic, 30. Wiktor Mamak, 31. Jan Piprek, 32. Kamil Stefko, 33. Jan Pierczak, 34. Irena Strauss, 35. Stefan Kurylec, 36. Janina Gołdyra-Szewalska, 37. Agnieszka Walkowiak, 38. Stanisław Loria, 39. Kazimierz Majewski, 40. Karol Maleczyński, 41. Janina Tuskiewicz, 42. Jan Wageman, 43. Piotr Wasilewski, 44. Kazimierz Nyc; ze zbiorów Działu Dokumentów Życia Społecznego BZNiO.

riera Krakowskiego”²⁶⁶. Z Kanady wróciła do ukochanego Lwowa w 1936 roku i z uwagi na znajomość języków obcych — francuskiego oraz niemieckiego, w którym zdała maturę w Wiedniu w 1916 roku, oraz angielskiego — podjęła w Bibliotece Zakładu Narodowego im. Ossolińskich pracę na stanowisku asystenta działu wymiany książek z zagranicą. Do wybuchu II wojny światowej napisała dwie książki popularnonaukowe opublikowane przez Wydawnictwo ZNiO: *Z kanadyjskich szlaków*, Lwów 1931 i *Echa staropolskiej kniei (z dziejów łowiectwa w Polsce)*, Lwów 1933, oraz wiele artykułów podróżniczych i popularnonaukowych drukowanych we wspomnianych dziennikach, jak również „Tęczy” i „Ruchu Słowiańskim”. Z. Gostomska, zmuszona do opuszczenia Lwowa w 1942 roku, osiedliła się u siostry, Aleksandry Brandysowej w Krakowie, gdzie żyła „ze sprzedaży resztek mienia”²⁶⁷. W 1945 roku na krótko została zatrudniona w Bibliotece Jagiellońskiej, następnie w maju jako jedna z dwóch kobiet w pierwszej Grupie Kulturalno-Naukowej autobusem Delegatury Zarządu Miasta w Krakowie przybyła do Wrocławia. Działała tu pięć lat, aby w 1951 roku ponownie wrócić do Krakowa.

Kwestionariusze osobowe i ankiety personalne zachowane w Archiwum Uniwersytetu Wrocławskiego rzucają światło na pracę oraz trudną egzystencję uczestników grupy, którzy przybyli tworzyć w stolicy Dolnego Śląska polskie księgozbiory naukowe. Dowiadujemy się z ich treści, iż Z. Gostomska, podobnie jak inni pracownicy organizującego się Uniwersytetu i Politechniki we Wrocławiu, była „zaprowiantowana” w stołówce magistrackiej przy Blücherstrasse, mieszkała zaś w budynku Biblioteki Miejskiej przy Rossmarkt. Wynagrodzenie za pracę stanowiły miesięczne przydziały kart żywnościowych oraz przysłowiowy dach nad głową. Trudne warunki ekonomiczne przesiedlonych organizatorów wrocławskiego bibliotekarstwa naukowego nie wpływały na jakość ich pracy, co potwierdza zachowana kolekcja druków ulotnych i okolicznościowych²⁶⁸. W opinii A. Knota Z. Gostomska

²⁶⁶ Po 1945 r. w czasie pobytu we Wrocławiu Z. Gostomska-Zarzycka współpracowała aktywnie z wrocławską prasą, m.in. „Słowem Polskim”, „Ilustrowanym Kurierem Codziennym” oraz Śląskim Kwartalnikiem Historycznym „Sobótką”. Była autorką jednego z pierwszych powojennych przewodników po stolicy Dolnego Śląska — *Przewodnik po Wrocławiu* (Wrocław 1946 r., nakł. Komitetu Organizacyjnego Dni Kultury Polskiej na Ziemiach Zachodnich), Archiwum Uniwersytetu Wrocławskiego teczka Zofia Gostomska-Zarzycka c. Władysława, Dział Kadr RK-120/alf Kat. BE.

²⁶⁷ Z. Gostomska-Zarzycka, ankieta personalna...; zob. też biogram Z. Gostomskiej, oprac. J. Kusińska, w: *Słownik pracowników książki polskiej*, pod red. I. Treichel, Warszawa-Lódź 1972, s. 281–282.

²⁶⁸ Dotkliwa bieda towarzyszyła pracownikom Biblioteki Uniwersyteckiej, jak też wrocławskiej kadry naukowej przez wiele powojennych lat. Dokumenty pochodzące z Archiwum Uniwersytetu Wrocławskiego ukazują bezowocne, wielokrotne starania A. Knota o wypłacenie Z. Gostomskiej-Zarzyckiej kwartału pośmiertnego lub zapomogi po śmierci jej męża, dra nauk rolniczych Kazimierza Zarzyckiego (2 stycznia 1893–17 lutego 1951 r.). Na wsparcie przyznane przez Rektora Uniwersytetu i Politechniki we Wrocławiu nie wypłaciło Ministerstwo Szkół Wyższych i Nauki. Odmówiono też wdowie zwrotu kosztów pogrzebu, gdyż „mąż w miesiącu śmierci nie

„była wybitną siłą, która dla Biblioteki położyła bardzo wiele zasług [...] w pierwszym okresie odbudowy brała najczynniejszy udział w akcji rewindykacyjnej. Jej energii i pracowitości zawdzięcza Biblioteka wiele pozytywnych osiągnięć”²⁶⁹. Po efemeryczne nabytki udawała się ona do różnych dolnośląskich miejscowości na „wehikule motorowym”, nawiązywała intensywne i trwałe kontakty z dolnośląskimi drukarniami. Pozyskiwane druki, zachowywane najczęściej w dwóch egzemplarzach, Z. Gostomska starannie opatrywała własnoręcznymi adnotacjami, podając między innymi datę odbioru z drukarni, niekiedy nakład. Przechowywano je w tekach przygotowanych na potrzeby powstającej kolekcji.

Działania organizatorów wrocławskiego bibliotekarstwa naukowego były pozytywnie oceniane przez pracowników naukowych uczelni, co dokumentują protokoły posiedzeń Senatu Uniwersytetu Wrocławskiego. Rektor S. Kulczyński w piśmie z grudnia 1949 roku kierowanym do Ministerstwa Oświaty Departament Nauki i Szkół Wyższych w Warszawie pisał, co następuje:

Biblioteka Uniwersytecka jest pod względem ilości zbiorów, drugą największą biblioteką naukową w Polsce. Liczy bowiem na koniec roku akademickiego 1948/49, 897 tys. vol. Cyfrą tą nie są objęte tzw. zbiory zabezpieczone. Wzrost zbiorów i agend Biblioteki, wynosi w stosunku do 1947 r. 35%. Organizacyjnie Biblioteka rozbudowana jest na 13 działów, w tym kilka wielkich działów specjalnych. Biblioteka zatrudnia łącznie z pracownikami opłacanymi z funduszy rzeczowych ok. 120 osób²⁷⁰.

Źródła niezbędne do prowadzenia badań naukowych przez przybywających pracowników naukowych oraz realizacji procesu dydaktycznego na uruchamianych wydziałach Uniwersytetu i Politechniki we Wrocławiu wymagały szybkiego uporządkowania rozproszonych, ukrytych zbiorów niemieckich oraz przygotowania do udostępniania zasobów bibliotecznych. A. Knot okazał się mistrzem w tym zakresie, oceniany przez A. Birkenmajera jako „wulkan w pomysłowości i działaniu naukowca i organizatora” od 1946 r. podjął starania umieszczenia we Wrocławiu siedziby Biblioteki i Wydawnictwa Zakładu Narodowego im. Ossolińskich.

pobierał uposażenia służbowego”. W budżecie resortu na 1951 r. nie przewidziano kredytów na zapomogi dla pracowników i ich rodzin. Z. Gostomska-Zarzycka z powodu braku możliwości samodzielnego utrzymania się we Wrocławiu, 10 kwietnia 1951 r. poprosiła o przeniesienie na równorzędne stanowisko do Biblioteki AGH w Krakowie. 31 czerwca 1951 r. skreślono ją z ewidencji pracowników Biblioteki Uniwersyteckiej we Wrocławiu, teczka Zofia Gostomska-Zarzycka c. Władysława, Dział Kadr RK-120/alf Kat. BE; *Uniwersytet Wrocławski w latach 1945–1955*, t. II, pod red. J. Fiema, W. Floryana, A. Knota, Wrocław 1959, s. 9 i 12.

²⁶⁹ Z. Gostomska-Zarzycka, ankieta personalna...

²⁷⁰ Księgozbiory zabezpieczone przechowywane były w zbiornicach — segregowniach. W 1947 r. w województwie wrocławskim działały trzy tego rodzaju placówki: we Wrocławiu, w Chojnowie oraz Ząbkowicach Śląskich. Archiwum Uniwersytetu Wrocławskiego teczka Knot Antoni; w tym samym czasie wszystkie 107 bibliotek publicznych i 667 punktów bibliotecznych w województwie wrocławskim posiadało 166 618 woluminów, J. Szocki, *Spoleczna rola bibliotek publicznych Dolnego Śląska w latach 1945–1974*, [w:] *500-lecie polskiego słowa drukowanego*, s. 12; zob. R. Nowicki, *op. cit.*, s. 201–207.

Sukces ten tak oceniał dziekan Wydziału Prawa, kierownik Katedry Prawa Administracyjnego profesor Tadeusz Bigo: „Dr. Knotowi należy przypisać tę zasługę, że we Wrocławiu powstał w pierwszych latach po wojnie tak wspaniały warsztat pracy naukowej, jakim jest Ossolineum”²⁷¹. W kwietniu 1954 roku podczas posiedzenia Senatu Uniwersytetu im. B. Bieruta we Wrocławiu prof. A. Birkenmajer stwierdził, że: „Biblioteka ta [Biblioteka Uniwersytecka — A.F.-B.] dzięki swemu Dyrektorowi wysunęła się na pierwsze miejsce wśród innych Bibliotek Uniwersyteckich, gdy chodzi o wydajność pracy badawczej swojego personelu [...]”²⁷². A. Knot był między innymi sekretarzem generalnym Towarzystwa Przyjaciół Ossolineum, członkiem zarządu Towarzystwa Przyjaciół Ossolineum, redaktorem „Sobótki” — organu Wrocławskiego Towarzystwa Miłośników Historii, redaktorem serii „Śląskie Prace Bibliograficzne i Bibliotekoznawcze” Wrocławskiego Towarzystwa Naukowego oraz organizatorem Studium Zaocznego Bibliotekoznawstwa²⁷³.

W latach 1947–1949 prócz funkcji dyrektora Biblioteki Uniwersytetu Wrocławskiego A. Knot pełnił także funkcję dyrektora naczelnego Zakładu Narodowego im. Ossolińskich. Jednocześnie prowadził aktywną pracę organizacyjną, naukową i dydaktyczną, co poświadczają przechowywane w Archiwum Uniwersytetu Wrocławskiego druki zleceń wykładów uniwersyteckich, świadectwa przewodniczenia Komisji Bibliografii i Bibliotekoznawstwa Wrocławskiego Towarzystwa Naukowego, działalność w licznych towarzystwach i komisjach²⁷⁴. Z. Gostomska

²⁷¹ T. Bigo (1894–1975) o działalności dra Knota, wyciąg z protokołu posiedzenia Senatu Uniwersytetu im. Bolesława Bieruta we Wrocławiu — poszerzonego o specjalnie zaproszonych przez Rektora samodzielnych pracowników nauki — odbytego w Sali Senatu w dniu 10 kwietnia 1954 r., Archiwum Uniwersytetu Wrocławskiego,teczka Knot Antoni; w świetle słów J. Szockiego — za radą prof. Knota komisje oświaty Dolnośląskiej Wojewódzkiej Rady Narodowej złożyły 4 czerwca 1946 r. wniosek uzasadniający potrzebę ulokowania Ossolineum we Wrocławiu, gdzie koncentrowała się „większość ludzi i pracowników naukowych lwowskich, związanych z Ossolineum całą tradycją swej pracy badawczej i swojego naukowego dorobku”. W wyniku starań A. Knot został pełnomocnikiem ds. przyjęcia i umieszczenia zbiorów ossolińskich w stolicy Dolnego Śląska. Profesor uczestniczył w delegacji, która odebrała ossolińskie zbiory w Przemyślu i wiozła je do Wrocławia, witał delegację w Brochowie 21 lipca 1946 r., gdy przybył pierwszy transport. Jego staraniem pierwszą siedzibę Ossolineum urządzono w gmachu pogimnazjalnym przy ul. Szewskiej, J. Szocki, *op. cit.*, s. 269–271.

²⁷² A. Birkenmajer (1890–1967) o działalności naukowo-organizacyjnej A. Knota na terenie Biblioteki UWr we Wrocławiu, Archiwum Uniwersytetu Wrocławskiego,teczka Knot Antoni, wyciąg z protokołu posiedzenia Senatu Uniwersytetu im. Bolesława Bieruta we Wrocławiu, s. 2–4.

²⁷³ A. Knot wydał pierwsze cztery roczniki „Sobótki”, był także członkiem komitetu redakcyjnego „Zeszytów naukowych UWR im. B. Bieruta”, Archiwum Uniwersytetu Wrocławskiego,teczka Knot Antoni.

²⁷⁴ Były to m.in. wykłady: „Z dziejów oświaty ludowej w Polsce” w r. akad. 1948/1949, „Z życia naukowego w Polsce w epoce porozbiorowej” w r. akad. 1949/1950, „Wstęp do bibliologii” w r. akad. 1950/1951; A. Knot prowadził także ćwiczenia z przedmiotu „Historia oświaty” w r. akad. 1948/1949, Archiwum Uniwersytetu Wrocławskiego,teczka Knot Antoni.

realizatorka projektu pierwszego dyrektora Biblioteki Uniwersyteckiej, po śmierci męża Kazimierza Zarzyckiego (17 lutego 1951 r.), adiunkta na Wydziale Rolnym Uniwersytetu i Politechniki we Wrocławiu, opuściła miasto i przeniosła się do Biblioteki Akademii Górniczo-Hutniczej w Krakowie.

W zbiorach Gabinetu Śląsko-Łużyckiego odnaleziono kilka zaproszeń adresowanych do A. Knota oraz opublikowaną nakładem Drukarni Uniwersyteckiej we Wrocławiu w formie zaproszenia informację o ślubie Kazimierza Zarzyckiego i Zofii z Gostomskich²⁷⁵. O tym, iż profesor Knot był lubiany przez pracowników Biblioteki Uniwersyteckiej we Wrocławiu, świadczy przechowywany w jej zbiorach głównych druk, określony w katalogu głównym jako „ulotny” — *Virum honestissimum et dignissimum dominum professorem doktorem Antonium Knot Bibliothecae Universitatis Wratislaviensis Praefectum meritissimum Pridie Kalendas Octobres Anno MCMLXIII a Gubernaculis Recedentem se me morem in eum et Gratum Mnum Praestituros esse omni Asseveratione Affirmanat operis socii. BUW 1945–1963*²⁷⁶. Pamięci Zofii Gostomskiej-Zarzyckiej — „współpracowniczki Komisji Śląskiej Wrocławskiego Towarzystwa Naukowego, założycielki Gabinetu Śląsko-Łużyckiego” dedykowano tom *Z dziejów książki na Śląsku* autorstwa Bronisława Kocowskiego, Marty Burbianki i Karola Głombiowskiego²⁷⁷.

2. Druki ulotne i okolicznościowe z lat 1945–1956 w Bibliotece Zakładu Narodowego im. Ossolińskich. Zbiory Działu Dokumentów Życia Społecznego

Dnia 21 lipca 1946 roku profesor Antoni Knot witał na dworcu kolejowym Wrocław-Brochów pierwszy transport zbiorów Biblioteki Ossolińskich, które razem z Panoramą Raclawicką dotarły do stolicy Ziem Zachodnich. Urządzaniu Ossolineum we Wrocławiu towarzyszyło wielkie zainteresowanie obecnego już

²⁷⁵ Treść brzmiała: „Kazimierz i Zofia z Gostomskich Zarzyccy mają zaszczyt zawiadomić, że ślub ich odbył się dnia 23 sierpnia 1947 r. we Wrocławiu”. Zawiadomienie opatrzone incipitem: Biblioteka Uniwersytecka ul. Karola Szajnochy 7/9. Był to jedyny zachowany piśmienniczy ślad o pierwszej kierownicze najstarszego oddziału Biblioteki Uniwersyteckiej.

²⁷⁶ Druk podpisało 107 osób, m.in. M. Burbianka, Z. Gaca-Dąbrowska, B. Kocowski, A. Kolbuszewska, A. Urseł; w treści czytamy m.in. wiersz okolicznościowy: „Niech przyjaciołom naszym dziś ogłoszę:/ Panu na Piasku tudzież na Szajnosze/ Ze szczerym żalem i w serdecznym darze/ Dziś pożegnania ślą bibliotekarze,/ Łącząc życzenia dalszej sławy blasku, Tam na parterze, w katedrze na Piasku,/ A opuszczanych niech od dzisiaj broni —/ Święty Antoni!”, WDN, Wrocław 1963 r.

²⁷⁷ Nota dedykacyjna z pracy B. Kocowskiego, M. Burbianki, K. Głombiowskiego, *Z dziejów książki na Śląsku*, Wrocław 1953, s. [2].

w mieście środowiska naukowego, przede wszystkim bibliotekarskiego, skupionego we Wrocławskim Kole Związku Bibliotekarzy i Archiwistów Polskich, a następnie Towarzystwie Przyjaciół Ossolineum. Zgromadzone w Bibliotece Ossolineum powojenne druki ulotne i okolicznościowe dokumentują inicjatywy oraz wydarzenia, które podejmowano z myślą o propagowaniu znaczenia historycznych zbiorów tej ksiąźnicy dla polskiej nauki, kultury, tożsamości narodowej oraz o rozpowszechnianiu wyników badań naukowych prowadzonych po 1945 roku na Dolnym Śląsku. Powołany do bieżącego gromadzenia wydawnictw efemerycznych pochodzących z terenu Wrocławia i dotyczących problemów życia politycznego, społecznego, kulturalnego oraz artystycznego Dział Dokumentów Życia Społecznego BZNiO organizowany był od 1962 roku bez własnych zasobów materialnych²⁷⁸. Pierwszą kierowniczą Działu DŻS została Władysława Sokołowska, jej następczynią, szczególnie zasłużoną dla rozbudowy efemerycznych zbiorów ossolińskich — „koordynatorką sieci dostarczycieli druków ulotnych i wydawnictw niezależnych do zbiorów ZNiO”, była zaangażowana w publikowanie druków podziemnych, polonistka i bibliotekarka Krystyna Sławińska²⁷⁹. Budowaną na bieżąco kolekcję zespołów dokumentów życia społecznego uzupełniano drukami retrospektywnymi, pochodzącymi między innymi z lat 1945–1956. Analiza istniejącego zasobu wskazuje, iż upływ czasu nie stanowił przeszkody uniemożliwiającej kompletowanie zbioru. Liczne zachowane ślady, na przykład czynione rękami darczyńców opisy nabytków, wskazują, iż materiały pozyskiwano bezpośrednio od osób zaangażowanych w zasiedlanie Ziemi Zachodnich, wrocławskich pionierów, pracowników pierwszych polskich urzędów organizowanych na Dolnym Śląsku. Druków ulotnych poszukiwano także w różnego

²⁷⁸ Ograniczenie zakresu terytorialnego, a także specjalizacja Działu DŻS w ramach określonych dziedzin miały przyczynić się do wyodrębnienia i skompletowania całości interesującego piśmiennictwa. W okresie późniejszym poszerzono zasięg terytorialny o najważniejsze placówki kulturalne na Dolnym Śląsku, do których zaliczono Teatr im. Norwida w Jeleniej Górze, Teatr Lalek w Wałbrzychu, Bolesławiecki Ośrodek Kultury oraz Wałbrzyski Dom Kultury Książ, *Dokumenty Życia Społecznego — zbiory pozaregionalne XIX i XX wieku...*, s. 1 (mps).

²⁷⁹ K. Sławińska (1945–2005) — biogram oprac. Ł. Sołtysik [w:] *Encyklopedia Solidarności*, http://www.encyklopedia-solidarnosci.pl/wiki/index.php?title=Krystyna_S%C5%82awi%C5%84ska [dostęp: marzec 2012]. Zarówno W. Sokołowska, jak i K. Sławińska w czasie pracy w Dziale DŻS BZNiO publikowały opracowania na temat ossolińskich zbiorów wydawnictw efemerycznych. Między innymi: W. Sokołowska: *Z dziejów pracy Działu Dokumentów Życia Społecznego Biblioteki ZNiO we Wrocławiu*, „Ze Skarbca Kultury” 1969, z. 20, s. 278; 25 [Dwadzieścia pięć] lat Dolnego Śląska w dokumencie — wystawa, „Rocznik Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu” 8, 1973, s. 251–268; K. Sławińska, *Teatralia w zbiorach Działu Dokumentów Życia Społecznego oraz wypożyczone z teatrów dolnośląskich*, [w:] „Testament mój...”: *Juliusz Słowacki w zbiorach Ossolineum: katalog wystawy listopad–grudzień 1999*, Wrocław 1999; *Z doświadczeń pracy Działu DŻS Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu 1964–2001*, [w:] *Dokumenty Życia Społecznego w Bibliotece: materiały konferencyjne Osola — 2001 r.*, Wrocław 2001, s. 29–30; Fotografie w zbiorach Działu Dokumentów Życia Społecznego Zakładu Narodowego im. Ossolińskich, s. 1 (mps).

rodzaju instytucjach zarówno regionalnych, jak i ogólnopolskich. Podkreślić tu należy starania bibliotekarzy, którzy, jak dokumentują niekonwencjonalne źródła, na terenie całego kraju, między innymi w Opolu, Katowicach i Warszawie, odszukiwali potencjalnych ofiarodawców oraz nawiązywali kontakty w celu pozyskania oficjalnych oraz prywatnych druków, w tym cennych, unikatowych rodzinnych pamiątek. Wysiłki zmierzające do uzupełnienia kolekcji obejmowały także reprodukcje, najczęściej fotokopiowanie dokumentów oryginalnych, których biblioteka z różnych względów nie mogła pozyskać. Dzieje ossolińskiego zasobu druków ulotnych i okolicznościowych przechowywanych w Dziale DŻS, rekonstruowane na podstawie proveniencji nabytków, stanowią dla badaczy kultury książki cenny dowód „szlachetnej pasji bibliofilskiej” wyrażanej troską o kształt profilowanej kolekcji²⁸⁰. Ukazują wkład poszczególnych osób w rozbudowę oryginalnego zbioru, zebranie i ocalenie rozproszonych śladów, pamiątek narodowej oraz regionalnej kultury i nauki, zabezpieczanie ich i przekazywanie kolejnym pokoleniom czytelników oraz badaczy.

Do źródłowej bazy danych wydawnictw efemerycznych włączono 60 ossolińskich druków ulotnych i okolicznościowych wyprodukowanych w analizowanym w rozprawie czasie oraz kilkadziesiąt fotografii (zaliczanych w archiwach do tak zwanej dokumentacji specjalnej) z planowo tworzonego, szacowanego na 50 tysięcy odbitek oryginalnego zbioru ossolińskich zdjęć (stanowią one 20% ogólnej liczby zgromadzonych w Dziale DŻS materiałów)²⁸¹. Do bazy danych nie włączono kilkunastu publikacji wytworzonych w okresie 1945–1946, przez dolnośląską administrację uprzednio odnalezionych (nie w każdym przypadku dubletów) i spisanych jako zbiory z kolekcji Gabinetu Śląsko-Lużyckiego.

Należy nadmienić, iż od października 2004 roku w Dziale Dokumentów Życia Społecznego BZNIo tworzony jest „Katalog on-line dokumentów życia społecznego” (dostęp: http://mona.oss.wroc.pl/dzs/nzo_kwerzlo.php)²⁸². Uwzględniono w nim 84 uporządkowane alfabetycznie rodzaje dokumentów życia społecznego, i zarejestrowano dotychczas ponad 500 zdigitalizowanych kopii materiałów wy-

²⁸⁰ W. Jabłońska, *Józef Maksymilian Ossoliński — szkic biograficzny*, Wrocław 1967, s. 71.

²⁸¹ Fotografie o dużej wartości dokumentacyjnej prezentują wszelkie aspekty powojennego życia społecznego, uzupełniają gromadzone w Dziale DŻS zestawy tematyczne. Główna część kolekcjonowanych zdjęć to serwisy znanych wrocławskich fotografików i fotoreporterów, którzy współpracowali z ZNIo, m.in. Mieczysława Dołęgi, Stanisława Wolniewicza, Stefana Arczyńskiego. Autorem większości zdjęć z lat 1945–1956 jest Adam Czelný, którego fotografie przechowywane są także w Muzeum Miejskim we Wrocławiu, jak również Tadeusz Drankowski i Krystyna Gorazdowska.

²⁸² „Katalog on-line dokumentów życia społecznego” prezentuje szczegółowy opis dokumentów określający m.in. ich cechy wydawniczo-formalne, tj. 1) sygnatura, 2) rodzaj druku, 3) nazwę/tytuł, twórcę/instytucję sprawczą/organizatora/drukarnię, 4) miejsce powstania, 5) datowanie, 6) opis fizyczny, 7) wymiary, 8) treść oraz 9) lokalizację.

tworzonych w latach 1945–1956 prezentowanych on-line wraz z charakterystyką ewidencyjną²⁸³. Spisano następujące rodzaje dokumentów:

— zespół ponad 300 fotografii scen ze spektakli realizowanych przez zespół Teatru Polskiego/Państwowych Teatrów Dramatycznych we Wrocławiu w latach 1948, 1949, 1950–1956; zdjęcia dwóch największych wrocławskich targowisk na placu Grunwaldzkim (z roku 1946 i 1950) oraz przy ul. K. Świerczewskiego (z 1946 roku). Autorem zdjęć był Adam Czelny — zaproszenia na wystawy organizowane przez Państwowe Muzeum we Wrocławiu (1948) oraz Muzeum Śląskie (z lat 1953 i 1954);

— duży zbiór programów spektakli teatralnych realizowanych przede wszystkim przez Państwowe Teatry Dramatyczne we Wrocławiu Teatr Polski, Teatr Polski w Poznaniu, Těšínské divadlo (Teatr Cieszyński — Scena Polska), między innymi *Panna Maliczewska: sztuka w 3 aktach* (1955), J. Słowackiego *Mazepa: Tragedie v pěti dějstvích* (z 1955 roku) oraz *Marie Stuartovna: Historické drama v 9 obrazech* (1956);

— zarządzenia i ogłoszenia władz wojewódzkich i miejskich z lat 1946–1947, między innymi Wojewody Wrocławskiego, Wydziału Zdrowia we Wrocławiu, Miejskiej Rady Narodowej w Jeleniej Górze, Zarządu Miejskiego w Jeleniej Górze;

— katalogi wystaw organizowanych przez Związek Polskich Artystów Plastyków i Centralne Biuro Wystaw Artystycznych we Wrocławiu (wszystkie z 1956 roku), na przykład *Piętnaście lat malarstwa Mieczysława Leszka Bieleckiego; Stanisław Grabczyk: wycinanka artystyczna*;

— publikacje rządu emigracyjnego, na przykład zatytułowana *Rząd Rzeczypospolitej Polskiej do wszystkich Polaków w świecie*, wydana w Londynie w lipcu 1956 roku nakładem Biura Prezydium Rady Ministrów, ulotki — na przykład historyka i politologa Władysława Wielhorskiego (1885–1967) *Protest w sprawie Polski* (1949), *Deported Poles in Soviet captivity (1939–1956)*, wydana w Londynie w kwietniu 1956 roku przez Eastern Polish Council i Polish Association of Former Soviet Political Prisoners²⁸⁴;

— jednodniówki, między innymi *Na barykadach Warszawy* z sierpnia 1945 roku, zarejestrowano także jednodniówki na cześć Józefa Piłsudskiego publikowane w Libanie w roku 1946, przykładowo *Jednodniówka: 1914–1918–1920*;

— kartki pocztowe: 1) kolorowe, na przykład z 1947 roku *Pozdrowienia z Dolnego Śląska*, 2) czarno-białe prezentujące Wystawę Ziem Odzyskanych (1948) lub budynki wrocławskie, na przykład Gmach Główny Politechniki Wroc-

²⁸³ Zob. http://mona.oss.wroc.pl/dzs/skorowidz.php?wszystkie=0&wybr_id=1 [dostęp: marzec 2012].

²⁸⁴ Autor tekstów W. Wielhorski (1885–1967), historyk, działacz społeczny i publicysta, wykładowca Uniwersytetu Wileńskiego, po wybuchu II wojny światowej więziony i deportowany do ZSRR, zarówno przed wojną, jak i po jej zakończeniu na emigracji w Wielkiej Brytanii, był aktywnym działaczem wielu organizacji społecznych i naukowych.

ławskiej (1948), do kategorii tej zaliczono także składane albumy kilku fotografii, jak choćby *Wspomnienia z Wrocławia* (7 zdjęć z 1946 roku);

— plakaty, na przykład *Kongres jedności ruchu ludowego* (1949), *XXXII Rocznica Wielkiej Rewolucji Socjalistycznej* (1949); plakaty reklamowe, między innymi: *Potrzebne ci do nauki książki radzieckie nabędziesz w księgarniach Domu Książki* (1951); plakaty propagandowe, na przykład *Dobrobyt po amerykańsku. Równość po amerykańsku* (1951); plakaty filmowe, jak *Młodość Chopina: film produkcji polskiej* w reżyserii Aleksandra Forda (1952);

— ulotki filmowe rozpowszechniane na Dolnym Śląsku przez Film Polski, między innymi *Trzech panów Ludwików: film produkcji francuskiej* (1947);

— nekrologi, między innymi historyka literatury i bibliotekoznawcy, zasłużonego dla ochrony zbiorów lwowskich doktora Karola Badeckiego;

— ulotki reklamowe wrocławskich zakładów rzemieślniczych;

— foldery reklamowe, na przykład Urzędu Wojewódzkiego Poznańskiego Wydziału Przemysłowego *Jesienne Targi Poznańskie: Odzież i Dom* z 1946 roku.

Wśród analizowanych zespołów druków efemerycznych wytworzonych we Wrocławiu w latach 1945–1956 i zachowanych w ossolińskim Dziale DŻS oraz zarejestrowanych w „Katalogu dokumentów życia społecznego” licznie reprezentowane są publikacje dokumentujące działalność instytucji kultury oraz administracji we Wrocławiu. Zasób zawiera: 1) 140 programów spektakli reżyserowanych przez, między innymi, Jakuba Rotbauma, Karola Borowskiego (1886–1968), Józefa Grudę (1916–1981), Jerzego Ukleję (ur. 1919), Andrzeja Dobrowolskiego (1924–1986), Artura Młodnickiego (1911–1972), Stanisława Igara (1918–1987) i realizowanych w latach 1954–1956 przez Teatr Polski we Wrocławiu, Państwowe Teatry Dramatyczne we Wrocławiu oraz pojedyncze programy wieczorów filmowych, wieczorków tanecznych, a także programy (7 druków) spektakli wystawianych w teatrach krakowskich i poznańskich, 2) 24 afisze, w tym 18 afiszy teatralnych, 5 afiszy sportowych (mecze bokserskie) i 1 afisz Powszechnych Wykładów Uniwersytetu i Politechniki we Wrocławiu, 3) 9 zaproszeń na wydarzenia kulturalne, głównie wystawy organizowane przez między innymi Muzeum Państwowe we Wrocławiu, Muzeum Śląskie, 4) pojedyncze ogłoszenia, zarządzenia, plakaty, ulotki i katalogi wystaw, 1 cennik oraz 1 cegiełkę²⁸⁵. „Katalog on-line dokumentów życia społecznego” opracowywany w Bibliotece Ossolineum zawiera także kilkadziesiąt akcydensów manipulacyjnych — głównie akt personalnych, to jest aktów urodzenia, małżeństwa, zgonu, karty powrotu, poświadczenia obywatelstwa, poświadczenia zamieszkania, dokumenty nadania ziemi, skierowania, dyplomy, świadectwa, pozwolenia, poświadczenia zamieszkania,

²⁸⁵ Cegiełka z 1951 r.: *Pamiętka Ofiary na odbudowę Katedry Wrocławskiej* przez Wrocławskie Towarzystwo Naukowe; *cennik gastronomiczny na potrawy i przekąski obowiązujący we wszystkich pionach zakładów gastronomicznych państwowych, spółdzielczych i prywatnych na terenie województwa wrocławskiego* — Prezydium Komisji Cennikowej WRN z 1954 r.

tak zwane delegacje oraz różnego rodzaju zaświadczenia. W katalogu ujęto też wiele opracowanych we Wrocławiu maszynopisów — przede wszystkim sprawozdań, przemówień, zaświadczeń pracowniczych, postanowień, upoważnień, potwierdzeń, podziękowań, wezwań, składów osobowych, oświadczeń, przydziałów mieszkaniowych, wyciągów oraz rękopisów, jak na przykład wykazy mebli. Druki opracowane w katalogu ze względu na łatwy do nich dostęp oraz wyczerpujący opis bibliograficzny nie zostały włączone do przygotowanej na potrzeby pracy bazy danych.

W trakcie poszukiwań źródłowych w Dziale DŹS Biblioteki Zakładu Narodowego im. Ossolińskich, oprócz najpopularniejszych zaprezentowanych powyżej, wytworzonych we Wrocławiu typów druków ulotnych i okolicznościowych, jak afisze, plakaty, programy, ogłoszenia, katalogi, zarządzenia, zaproszenia, ulotki, wyselekcjonowano bardzo interesującą grupę broszur informacyjnych o charakterze propagandowym. Ten typ druku ulotnego, w świetle zgromadzonych źródeł najintensywniej wykorzystywany przez PZPR oraz TPPR, wzbudził zaciekawienie z uwagi na nieobecność tego rodzaju broszur drukowanych w latach 1945–1956 w rozpatrywanych jako pierwsze zasobach Gabinetu Śląsko-Łużyckiego Biblioteki Uniwersyteckiej we Wrocławiu oraz nieliczną ich reprezentację w kolekcji Sekcji Regionalnej Dolnośląskiej Biblioteki Publicznej. Dodać należy, iż ze względu na przyjęty obowiązek gromadzenia wydanych po 1945 roku statutów partii politycznych i katalogów ważniejszych krajowych wystaw, instytucjami sprawczymi przechowywanych w Dziale DŹS materiałów konferencyjnych oraz publikacji ze zjazdów były w analizowanym w pracy czasie liczne ogólnokrajowe polityczne, społeczne i młodzieżowe organizacje, to jest Front Jedności Narodu, Polska Zjednoczona Partia Robotnicza, Zjednoczone Stronnictwo Ludowe, Stronnictwo Demokratyczne, Związek Bojowników o Wolność i Demokrację, Związek Młodzieży Socjalistycznej, Związek Młodzieży Wiejskiej, Zrzeszenie Studentów Polskich, Związek Harcerstwa Polskiego, Towarzystwo Przyjaźni Polsko-Radzieckiej, Towarzystwo Rozwoju Ziem Zachodnich, jak też regionalne, na przykład Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej we Wrocławiu, Prezydium Rady Narodowej miasta Wrocławia, Towarzystwo Miłośników Wrocławia.

W usystematyzowanym zgodnie z nazwami instytucji sprawczych zasobie wydawnictw szkoleniowo-instruktażowych znalazły się bardzo interesujące broszury przygotowane przez, między innymi, Ministerstwo Oświaty RFSRR (Rosyjskiej Federacyjnej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej) w celu zwiększania udziału młodzieży w Wielkim Stalinowskim Planie Przeobrażenia Przyrody. Wydawnictwa te, tłumaczone na język polski, były następnie publikowane w dużych nakładach, sięgających 10 tysięcy egzemplarzy, dla Towarzystwa Przyjaźni Polsko-Radzieckiej. Wśród ossolińskich zbiorów odnaleziono także broszury instruktażowe z serii „Biblioteczka TPPR”, na przykład „Program Pracy Kółek Młodych Miczurinowców” nr 7 z 1954 roku. Opracowany przy wykorzystaniu

osiągnąć radzieckiej nauki, z wykazem listy zalecanych lektur, program opisuje etapy doświadczalnej pracy z wybranymi roślinami oraz zawiera materiały do wystaw propagandowych przeznaczonych do publicznej prezentacji w polskich szkołach podstawowych oraz klubach TPPR²⁸⁶. Dokumenty te — źródła do badań z zakresu wielu dyscyplin, między innymi oświaty i edukacji, agrobiologii, politologii, socjologii — ukazują formalne, planowe sposoby intensywnego transferowania i upowszechniania w Polsce wybranych, z punktu widzenia ideologiczno-propagandowego, uznanych za najważniejsze osiągnięć radzieckich uczonych. Dla bibliotekoznawców szczególnie interesujące są zawarte w tych materiałach spisy lektur. Na ich podstawie rekonstruować można upowszechnianą w Polsce w latach 50. XX wieku literaturę, głównie polityczno-propagandową, o której wiadomości różnymi sposobami docierały do czytelników. W świetle zarejestrowanych tytułów, pochodzących z zachowanych w Dziale DŻS BZNiO źródeł efemerycznych, tak zwany łysenkizm intensywnie propagowano i rozpowszechniano przede wszystkim wśród warstwy włościan oraz studentów szkół rolniczych; do idei tej przyzwyczajano i przysposabiano również uczniów szkół podstawowych.

Wśród zbadanych druków instruktażowych odnaleziono także dokumenty Wydziału Propagandy KC PZPR drukowane dla agitatorów Frontu Narodowego z myślą o pracy w terenie. Materiały te szczegółowo opisują sytuację społeczno-ekonomiczną w Polsce okresu intensywnie nagłaśnianej walki ze spekulacją i szkodnictwem gospodarczym. Na przykład edytowana w styczniu 1951 roku broszura *Jak objaśniam robotnikom uchwałę rządu w sprawie zniesienia bonowego zaopatrzenia, regulacji cen, ogólnej podwyżki płac i zniesienia ograniczeń w handlu nadwyżkami produktów rolniczych* wyjaśniała cel Uchwały Rady Ministrów z 3 stycznia 1953 r. w sprawie zniesienia bonowego zaopatrzenia, regulacji cen, ogólnej podwyżki płac i ograniczeń w handlu nadwyżkami i służyć miała utrzymaniu porządku społecznego²⁸⁷. Data edycji wskazuje, iż materiał informa-

²⁸⁶ Lista lektur dla młodych miczurinowców obejmowała następujące pozycje: T. Łysenko: *Agrobiologia*, Warszawa 1950; *O teorii agronomicznej W. Wiliamsa*, Warszawa 1950; I. Miczurin: *Dziela wybrane*, Warszawa 1950; K. Timiriaziew: *Życie rośliny*, Warszawa 1950; I.W. Jakuszkin: *Szczególna uprawa roślin*, Warszawa 1950; „Biblioteczka Towarzystwa Przyjaźni Polsko-Radzieckiej” *Program Pracy Kółek Młodych Miczurinowców* (materiały dla szkolnych kółek zainteresowań), nr 7, Drukarnia RSW „Prasa, Warszawa 1954 r.

²⁸⁷ W broszurze KC PZPR czytamy m.in.: „Żeby zrozumieć mądrość i uchwały rządu, trzeba popatrzeć na całą sprawę — podwyżek cen — w sposób polityczny. Bo co to jest polityka? Polityka to jest walka klasowa. Jak długo mamy wrogów klasowych, którzy jak krety podkopują się pod naszą gospodarkę, jak długo musimy z nimi walczyć, tak długo na każdą sprawę musimy patrzeć politycznie. Mamy w Polsce różne klasy: mamy klasę robotniczą, mamy chłopstwo pracujące na drobnej i średniej gospodarce, mamy też jeszcze kułaków i spekulantów. Z pracującymi chłopami — my klasa robotnicza — mamy sojusz, a z kułakiem i spekulantem prowadzimy walkę [...]. A kułak i spekulant mają swoją politykę, chcą się tuczyć kosztem robotników i chłopów [...]. Co jakiś czas nawet wzmaga się działalność spekulantów, kułaków, przekupniów, darmozjadów i szkodników, którzy przywykli do żerowania na trudnościach naszej młodej gospodarki, przywykli do szukania łatwych zysków ze speku-

cyjno-instruktażowy publikowany był jednocześnie z dyrektywami władzy, by uprzedzić i uspokoić spodziewane niezadowolenie społeczne wywołane ciągłymi, bardzo uciążliwymi brakami zaopatrzenia. Niestety, nie podano informacji o źródle wiadomości, o wydawcy ani wielkości nakładu. W zbiorach dokumentów życia społecznego zgromadzono także uchwały plenarne i rezolucje Komitetu Wojewódzkiego PZPR prezentujące realizację planów gospodarczych, zobowiązań oraz zadań określanych jako — umacnianie rewolucyjnej czujności i walkę o ostateczne wykarczowanie odchylenia prawicowego i nacjonalistycznego — wytyczonych przez Komitet Centralny partii rządzącej w Polsce od 1948 roku z mocy dyktatury proletariatu. Dokumenty tego typu, choć niepodawane do wiadomości publicznej, uwzględniono w niniejszym opracowaniu z uwagi na przedstawione w ich treści unikatowe wiadomości odnoszące się do sytuacji w województwie wrocławskim, podanych statystyk z wykonania zobowiązań planu trzyletniego w różnych sektorach regionalnej gospodarki. Treści uchwał opisują przede wszystkim dolnośląską organizację PZPR, do której między innymi „w wyniku braku czujności, ślepoty politycznej [...] przedostawali się ludzie klasowo i ideologicznie obcy, wciskał się wróg klasowy — m. in. granatowy policjant, sanacyjny wicewojewoda, sanacyjny przodownik straży więziennej, były obszarник a nawet były oficer Luftwaffe”²⁸⁸.

W kolekcji Działu Dokumentów Życia Społecznego BZNiO przechowywane są także gazetki KW PZPR, na przykład „Kongres Jedności” (z 1948 roku), oraz

lacji na towarach. Z tymi pasożytami władza ludowa musi prowadzić nieustanną walkę. Uchwała ma zadać cios spekulantom — pozostałościom ustroju kapitalistycznego. [...] Kłopoty z zaopatrzeniem wynikają z wolniejszego rozwoju rolnictwa niż przemysłu [...]. O wyrównaniu cen podwyżką — robotnik zarabiający 734–864 zł dostał 260 zł podwyżki a cena chleba wzrosła 2 razy [8 zł — A.F.-B.], cukru 3 razy [16 zł — A.F.-B.] [...]. Artykuły na bony kosztowały na bon IA 42 zł 60 gr, teraz po nowych cenach te same produkty kosztują 106 zł ale te różnice wyrówna podwyżka wobec utrzymanych cen ziemniaków, komornego i innych artykułów, które podrożały nieznacznie. Summa: podwyżka ok. 30–36% płacy a wydatki wzrastają o 33–35%. [...]. Bić wrogów i torować drogę do pełnego dobrobytu, do socjalizmu!!!!, *Jak objaśniam robotnikom uchwałę rządu w sprawie zniesienia bonowego zaopatrzenia, regulacji cen, ogólnej podwyżki plac i zniesienia ograniczeń w handlu nadwyżkami produktów rolniczych*, broszura Wydziału Propagandy KC PZPR, styczeń 1953 r., s. 6, 11, 16.

²⁸⁸ W Uchwale Plenum KW PZPR z dnia 24.11.1949 r. czytamy: „Na stanowisko zastępcy kierownika Wydziału Kadr KW PZPR dostał się człowiek ideologicznie obcy, który systematycznie zaśmiecał aparat partyjny [...]. W KW PZPR pracował jako za-ca kierownika Wydziału Rolnego, a następnie jako instruktor KW były granatowy policjant, o którym wiadano, że był w sanacyjnym aparacie ucisku. W Komitecie Powiatowym w Legnicy na stanowisku instruktora Propagandy (!) znajdował się były oficer Luftwaffe. Brak czujności spowodował, że na wielu odpowiedzialnych stanowiskach w aparacie państwowym uplasowali się wrogowie i tak np. dyrektorem jednego z większych zakładów przemysłowych jest były sanacyjny wicewojewoda, na czele legnickich PGR-ów stanął były obszarник, a były sanacyjny przodownik straży więziennej w Kowlu zajmował stanowisko starosty w Sycowie [...]. Do aparatu przedostał się tu i ówdzie element drobnomieszczański [...]. Brak czujności przejawia się także w niedostatecznym przestrzeganiu tajemnicy partyjnej. Częste są wypadki przedostawania się tajnych i poufnych wiadomości na zewnątrz. Tak np. były II sekretarz KP w Sycowie systematycznie informował obce elementy o uchwałach egzekutywy”, s. 3.

zbiór biuletynów edytowanych w 1955 roku w miesięcznych oraz dwumiesięcznych cyklach przez Wydział Propagandy i Agitacji Komitetu Wojewódzkiego PZPR we Wrocławiu. Choć materiały te nie należą do grupy druków ulotnych i okolicznościowych, to jednak z uwagi na fakt włączenia ich do zbiorów Działu DZS Biblioteki Ossolineum oraz niezwykle interesującą treść, uwzględniono je w niniejszym opracowaniu. Pierwsze opisują detalicznie „sytuację na odcinku młodzieżowym na Dolnym Śląsku”, między innymi udział młodzieży, w tym wiejskiej i akademickiej, zrzeszonej w różnego rodzaju stowarzyszeniach działających zwłaszcza w wyższych uczelniach wrocławskich oraz związanych z Kościołem, szczególnie dolnośląskimi klasztorami. Uwagę autorów dokumentu zwracała liczebność, frekwencja, udział kobiet i mężczyzn oraz aktywność członków organizacji studenckich — przede wszystkim Akademickiego Związku Walki Młodych „Życie”, Związku Niezależnej Młodzieży Socjalistycznej i Związku Młodzieży Demokratycznej, ludowych — głównie Związku Młodzieży Wiejskiej RP „Wici”, samopomocowych, do których zaliczono katolicki „Caritas”, oraz tzw. przyklasztornych, gdzie opisano działające we Wrocławiu męskie i żeńskie koła Sodaliczki Mariańskiej²⁸⁹. Szczegółowo analizowano także działalność wydziałowych kół

²⁸⁹ Materiał prezentuje szczegółowe dane statystyczne, podaje frekwencję np. udziału młodzieży akademickiej w rekolekcjach, częstotliwość zebrań kół naukowych, podczas wygłaszania referatów. Akademicki Związek Walki Młodych „Życie” (AZWM „Życie”) organizacja studencka utworzona w 1945 r., działająca autonomicznie w ramach Związku Walki Młodych, zależna od PPR, pozyskiwała poparcie wśród studentów m.in. zrzeszonych w Bratniej Pomocy. W sierpniu 1948 r. przewodniczący „Życie” Zenon Wróblewski przekształcił AZWM i utworzył Związek Akademickiej Młodzieży Polskiej, w którego strukturach znalazły się Związek Niezależnej Młodzieży Socjalistycznej, ZWM RP „Wici” i Związek Młodzieży Demokratycznej. Związek Niezależnej Młodzieży Socjalistycznej (ZNMS), organizacja studencka powstała w 1917 r. zrzeszająca socjalizujących i komunistycznych studentów, rozwiązana w 1938 r. W latach 1939–1945 członkowie ZNMS utworzyli konspiracyjną Socjalistyczną Organizację Bojową oraz grupę Płomienie. ZNMS reaktywował się w 1946 z połączenia studenckich kół OM TUR. W 1948 r. został włączony do ZAMP.

Związek Młodzieży Demokratycznej (ZMD), organizacja młodzieżowa utworzona w 1945 r. przez Zarząd Główny Stronnictwa Demokratycznego. Caritas, katolicka organizacja dobroczynna utworzona na przełomie XIX i XX w. w Europie (Francja, Niemcy, Austria) i in. Na ziemiach polskich w 1895 r. we Lwowie założono Związek Katolickich Towarzystw i Zakładów Dobroczynnych, w 1922 r. poznański Związek Polskich Katolickich Towarzystw Dobroczynnych (zał. 1907 r.) przekształcił się w Związek Caritas. W czasie II wojny światowej działały tylko niektóre ze Związków Caritasu — katowicki, warszawski i tarnowski, po 1945 r. w ramach Krajowej Centrali Caritas funkcjonowała sieć ośrodków pomocy, w tym szpitali i placówek opiekuńczych. Do momentu likwidacji organizacji w 1950 r. przez władze PRL Caritas posiadał własny organ prasowy, publikował książki, broszury, plakaty, ulotki.

Sodaliczka Marjańska (Sodalitas Marianus) katolickie stowarzyszenie religijno-społeczne skupiające czcicieli Marii. Historia stowarzyszenia sięga 1563 r., kiedy w Rzymie jezuita Jan Leunis założył Prima Primaria, rozpowszechniana następnie w kolegiach zakonu. Sodaliczki szerzące m.in. dobroczynność, nauczanie katechizmu, opiekę nad zaniedbaną młodzieżą rozpoczęły w Polsce działalność wraz z zakonami jezuickimi. Zawieszane w czasie zaborów, reaktywowały się w początkach XX w. m.in. na Jasnej Górze. Aktywne po II wojnie światowej zostały rozwiązane w 1949 r.

naukowych, wśród których za najlepsze uznano koła medyków, historyków, rolników i prawników. Przydatność faktów i danych zawartych w przedstawianym dokumencie nie wymaga komentarza.

Drugi rodzaj materiałów partyjnych ukazuje między innymi wnikliwą charakterystykę sytuacji gospodarczej i ekonomicznej wszystkich krajów należących do radzieckiej strefy wpływów oraz pozostających poza nią, na przykład paktu bałkańskiego (9 sierpnia 1954), relacji z walk o umocnienie ustroju socjalistycznego w pozaeuropejskich częściach świata, szczególnie w Chinach, Indiach oraz Chile; wiadomość o istnieniu tego rodzaju dokumentów nie może zostać pominięta w niniejszej pracy. W zachowanych biuletynach dużo uwagi poświęcano obserwowanej z niepokojem na Ziemiach Zachodnich polityce rządu bońskiego, między innymi remilitaryzacji Niemiec Zachodnich — stworzenia Ministerstwa Wojny (lipiec 1955) — oraz ustawy dotyczącej utworzenia komisji personalnej ds. wyboru wyższych oficerów do federalnych sił zbrojnych określanych w drukach jako nowy Wehrmacht²⁹⁰. Biuletyny KW PZPR we Wrocławiu przedstawiały również ówczesną sytuację polityczną w ZSRR, zawierały między innymi rewelacyjno-sensacyjną relację z pierwszego po śmierci Józefa Stalina zjazdu Komunistycznej Partii Związku Radzieckiego — streszczenia przemówień wygłoszonych przez N. Chruszczowa, W. Mołotowa, N. Bułganina, A. Mikojana, G. Żukowa, którzy w obecności komentatorów największych zachodnich gazet

ostrzegli Zachód, że ZSRR posiada rakiety dalekiego zasięgu [...] Mikojan stwierdził, że Związek Radziecki posiada możliwość dostarczenia bomb atomowych do każdego punktu kuli ziemskiej, przy pomocy samolotów lub pocisków zdalnie sterowanych²⁹¹.

Biuletyny produkowane przez Wydział Propagandy i Agitacji Komitetu Wojewódzkiego PZPR we Wrocławiu zawierały także fragmenty przemówień i referatów działaczy komunistycznych, którzy zabierali głos na międzynarodowych sympozjach i konferencjach, podawały również wiadomości na temat osiągnięć i rozwoju gospodarczego krajów demokracji ludowej, na przykład porównawcze statystyki wydobywania różnych surowców kopalnych, produkcji stali i innych w państwach demokratycznych oraz kapitalistycznych. Te wewnętrzne dokumenty ukazują system obiegu informacji adresowanych do ograniczonego krę-

²⁹⁰ Zgodnie z treścią biuletynu członkami tej komisji byli: „Albert Kuntzen — generał uczestnik ataku na Polskę, baron Philipp von Boeselager sztab generalny Hitlera, Helmut von Grolmann [właśc. Helmut von Grolman — A.F.-B.] — szef sztabu generalnego grupy Ukraina Południe odpowiedzialny za zbrodnie tam popełnione i in., oficerowie hitlerowscy opanowali ministerstwo wojny”, *XX Zjazd KPZR w oczach Zachodu*, „Biuletyn PZPR Komitet Wojewódzki we Wrocławiu Wydział Propagandy i Agitacji”, nr 2, część II.

²⁹¹ Na przykład Margaret Higgins z dziennika „New York Herald Tribune” oraz niewymienieni z nazwiska komentatorzy gazet: amerykańskiego „New York Times”, niemieckich „Hannoversche Presse”, „Frankfurter Allgemeine Zeitung”, brytyjskiego „Daily Worker” oraz paryskiego „Express”, *XX Zjazd KPZR w oczach Zachodu*, „Biuletyn PZPR Komitet Wojewódzki we Wrocławiu Wydział Propagandy i Agitacji”, „Biuletyn PZPR Komitet Wojewódzki...”, część I.

gu odbiorców, prezentują, przyjęte w danym czasie i zależne od zmieniającego się pionu ideologicznego PZPR, sposoby kontroli wiadomości, które po selekcji i opracowaniu, na przykład tłumaczenia wybranych artykułów z zachodniej prasy zawierające odpowiedzi na podnoszone w nich problemy krajów socjalistycznych, trafiały do wewnętrznego obiegu. Obieg ten nie był zamknięty, materiały wewnątrzpartyjne, zaaprobowane przez Wydział Propagandy i Agitacji określały i kształtowały treści przenikające, prezentowane i propagowane następnie w publicznych, podporządkowanych ideologicznie mediach. Zachowane w Dziale DŹS BZNiO publikacje dokumentują struktury informacyjne PZPR, wskazują zakres wyselekcjonowanych wiadomości, które udostępniano różnym kręgom odbiorców. Na tej podstawie, w szerszym kontekście badać można skalę informacji jawnych i utajnianych przed społeczeństwem, jak też szeregowymi członkami partii, omawianą tematykę i poruszane problemy, źródła wiadomości dostępne Wydziałowi Propagandy i Agitacji KC i KW PZPR, czas reakcji na bieżące wydarzenia, w tym nieoczekiwane i zaskakujące, specyficzny język przekazu i inne.

W czasie kwerend w Dziale DŹS Biblioteki Zakładu Narodowego im. Ossolińskich odnaleziono też unikatową i jedyną w rozpatrywanych zbiorach bibliotecznych białą-czerwoną materiałową opaskę z polskim napisem „Zarząd Miejski Wrocławia” oraz rosyjską nazwą — *Город Бреслау* — niemieckiego Breslau. Oryginalna pamiątka noszona była przez jednego z pierwszych Polaków przybyłych po wyzwoleniu do Wrocławia²⁹². Dział przechowuje także rękopisowe, oryginalne protokoły przejęcia od wojennego komendanta Armii Czerwonej 38 wrocławskich zakładów pracy oraz zbiorów pierwszych maszynopisowych dokumentów — protokołów — administracji polskiej Wrocławia zachowanych przez wiceprezydenta miasta, inżyniera Kazimierza Kuligowskiego, którego zbiory przekazane zostały Bibliotece Ossolineum.

W kolekcji Działu Dokumentów Życia Społecznego BZNiO znajdują się materiały ulotne dokumentujące historię przeniesionego do Wrocławia w 1947 roku Ossolineum. Do tych ważnych dla historii kultury książki wydawnictw należą między innymi katalogi wystaw naukowych i popularnonaukowych organizowanych przez BZNiO, materiały konferencyjne, publikacje ze zjazdów oraz urządzanych w placówce sesji okolicznościowych, wykładów i odczytów. Publikacje te wraz z maszynopisowymi osobistymi relacjami lub streszczeniami poszukiwań na Dolnym Śląsku zagrabionych i ukrytych przez Niemców księgozbiorów, rewindykacji dóbr kultury, w tym cennych książek, jak również doniesień — na przy-

²⁹² Opaska należała najprawdopodobniej do któregoś z członków tzw. ekipy kwatermistrzowskiej dowodzonej przez inż. K. Kuligowskiego, przybyłej do Wrocławia 6 maja 1945 r. Możliwe, iż była własnością zastępcy B. Drobnera; w zbiorach DDŹS BZNiO znajdują się także liczne pamiątki od osób, które znalazły się na Dolnym Śląsku w czasie wojny i pracowały tu jako przymusowi robotnicy, np. materiałowe znaczki z literą P przechowywane w kopertach podpisanych własnoręcznie przez ofiarodawców.

kład o odnalezieniu w październiku 1945 roku w Lubawie (obecnie Lubawka) medycznego księgozbioru bibliotecznego wywiezionego z Biblioteki Uniwersytetu Warszawskiego im. Józefa Piłsudskiego — stanowią niezwykle, oryginalne źródła badań z zakresu kultury książki, bibliotekoznawstwa oraz nauki o informacji²⁹³.

W zbiorach Działu Dokumentów Życia Społecznego Biblioteki Zakładu Narodowego im. Ossolińskich zachowały się nieliczne dokumenty niekonwencjonalne — dwa sprawozdania z 1954 i 1955 roku Związku Uchodźców Politycznych z Grecji²⁹⁴, fragmenty przemówienia²⁹⁵, kilka niepublikowanych, krót-

²⁹³ Z relacji cytowanego B. Miłaszewskiego: „w połowie października [1945 r.], w miejscowości Lubawa, kierownik tamtejszej szkoły odnalazł zbiory biblioteczne Uniwersytetu Warszawskiego im. J. Piłsudskiego. Znalaziono tam książki medyczne w ilości 634 egzemplarzy. Za resztą księgozbioru, którą Niemcy ukryli, władze czynią poszukiwania. Książki zostały zabezpieczone w budynku szkolnym w Lubawie”.

²⁹⁴ Sprawozdania wskazują, iż stowarzyszenie założyli mieszkający w stolicy Dolnego Śląska azylanci zatrudnieni we wrocławskich zakładach przemysłowych — głównie Pafawagu, Fabryce Urządzeń Mechanicznych FUM i Dolnośląskiej Fabryce Maszyn Elektrycznych „Dolmel”; nadrzędnym celem organizacji była działalność polityczna oraz kulturalna. Sprawozdania informują, iż związek rozwijał też narodową kulturę głównie przez nauczanie języka greckiego oraz przybliżanie pozostającym na Dolnym Śląsku Grekom wiadomości o sytuacji w opuszczonej ojczyźnie — zadania te powierzono członkom stowarzyszenia posiadającym wyższe wykształcenie zdobyte w Grecji lub, co podkreślono w treści sprawozdań, już w Polsce. Wszystkie przedstawione dokumenty odnoszące się do osiągnięć edukacyjnych, kwalifikacji zawodowych, szczególnie ukończonych wyższych studiów, eksponują wdzięczność i dumę, którą zintegrowani w związku Grecy przypisywali możliwościom osiągniętym w nowym miejscu zamieszkania. Szansę zdobycia wykształcenia łącznie bezpośrednio z ustrojową sprawiedliwością, demokracją rozwijaną dzięki socjalizmowi i PZPR. Dokumenty wskazują, iż wykorzystanie tej możliwości było dla uchodźców sprawą priorytetową. W świetle sprawozdań działalność oświatowa związku była kierowana wyłącznie do greckich dzieci, szczególnie urodzonych już w Polsce. Przedsięwzięcia adresowane do szerszej publiczności, obejmujące m.in. przedstawienia zespołu teatralnego „Arystofenis” czy koncerty popularnej grupy estradowej „Orfeusz”, prowadzone były już po odwilży gomułkowskiej od r. 1957. Dokumenty informują także o istnieniu przy związku biblioteki, która gromadziła grecki księgozbiór. W świetle materiałów pochodzących z Działu DŹS BZNiO w 1957 r. liczył on kilkaset książek, wśród których przechowywano ok. 200 książek w języku macedońskim. Informacja o istnieniu tych publikacji stanowi jedyny zachowany w dolnośląskich zbiorach bibliecznych ślad potwierdzający pobyt w województwie wrocławskim mniejszości macedońskiej, Związek Uchodźców Politycznych z Grecji: sprawozdania: 1954 r. i 1955 r., mps, format A4, ze zbiorów DDŹS BZNiO.

²⁹⁵ Zgodnie z pochodzącym z roku 1954, dwustronicowym, anonimowym — napisanym przez kobietę, fragmentem, by „razem z bratnim narodem polskim, przystąpić niezwłocznie do pracy”. Dokument nie wspomina o popierających siły komunistyczne azylantach macedońskich, którzy stanowili nieznaczną większość (wg szacunków A. Gawryszewskiego 50,2%) diaspory osiadłej w regionie. Choć ze względu na narodowość polskie władze wyraźnie wyodrębniły dwie zbiorowości uchodźców, np. separując przywożone na Dolny Śląsk dzieci, być może sami przybyli, szczególnie młodszy emigranci, utożsamiali się z Grecją. Przemówienie nie mówi też o staraniach Komunistycznej Partii Grecji w organizacji przesiedleń swoich członków i ich rodzin do państw bloku demokratycznego. Ze względu na zachowany niewielki urywek dokumentu nie można wykluczyć, iż powyższe fakty mogły stanowić jego treść. Wypowiedź informuje o wielu trudnościach, które były udziałem przybyłych — „nie znaleźmy języka ani zwyczajów i tradycji narodu polskie-

kich wspomnień i urywków relacji aktywistów oraz członków założonego pięć lat po przybyciu do Polski, w 1954 roku, Wojewódzkiego Związku Uchodźców Politycznych z Grecji im. Nikosa Belojannisa, może okazać się przydatnym materiałem do badań życia emigrantów w naszym kraju, przekonań politycznych wyznawanych wśród przebywającej tu mniejszości, jak również stopnia jej zorganizowania i aktywności, w tym udziału kobiet, edukacji najmłodszych, asymilacji lub repatriacji oraz, w mniejszym stopniu, okoliczności i uwarunkowań przesiedlenia²⁹⁶. Materiały te zawierają też oryginalne i nieliczne wiadomości o sytuacji przebywających na Dolnym Śląsku w latach 1950–1956 Macedończykach, utożsamianych z Grekami²⁹⁷. Zachowane świadectwa umożliwiają określenie postawy Polski, która udzieliła uchodźcom azylu politycznego. Uzupełnienie unikatowej, choć ograniczonej kolekcji materiałów stworzonych przez przebywających na Dolnym Śląsku Greków stanowi kilka osobistych, fragmentarycznych wspomnień bezpośrednich świadków odysei z czasów połowy ubiegłego wieku. Zasób tych oryginalnych, unikatowych eksponatów świadków historii i kultury regionalnej wymaga szczególnej troski oraz ochrony przed zniszczeniem. O przynależności stworzonych przez Greków materiałów zachowanych w Bibliotece Ossolineum do grupy dokumentów ulotnych i okolicznościowych zdecydowały kryteria rzeczowe. Wyznaczniki formalne określiły włączenie zachowanych świadectw do rodziny dokumentów niekonwencjonalnych. Dodatkową wskazówką były kryteria

go”, jednak „przy ofiarnej i codziennej pomocy partii, władz i narodu szybko zadowiliśmy się w gościnnym kraju”. Dokument zawiadamia również o kursach nauki języka polskiego dla Greków, które prowadzono dopiero od 1950 r. oraz o studiującej we Wrocławiu młodzieży greckiej. W finale dokumentu jego autorka akcentuje konieczność zaszczepienia greckim dzieciom i młodzieży idei wolności, chęci do „walki o obalenie znieprawdzonej junty wojskowej i o przywrócenie demokracji w kraju, w którym się urodzili”, wychowywania kolejnych generacji w „duchu patriotyzmu i internacjonalizmu, by włączyć ich do budownictwa socjalistycznego w Polsce”, Przemówienie „Drogi towarzyszy i towarzysze”, mps, format A4, ze zbiorów DDZS BZNiO.

²⁹⁶ W świetle analiz demograficznych licząca ok. 12,5 tys. osób grupa uchodźców, obawiających się prześladowań i represji po zakończeniu wojny domowej toczzonej w Grecji w latach 1946–1949, znalazła w województwie wrocławskim azyl polityczny. Grecy i Macedończycy — łącznie 12 484 osoby — przybywali do Polski w sześciu transportach od lipca 1948 r. do sierpnia 1950 r., byli to głównie żołnierze walczący po stronie Komunistycznej Partii Grecji oraz ich rodziny, w tym 3200 dzieci. W latach 1950–1956 w ramach akcji łączenia rodzin przyjechały do naszego kraju kolejne osoby (829). Zgodnie z szacunkami A. Gawryszewskiego w latach 1948–1952 Łądek Zdrój, Szczawno Zdrój, Duszniki Zdrój oraz Zgorzelec były dla opisywanej mniejszości pierwszymi miejscami pobytu w Polsce, w dalszej kolejności Świdnica, Legnica, Lubań, Jelenia Góra, Wałbrzych oraz Wrocław, A. Gawryszewski, *op. cit.*, s. 317; W 1950 r. uchodźcy greccy stworzyli w Zgorzelcu Gminę Demokratycznych Uchodźców Politycznych z Grecji, w 1952 r. centralną siedzibą wspólnoty stał się Wrocław.

²⁹⁷ Przekonanie to do dzisiaj funkcjonuje w potocznej świadomości, czego dowody stanowią m.in. artykuły w prasie, np. Krzysztofa Kunerta, *Grecy z Dolnego Śląska*, „Nowe Życie” 2008, nr 1, w którym wspomniane są nazwy macedońskich wsi, z których pochodzili azylanci określane ogólnie jako Grecy.

biblioteczne — fakt zakwalifikowania tych materiałów do Działu Dokumentów Życia Społecznego BZNiO, pomimo iż nie należą one do klasycznych druków ulotnych (ang. *pure ephemera*). Zgodnie z przyjętą przez Bibliotekę Ossolineum polityką gromadzenia, do zbiorów dokumentów życia społecznego włączane są sprawozdania niemające postaci druku zwartego lub ciągłego. Również w świetle zasad Biblioteki Narodowej, na przykład zarządzenia Dyrektora BN nr 19 z 1992 roku oraz nr 10 z 2005 roku, do kolekcji druków efemerycznych pozyskiwane są przemówienia i sprawozdania²⁹⁸. Zachowane i poddane analizie materiały dotyczące mniejszości greckiej oraz macedońskiej pochodzące z lat 1950–1956 są napisane w języku polskim, mają wyłącznie postać rękopiśmienną lub maszynopisową, nie stanowią więc produktów typograficznych. To interesujący wyjątek w rozpatrzonych z autopsji źródłach niekonwencjonalnych, przykład elastyczności pragmatyki bibliotekarskiej wynikającej z unikatowości druków wytworzonych przez azylantów, jak również chęci zabezpieczenia wszelkich istniejących dowodów ich obecności i działalności. Brak utrwalonych typograficznie śladów greckiej i macedońskiej obecności w województwie wrocławskim świadczy o trudnej asymilacji przybyłych, którzy w treści dokumentów opisywali bariery i przeszkody utrudniające ich życie na Dolnym Śląsku. Mniejszość ta ze względu na sytuację polityczną zarówno w Polsce, jak i w Grecji, długo pozostawała bierna²⁹⁹. Dodatkową przyczynę nieobecności materiałów drukowanych mogło stanowić pochodzenie członków diaspory z ubogich rejonów północnej Grecji, gdzie w znacznym stopniu występowała niepiśmienność.

Warto dodać, iż wśród kolekcji przechowywanych w Miejskiej Bibliotece Publicznej w Zgorzelcu — który stał się jednym z pierwszych miejsc azylu izolowanych i niechętnie ujawniających swoją obecność uchodźców — zgromadzono wycinki prasowe oraz archiwalne zdjęcia. Biblioteki działające na terenie innych ośrodków pobytu Greków i Macedończyków, na przykład Biblioteka Publiczna Miasta i Gminy przy Centrum Kultury i Rekreacji w Łądku Zdroju, Miejska Biblioteka Publiczna w Dusznikach Zdroju, Miejska Biblioteka Publiczna w Szczawnie Zdroju, Powiatowa i Miejska Biblioteka Publiczna „Biblioteka pod Atlantami” w Wałbrzychu, Legnicka Biblioteka Publiczna nie zgromadziły dokumentów niekonwencjonalnych stanowiących materiał źródłowy do badań pobytu greckich i macedońskich azylantów na Dolnym Śląsku³⁰⁰.

Rozpatrzone dokumenty ukazują jednoznacznie polityczny charakter emigracji Greków i Macedończyków, których pobyt w regionie nie był nagłaśniany,

²⁹⁸ *Zasady gromadzenia dokumentów życia społecznego, Biblioteka Narodowa...*

²⁹⁹ Najmłodszy azylanci greccy przebywali w Łądku Zdroju, a macedońscy w Szczawnie Zdroju. Następnie w Dusznikach Zdroju i Zgorzelcu, gdzie dołączyli emigranci dorośli. Grecy osiedlali się później także w Policach, Szczecinie i Trójmieście, A. Gawryszewski, *op. cit.*, s. 317.

³⁰⁰ Biblioteki te przygotowują na życzenie lub posiadają opracowane zestawienia bibliograficzne książek i prac zwartych dotyczących pobytu Greków i Macedończyków na Dolnym Śląsku.

a w świetle słów A. Gawryszewskiego, do 1952 roku wręcz celowo utajniany przez ówczesne władze krajowe, wojewódzkie oraz lokalne³⁰¹. Niestety, w przebadanych zbiorach bibliotecznych nie odnaleziono publikacji ulotnych potwierdzających niechęć decydentów do ujawniania obecności na Dolnym Śląsku pokonanych zwolenników komunistycznej władzy w Grecji. W okresie ekspansji radzieckiej strefy wpływów oraz czynnego umacniania ideologii marksizmu-leninizmu w podporządkowanych ZSRR krajach informacje o porażce Demokratycznej Armii Grecji i Tymczasowego Rządu Wolnej Grecji, wiadomości o konieczności zmiany drogi transportu przybywających azylantów wskazujące na konflikt Broz-Tity i Stalina mogły osłabiać rządowe działania propagandowe oraz rozbudzać nadzieje i aktywizować wciąż likwidowaną wówczas w Polsce opozycję³⁰². W kolejnych latach prawdopodobnie celowo podtrzymywano niezainteresowanie tej mniejszości w życie społeczne, czego wyrazem jest brak w zbiorach publikacji drukowanych pochodzących z badanego czasu. Wyjątek stanowi tu afisz z kolekcji Archiwum Państwowego we Wrocławiu Oddział Zamiejscowy w Legnicy zapowiadający występy grecko-macedońskiego zespołu pieśni i tańca ze Zgorzelca działającego przy Zrzeszeniu Uchodźców Grecji im. Nikosa Belojannisa w Zgorzelcu. Warto pamiętać, że od 1949 roku wyraźnie uwidacznia się okres zastoju, regres aktywności środowisk lokalnych, czas bierności i apatii uwidoczniiony w intensywnie malejącej, wręcz zanikającej produkcji druków ulotnych i okolicznościowych.

W schyłkowym okresie badań na fali liberalizacji rygoru politycznego 1956 roku pojawiły się dokumenty niekonwencjonalne ukazujące rozwarstwienie społeczności obywateli ZSRR mieszkających na Dolnym Śląsku. Zachowane w Dziale DŻS materiały powstałego w 1956 roku Ukraińskiego Towarzystwa Społeczno-Kulturalnego (UTSK) wskazują, iż najwcześniej zaktywizowała się grupa przesiedlonej przymusowo społeczności ukraińskiej, głównie łemkowskiej. W opisie aktywności wrocławskiego koła towarzystwa członkowie podkreślali, że wielu Ukraińców nie chciało początkowo złożyć deklaracji ani oficjalnie należeć

³⁰¹ Pasywność ta wynikała początkowo z doświadczenia przymusowej emigracji, bolesnego i gwałtownego zerwania kontaktu z ojczyzną, do której przebywający na Dolnym Śląsku emigranci byli gotowi wrócić w każdej chwili. Przyczyną izolacji była z pewnością nieznamość języka polskiego, fakt, iż w grupie uciekinierów przeważały ofiary wojny, inwalidzi wojenni i osoby starsze oraz, początkowo odseparowane od rodziców, przywiezione pierwszymi transportami do Państwowych Ośrodków Wychowawczo-Szkoleniowych i pozostające pod opieką Ministerstwa Oświaty dzieci greckich i macedońskich emigrantów, A. Gawryszewski, *op. cit.*, s. 317.

³⁰² Jak wspomina A. Gawryszewski, uchodźcy przybywali do Polski drogą morską i lądową. Po konflikcie J. Broz-Tity ze Stalinem azylantów nie transportowano już przez Jugosławię, lecz Bułgarię i Rumunię; według M. Wojeckiego organizacja ośrodków, które przyjmowały Greków, była objęta klauzulą tajności, ich pracownicy musieli podpisywać zobowiązania o zachowaniu tajemnicy narodowości i liczby osób przebywających w ośrodkach, A. Gawryszewski, *op. cit.*, s. 317; M. Wojecki, *Szkolnictwo uchodźców politycznych z Grecji w Polsce po roku 1950*, „Rocznik Lubuski” 30, 2004, cz. I, s. 218.

do UTSK³⁰³. Zachowane maszynopisowe relacje wskazują miejsca największej koncentracji ludności ukraińskiej — w roku 1956 koła UTSK oprócz Wrocławia istniały również w Lubinie i Strzelinie. Lokalny oddział stowarzyszenia próbowało stworzyć w roku 1956 również w Trzebnicy, lecz ze względu na strach przed niechęcią ludności polskiej zaniechano tego przedsięwzięcia. Pochodzące z serwisu fotograficznego Działu Dokumentów Życia Społecznego BZNiO zdjęcia J. Siwickiego dokumentują funkcjonowanie ukraińskiej szkoły z językiem ukraińskim w miejscowości Moskierzyna koło Lubina w 1958 roku. Zgodnie z zachowanymi w Bibliotece Ossolineum protokołami po objętym badaniami okresie chronologicznym powstały także wojewódzkie oddziały Litewskiego Towarzystwa Społeczno-Kulturalnego (1957) oraz Rosyjskiego Stowarzyszenia Kulturalnego (1963), które prowadziły wśród swoich członków działalność kulturalną. Niestety, w przebadanych zbiorach bibliotecznych, prócz nielicznych sprawozdań, nie zachowały się druki ulotne ani okolicznościowe dokumentujące regionalną lub lokalną aktywność tych zrzezeń.

Odrębny obszerny zbiór bardzo dobrej jakości fotografii ukazuje wszelkie wydarzenia, które miały miejsce we wrocławskim gmachu Biblioteki Ossolineum, odnosiły się do obchodzonych we Wrocławiu socjalistycznych świąt i rocznic historycznych, między innymi 1 Maja, 22 Lipca, Święta Ludowego, Rewolucji Październikowej, jubileuszy powstania Armii Radzieckiej, wyzwolenia Wrocławia, defilad okolicznościowych, wizyt zagranicznych delegacji na wrocławskich cmentarzach żołnierzy radzieckich; dokumentowały przełomowe wydarzenia i reakcje na nie, na przykład śmierć Stalina, wizyty ważnych osób, między innymi laureatów doktoratów *honoris causa* Uniwersytetu Wrocławskiego, delegacji partyjno-rządowych zarówno z krajów Europy Wschodniej, jak i Zachodniej, w tym RFN. Wiele z przechowywanych fotografii ukazuje zniszczenia wojenne, odbudowę oraz rozbudowę stolicy Dolnego Śląska, jej najpiękniejsze zabytki, życie codzienne mieszkańców Wrocławia. W unikatowym zbiorze fotografii utrwalano najważniejsze chwile życia miasta, co ciekawe, autorzy zdjęć rozwijali wybrane wątki w dłuższych okresach. Przykładem mogą tu być narodziny w marcu 1954 roku wrocławskich czworaczek — braci Majewskich, których fotografowano także później, w momencie osiągnięcia pełnoletności³⁰⁴.

W przeglądanych zbiorach z kolekcji Działu Dokumentów Życia Społecznego odnaleziono także różnego rodzaju akcydensy manipulacyjne, których posiadanie umożliwiało przebywanie oraz przemieszczanie się po terenie Dolnego

³⁰³ „Niektórzy obywatele ukraińscy nie ujawniają swojej narodowości bądź też z uwagi na przeszłość narodu ukraińskiego w czasie ostatniej wojny, bądź z uwagi na traktowanie Ukraińców przez niektórych obywateli polskich jako wrogów”, [w:] *Analiza działalności Towarzystw Społeczno-Kulturalnych mniejszości narodowych m. Wrocławia*, mps, s. 4, ze zbiorów Działu DŻS BZNiO.

³⁰⁴ Rodzina Majewskich. Wrocławskie czworaczki z rodzicami, 27 marca 1954, Dział DŻS BZNiO, w zbiorze fotografii zachowały się cztery zdjęcia rodziny Majewskich.

Śląska w 1945 roku. Dokumenty te, publikowane dla indywidualnych osób jednak w masowej liczbie egzemplarzy, wypełniane danymi w okresie migracji i przesiedleń, miały zapobiegać chaosowi oraz zapewnić posiadaczom bezpieczeństwo na terenach przyłączonych do Macierzy. Często wystawiano je jeszcze przed przybyciem właścicieli do Okręgu II Dolny Śląsk lub już po zjawieniu się przesiedleńców w regionie i dopełnieniu obowiązku rejestracji oraz meldunku. Dział DŹS BZNiO przechowuje między innymi zaświadczenia przesiedleńcze, karty powrotu, zaświadczenia o powrocie do Polski osób wracających z robót w Rzeszy wyszczególniające tzw. punkty przejścia oraz uprawniające do jednorazowego przejazdu kredytowanego przez Państwowy Urząd Repatriacyjny, zaświadczenia o zmianie miejsca zamieszkania, przepustki, upoważnienia, pełnomocnictwa, pozwolenia na posiadanie broni oraz służbowe rowery (w tym dla pracowników Uniwersytetu i Politechniki Wrocławskiej). Bardzo interesującą grupę dokumentów stanowią zarówno oryginalne, jak i utrwalone na fotografiach druki ulotne darowane Bibliotece Ossolineum przez dolnośląskich pionierów, w tym osoby tworzące wrocławskie życie naukowe, organizujące wyższe uczelnie i biblioteki naukowe — dyplomy gratulacyjne, świadectwa uczestnictwa w pierwszej Grupie Naukowo-Kulturalnej, która przybyła do Wrocławia 10 maja 1945 roku, legitymacje członków Straży Ochronnej obiektów m. Wrocławia z odciskami palców oraz legitymacje dla urzędników i funkcjonariuszy m. Wrocławia. Osobną grupę stanowią akcydensy manipulacyjne potwierdzające zdobyte kompetencje lub poświadczające zaistniałe w przeszłości fakty — należą tu zachowane świadectwa i certyfikaty ukończenia szkół średnich, kursów, formularze resortowe — dyplomy i legitymacje szkolne, legitymacje członkowskie, karty rowerowe oraz rachunki, kwartalne i inne bilety uczniowskie wydawane przez Kasę Abonamentową wrocławskiego MPK. W Dziale DŹS zachowano także dokumenty przydatne do badań i analiz rynku pracy, zatrudnienia, sytuacji dolnośląskich pracowników, między innymi zaświadczenia o zatrudnieniu lub rejestracji w przedsiębiorstwach³⁰⁵. Odnaleziono także dokumenty uprawniające do udziału w zjazdach, konwentach i zebraniach, na przykład imienne skierowania (między innymi do kół terenowych PZPR), karty wstępu oraz mandaty członków organizacji partyjnych i młodzieżowych, a także zawierające programy, porządek obrad, plany pracy, statuty organizacji, sprawozdania z działalności i teczki konferencyjne, różnorodne zaświadczenia, przykładowo o zakwalifikowaniu do akcji zniwnych. Na uwagę zasługują też darowane Bibliotece Ossolineum personalne akta Wrocławskiego Urzędu Stanu Cywilnego: skrócone odpisy aktów urodzenia i inne.

³⁰⁵ Większość dokumentów z tego zespołu zbiorów stanowią maszynopisy: m.in. potwierdzenia przyjęcia do pracy na określone stanowisko, zawiadomienia o awansach, o przeniesieniu, o objęciu stanowiska, prośby o zachowanie ciągłości pracy, postanowienia o przyznaniu wynagrodzenia, o nadaniu wyższego dodatku służbowego, zaświadczenia o zwolnieniu *etc.*

2.1. Typy druków, ich zasięg formalny, chronologiczny, terytorialny, językowy

Zbiór dokumentów niekonwencjonalnych wytworzonych w latach 1945–1956 i zachowanych w Dziale DŹS BZNiO jest bardziej urozmaicony w porównaniu z zasobami Gabinetu Śląsko-Łużyckiego. Fakt ten uzasadnia wykorzystanie terminu „dokumenty życia społecznego” w nazwie oddziału księżnicy. Wśród obecnych tutaj druków odnajdziemy typowe druki ulotne, na przykład plakaty, afisze i produkowane w formie afiszy ogłoszenia, obwieszczenia, reprezentowane są także broszury, biuletyny publikowane w formie broszur, jak również katalogi i zaproszenia. W zbiorach obecne są też wydawnictwa opisane w *The Encyclopedia of Ephemera*, które najprościej zaliczyć do akcydensów manipulacyjnych. Wśród zebranych druków dokumenty urzędowe — dyplomy, świadectwa oraz znaki legitymacyjne — określane jako dowody cywilnoprawne, z których wynika uprawnienie o charakterze majątkowym do nabycia towaru bądź usługi — na przykład bilety, przepustki³⁰⁶. Rozległy zasób stanowią wreszcie fotografie. Różnorodny zakres formalny odzwierciedla bogactwo merytorycznej zawartości zachowanych źródeł wynikające z licznych instytucji sprawczych/autorów zarówno aktywnych w regionie, jak i ogólnokrajowych.

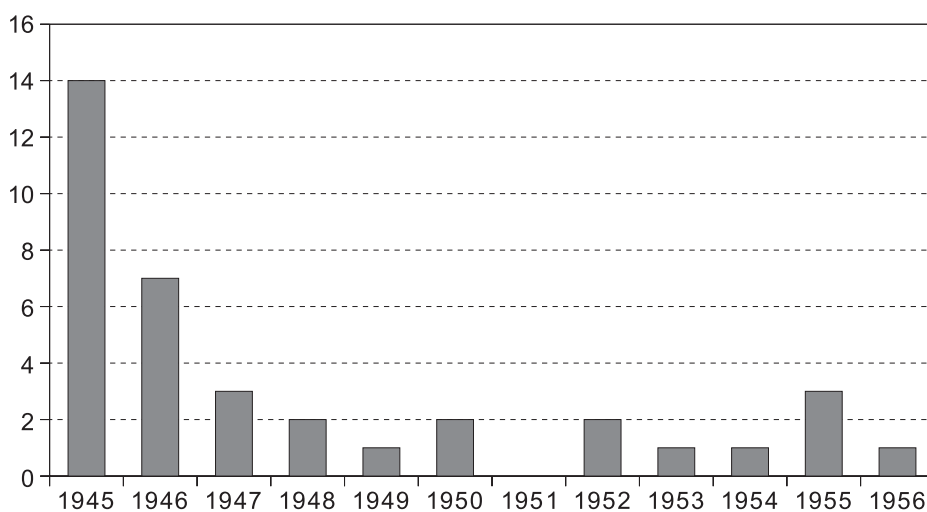
Dział Dokumentów Życia Społecznego BZNiO przechowuje w swojej kolekcji materiały administracji wrocławskiej (ros. tytuł *снучок*) i dwa maszynopisy po polsku i rosyjsku zawierające nazwy 38 przedsiębiorstw przejętych od wojennej komendantury radzieckiej pochodzące z maja 1945 r. i przedstawiające moment przekazania miasta Polakom³⁰⁷. Najstarszym spośród wyselekcjonowanych druków jest imienne zaproszenie Ministerstwa Informacji i Propagandy Wydziału Kinafikacji z 16 czerwca 1945 roku³⁰⁸.

³⁰⁶ Znaki legitymacyjne umożliwiają otrzymanie określonego towaru lub usługi i występują w postaci bonów towarowych, kuponów żywieniowych, biletów, przepustek, karnetów itp., *Znaki legitymacyjne jako nowoczesne narzędzia zarządzania usługami społecznymi*, Instytut Zarządzania Gospodarką Rynkową, http://ibngr.pl/index.php/pl/content/download/521/2746/file/ibngr_zl.pdf [dostęp: luty 2012].

³⁰⁷ Wykaz zawiera nazwy 38 przedsiębiorstw przejętych od wojennej komendantury radzieckiej: 9 wrocławskich elektrowni, m.in. prądu stałego, 2 elektrownie wodne, oddział kabli, zakłady: Kemno, Archimedes, Parkietów Wilhelm Stein, Hekman i Langen, Artur Wolf, Majneke, Maksymilian Nekreks, fabrykę sera, mleczarnię, 8 zajezdni tramwajowych, browar, warsztaty automobilowe, cegielnię parową Gandau Pfefer, warsztaty naprawy parowozów, 2 rzeźnie miejskie, urzędnia laboratoryjne z wyjątkiem ekspozatów Wydziału Przyrodniczego Uniwersytetu m. Wrocławia, drukarnię miejską, laboratorium Wydziału Chemicznego Politechniki we Wrocławiu, Wydział Budowlany Politechniki, kolekcję ekspozatów mineralogicznych Laboratorium Przemysłu Węglowego, mps-y ze zbiorów K. Kuligowskiego, Dział DŹS BZNiO.

³⁰⁸ W treści zaproszenia przybycie na inauguracyjne otwarcie kina „Warszawa” we Wrocławiu określono w czasie moskiewskim, zaproszenie ze zbiorów K. Kuligowskiego, Dział DŹS BZNiO.

Publikowane w latach 1945–1956 materiały ulotne i okolicznościowe zgromadzone w Dziale Dokumentów Życia Społecznego BZNiO pochodzą z terenu Dolnego Śląska oraz innych rejonów Polski, między innymi z Katowic, Bytomia, Opola, Cieszyna, Pszczyny, Bielska-Białej, Warszawy, Krakowa, Nowego Targu, Mielca, Gdańska, Szczecina. Należy dodać, iż w Warszawie oraz Łodzi w określonych drukarniach produkowano większość wydawnictw o charakterze propagandowym dystrybuowanych następnie na terenie całej Polski. Nieliczne dokumenty publikowano poza granicami kraju w Libanie, Czechosłowacji, Niemczech Zachodnich, Wielkiej Brytanii, Francji oraz USA. Liczbę zachowanych druków spośród wyselekcjonowanych do bazy danych druków edytowanych w poszczególnych latach okresu 1945–1956 ukazuje wykres nr 4:

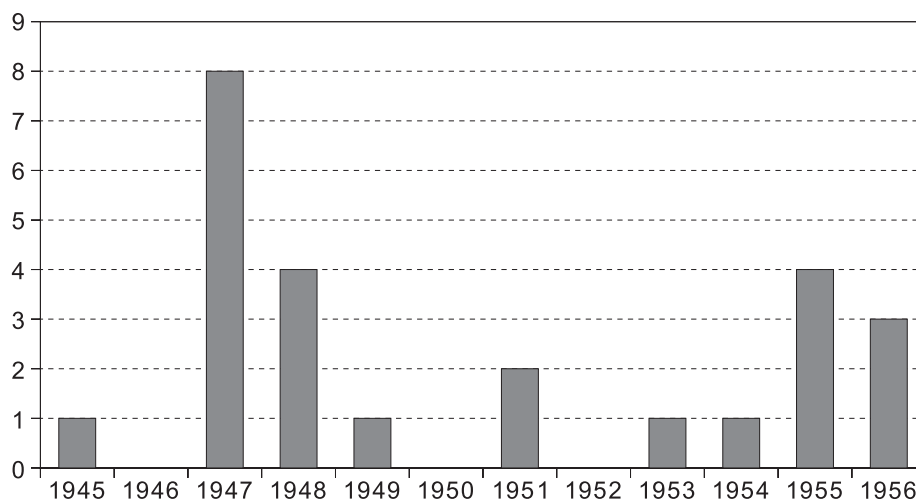

Wykres nr 4. Liczba druków niekonwencjonalnych wytworzonych w latach 1945–1956, wyselekcjonowanych do bazy danych i zachowanych w Dziale Dokumentów Życia Społecznego BZNiO

Dziewiętnaście dokumentów (w tym dwa prawdopodobnie) spośród wyselekcjonowanych do bazy danych druków wytworzono w Warszawie, jeden w Nowym Targu oraz Gdańsku. Pozostałe materiały powstały we Wrocławiu.

Wykres nr 5 przedstawia fragment zbioru ossolińskich fotografii. Zdjęcia wyselekcjonowane do bazy danych pochodzą z następujących lat: 1945, 1947, 1948, 1949, 1951, 1953–1956.

Dwie spośród 25 wybranych fotografii uwieczniające obchody Święta Ludowego pochodziły spoza Wrocławia — z Dzierżoniowa (z 1948 roku) oraz z Kamińskiej w powiecie Ząbkowickim (z 1951 roku). Fotografie dla BZNiO stanowią interesujące źródła badań i wyśmienity materiał ilustracyjny. Na przykład zdjęcia z lat 1947–1948 pokazują liczne regionalne i lokalne wydarzenia z udziałem gości

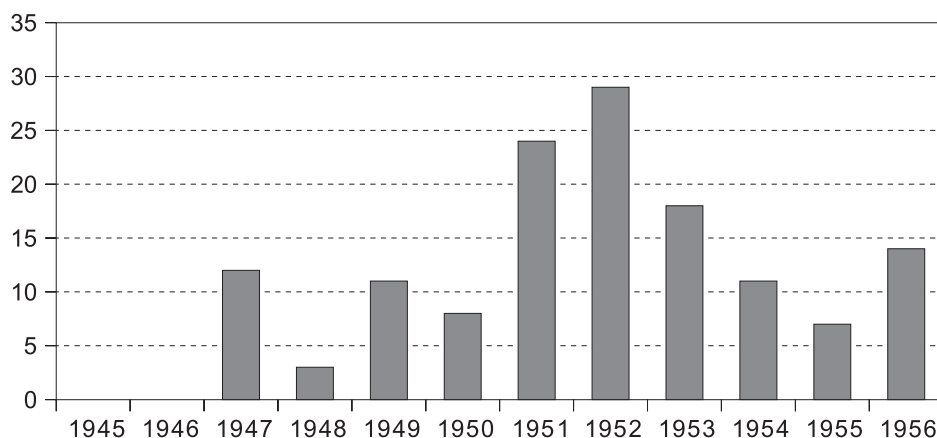

Wykres nr 5. Liczba fotografii ze zbiorów Działu DŻS BZNiO wytworzonych w latach 1945–1956, wyselekcjonowanych do bazy danych i zachowanych w Dziale Dokumentów Życia Społecznego BZNiO

zagranicznych. W 1947 roku przybywali do Wrocławia i jego okolic, między innymi Kąków Wrocławskich, członkowie komunistycznych partii z różnych europejskich państw, na przykład 22 września 1947 roku wizytował Wrocław Jacques Duclos (1896–1975), francuski polityk komunistyczny, aktywny działacz Kominformu. Co ciekawe, część gości odwiedzających wówczas Wrocław, przykładowo podróżujący z małżonką Lewis Silkin (1889–1972), brytyjski minister odbudowy, członek British Labour Party, przybył do miasta 26 września — dzień przed naradą partii komunistycznych i robotniczych w Szklarskiej Porębie³⁰⁹. Zdjęcia ukazują rozmach organizacyjny wydarzeń 1948 roku — Światowego Kongresu Intelktualistów w Obronie Pokoju oraz Wystawy Ziem Odzyskanych, kiedy przyjeżdżały na Dolny Śląsk zagraniczne delegacje młodzieży, a także osobistości zaproszone do udziału w wydarzeniu. Rok ten obfitował też w różnego rodzaju spotkania, towarzyszące głównej imprezie, które każdorazowo rejestrowane były wyraziście na ossolińskich fotografiach, na przykład Kongres Jedności Demokratycznej Studentów Polskich we Wrocławiu. Utrwalone na fotografiach i kliszach fakty dokumentują stałą obecność fotografów w miejscach intensywnego życia społecznego, politycznego, naukowego *etc.* Ujawniają się przez to wydarzenia niedostępne dla ogółu oraz wizyty, miejsca spotkań i delegacje, których na zdjęciach nie dokumentowano.

³⁰⁹ Opis zdjęcia wskazuje, iż Silkinów na Dworcu Głównym PKP witał przedstawiciel Biura Projektów m. Wrocławia — inż. Tadeusz Ptaszycki (1908–1980) — pierwszy urbanista Wrocławia, jeden z komisarzy Wystawy Ziem Odzyskanych, projektant Nowej Huty, oraz wojewoda S. Piaskowski i wiceminister budownictwa K. Petruszewicz.

Warto w celach porównawczych przedstawić jeszcze jedno zestawienie źródeł efemerycznych pochodzących z „Katalogu dokumentów życia społecznego” Działu DŹS BZNiO. Zaprezentowana zostanie liczba zarejestrowanych programów teatralnych publikowanych cyklicznie we Wrocławiu od 1946 do 1956 roku na potrzeby teatrów wrocławskich. Programy gromadzono już po zorganizowaniu Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu. Wykres nr 6 wskazuje, iż cykliczna aktywność instytucji sprawczych sprzyja zachowaniu dowodów ich działalności. W dłuższej perspektywie pozwala zaś stworzyć wymierny, pozbawiony luk, zespół źródeł przydatnych do badań naukowych.

Wykres nr 6. Liczba programów teatralnych edytowanych dla teatrów wrocławskich w latach 1945–1956, ujętych w „Katalogu dokumentów życia społecznego” w Dziale Dokumentów Życia Społecznego BZNiO

Zasięg językowy wydawnictw wytworzonych w latach 1945–1956 określają w zbiorze Działu DŹS BZNiO druki opublikowane w języku polskim na terenie Polski oraz powstałe poza granicami kraju: edytowane w języku angielskim — materiały ukazujące tragedię wojny doświadczoną na terytorium Polski oraz tragiczną po wojnie sytuację Polaków (pozyskane z Polskiego Ośrodka Społeczno-Kulturalnego w Londynie); rosyjskim — wykaz wrocławskich zakładów pracy; niemieckim — na przykład egzemplarz stworzonej po niemiecku *Charta der deutschen Heimatvertriebenen*, tłumaczonej następnie na język czeski jako *Charta nemeckých vyhnanců* i polski: *Karta wypędzonych z ziem rodzinnych*, *Karta niemieckich wygnańców*, znanej też jako *Proklamacja wypędzonych ze stron rodzinnych*³¹⁰. Dokument ten należy

³¹⁰ *Proklamację wypędzonych...* ogłosiły uroczyste 5 sierpnia 1950 r. w Cannstatt k. Stuttgartu i uznały za dokument podstawowy dwie największe niemieckie organizacje: Centralny Związek Wygnańców Niemieckich (CZWN) oraz Zjednoczone Ziomkostwa Wschodniemieckie (ZZW). W pkt 1. dokumentu anonimowy, dotąd nierozpoznany autor/autorzy napisał/napisali: „My, wygnańcy ze stron rodzinnych, rezygnujemy z zemsty i odwetu. Decyzję tę traktujemy poważnie i jest ona dla

do fragmentu kolekcji odnoszącej się do pobytu na Dolnym Śląsku Niemców i rzuca światło na problem przymusowych przesiedleń. Druk odnosi się w szczególności do sytuacji wysiedlonych Niemców, którzy domagali się między innymi równych praw obywatelskich, „nie tylko w obliczu prawa, lecz również w rzeczywistości dnia codziennego”, a także „sprawiedliwego i sensownego podziału ciężarów ostatniej wojny na cały naród niemiecki oraz uczciwego przestrzegania tej zasady”³¹¹.

nas święta, bowiem wypływa ona z pamięci o nieskończonych cierpieniach, jakie przypadły w udziale ludzkości, szczególnie w ostatnim dziesięcioleciu”. W dalszej części druku odniesiono się do przymusowych wysiedleń, które w wyniku niemieckiej polityki stały się udziałem Niemców: „[...] utraciliśmy nasze strony rodzinne. Ludzie, którzy nie posiadają stron rodzinnych, są na tym świecie ludźmi bezdomnymi. Bóg wyznaczył ludziom ich strony rodzinne. Wyrwanie człowieka pod przymusem z jego stron rodzinnych, oznacza jego duchowe unicestwienie. Los ten i związane z nim cierpienia przypadały nam w udziale. Stąd czujemy się powołani żądać, aby prawo do stron rodzinnych, jak jedno z od Boga danych, podstawowych praw ludzkości — zostało uznane i urzeczywistnione”. Autorzy *Proklamacji wypędzonych...* domagali się także „czynnego włączenia niemieckich wygnańców ze stron rodzinnych w odbudowę Niemiec i Europy”. Ostatnią część druku stanowi wezwanie do „wszystkich narodów i wszystkich ludzi dobrej woli do współdziałania w dziele, aby z przewinień, nieszczęścia, niedoli, biedy i nędzy znalazła się dla nas wszystkich droga w lepszą przyszłość”. Dokument podpisany został przez prezydenta CZWN dra Linusa Kathera (1893–1983), ur. w Prositten, obecnie Bisztynek, na Warmii polityka, posła do Bundestagu, przewodniczącego Komisji Parlamentarnej ds. Wypędzonych i pierwszego przewodniczącego Związku Wypędzonych (niem. *Bund der Vertriebenen*, BdV) — organizacji powstałej w 1957 r. w wyniku połączenia Zjednoczenia Ziomkostw oraz Związków Wypędzonych Niemców. *Proklamację wypędzonych...* sygnowało łącznie 29 przewodniczących i rzeczników związków krajowych CZWN, jak również ZZW. Wśród sygnatariuszy widnieje dr Walter Rinke (1895–1983), ur. w Katowicach polityk, ekonomista, związany przed wojną z Wrocławiem, gdzie pracował w prywatnej firmie ubezpieczeniowej, od lutego do lipca 1945 r. przebywał tu w radzieckiej niewoli, był pierwszym przewodniczącym „mówcą Ziomkostwa Śląskiego” (niem. *Landsmannschaft Schlesien — Nieder- und Oberschlesien e.V.*) — działającej pod hasłem: *Jesteśmy Ślązakami* organizacji powstałej w Bad Godesberg k. Bonn w marcu 1950 r., reprezentującej wszystkich przesiedlonych niemieckich mieszkańców Śląska Górnego, Opolskiego oraz Dolnego. W. Rinke w przemówieniu wygłoszonym w lecie 1950 r. stwierdził, iż „wschodnie prowincje Niemiec muszą koniecznie zostać wyłączone spod polskiej administracji i wrócić pod niemieckie panowanie Pierwszy przewodniczący kierował Ziomkostwem Śląskim w latach 1950–1952 oraz po raz drugi, po przerwie, w okresie 1953–1954. Jego następcami byli Karl Hausdorff (1952–1953), Julius Doms (1954–1955) oraz Erich Schellhaus (1955–1968). Obecnie przewodniczącym Ziomkostwa Śląskiego jest Rudi Pawelka ur. w 1940 r. we Wrocławiu, związany z CDU, P. Ahonen, *German Expellee Organizations. Between Revision and Reconciliation*, „Archiv für Sozialgeschichte” 45, 2005, s. 354, library.fes.de/jportal/servlets/MCRFileNodeServlet/jportal_derivate_00021418/afs-2005-353.pdf [dostęp: luty 2012]; *Landsmannschaft Schlesien*, http://de.wikipedia.org/wiki/Landsmannschaft_Schlesien [dostęp: luty 2012].

³¹¹ Warto dodać, iż przed 1950 r. wysiedleni z Dolnego Śląska Niemcy mogli się jednoczyć w utworzonym w 1948 r. Zrzeszeniu Ślązaków w Bawarii. Od 1949 r. w bońskim rządzie funkcjonowało Ministerstwo ds. Wypędzonych, Uciekinierów i Poszkodowanych przez Wojnę (niem. *Bundesministerium für Vertriebene, Flüchtlinge und Kriegsgeschädigte*), które zajmowało się m.in. opieką nad przesiedleńcami, wypłatą rekompensat za utraconą własność oraz badaniem i dokumentowaniem wypędzeń obywateli byłej Trzeciej Rzeszy z Europy Środkowej i Wschodniej po II wojnie światowej. Ostatnia z form aktywności (niem. *Dokumentation der Vertreibung der Deutschen aus Ost-Mitteleuropa*) wzbudzała najwięcej kontrowersji ze względu na to, iż historycznymi programami badawczymi

Charta der deutschen Heimatvertriebenen wskazuje, iż polityka gromadzenia wrocławskich bibliotek naukowych, z oczywistych względów obejmuje kolekcjonowanie dokumentów ulotnych wydawanych w Niemczech oraz dotyczących Śląska³¹². W zbiorach Działu DŹS BZNiO przechowywany jest także maszynopis Feliksa Bielaka zatytułowany: *Baza rekrutacyjna Niemieckiego Towarzystwa Społeczno-Kulturalnego i zakres jego oddziaływania w roku szkolnym 1952/53*, który rzuca światło na sytuację Niemców przebywających w regionie³¹³. Zmieniające się położenie mniejszości niemieckiej można analizować również na podstawie innych

kierowali m.in. Theodor Schieder (1908–1984) i Werner Conze (1910–1986), członkowie NSDAP, współtwórcy lub aktywni zwolennicy teorii czystości rasowej, przestrzeni życiowej dla niemieckich panów oraz kolonizacji Europy Wschodniej kosztem Słowian i Żydów, *Bundesministerium für Vertriebene, Flüchtlinge und Kriegsgeschädigte*, de.wikipedia.org/wiki/Bundesministerium_f%C3%BCr_Vertriebene,_Fl%C3%BCchtlinge_und_Kriegsgesch%C3%A4digte [dostęp: luty 2012]; *Theodor Schieder*, en.wikipedia.org/wiki/Theodor_Schieder [dostęp: luty 2012]; *Werner Conze*, en.wikipedia.org/wiki/Werner_Conze [dostęp: luty 2012].

³¹² Od lat 80. XX w. Gabinet Śląsko-Lużycki gromadzi druki ulotne wydawane w Niemczech i odnoszące się do Śląska. Wydawnictwa te (m.in. prospekty na temat imprez organizowanych przez wypędzonych, zaproszenia na uroczystości, antypolskie druki propagandowe) opisują działalność rewizjonistyczną niemieckich ziomkostw.

³¹³ Wynika z niej, iż największą grupę ludności niemieckiej na Dolnym Śląsku stanowili górnicy, którzy do lat 50. minionego stulecia byli główną siłą roboczą kopalń zagłębia wałbrzyskiego oraz najaktywniej działającą w województwie wrocławskim społecznością Niemców. Świadczy o tym m.in. zarządzenie Ministra Oświaty wydane 26 lipca 1950 r., które dotyczyło utworzenia przedszkoli oraz szkół podstawowych i średnich z językiem niemieckim — ze 137 tego typu placówek działających w Polsce 69 funkcjonowało w województwie wrocławskim. Od 1955 r. liczba niemieckich placówek oświatowych zaczęła się zmniejszać — działało wówczas 55 szkół, w tym Liceum Ogólnokształcące w Wałbrzychu, Liceum Pedagogiczne w Świdnicy, Liceum dla Pracujących we Wrocławiu oraz dwie zawodowe szkoły górnicze — w Boguszowie i Wałbrzychu. Wspomniane źródło podaje, iż w placówkach tych 110 wychowawców rekrutowanych głównie spośród pracowników kopalń i PGR-ów oraz kilkunastu byłych zawodowych nauczycieli niemieckich kształciło łącznie 4000 dzieci. W świetle cytowanego źródła na potrzeby niemieckich górników w latach 1951–1952 wydawano periodyk „Wir bauen auf”. Redakcja czasopisma funkcjonowała w Wałbrzychu. Od 1951 do 1957 r. wydawnictwo RSW Prasa publikowało tygodnik społeczno-polityczny „Arbeiterstimme”, który od 1955 r. ukazywał się codziennie. Pismo przeznaczone dla całej mniejszości niemieckiej w Polsce drukowano we Wrocławiu w najwyższym nakładzie 17 tys. (lub 29 tys.) egzemplarzy. Niemieccy górnicy na fali odwilży rozpoczęli również starania o utworzenie Niemieckiego Towarzystwa Społeczno-Kulturalnego w 1956 r. W kwietniu 1957 r. odbyło się pierwsze walne zebranie delegatów stowarzyszenia, miesiąc później zalegalizowano jego działalność. Aktywność organizacji początkowo skupiała się głównie wokół spraw wizowych oraz emigracji do RFN i NRD, na którą zdecydowała się większość przebywających w województwie wrocławskim obywateli niemieckich. Zob. F. Bielak, *Baza rekrutacyjna Niemieckiego Towarzystwa Społeczno-Kulturalnego i zakres jego oddziaływania*, mps. ss. 3, ze zbiorów Działu DŹS BZNiO; wg pochodzącego z 1965 r. sprawozdania Wrocławskiego Koła Miejskiego TSKN większość spośród 230 członków stanowili ludzie starsi, emeryci oraz renciści. Towarzystwo działało charytatywnie, organizując głównie pomoc materialną dla rodzin niemieckich z Wrocławia. Klub stowarzyszenia mieścił się przy ul. Mazowieckiej w Wojewódzkim Domu Kultury, gdzie funkcjonowała biblioteka licząca kilkaset starych niemieckich książek. Organizowano tu wieczorki, prowadzone w języku

zachowanych w Dziale DŹS opracowań maszynopisowych (na przykład Kazimierz Pudło, *Ludność niemiecka na Dolnym Śląsku 1945–1957*)³¹⁴. Warto nadmienić, iż ogromna większość Niemców opuściła województwo wrocławskie i wyemigrowała do NRD w okresie 1956/57³¹⁵.

3. Druki ulotne i okolicznościowe z lat 1945–1956 w Dolnośląskiej Bibliotece Publicznej im. Tadeusza Mikulskiego. Zbiory Sekcji Regionalnej

W 1984 roku w ówczesnej Wojewódzkiej i Miejskiej Bibliotece Publicznej im. Tadeusza Mikulskiego powołano Dział Dokumentów Życia Społecznego o regionalnym profilu gromadzonych zbiorów, obejmującym swym zakresem terytorialnym dokumenty efemeryczne z Dolnego Śląska, których treść dotyczy życia społeczno-politycznego oraz zagadnień bibliotecznych. Przed utworzeniem Działu DŹS druki ulotne, które trafiały do księżnicy, przechowywane były w Dziale Zbiorów Specjalnych, w wydzielonej części czytelnicy czasopism³¹⁶. Planowe budowanie kolekcji publikacji niekonwencjonalnych rozpoczęło się w 1980 roku wraz z powołaniem samodzielnego stanowiska pracy z tego rodzaju wydawnictwami. Podobnie jak w przypadku Działu DŹS BZNiO do zbiorów efemerycznych tworzonych w WiMBP włączano publikacje retrospektywne, w tym druki ulotne i okolicznościowe z lat 1945–1956. Obecnie pracę Działu DŹS kontynuuje Sekcja Regionalna. Należy wyjaśnić, że historia DBP im. Tadeusza Mikulskiego sięga roku 1945, kiedy rozpoczęła funkcjonowanie Miejska Biblioteka Publiczna we Wrocławiu. Książnica ta w styczniu 1955 roku połączyła się z powołaną w roku

niemieckim dyskusje nad książką, odbywały się próby chóru liczącego 25 osób oraz 3-osobowej grupy instrumentalistów, s. 10/11, mps, ze zbiorów Działu DŹS BZNiO.

³¹⁴ Zmieniająca się sytuacja polityczna sprawiła, iż w latach 1953–1955 działały na Dolnym Śląsku 43 niemieckie zespoły artystyczne. Były to m.in. wrocławska „Allotria”, wałbrzyska orkiestra symfoniczna, które, jak sądzi K. Pudło, otrzymywały dotacje z budżetu państwa. Pod patronatem Ministerstwa Kultury i Sztuki funkcjonował w Szczawnie Zdroju Zespół Pieśni i Tańca „Freundschaft”, skupiający początkowo wyłącznie młodzież niemiecką. Tworzone przez dolnośląskich Niemców grupy artystyczne korzystały z opieki Wojewódzkiego Domu Kultury we Wrocławiu oraz jego filii w Wałbrzychu, Świdnicy, Kamiennej Górze i Jeleniej Górze. Po 1957 r. w zespole działali młodzi, mówiący po niemiecku Polacy, K. Pudło, *Ludność niemiecka na Dolnym Śląsku 1945–1957*, mps, s. 5–6, ze zbiorów Działu DŹS.

³¹⁵ *Ibidem*, s. 3–4.

³¹⁶ W świetle *Sprawozdania rocznego z działalności Działu Zbiorów Specjalnych WiMBP we Wrocławiu za rok 1980*, mps, s. 2.

1947 Wojewódzką Biblioteką Publiczną we Wrocławiu, tworząc Wojewódzką i Miejską Biblioteką Publiczną we Wrocławiu.

Sekcja Regionalna przechowuje w tekach porządkowanych zgodnie z nazwami instytucji sprawczych niezwykle interesujące dla badaczy kultury książki zbiory wydawnictw dokumentujących nadzorowaną od stycznia 1955 roku przez Wojewódzką i Miejską Bibliotekę Publiczną we Wrocławiu pracę bibliotek publicznych w całym regionie. Wśród 116 zgromadzonych dokumentów efemerycznych odnaleziono liczną reprezentację druków przydatnych do badań historii dolnośląskich bibliotek publicznych, między innymi pochodzące z 1956 roku karty biblioteczne, wzory wezwań do zwrotu książek, pozwy Państwowego Biura Notarialnego wykorzystywane w czasie tak zwanego postępowania upominawczego (jeśli wartość książki wraz z kosztami postępowania nie przekraczała 300 złotych) oraz wzory pozwów kierowanych do sądu powiatowego (gdym zaległości czytelnika wobec biblioteki przekraczały 300 złotych). W zbiorach przechowywane są także unikatowe materiały ulotne, między innymi dwie broszury zawierające regulaminy, ankiety czytelnicze oraz wykazy lektur dokumentujące etap III z okresu 1952/53 oraz etap IV z 1953/54 roku ogólnopolskiego Konkursu Czytelników Bibliotek Wiejskich organizowanego pod hasłem „Polska Ludowa pragnie być silna świadomością mas” przez Związek Samopomocy Chłopskiej, Centralny Zarząd Bibliotek oraz Ministerstwo Kultury i Sztuki³¹⁷. Z kolei wśród opublikowanych nakładem WiMBP we Wrocławiu broszur materiałów metodycznych odnaleziono informacje o zakończeniu w województwie wrocławskim VI Konkursu Czytelników Wiejskich realizowanego od 1 stycznia do 30 czerwca 1956 roku. Na podstawie tych stosunkowo obszernych wydawnictw (32 strony) rekonstruować można między innymi zamierzenia organizatorów, szczególnie Związku Samopomocy Chłopskiej, rosnącą liczbę organizacji, stowarzyszeń i instytucji, łącznie z najwyższymi władzami państwa, bezpośrednio zaangażowanych w proces realizacji celu konkursów opisany jako „przysparzanie bibliotekom nowych czytelników, wyłanianie pierwszych we wsi przodowników czytelnictwa — nowych propagatorów książki”³¹⁸. Badacze czytelnictwa odnajdą

³¹⁷ Cyt. za: B. Bierut; druki odnoszące się do I (r. 1950/1951) oraz II (r. 1951/1952) etapu Konkursu Czytelników Wiejskich, niestety, w rozpatrywanych zbiorach nie zachowały się.

³¹⁸ Broszura zawiadamiała, iż „konkurs czytelników bibliotek wiejskich przyczynił się do czytania dobrych i wartościowych książek na wsi. Dobra książka — to dobry przyjaciel. Pomaga w pracy politycznej i społecznej w gromadzie, wzmacniając spójnię między miastem a wsią na podstawie braterskiej współpracy robotników i chłopów. Ułatwia pracę zawodową. Przyczynia się do podniesienia produkcji. Uczy, jak lepiej żyć i kochać swą ludową Ojczyznę. Po dwu pierwszych etapach konkursu czytelniczego, które przysporzyły bibliotekom nowych czytelników, wyłoniły pierwszych we wsi przodowników czytelnictwa — nowych propagatorów książki — włączyły częściowo do prac kulturalno-oświatowych absolwentów nauki początkowej — rozpoczynamy III etap ogólnokrajowego konkursu czytelników bibliotek wiejskich”, *Konkurs czytelników bibliotek wiejskich. Stajemy do III etapu konkursu czytelniczego organizowanego przez Związek Samopomocy Chłop-*

w zgromadzonych materiałach wiadomości dotyczące metod wykorzystywanych przez ówczesne biblioteki powszechne do szerzenia czytelnictwa wśród włościan. Zamieszczone w broszurach zdjęcia GS-owskich punktów dystrybucji, sprzedaży lub wymiany książek wskazują, iż biblioteki nie były w stanie zaspokoić głodu słowa pisanego, podsyconego czytelnictwem. W świetle statystyki podanej w 1953 roku do IV etapu konkursu „stało 5 milionów chłopów pracujących mężczyzn, i kobiet, dorosłych i młodzieży”³¹⁹. Natomiast w województwie wrocławskim, w VI edycji konkursu pracowało ogółem 1012 zespołów czytelniczych różnych typów, zorganizowano 1097 imprez czytelniczych, w których wzięło udział 34 535 uczestników, w 5 konkursach indywidualnych zebrano 687 recenzji, przygotowano 229 gazetek ściennych, 820 ilustracji, 106 uczestników odczytywało urywki z książek, a 210 recytowało wiersze³²⁰.

Fakty interesujące z punktu widzenia wielu dyscyplin nauki, między innymi bibliotekoznawstwa, literaturoznawstwa, naukoznawstwa, historii, pedagogiki, politologii, socjologii, feminizmu, historii rolnictwa, ukazują proponowane i zmieniające się zależności od etapów konkursu wykazy lektur. Wyróżnione wyborem organizatorów konkursu książki, wskazujące zakresy pożądanych, propagowanych, celowo rozpowszechnianych wśród mieszkańców wsi wiadomości, publikacje określonych autorów podzielono na osiem, zawierających różną liczbę lektur (od 6 do 35 pozycji) działów z obszaru 1) literatury polityczno-społecznej (tu na przykład W.I. Lenin w oprac. N. Krupskiej: *Co pisał i mówił Lenin o bibliotekach*), 2) literatury pięknej, 3) Biblioteczki Przodowników Pracy, 4) działu ogólnego (popularnonaukowego), 5) działu rolniczego, 6) o hodowli, 7) wychowania i 8) sportu³²¹. Pomimo podziału, w każdym wyszczególnionym dziale obecne

skiej, Warszawa 1952 r., Wydawnictwo ZSCH, broszura, format A5, ze zbiorów Sekcji Regionalnej DBP we Wrocławiu.

³¹⁹ *Wszystko co we mnie najlepsze zawdzięczam książkom: M. Gorki*, Centralna Komisja Konkursu Czytelniczego powołana przez Ministerstwo Kultury i Sztuki, Centralny Zarząd Bibliotek, Warszawa 1953 r., s. 1, broszura, format A5, ze zbiorów Sekcji Regionalnej DBP we Wrocławiu.

³²⁰ J. Kosiński, *O zakończeniu konkursu czytelników wiejskich*, „Materiały metodyczne”. Zeszyt 2, październik 1956, WiMBP we Wrocławiu, s. 2, broszura format a5, ze zbiorów Sekcji Regionalnej DBP we Wrocławiu.

³²¹ W III etapie Konkursu Czytelników Wiejskich w latach 1952/1953 były to: 1) literatura polityczno-społeczna: B. Bierut: *O Partii*; J. Kowalczyk: *Bolesław Bierut — życie i działalność*; W.I. Lenin i J. Stalin: *O spółdzielczości produkcyjnej na wsi*; Marks i Engels: *Manifest komunistyczny*; Lenin i Stalin: *O roli kobiety w walce o socjalizm*; Stalin: *O wielkiej wojnie narodowej Związku Radzieckiego*; Lenin i Stalin: *O współzawodnictwie pracy*; Stalin: *Do młodzieży*; Stalin: *O Leninie*; Stalin: *W. Lenin a kwestia sojuszu ze średniakiem*; Stalin — *Krótki życiorys*; P. Lafargue: *Wspomnienia o Marksie*; N. Krupska: *O Leninie*; C. Bobińska: *O prostym człowieku w ZSRR*; C. Bobińska: *Julian Marchlewski*; Stalin: *O projekcie konstytucji ZSRR*; L. Stasiak: *Co nowa konstytucja daje chłopom*; J. Tepicht: *O konstytucji*; Lenin (w oprac. Krupskiej): *Co pisał i mówił Lenin o bibliotekach*; I. Szorcowa: *Kobieta wczoraj i dziś*; Z. Wasilkowska: *Prawa kobiet w Polsce Ludowej*; 2) literatura piękna: A. Rybak: *Zwiadowca*; W. Ażajew: *Daleko od Moskwy*; H. Balzac: *Ojciec Goriot*, *Eugenia Grandet*; S. Babajewski: *Kawaler złotej gwiazdy*; A. Bahdaj: *Ich pierwszy start*; J. Baranowski:

były pozycje o charakterze ideologicznym, propagandowym, przeszczepiającym na polski grunt rozwiązania sowieckiej ekonomii, socjologii, rolnictwa i innych dziedzin, w tym praktyki oparte na fałszywych przesłankach, podejmowane bez wymaganej wiedzy, wbrew pokoleniowej tradycji agrarnej, jak choćby Chruszczowowski plan likwidacji odłogów. Zachowane zestawy lektur, szczególnie z za-

Powstanie chłopskie Kostki Napierskiego; J. Baranowicz: *Spółdzielnia nad Zieloną Wodą*; A. Bek: *Szosa Wołokołamska*; M. Brandys: *Początek opowieści*; J. Braźnin: *W barwach czerwieni*; L. Bartelski: *Ludzie zza rzeki*; Kania; F. Bojko: *Sowchoz „Gigant”*; A. Bobruk: *Matka i syn*; B. Czeszko: *Drogi sytości*; G. Chabowska: *Spółdzielnia produkcyjna „Grochów”*, Czaoszu-Li: *Ludzie spod złotego modrzewia*; T. Domaniewski: *Nowa ziemia*; T. Dubkowiecki: *Nowe życie na wsi*; F. Dzierżyński: *Pamiętnik więźnia*; A. Dygasiński: *Opowiadania*; J. Drda: *Miasteczko na dłoni*; K. Dickens: *Nasz wspólny przyjaciel*; I. Erenburg: *Burza*; *Upadek Paryża*; H. Fast: *Droga do wolności*; J. Gałaj: *W rodzinie Lebidów i Czarnostów*; M. Gorki: *Matka*; *Moje uniwersytety*; *Wśród ludzi*; N. Gogol: *Martwe dusze*, utwory wybrane; E. Grin: *Wiatr z południa*; G. Gulia: *Wiosna w Sakenie*; J. German: *Opowiadania o F. Dzierżyńskim*; B. Hamera: *Na przykład Plewa*; W. Hugo: *Nędznicy*; M. Konopnicka: *Dym*; *Nasza szkapą*; *Pan Balcer w Brazylii*; *Mendel Gdański*; W. Kożewnikow: *Radiotelegrafistka*; *Szczęście żołnierskie*; J. Kraszewski: *Stara baśń*; *Kraków za Łokietka*; *Król chłopów*; *Królewscy synowie*; *Maslaw*; *Syn Jazdona*; L. Kruczkowski: *Kordian i cham*; *Pawie pióra*; I. Krasicki: *Monachomachia*; J. London: *Biały kiel*; *Marin Eden*; A. Mickiewicz: *Pan Tadeusz*; G. Morcinek: *Pokład Joanny*; A. Niekrasow: *W okopach Stalingradu*; I. Newerly: *Archipelag ludzi odzyskanych*; *Chłopiec z Salskich Stepów*; *Pamiętka z Celulozy*; *Nowele estońskie*; E. Orzeszkowa: *Marta*; *Cham*; *Meir Ezołowicz*; *Dobra Pani*; *Obrazek z lat głodowych*; W. Orkan: *Kostka Napierski*; *W Roztokach*; M. Ostrowski: *Jak hartowała się stal*; J. Ozga-Michalski: *Ludowy potok*; B. Prus: *Lalka*; *Faraon*; *Antek*; F. Panfierow: *Bruski*; B. Polewoj: *Opowieść o prawdziwym człowieku*; M. Rej: *Rozmowa między panem, wójtem a plebanem*; J. Raudsepp: *Walka o kolchoz*; L. Rudnicki: *Stare i nowe*; M. Szolochow: *Zaorany ugór*; *Cichy Don*; Z. Ścibor-Rylski: *Węgiel*; H. Sienkiewicz: *Janko Muzykant*; *Za chlebem*; *Szkice węglem*; K. Przerwa-Tetmajer: *Maryna z Hrubego*; *Janosik Nędza Litmanowski*; W. Wasilewska: *Ziemia w jarzmie*; *Ojczyzna*; *Gwiazdy w jeziorze*; *Płomień na bagnach*; *Rzeki płoną*; W. Żeromski: *Ludzie bezdomni*; *Wierna rzeka*; *Trudna droga*; 3) Biblioteczka Przedowników Pracy: J. Kowalska: *Nauczycielka w Polsce Ludowej*; G. Mazur: *Nazwali mnie „mistrzem urodzajów”*; A. Obarzanek: *Krowa pyskiem doi*; Z. Ścibor-Rylski: *Stasiek Kaługa staje do współzawodnictwa*; Z. Sobczykowa: *Trzeba rządzić robotą*; J. Uszkiewicz: *Gazeta w każdej rodzinie chłopskiej*; 4) dział ogólny: M. Michajłow: *Jak powstało życie na ziemi*; J. Mydlarski: *Pochodzenie człowieka*; A. Nowicki: *Chłopi i biskupi*; W. Nikolski: *Jak ludzie nauczyli się mówić*; J. Perelman: *Zajmująca fizyka*; J. Sergejew: *Pochodzenie i wiek ziemi*; praca zbiorowa: *Księża mówią*; 5) dział rolniczy: T. Łysenko: *O sytuacji w biologii*; M. Czech: *Życie roślin*; G. Mołodczykow: *Człowiek zmienia przyrodę roślin*; S. Pieniążek: *Pogadanki agrobiologiczne*; W. Stoletow: *Dlaczego roślina jest zielona*; W. Krzemiński: *Jak zwiększyć plony pszenicy i jęczmienia*; M. Górski: *Nawozy i nawożenie*; *Zwiększajmy działanie nawozów*; W. Hulewicz: *Uprawa roślin okopowych*; J. Jagmin: *Uprawa lnu i konopi*; C. Kanafojski: *Siew rzędowy*; 6) o hodowli: S. Brzódko: *Jak założyć i prowadzić pasiekę*; Z. Dubiska: *Chów kur*; *Produkcja jaj w gospodarstwie domowym*; M. Gałuszkówna: *Wychów kurcząt*; Z. Golonka: *Jedwabnictwo*; S. Hoser: *Jak żywić świnię na bekony*; 7) wychowanie: A. Makarenko: *Wychowanie w rodzinie*; T. Rafiński: *Rady dla młodych matek*; R. Sztaba: *Higiena niemowląt*; T. Skalmowski: *Gruźlica u dzieci*; H. Tomaszewska: *Dziecko i wódka*; *Choroby zakaźne*; *Nie ma złych dzieci*; *Kobiety radzieckie*; L. Grabowiecka: *Higiena kobiety*; 8) sport: N. Malarcew: *Kolo sportowe przy zakładzie pracy*; A. Nonas: *Ćwiczenia, zabawy i gry terenowe*; T. Kuchar: *Wiejskie budownictwo sportowe*; W. Sidorowicz: *Higiena sportu i pierwsza pomoc*.

kresu rolnictwa, agrobiologii i upraw roślin, porównywane z przechowywanymi w zbiorach Działu DŹS Biblioteki Ossolineum wykazami książek polecanych na przykład przez „Biblioteczkę TPPR” w „Programie Pracy Kółek Młodych Miczurinowców” warte są większej uwagi uczonych³²².

Spisane w broszurach lektury polecano klasie społecznej dotkniętej analfabetyzmem. Kierowano do niej specjalne elementarze, jak również dzieła Lenina, Stalina, Bieruta. Pierwszy Konkurs Czytelników Bibliotek Wiejskich odbył się w latach 1950–1951 po ogłoszeniu Ustawy z dnia 7 kwietnia 1949 r. o likwidacji analfabetyzmu (Dz.U. RP 1949 nr 25 poz. 177). Liczbę analfabetów oraz półanalfabetów szacowano wówczas w Polsce na około 3,5–4 mln, z czego przytłaczającą większość, około 80%, stanowili mieszkańcy wsi³²³. Pierwszy konkurs czytelniczy wieńczył wysiłki wszystkich wypełniających nałożony w art. 4 ustawy „powszechny obowiązek pełnienia społecznej służby walki z analfabetyzmem”³²⁴.

Opisywane publikacje ukazują udział bibliotek publicznych, placówek tworzących ich sieć, w realizacji procesu ideologizowania polskiego społeczeństwa. Samodzielne działania bibliotek analizowane na podstawie zgromadzonych druków ulotnych i okolicznościowych publikowanych w latach 1945–1948/1949 oraz późniejszych, z roku 1956, wskazują brak zaangażowania bibliotek w tego rodzaju działania, z wyjątkiem udziału księżnic naukowych w propagowaniu piastowskiej przeszłości Dolnego Śląska. Zachowane w zbiorach broszury informacyjno-agitacyjne o konkursach czytelniczych edytowano w nakładach 12 tysięcy egzemplarzy w 1952 roku oraz aż 250 tysięcy w roku 1953. Na podstawie nakładów można określać natężenie i skalę zasięgu akcji, a także rekonstruować zainteresowanie konkursami czytelniczymi, odbiór inicjatywy wśród adresatów, wymagania i osiągnięcia laureatów trzech wyróżnionych stopni (odznaka brązowa, srebrna i złota dla przodowników czytelnictwa w województwach), uznanie i szerokie zainteresowanie Przodownikami Czytelnictwa oraz organizowanymi przez nich krajowymi zjazdami. Ciekawą kwestię stanowi też atrakcyjność nagród

³²² Na przykład w broszurce, która ukazała się w serii „Biblioteczka TPPR” pt. *Program Pracy Kółek Młodych Miczurinowców (materiały dla szkolnych kółek zainteresowań)*, polecano: T. Łysenko: *Agrobiologia*, Warszawa 1950; *O teorii agronomicznej W. Williamsa*, Warszawa 1950; I. Miczurin: *dzieła wybrane*; K. Timiriazew: *Życie rośliny*, Warszawa 1950; I.W. Jakuszkin: *Szczególne uprawy roślin*, Warszawa 1950, [w:] *Program Pracy Kółek Młodych Miczurinowców (materiały dla szkolnych kółek zainteresowań)*, nr 7, tłumaczenie materiałów radzieckich wydanych przez Ministerstwo Oświaty RSFR, Warszawa 1954, s. 31, broszura, format A5, ze zbiorów Sekcji Regionalnej DBP we Wrocławiu.

³²³ M. Pęcherski, M. Świątek, *Organizacja oświaty w Polsce w latach 1917–1977. Podstawowe akty prawne*, Warszawa 1978, s. 72.

³²⁴ Rosnąca liczba uczestników kolejnych etapów przedsięwzięcia dowodziła też słuszności — ogłoszonego 1 maja 1951 r. przez Stefana Matuszewskiego (1905–1985), Pełnomocnika Rządu do walki z analfabetyzmem — końca w Polsce społecznej niepiśmienności.

oferowanych zwycięzcom poszczególnych stopni i etapów³²⁵. W badanych zbiorach dokumentujących tego rodzaju formy upowszechniania książki i czytelnictwa odnaleziono także trzy rodzaje plakatów edytowanych w 1954 roku, które każdorazowo drukowano w nakładach sięgających 2 tysięcy sztuk. Agitowały one w duchu współzawodnictwa czytelników i bibliotekarzy z województwa wrocławskiego do upowszechniania czytelnictwa oraz wykonania zobowiązań IV Konkursu Czytelników Wiejskich. Materiały te, uzupełnione danymi zawartymi w przechowywanych w Dziale DŻS BZNiO jubileuszowych broszurach publikowanych w latach 70. ubiegłego wieku między innymi przez Zarząd Wojewódzki ZSMP, dostarczają szczegółowych wiadomości na temat likwidacji analfabetyzmu na Dolnym Śląsku³²⁶.

Sekcja Regionalna DBP im. T. Mikulskiego we Wrocławiu zachowała również druki dokumentujące inicjatywy podejmowane przez dolnośląskie biblioteki, na przykład wydane nakładem własnym w 1952 roku broszury zawierające instrukcję w sprawie współzawodnictwa bibliotek powszechnych województwa wrocławskiego, podjętego w czasie Zjazdu Bibliotekarzy Powszechnych w dniu 12 marca 1952 roku dla uczczenia 60. rocznicy urodzin B. Bieruta oraz dla uczczenia święta pracy. Wytyczne opracowane przez Helenę Książkiewicz, podpisaną w druku jako „dyrektor WBP”, zawierały wiadomości określające wymagania współzawodnictwa bibliotek powszechnych województwa wrocławskiego rozpoczętego 1 czerwca 1952 roku³²⁷. Do instrukcji dołączono akcydensy manipulacyjne — druk zobowiązania i deklarację przystąpienia do współzawodnictwa oraz regulamin współzawodnictwa, które miało objąć biblioteki powiatowe, miejskie i ich filie, gminne, zakładów pracy, organizacji masowych i inne³²⁸.

³²⁵ Laureat złotej odznaki musiał zwerbować „przynajmniej 70 osób ze swojej gromady lub sąsiednich gromad zwiększając liczbę uczestników w stosunku do poprzednich konkursów, zorganizować pracę z książką i wspólne dyskusje nad książką w zespołach zgłoszonych do konkursu, opisać przebieg pracy; powinien też objąć opieką indywidualnych uczestników konkursu”. Nagrodami były m.in. wycieczki, biblioteczki, radia, rowery, patefony, adaptory, sprzęt sportowy, teczki, wieczne pióra, [w:] *Konkurs czytelników bibliotek wiejskich. Stajemy do III etapu konkursu czytelniczego organizowanego przez Związek Samopomocy Chłopskiej*, Warszawa 1952, broszura, format A5, ze zbiorów Sekcji Regionalnej DBP we Wrocławiu.

³²⁶ Na przykład licząca 25 stron publikacja *Nieprzemijające wartości, ZMP, 30 rocznica zjednoczenia ruchu młodzieżowego 1948–1978*, Wrocław, Zarząd Wojewódzki ZSMP we Wrocławiu, Wrocławskie Zakłady Graficzne, zawiera tekst Ryszarda Rafajłowicza *ZWM udział w likwidacji analfabetyzmu*, opisujący wyjazdy na wieś oraz współpracę z ekipami nauczającymi.

³²⁷ H. Książkiewicz w latach 1954–1973 była pracownikiem Pedagogicznej Biblioteki Wojewódzkiej im. KEN w Warszawie.

³²⁸ Współzawodnictwo trwało do 31 grudnia 1952 r. Punkt 3 instrukcji określał, iż „biblioteki w 1952 r. współzawodniczą nie parami, lecz w masie bibliotek całego województwa”. Współzawodnictwem bibliotek na terenie powiatu kierował Powiatowy Komitet Współzawodnictwa w składzie: przedstawiciel — Powiatowego Komitetu PZPR; Komisji Oświatowej Powiatowej Rady Narodowej; Powiatowego Komitetu Bibliotecznego; Powiatowej Rady Związków Zawodowych; Powiatowego Zarządu Związku Samopomoc Chłopska; ZMP; Ligi Kobiet.

W druku znajdowały się także karty współzawodnictwa, na które należało wpisywać postępy w pracach bibliotecznych. Odnaleziono także broszury opisujące zasady pracy metodycznej z dziećmi oraz plany pracy dla bibliotek dziecięcych. Materiały te stanowią unikatowe źródła dokumentujące funkcjonowanie, stosowane metody, cele, zadania realizowane przez biblioteki powszechne w pierwszej połowie lat 50. XX wieku.

Osobnym typem druku ulotnego i okolicznościowego okazały się obecne w kolekcji Dolnośląskiej Biblioteki Publicznej broszury okolicznościowe i jubileuszowe, które zaliczyć należy do dokumentów podsumowujących, streszczających wydarzenia przeszłe, ich rocznice oraz szczególne okazje związane z reasumowaniem dokonań oraz rozliczaniem działalności instytucji sprawczych. Formę broszury wykorzystywano również do publikacji odnoszących się do fachowej sfery funkcjonowania nadawców tego typu wydawnictw. Prezentowano tu wytyczne, wskazówki, zalecenia, instrukcje, a także upomnienia, przestrogi lub nagany, głównie dla środowisk PZPR. Jako narzędzia zawodowej, profilowanej, ukierunkowanej komunikacji broszury były wybierane zarówno przez ogólnopolskie partie polityczne, jak i ich regionalne oddziały i koła oraz środowiska kultury, między innymi Wojewódzką i Miejską Bibliotekę Publiczną we Wrocławiu. Warto dodać, iż placówka ta uczyniła z tej specyficznej formy druku niekonwencjonalnego, przeznaczonej do indywidualnej lektury, narzędzie komunikacji dwukierunkowej, łączące centralną w regionie, nadrzędną bibliotekę z podległymi jej księżnicami powszechnymi. Dane utrwalone w tych materiałach, fakty opisane na podstawie drukowanych sprawozdań, w tym poczynionych przez późniejszych pracowników naukowych Instytutu Bibliotekoznawstwa Uniwersytetu Wrocławskiego, odpowiedzi udzielane na listy, prezentują szczegóły dotyczące organizacji współpracy bibliotek powszechnych na Dolnym Śląsku, ich wspólne doświadczenia.

Nieliczne, unikatowe dokumenty ulotne, przechowywane w Dolnośląskiej Bibliotece Publicznej im. T. Mikulskiego, ukazują historię prywatnej Biblioteki Naukowej „Książka na Śląsk” Władysława Sergiusza Kazanowicza, która w świetle źródeł rozpoczęła wypożyczanie książek we Wrocławiu już 22 lipca 1945 roku³²⁹. Pomimo protestów czytelników i lokalnego środowiska

Udział we współzawodnictwie miał być „obowiązkiem i sprawą honoru każdego kierownika biblioteki powiatowej”. Bibliotekarze, którzy uzyskali najlepsze osiągnięcia, mieli otrzymać premię w wysokości „paru tysięcy zł” oraz cenne nagrody i książki, zapowiadano omówienie w prasie i radiu wyników współzawodnictwa, w tym podanie wyników najgorszych, H. Książkiewicz, *Instrukcja w sprawie współzawodnictwa bibliotek powszechnych województwa wrocławskiego w r. 1952*, Wrocław 1952, s. 1–8, broszura, format A5, ze zbiorów Sekcji Regionalnej DBP we Wrocławiu.

³²⁹ L. Turawa, *Biblioteka Naukowa „Książka na Śląsk”*, „Nowe Sygnały Tygodnik Społeczno-Kulturalny” I, 1956, nr 12, s. 1–2; według K. Sławińskiej oraz L. Stankiewicza wypożyczalnia W.S. Kazanowicza została założona w październiku 1945 r. i działała do 1969 r., „Przegląd Biblio-

dziennikarzy, w grudniu 1956 roku sytuacja prawna tej czytelnicy i wypożyczalni przedstawiała się niepewnie, a cenny księgozbiór liczący około 100 tysięcy woluminów na skutek skandalicznych warunków lokalowych niszczał w zastraszającym tempie. W Sekcji Regionalnej DBP w tworzonym tu oryginalnym zbiorze artystycznych ekslibrisów wśród nielicznych księgoznaków powstałych w latach 1945–1956 odnaleziono znak własnościowy Biblioteki Naukowej „Książka na Śląsk”. Sama zaś kolekcja ekslibrisów dokumentuje interesujące pograniczne grafiki i jej technik, liternictwa, historii druku, estetyki kultury książki i biblioteki, przekazując jednocześnie wiedzę o upodobaniach artystycznych właścicieli książek, pośrednio odzwierciedlając szerszą kondycję estetyczną, dostrzegalne trendy wynikające z sytuacji politycznej i ideologicznej oraz materialnej. Zainteresowanie badaczy wzbudzić mogą także prospekty wydawnicze, na przykład edytowany w 1956 roku *Prospekt wydawnictw z l. 1945–1955* Polskiego Towarzystwa Ludoznawczego. Sekcja Regionalna DBP przechowuje również wiele bogatych w fakty druków ulotnych i okolicznościowych przydatnych do badań regionalnej kultury, między innymi katalogi, zaproszenia na różnego rodzaju wystawy organizowane przez Związek Polskich Artystów Plastyków Okręg Wrocławski, Centralne Biuro Wystaw Artystycznych Oddział Wrocław, Muzeum Śląskie we Wrocławiu, Muzeum Państwowe we Wrocławiu, komitety organizacyjne, na przykład Ogólnopolski Komitet Obchodu 150-lecia urodzin A. Mickiewicza oraz Ogólnopolski Komitet Obchodu 150-rocznicy urodzin A. Puszkina. Licznie reprezentowane w zbiorach są teatralia, zwłaszcza z pierwszej połowy lat 50. — repertuary i programy publikowane w formie broszurek oraz broszury okolicznościowe i informatory dolnośląskich teatrów, w dużej liczbie zgromadzono druki Państwowych Teatrów Dramatycznych i Państwowej Opery we Wrocławiu.

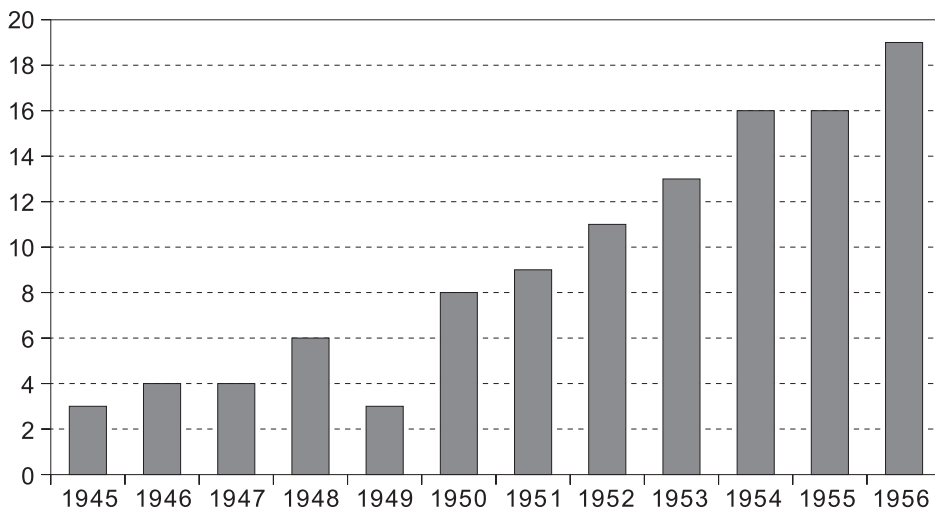
Warte wnikliwszych analiz jest dostrzeżone w odnalezionych dokumentach zainteresowanie przedstawicieli nauki o książce, jak też uczonych reprezentujących inne dyscypliny, którzy swoją pracę zawodową i badawczą związali z bibliotekami naukowymi, gdzie poszukiwali zachowanych na Dolnym Śląsku poloników i zabytków polskiej kultury piśmienniczej. Tendencja ta, być może zainicjowana odgórnie przez czynniki propagandowe, znalazła swoje odzwierciedlenie w dokumentach ulotnych i okolicznościowych. W zachowanych katalogach wystaw odnajdywane polonika opisywano bez podtekstów ideologicznych, raczej z nadzieją na transmisję, nawiązanie oraz kontynuację ciągłości polskiej kultury na Ziemiach Zachodnich.

teczny” 1976, z. 1, s. 10; zob. też K. Sławińska L. Stankiewicz, *Sergiusz Kazanowicz i jego „Książka na Śląsk”*. Szkic z dziejów bibliotek prywatnych we Wrocławiu, „Rocznik Wrocławski” 17/18, 1973/1974, s. 205–230.

3.1. Typy druków, ich zasięg formalny, chronologiczny, terytorialny, językowy

Wśród publikacji efemerycznych z lat 1945–1956 i zgromadzonych w Sekcji Regionalnej DBP dominują druki ulotne w postaci broszur — programy, repertuary, informatory i biuletyny. W zbiorze plansz z ekslibrisami obecnych jest kilka znaków książkowych z analizowanego okresu. W kolekcji zasobów regionalnych WBP przechowywane są także zdjęcia. Materiały dokumentujące aktywność regionalnych instytucji kultury, edukacji, oświaty i nauki w marginalnym stopniu, w stosunku do liczby zgromadzonych druków, dublują się z zasobami ulotnymi pochodzącymi zarówno z Biblioteki Uniwersyteckiej we Wrocławiu, jak i Biblioteki Zakładu Narodowego im. Ossolińskich. Najstarsze druki efemeryczne przechowywane w Sekcji Regionalnej DBP wytworzono w 1945 roku — najdawniejszym wydawnictwem jest prawdopodobnie program zapowiadanego na 8 grudnia 1945 roku koncertu Ewy Bandrowskiej-Turskiej w Teatrze Miejskim we Wrocławiu, opatrzony pieczętą „Caritasu” na Okręg Dolnego Śląska. Z roku 1945 roku pochodzą także inne dokumenty zachowane w Sekcji Regionalnej, niedatowane precyzyjnie. W opisywanym zbiorze przeważają dokumenty wytwarzane w pierwszej połowie lat 50. zeszłego stulecia. Liczbę zachowanych publikacji edytowanych w poszczególnych latach okresu 1945–1956 pokazuje wykres nr 7.

Zbiór publikacji niekonwencjonalnych Dolnośląskiej Biblioteki Publicznej ma charakter lokalny. Największa liczba wydawnictw wytworzona zosta-

Wykres nr 7. Liczba druków niekonwencjonalnych wytworzonych w latach 1945–1956, zachowanych w Sekcji Regionalnej Dolnośląskiej Biblioteki Publicznej

ła we Wrocławiu (105 dokumentów), w kolekcji obecne są także pojedyncze dokumenty edytowane w Dusznikach Zdroju, Jeleniej Górze oraz Wałbrzychu (trzy druki). Pochodzące spoza Dolnego Śląska dwie publikacje wydrukowano w Warszawie. Zasięg językowy opisywanego zasobu ograniczony jest do języka polskiego.

4. Zbiory druków ulotnych i okolicznościowych w innych dolnośląskich bibliotekach

Prócz bibliotek naukowych druki ulotne i okolicznościowe publikowane w latach 1945–1956 zgromadziły nieliczne regionalne księżnice: Legnicka Biblioteka Publiczna przechowuje jeden afisz teatralny z 1952 roku anonsujący spektakl Rosyjskiego Teatru Dramatycznego w Legnicy oraz dwie archiwalne fotografie z 1946 i 1948 roku. Powiatowa i Miejska Biblioteka Publiczna w Oławie zgromadziła łącznie 43 druki ulotne — głównie akcydensy manipulacyjne związane z przynależnością do PPR, PZPR, ZMP i TPPR oraz 11 zdjęć pochodzących z lat 1945–1956³³⁰. W świetle wiadomości pochodzących z odesłanych formularzy ankietowych i odpowiedzi drogą elektroniczną Biblioteka Publiczna Miasta i Gminy w Bogatyni, Miejska Biblioteka Publiczna w Bolesławcu, Miejska Biblioteka Publiczna w Dusznikach Zdroju, Miejska Biblioteka Publiczna im. Galla Anonima w Głogowie, Biblioteka Miejska im. Henryka Sienkiewicza w Górze, Miejska Biblioteka Publiczna w Jaworze, Książnica Karłowska w Jeleniej Górze, Miejska Biblioteka Publiczna w Kamiennej Górze, Powiatowa i Miejska Biblioteka Publiczna im. Marii Dąbrowskiej w Kłodzku, Miejska i Powiatowa Biblioteka Publiczna im. Marii Konopnickiej w Lubaniu, Miejska Biblioteka Publiczna im. Stanisława Staszica w Lubinie, Powiatowa i Miejska Biblioteka Publiczna w Lwówku Śląskim, Biblioteka Publiczna w Środzie Śląskiej, Miejska i Gminna Biblioteka Publiczna w Strzelinie, Miejska i Gminna Biblioteka Publiczna w Trzebnicy, Powiatowa i Miejska Biblioteka Publiczna „Biblioteka pod Atlantami” w Wałbrzychu, Miejska Biblioteka Publiczna w Zgorzelsku nie przechowują w swoich zasobach materiałów stanowiących przedmiot badań niniejszego opracowania.

³³⁰ Informacje z Legnickiej Biblioteki Publicznej uzyskano dzięki pomocy pracowników Działu Informacyjno-Bibliograficznego i Regionalnego biblioteki; Informacje z PiMBP w Oławie opracowane przez p. Martę Możejko wskazują, iż biblioteka przechowuje w zasobach zaproszenie Zarządu Powiatowego TPPR na zjazd powiatowy w dniu 31 października 1954 r., druk BZPB im. II Armii WP w Brzegu oraz 11 zdjęć z lat 1947–1956 z akcji społecznych, konferencji i zebrań partyjnych, komisji maturalnej miejscowego LO; ankietą.

5. Zbiory druków ulotnych i okolicznościowych z lat 1945–1956 w Archiwum Państwowym we Wrocławiu oraz w jego zamiejscowych oddziałach

Największy, tworzący odrębny, niezależny, określony jako „Zbiór afiszy i plakatów” posiada w swoim zasobie Archiwum Państwowe we Wrocławiu Oddział w Legnicy funkcjonujący od 1953 roku. Kolekcja placówki liczy 326 afiszy, plakatów, rozporządzeń, ogłoszeń, obwieszczeń i programów imprez kulturalnych drukowanych w latach 1945–1956 oraz odnoszących się do Legnicy i miejscowości należących według podziału administracyjnego z 1946 roku do powiatu legnickiego³³¹. Archiwum Państwowe we Wrocławiu, którego powojenna historia przypomina dzieje Biblioteki Uniwersyteckiej, organizowane przez zasłużonego dla międzywojennej archiwistyki historyka, absolwenta Wydziału Filozoficznego Uniwersytetu we Lwowie, byłego dyrektora Archiwum Akt Nowych Józefa Stojanowskiego (1884–1964), zgromadziło oraz wyselekcjonowało zespół liczący 126 druków ulotnych i okolicznościowych — wielkoformatowych akcydensów informacyjnych — afiszy, apeli, plakatów, repertuarów, ogłoszeń, komunikatów i zarządzeń o regionalnym zasięgu oraz uniwersalnym charakterze³³². Wśród wyodrębnionych autonomicznych zbiorów archiwalnych nie odnaleziono publikacji zaliczanych do akcydensów manipulacyjnych.

Prócz wyselekcjonowanych druków efemerycznych tworzących samodzielne zespoły udział w państwowym zasobie archiwalnym wytworzonym na terenie Dolnego Śląska w latach 1945–1956 mają także druki ulotne i okolicznościowe rozproszone wśród dokumentów różnorodnych organizacji, urzędów, partii politycznych, stowarzyszeń oraz innych instytucji sprawczych, które działały w regionie. Oddział Archiwum Państwowego we Wrocławiu w Kamieńcu Ząbkowickim ze względu na stosunkowo krótką działalność — od 1993 roku — nie przejął ani nie wytworzył wydzielonego zespołu dokumentów ulotnych i okolicznościowych. Pojedyncze egzemplarze obwieszczeń, zarządzeń i plakatów przechowuje natomiast w aktach między innymi Komitetu Powiatowego PZPR oraz starostwa

³³¹ Placówka jako Powiatowe Archiwum Państwowe działa od 12 maja 1953 r., *Archiwum Państwowe w Legnicy*, http://www.ap.wroc.pl/index.php?option=com_content&task=view&id=7&Itemid=13 [dostęp: marzec 2012].

³³² J. Stojanowski po powstaniu warszawskim brał czynny udział w ratowaniu warszawskich zasobów archiwalnych i bibliotecznych, po zakończeniu wojny kierował krótko Archiwum Państwowym w Piotrkowie Trybunalskim, następnie jako pełnomocnik Ministra Oświaty ds. archiwalnych na Dolnym Śląsku pracował od listopada 1945 do października 1946 r. nad zabezpieczeniem i porządkowaniem wrocławskich akt archiwalnych. Zorganizował Archiwum Państwowe we Wrocławiu, którego pierwszym dyrektorem został Michał Wąsowicz, E. Kołodziej, *Archiwum Akt Nowych. Informator o zasobie archiwalnym*, Warszawa 2005, s. 7.

powiatowego. Aktywny od 1950 roku obecny Oddział Archiwum Państwowego we Wrocławiu w Jeleniej Górze wśród 81 zespołów zasobów nie wyodrębnił zbioru afiszy i plakatów. Placówka zgromadziła jednakże plakaty agitacyjne, obwieszczenia wyborcze oraz ulotki, ogłoszenia, zarządzenia i inne druki powiatowych rad narodowych i komisji wyborczych dotyczące referendum ludowego 1946 roku, późniejszych wyborów oraz materiały produkowane przez Komitet Powiatowy PZPR w Jeleniej Górze. Podobnie, funkcjonujący od 1961 roku obecny Oddział Archiwum Państwowego w Lubaniu zachował nieliczne, pojedyncze sztuki druków niekonwencjonalnych, przede wszystkim ogłoszeń, obwieszczeń i zarządzeń władz lokalnych — starostw powiatowych i powiatowych rad narodowych.

Interesujący jest tu pomysł wydzielenia w dwóch placówkach Archiwum Państwowego we Wrocławiu samoistnych zespołów określonych nazwą „Zbiór afiszy i plakatów”. Fakt ten potwierdza jednoznacznie 1) przynależność publikacji ulotnych i okolicznościowych do narodowego zasobu archiwalnego oraz 2) wspólne zainteresowanie archiwów i bibliotek materiałami efemerycznymi. Autonomiczna kolekcja archiwalna ujawnia istnienie interesującego badawczo pogranicza bibliotekarsko-archiwalnego (a także muzealnego)³³³ — obszaru zbieżnej działalności zbierackiej tych placówek w zakresie gromadzenia, zabezpieczania i udostępniania druków ulotnych i okolicznościowych określonych w art. 1 Ustawy z dnia 14 lipca 1983 r. o narodowym zasobie archiwalnym (Dz.U. RP 1983 Nr 38, poz. 173) jako:

źródła informacji o wartości historycznej [...] organizacji o charakterze politycznym, społecznym i gospodarczym, zawodowym i wyznaniowym, o organizacji i rozwoju nauki, kultury i sztuki, a także o działalności jednostek samorządu terytorialnego i innych samorządowych jednostek organizacyjnych³³⁴.

³³³ Zainteresowanie muzeów drukami ulotnymi i okolicznościowymi potwierdzają m.in. publikacje muzealników, np. M. Pałaszewskiej, *O Niepodległą Polskę. Katalog zbiorów z lat 1914–1921*, t. 2: *Druki ulotne*, Warszawa 2007; w 2010 r. ukazała się praca T. Skoczka, R. Madej-Janiszek, E. Noińskiego, S. Szczotki, *Cud nad Wisłą: dzieła sztuki — fotografie — odezwy*, spisano tu m.in. pocztówki, odezwy, plakaty; wspomnieć należy też o pracy W. Kaczorowskiego, *Polskie druki bibliofilskie. Broszury i druki ulotne*, Wrocław 1996.

³³⁴ Zgodnie z art. 1 Ustawy z dnia 14 lipca 1983 r. o narodowym zasobie archiwalnym materiałami archiwalnymi wchodzącymi do narodowego zasobu archiwalnego, zwanymi dalej materiałami archiwalnymi, są wszelkiego rodzaju akta i dokumenty, korespondencja, dokumentacja finansowa, techniczna i statystyczna, mapy i plany, fotografie, filmy i mikrofilmy, nagrania dźwiękowe i wideofonowe, dokumenty elektroniczne w rozumieniu przepisów ustawy z dnia 17 lutego 2005 r. o informatyzacji działalności podmiotów realizujących zadania publiczne (Dz.U. RP 2005, Nr 64, poz. 565 oraz z 2006 Nr 12, poz. 65 i Nr 73, poz. 501) oraz inna dokumentacja, bez względu na sposób jej wytworzenia, mająca znaczenie jako źródło informacji o wartości historycznej o działalności Państwa Polskiego, jego poszczególnych organów i innych państwowych jednostek organizacyjnych oraz o jego stosunkach z innymi państwami, o rozwoju życia społecznego i gospodarczego, o działalności organizacji o charakterze politycznym, społecznym i gospodarczym, zawodowym i wyznaniowym, o organizacji i rozwoju nauki, kultury i sztuki, a także o działalności jednostek

Zainteresowanie bibliotek i archiwów tym samym rodzajem materiałów mogło wynikać z szeroko wykorzystywanego w bibliotekoznawstwie i nauce o informacji oraz archiwistyce terminu dokument. Dzieje tego pojęcia wielokrotnie opisywano w piśmiennictwie polskim, między innymi w pracach Jana Muszkowskiego, Marii Dembowskiej, Andrzeja Suskiego i Reginy Hancko³³⁵. Warto jednak przytoczyć tu definicję Adama Łysakowskiego stwierdzającego, iż

rzeczy materialne tworzone w celu utrwalenia wyrazu treści myślowych człowieka nazywamy dokumentami. Należą do nich: napisy wyryte w kamieniu, pieczęcie, zapiski i listy, akta archiwalne, książki rękopiśmienne i drukowane, ryciny i rysunki, wykresy i plany, fotografie, obrazy i rzeźby, taśmy fonograficzne itd.³³⁶

Także cytowana Ustawa z dnia 14 lipca 1983 r. o narodowym zasobie archiwalnym w Rozdziale 1 art. 1 stanowi, iż „materiałami archiwalnymi wchodzącymi do narodowego zasobu archiwalnego, zwanymi dalej materiałami archiwalnymi, są wszelkiego rodzaju akta i dokumenty”.

Pogranicze bibliotekarsko-archiwistyczne określa aktualną archiwalną praktykę w zakresie pracy z materiałami ulotnymi, na przykład *Wskazówki metodyczne dotyczące zasad gromadzenia i opracowania materiałów ulotnych w archiwach państwowych* stanowiące *Załącznik nr 2 do Decyzji Nr 12 Naczelnego Dyrektora Archiwów Państwowych* [Sławomira Radonia — A.F.-B.] z dnia 9.03.2007 r. w sprawie wprowadzenia wskazówek metodycznych dotyczących zasad gromadzenia i opracowania materiałów ulotnych w archiwach państwowych³³⁷. Wymienione dokumenty stosowane są do nieopracowanych zbiorów

samorządu terytorialnego i innych samorządowych jednostek organizacyjnych — powstała w przeszłości i powstająca współcześnie.

³³⁵ J. Muszkowski, *Dokumentacja i dokumentologia*, „Życie Nauki” 2, nr 9–10, s. 139; M. Dembowska: *Dokumentacja i informacja naukowa. Zarys problematyki i kierunku rozwoju*, Warszawa 1965, s. 12–13, 33–35; A. Suski, „Aktualne Problemy Informacji i Dokumentacji” 1968, nr 3, s. 17–21, nr 4, s. 18–22; R. Hancko, *Zarys wiadomości o dokumentach*, Warszawa 1972, s. 7.

³³⁶ A. Łysakowski, *Biblioteka*, [w:] *Bibliotekarstwo naukowe*, Warszawa 1956, s. 11.

³³⁷ W świetle pkt 2. *Wskazówki metodyczne* mogą być stosowane w odniesieniu do gromadzenia i opracowania kart pocztowych. Wg pkt 3.1: materiały ulotne operują treścią i elementami graficznymi (ikonograficznymi). Zaliczamy do nich m.in.: afisze, plakaty, druki ulotne (ulotki, zaproszenia, klepsydry), broszury, jednodniówki, kalendarze i druk papierów wartościowych. *Wskazówki* opisują także definicje podstawowych form materiałów ulotnych. Punkt 12. *Wskazówek* odnosi się do systematyzacji materiałów i druków ulotnych — może być ona prowadzona a) według sprawców lub wydawców, b) wg autorów, c) tematycznie, d) chronologicznie. W pkt 14 określono elementy opisu treści: tytuł, incipit/treść, powód/wydarzenie sprawcze/data wydarzenia, data opublikowania, sprawca/inicjator, autor, elementy graficzne, wydawca, drukarnia. Dalsza część obejmuje definicje materiałów i druków ulotnych. Akcydensy: druki akcydensowe (łac. *accidens* — coś przypadkowego, przygodnego), wszelkie druki, poza książkami i broszurami, czasopismami, które mają charakter okolicznościowy lub utilitytarny, wydawane zwykle jednorazowo w celach informacyjnych, manipulacyjnych, przemysłowych i in. rozróżnia się 1. a. informacyjne (spisy telefoniczne i adresowe, rozkłady jazdy, zestawienia statystyczne i bilansowe, kalendarze, instrukcje, programy i zawiadomienia *etc.*), 2. a. manipulacyjne (papiery wartościowe, znaczki, kwestionariusze, świadectwa, dy-

materiałów ulotnych wchodzących w skład zespołów archiwalnych, przy czym materiały ulotne zdefiniowano tu jako:

część zasobu danego archiwum, która obejmuje materiały drukowane lub powielane innymi technikami, rzadziej rękopiśmienne, o charakterze politycznym, społecznym, religijnym, gospodarczym lub kulturalnym, odzwierciedlające różnorodne aspekty życia społecznego, powstające doraźnie na zlecenie różnych podmiotów, np. partii politycznych, organizacji społecznych, podmiotów gospodarczych, także osób prywatnych, lub wytwarzane przez nie same, najczęściej o krótkiej aktualności.

Zgodnie ze *Wskazówkami metodycznymi* do materiałów ulotnych należą afisze, plakaty, broszury, jednodniówki, kalendarze, papiery wartościowe oraz druki ulotne (ulotki, zaproszenia, klepsydry). W Załączniku do Decyzji Nr 12 Naczelnego Dyrektora Archiwów Państwowych z dnia 9.03.2007 r. postanowiono, iż „określenie zakresu gromadzenia i uzupełniania zbiorów materiałów ulotnych należy do dyrektora archiwum państwowego oraz komisji metodycznej z zastrzeżeniem, iż uwagę należy skupić na materiałach ulotnych związanych z istotnymi wydarzeniami z zakresu życia społeczno-politycznego”³³⁸. W pkt 6.1. zalecono też wydzielanie zbiorów materiałów ulotnych jednolitych pod względem formy, na przykład zbiorów plakatów i afiszy, zbiorów druków ulotnych, zbiorów kalendarzy, oraz odpowiednie ich określanie, jak: „Zbiór plakatów”, „Zbiór afiszy”, „Zbiór plakatów i afiszy”, „Zbiór druków ulotnych z okresu Wiosny Ludów”, „Zbiór kalendarzy”³³⁹. *Wskazówki metodyczne* opisują także sposób opracowania materiałów ulotnych obejmujący siedem czynności: a) rozpoznanie przynależności zespołowej, b) porządkowanie wstępne, c) klasyfikację, d) systematyzację (według 1. sprawców/wydawców, 2. autorów, 3. tematycznie i 4. chronologicznie), e) brakowanie, f) inwentaryzację, g) indeksowanie. Podobnie jak bibliotekarze, także archiwiści na łamach czasopism „Archeion” oraz „Rocznik Historyczno-Archiwalny” poruszali niejednokrotnie sprawy definicji oraz obecności materiałów

plomy, zawiadomienia, bilety wizytowe itp.) 3. a. przemysłowe i opakowaniowe (katalogi, cenniki, prospekty, druki reklamowe, opakowania, etykiety, obwoluty, okładki książek, koperty, kalkomanie itp.), 4. a. wydawnicze (noty, mapy, reprodukcje dzieł sztuki, prospekty).

Klepsydra (gr. *Klepsydra*), afisz (najczęściej rozklejany) oznajmiający czyjś zgon i informujący o miejscu i czasie pochówku, a także zawierający niektóre dane biograficzne zmarłego; klepsydra prasowa, ujęta w ramki notatka w prasie o analogicznej treści (nekrolog). Teatralia, materiały ulotne odnoszące się bezpośrednio do konkretnych przedstawień teatralnych, głównie afisze i programy przedstawień (wprowadzone w końcu XIX w.).

³³⁸ To znaczy, przykładowo: wyborami do Sejmu i Senatu RP, wyborami samorządowymi, wyborami do ciał przedstawicielskich Unii Europejskiej, referendum ogólnokrajowymi i lokalnymi, działalnością lokalnych władz państwowych i samorządowych oraz instytucji kulturalnych, naukowych i oświatowych, *Wskazówki metodyczne*, I, 3.1.

³³⁹ W przypadku zbiorów materiałów ulotnych o niewielkich rozmiarach dopuszcza się tworzenie zbiorów składających się z materiałów różnych pod względem formalnym o nazwie „Zbiór materiałów ulotnych”, *Wskazówki metodyczne*, III, 6.1, a), b).

ulotnych gromadzonych w polskich archiwach³⁴⁰. Podnoszono brak w polskich oraz zagranicznych słownikach terminów archiwalnych, pojęć, jak: afisz, plakat, ulotka czy druk ulotny, a także zbyt ogólnikowe określenia tych terminów³⁴¹. Podkreślić należy częste odwołania do doświadczeń bibliotekarskich w zakresie druków ulotnych:

zanim archiwa państwowe przystąpiły do świadomego przejmowania i opracowania druków ulotnych, były one domeną bibliotek. Dowodem na to jest rozwój terminologii oraz teorii i praktyki opracowania tego typu dokumentacji³⁴².

Warto dodać, iż także *Literatura* i bazy danych dostępne w Internecie dotyczące zbiorów materiałów ulotnych ujęte w Załączniku nr 3 do *Wskazówek metodycznych* również wymieniają opracowania bibliotekoznawcze i bibliotekarskie, między innymi *Encyklopedię wiedzy o książce*, pod red. A. Birkenmajera, Wrocław-Warszawa-Kraków 1971, M. Rickardsa i M. Twymana *The Encyclopedia of Ephemera*, Jana Muszkowskiego *Studia nad książką poświęcone pamięci Kazimierza Piekarskiego* oraz Krystyny Heskowej-Kwaśniewicz *Wyznanie narodowe Śląska. Teksty literackie i paraliterackie w drukach okresu powstań i plebiscytu na Górnym Śląsku*, Katowice 1999; Joanny Prackiej i Barbary Zgryzek *Wydawnictwa niezależne w zbiorach Biblioteki Śląskiej*, Katowice 1996; Zofii Kolanowskiej i Mirosławy Pilarczyk *Dokumenty życia społecznego w działalności bibliotek publicznych*, Warszawa 1985; oraz Jana Aleksieńskiego *Druki ulotne dotyczące konfederacji targowickiej i drugiego rozbioru Polski w zbiorach Biblioteki Uniwersyteckiej w Poznaniu*, Poznań 1983³⁴³.

Praktyka archiwalna w zakresie włączania wydawnictw efemerycznych do zbiorów, szczególnie możliwość wyboru zakresu gromadzenia, kryteriów wydzielania zbioru oraz ich konsekwencji dla klasyfikacji i systematyzacji zespołów, przypomina doświadczenia bibliotekarskie towarzyszące organizowaniu się sa-

³⁴⁰ Między innymi: M. Pleskaczyńska, *Listy, pisma ulotne, broszury i inne materiały z akt żandarmerii rosyjskiej Guberni Warszawskiej 1872–1915. Katalog*, Warszawa 1996; eadem, *Pisma ulotne*, „Archeion” LXXXIV, 1988, s. 11–137; B. Woszczyński, *Dokumentacja partyjna w polskich archiwach państwowych. Organizacja i zasób archiwów partyjnych*, „Archeion” XCVI, 1996, s. 38–59; J. Grabowski, *Kolekcja Tomasza Niewodniczańskiego w Bitburgu*, „Archeion” XCVII, 1997, s. 99–111; J. Krochmal, *O potrzebie przygotowania wskazówek metodycznych do opracowania druków ulotnych*, „Archeion” CV, 2003, s. 193–200; G. Zaliwska, *Afisze i plakaty w zasobie Archiwum Państwowego w Poznaniu*, „Poznański Rocznik Archiwalno-Historyczny” 1, 1993, s. 81–88; S. Świątek, *Druki ulotne w archiwach (uwagi i refleksje)*, „Rocznik Historyczno-Archiwalny” 10, 1995, s. 207–209.

³⁴¹ A. Bachulski, K. Konarski, A. Wolff, *Polski słownik archiwalny*, Warszawa 1952, ss. 47; *Polski słownik archiwalny*, pod red. W. Maciejewskiej, Warszawa 1974, ss. 131; M. Jabłońska, *Problem definicji druków ulotnych gromadzonych w archiwach*, „Archeion” CV, 2003, s. 181–182.

³⁴² M. Jabłońska, *op. cit.*, s. 182–183.

³⁴³ Ujęto także *Dokumenty życia społecznego w bibliotece. Materiały konferencyjne, Osola 2001 r.*, Wrocław Wojewódzka i Miejska Biblioteka Publiczna; oraz A. Firlej-Buzon, *Dokumenty życia społecznego w praktyce bibliotekarskiej w Polsce*, Warszawa 2002.

modzielnych działów, sekcji lub stanowisk kształtujących kierunek specjalizacji gromadzenia, opracowania, przechowywania i udostępniania druków efemerycznych. Warto jednocześnie przypomnieć o tradycji pracy z dokumentami niekonwencjonalnymi w Archiwum Państwowym we Wrocławiu. Ciągłość tej tradycji udowadniają na przykład tak zwane materiały luźne przechowywane, przykładowo, w zbiorze akt m. Wrocławia oraz aktach arystokratycznego rodu Schaffgotschów. Znajdują się wśród nich między innymi pieczęcie królów i królowych polskich, korespondencja, a także dokumenty efemeryczne, na przykład listy gończe, podawane do publicznej wiadomości królewskie umowy ślubne, zaproszenia na chrzty i koronacje, rozporządzenia królewskie³⁴⁴.

Liczebności autonomicznych zbiorów druków ulotnych i okolicznościowych przechowywanych w dolnośląskich archiwach nie można w żaden sposób porównać z zasobami zgromadzonymi w bibliotekach. Przedstawiane rodzaje druków obecne są w zbiorach archiwalnych jako zasób źródłowej dokumentacji historycznej, a także między innymi ze względu na funkcje uzupełniające, ilustracyjne lub zastępujące brakujące zasoby archiwalne. Warto wspomnieć, iż Archiwum Państwowe we Wrocławiu, podobnie jak Biblioteka Ossolineum oraz Dolnośląska Biblioteka Publiczna, włączało do swoich zasobów dokumenty retrospektywne z lat 1945–1956. Można tu wymienić pozyskane dopiero w 1974 roku³⁴⁵, zakwalifikowane do kategorii A jednostki archiwalne komitetów żydowskich aktywnych po wojnie w regionie, między innymi dokumenty ziomkostw żydowskich, rękopisowe oraz maszynopisowe listy imienne repatriantów, protokoły, sprawozdania statystyczne i opisowe, wykazy danych o osobach przybyłych ze Związku Radzieckiego, listy repatriantów zarejestrowanych w poszczególnych miejscowościach na Dolnym Śląsku, wykazy dzieci osiedleńców, alfabetyczne skorowidze repatriantów, listy adresowe, ewidencje przybyłych według zawodu i płci, rejestry zdemobilizowanych żołnierzy, spisy dzieci żydowskich odnalezionych na terenie Niemiec, wykazy rodziców i krewnych poszukiwanych przez dzieci odnalezione w Niemczech, spisy wysyłanych oraz otrzymywanych listów i depesz krajowych i zagranicznych, sprawozdania statystyczne z poszukiwań rodzin, spisy starców i niezdolnych do pracy, skorowidze osób otrzymujących pomoc, bilanse miesięczne i kwartalne, preliminarze budżetowe, wykazy etatów dla półinter-

³⁴⁴ Między innymi list Zygmunta króla Polski z 11 marca 1607 r. do biskupa wrocławskiego dotyczący Jakuba Schumachera, który „bezwprawnie uciekł z Polski na Śląsk”; publicznie ogłoszona umowa ślubna zawarta w imieniu Michała króla Polski z cesarzem Leopoldem w 1669 r.; zaproszenie dla hrabiego Krzysztofa Schaffgotscha na koronację królowej Eleonory w 1670 r.; zob. *Katalog dokumentów, listów oraz pieczęci królów i królowych polskich przechowywanych w Archiwum Państwowym we Wrocławiu*, oprac. M. Chmielewska, Wrocław 1991, s. 21, 48, 49 i in.

³⁴⁵ W świetle *Inwentarza Wojewódzkiego Komitetu Żydów na Dolnym Śląsku* starania o pozyskanie akt pierwszej na Dolnym Śląsku, najważniejszej dla przybywających do regionu repatriantów żydowskich powojennej organizacji rozpoczęto w 1957 r., Zespół akt Wojewódzkiego Komitetu Żydów na Dolnym Śląsku, *Inwentarz WKŻ*, 324/III, s. 2, Archiwum Państwowe we Wrocławiu.

natów, dokumenty kolonii dziecięcych, sprawozdania i wykazy imienne dzieci w pólinternatach, przedszkolach oraz żłobkach, ankiety, kwestionariusze i formularze. Dokumenty te przygotowywane były przez komitety żydowskie działające w większości miast i miejscowości Dolnego Śląska, zwłaszcza jego południowych, najmniej zniszczonych powiatów. Opracowywano je pod kierunkiem oraz z polecenia wrocławskiego Wojewódzkiego Komitetu Żydów, który rozsyłał do organów lokalnych pisma z prośbą o odpowiedzi³⁴⁶. Większość materiałów Wojewódzkiego Komitetu Żydów na Dolnym Śląsku zgromadzonych w Archiwum Państwowym we Wrocławiu nie stanowiła produktów poligraficznych, nie tworzono ich z myślą o społecznej komunikacji i nie były jej narzędziami, nie wytwarzano ich wieloegzemplarowo, nie rozpowszechniano ani nie prezentowano publicznie. Stąd, podobnie jak szarą literaturę i dokumentację zdjęciową z Działu DŻS BZNiO oraz Miejskiej Biblioteki Publicznej z Bielawy, pomimo niewątpliwej przydatności do badań naukowych oraz dużej wartości źródłowej, wykorzystano w treści niniejszego opracowania jako źródła pomocnicze. Wyselekcjonowano natomiast do bazy danych zbiór publikacji, przesyłanych na Dolny Śląsk przez Centralny Komitet Żydów w Polsce, zaliczanych do akcydensów manipulacyjnych — druków do bilansów/bilansów obrotowych, kalkulacji kosztów żywienia, jadłospisów, kwestionariuszy zapotrzebowania/zlecenia, preliminarzy budżetowych oraz używanych przez lokalne komitety żydowskie druków poniemieckich, między innymi kwestionariuszy kasy oszczędnościowej w Piotrolesiu/Pieszycach. Wydawnictwa tego rodzaju zostały przez M. Rickardsa oraz M. Twymaną włączone do materiałów efemerycznych opisanych w *The Encyclopedia of Ephemera*, nie można więc pominąć ich istnienia i przydatności źródłowej w treści niniejszej pracy.

Liczba akcydensów manipulacyjnych przechowywanych w Archiwum Państwowym we Wrocławiu oraz w jego zamiejscowych oddziałach przekroczyła możliwości poznawcze autorki niniejszego opracowania. Dokumenty opisywanego rodzaju pochodzące z lat 1945–1956 obecne były w ogromnej większości zespołów materiałów archiwalnych wytworzonych przez organizacje oraz instytucje działające na terenie Dolnego Śląska. Archiwum Państwowe we Wrocławiu przechowuje 421 takich zespołów, Oddział Zamiejscowy w Kamieńcu Żąbkowickim 376, w Legnicy 111, w Lubaniu 93 oraz w Jeleniej Górze 81.

Ze względu na przytłaczającą liczbę i różnorodny charakter akt zgromadzonych w archiwach zrezygnowano z analizowania profilowanych i rozproszonych zespołów publikacji, przydatnych do specjalistycznych badań nad historią określonych instytucji sprawczych, podmiotów, partii politycznych, przedsiębiorstw gospodarczych, zakładów pracy i użyteczności publicznej oraz jednostek budze-

³⁴⁶ Kwestionariusze Przedszkola i Pólinternatu Szkolnego przy Komitecie Żydów w Bystrzycy, Pólinternatu Przed- i Szkolnego w Wałbrzychu, Pólinternatu w Legnicy, Archiwum Państwowe we Wrocławiu, Wojewódzki Komitet Żydów na Dolnym Śląsku, T. 93159–93167, cz. I.

towych działających na Dolnym Śląsku w wybranym do badań czasie. Uwagę autorki skupiły dwie samodzielne kolekcje druków ulotnych i okolicznościowych. Odnaleziono tu materiały ulotne i okolicznościowe w przytłaczającej większości nieobecne w zbiorach wrocławskich bibliotek naukowych.

Archiwalne kolekcje afiszy i plakatów uporządkowane zostały według 22 rzeczowych haseł klasyfikacyjnych określających dziedzinę działalności twórcy archiwaliów, na przykład instytucje: finansowe, gospodarcze, kultury, nauki i oświaty, ochrony prawa i wymiaru sprawiedliwości, ochrony zdrowia i opieki społecznej, wyznaniowe. Wśród zespołów przechowywanych w legnickim Oddziale Zamiejscowym Archiwum Państwowego we Wrocławiu odnaleziono interesujące dla historyków kultury książki akcydensy manipulacyjne, między innymi drukowane wykazy osobowe, budżety i bilanse, księgi inwentarzowe, opisujące sposób organizowania w powiecie legnickim (Legnica, Legnickie Pole, Koskowice, Krotoszyce, Kunice, Miłkowice, Prochowice, Ruja, Ulesie, Wądroże Wielkie) sieci powiatowych bibliotek publicznych tworzonych w latach 1946/1947 na podstawie Dekretu z dnia 17 kwietnia 1946 r. o bibliotekach i opiece nad zbiorami bibliotecznymi (Dz.U. RP 1946 Nr 26, poz. 163)³⁴⁷. Zgromadzone materiały dokumentują tworzenie Powiatowej Biblioteki Publicznej w Legnicy — od 1 października 1946 roku do momentu uroczystego otwarcia placówki w dniu 28 lutego 1947 roku³⁴⁸. Dokumenty te są godne większej uwagi także ze względu na to, że w legnickich zbiorach bibliotecznymi, niestety, nie zachowały się druki ulotne ani okolicznościowe odnoszące się do działalności Powiatowej Biblioteki Publicznej. Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu przechowuje natomiast jedno ogłoszenie dotyczące realizacji na Dolnym Śląsku wspomnianego dekretu — druk z 19 września 1947 roku podpisany w zastępstwie Przewodniczącego Wydziału Powiatowego w Ząbkowicach Śląskich przez Tadeusza Krępe — wicestarostę — podawał „do publicznej wiadomości, że czynna jest Publiczna Biblioteka Powiatowa, w której można wypo-

³⁴⁷ Zgodnie z art. 2 ust. 1 Dekretu z dnia 17 kwietnia 1946 r. o bibliotekach i opiece nad zbiorami bibliotecznymi sieć tworzyły państwowe lub utrzymywane przez związki publicznoprawne — jednostki samorządu terytorialnego — biblioteki szkolne, powszechne oraz naukowe. Na podstawie art. 4 ust. 1 dekretu powołany został komitet biblioteczny, w którego skład weszli głównie bibliotekarze i nauczyciele, ale także przedstawiciele organizacji robotniczych i rolniczych. Komitet biblioteczny działał przy Prezydium Powiatowej Rady Narodowej w Legnicy, podstawowe zadania komitetu, zgodnie z art. 4 ust. 6, stanowiły: czuwanie nad działalnością i rozwojem bibliotek powszechnych i szkolnych oraz czytelnictwa na terenie powiatu, koordynowanie działalności tych bibliotek, opiniowanie budżetu na potrzeby biblioteczne, rozstrzyganie odwołań od decyzji powiatowych lub gminnych komitetów bibliotecznymi.

³⁴⁸ Księgozbiór Biblioteki Powiatowej w Legnicy, która mieściła się przy ul. Powstańców, w dniu otwarcia liczył 983 woluminy, z czego 213 książek zakupił komitet biblioteczny, 770 pozycji podarowało czytelnikom Ministerstwo Oświaty. Pod koniec 1947 r. funkcjonowały w powiecie 34 punkty biblioteczne, ze zbiorów korzystało 447 osób, Archiwum O/Legnica, Powiatowa Biblioteka Publiczna w Legnicy, nr zespołu: 326 / 0.

żyć książkę”³⁴⁹. Czytelników ogłoszenia zawiadomiono ponadto, iż „w bieżącym roku opłat za wypożyczenie nie pobiera się”.

Z uwagi na ogromną liczbę zarówno zgromadzonych w dolnośląskich archiwach dokumentów, które wytworzone zostały w wybranych do analizy latach przez instytucje i organizacje działające w województwie, jak i fakt, iż podstawowe źródła badań stanowiły dla autorki druki powszechnie dostępne gromadzone przez biblioteki, zainteresowanie akcydensami manipulacyjnymi zostało zawężone wyłącznie do materiałów pochodzących z kolekcji bibliotek naukowych — Biblioteki Zakładu Narodowego im. Ossolińskich, Gabinetu Śląsko-Lużyckiego Biblioteki Uniwersytetu Wrocławskiego oraz Dolnośląskiej Biblioteki Publicznej im. Tadeusza Mikulskiego we Wrocławiu³⁵⁰.

5.1. Typy druków, zasięg formalny, chronologiczny, terytorialny, językowy „Zbioru afiszy i plakatów”

Druki ulotne i okolicznościowe wytworzone w latach 1945–1956 i przechowywane w zasobie „Zbiór afiszy i plakatów” w Archiwum Państwowym we Wrocławiu oraz Legnicy stanowią fragment kolekcji rozwijanej także później. Najstarszy dokument w zbiorze pochodzący z analizowanego w pracy okresu zachowany został w legnickich zbiorach Archiwum Państwowego we Wrocławiu. Jest to opublikowane po polsku i niemiecku wezwanie z kwietnia 1945 roku Pełnomocnika Rządu RP na Okręg Administracyjny Dolnego Śląska magistra S. Piaskowskiego do podporządkowania się ludności zarządzeniom polskich władz administracyjnych³⁵¹.

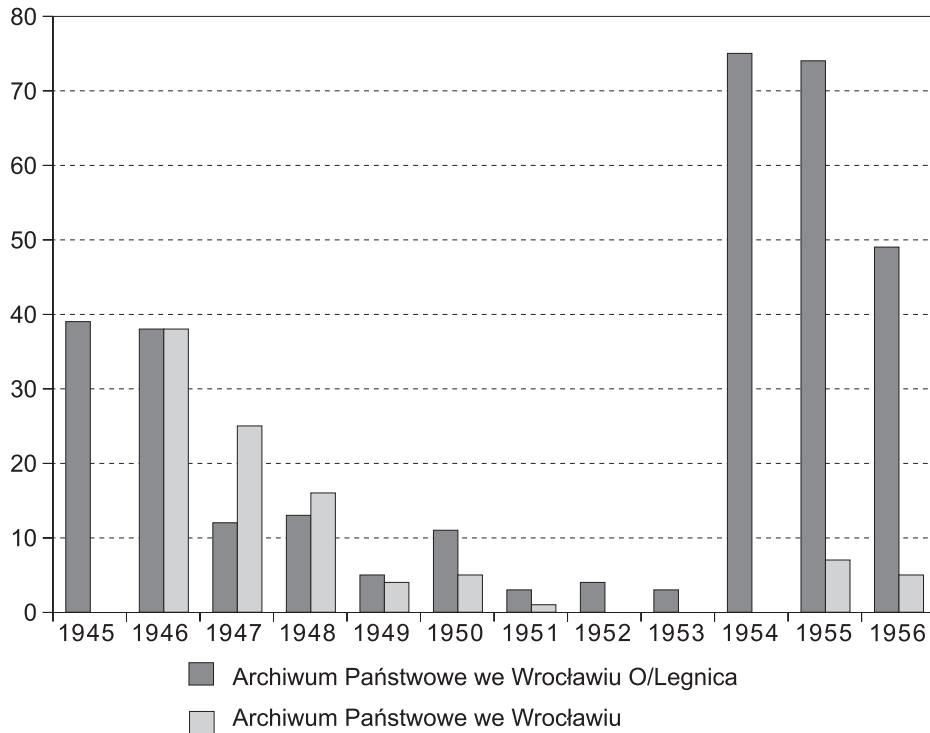
Zasięg terytorialny zgromadzonych zbiorów archiwalnych publikacji efemerycznych obejmuje Okręg Administracyjny Dolnego Śląska, późniejsze województwo wrocławskie. Charakter regionalny ma zasób afiszy i plakatów Archiwum Państwowego we Wrocławiu, a lokalny zbiory legnickie. W zebranych kolekcjach archiwalnych zachowano łącznie dokumenty z następujących miast: Wrocław (i jego dzielnice Gądów oraz Klecina), Albertów, Bartków, Bolesławiec, Chocianów, Chojnów, Czernica, Duszniki Zdrój, Dzierżonów, Jawor, Jelenia Góra, Lubań, Lubin, Lwówek Śląski, Kamienna Góra, Kąty

³⁴⁹ Ogłoszenie Wydziału Powiatowego w Żąbkowicach Śląskich o działalności Publicznej Biblioteki Powiatowej, Drukarnia Państwowa Żąbkowice, format A3, zachowane w 1 egz. w zbiorach Gabinetu Śląsko-Lużyckiego Biblioteki Uniwersytetu Wrocławskiego.

³⁵⁰ Wyniki ankiety opracowanej w celu rozpoznania istnienia w zbiorach dolnośląskich bibliotek publicznych akcydensów manipulacyjnych wykazały, iż jedynie Powiatowa i Miejska Biblioteka w Oławie posiada w kolekcjach legitymacje członków organizacji ogólnopolskich, znaczki z płatnościami na rzecz PCK, działającej od 1949 r. Centralnej Rady Związków Zawodowych oraz mandaty delegatów na ogólnopolskie zjazdy i konferencje. Dokumenty te drukowane poza województwem wrocławskim przez organizacje ogólnokrajowe w latach 1945–1956 należały do mieszkańców Dolnego Śląska.

³⁵¹ Archiwum Państwowe we Wrocławiu O/Legnica, Zbiór afiszy i plakatów: Osadnictwo/X/1.

Wrocławskie, Kłodzko, Książenice, Kuźnice Świdnickie, Legnica, Namysłów, Smolec, Strzelin, Środa Śląska, Świerzawa, Wałbrzych, Wilków, Ząbkowice Śląskie, Zgorzelec, Zimnica i Złotoryja. Dokumenty wytworzone poza Dolnym Śląskiem pochodzą z Łodzi (dwa druki), Poznania (jeden druk), Szczecina (jeden druk), Warszawy (trzy druki). Ujętą wspólnie liczbę publikacji ulotnych i okolicznościowych określonych jako „Zbiór afiszy i plakatów” edytowanych w poszczególnych latach okresu 1945–1956 ukazuje wykres nr 8:

Wykres nr 8. Liczba druków niekonwencjonalnych wytworzonych w latach 1945–1956, zachowanych w Archiwum Państwowym we Wrocławiu i jego legnickim oddziale

Zasięg językowy wytworzonego w latach 1945–1956 zespołu „Zbioru afiszy i plakatów” obejmuje następujące języki: polski (429 publikacji), polski i niemiecki (21 druków), niemiecki (1 druk), francuski i niemiecki (1 publikacja). Na uwagę zasługuje tu oryginalny, jedyny odnaleziony w całym zasobie archiwalnym i bibliotecznym opublikowany wyłącznie w języku niemieckim afisz z 24 października 1956 roku zapowiadający wystawienie w języku niemieckim opery *Wesoły Wieśniak* przez Niemiecki Zespół Pieśni i Tańca „Freundschaft”³⁵².

³⁵² Zgodnie z afiszem spektakl planowano w Kuźnicach Świdnickich, lecz odbył się w Domu Kultury w Legnicy (Kuźnice Świdnickie przekreślono odręcznie). Kierownikiem artystycznym ze-

Druk dokumentuje obecność i odradzanie się społeczności niemieckiej, która z różnych względów pozostawała do 1956 roku na Dolnym Śląsku. Oryginalna i jedyna publikacja wydrukowana po francusku oraz niemiecku to *Apel Komitetu Francuskiego do Francuzów zamieszkałych we Wrocławiu* o stawienie się w Komitecie celem powrotu do ojczyzny. Druk utrzymany jest w identycznej stylistyce, co zachowany w zbiorach Gabinetu Śląsko-Lużyckiego Biblioteki Uniwersyteckiej apel Komitetu Włoskiego, różnicę wyznacza tu język dokumentu oraz francuska flaga³⁵³.

6. Odrębności oraz cechy wspólne dolnośląskich kolekcji druków ulotnych i okolicznościowych

Przeprowadzone badania ujawniły interesujący fakt wzajemnego uzupełniania się kolekcji bibliotecznych, grupa druków dublujących się w przebadanych bibliotekach jest niewielka i ograniczona do najstarszych, najczęściej polsko-niemieckich dokumentów pochodzących z 1945 roku. Prawdopodobnie ta odnosi się także do kolekcji afiszy i plakatów przechowywanych w Archiwum Państwowym we Wrocławiu i Oddziale Archiwum Państwowego w Legnicy. Podobnie kolekcje biblioteczne i archiwalne w marginalnym stopniu dublują się.

Różnorodność kolekcji, odrębnych, uzupełniających się zasobów ulotnego dziedzictwa dolnośląskiego wskazuje niezależne zainteresowania kolekcjonerskie, efekty swoistych celów polityki gromadzenia wynikającej z realizacji ustawowych, regulaminowych obowiązków, pełnionych zadań i funkcji. Różnorodność zgromadzonych zespołów druków niekonwencjonalnych określił także czas wpływający przede wszystkim na różnice ilościowe zachowanych zbiorów.

Ciekawość badawczą wzbudzają dzieje każdego ze zbadanych zbiorów publikacji niekonwencjonalnych. Perspektywa bibliotekoznawcza nakazuje skupienie uwagi na interesującej, prekursorskiej inicjatywie podjętej po 1945 roku w Bibliotece Uniwersyteckiej, jak również na zespołach zbiorów budowanych pod kątem określonej polityki gromadzenia. Chronologicznie najwcześniej zorganizowany został największy pod względem ilościowym, dokładnie nieoszacowany zbiór

społu był J. Klonowski; zespół wystawić miał operetkę w 3 aktach *Der Fidele Bauer — Wesoły wieśniak* z muzyką Leo Falla, tekstem Viktora Leo, w reżyserii Guentera Schwedka, dekoracje przygotowała Nagela Alfred, dyrygował J. Klonowski; 24 października 1956; format: 84 × 59 cm; drukarnia WDA, brak danych o nakładzie, Archiwum Państwowe we Wrocławiu O/Legnica, Zbiór afiszy i plakatów, Kultura I/53.

³⁵³ Apell Komitetu Francuskiego do Francuzów zamieszkałych we Wrocławiu, Drukarnia Miejska m. Wrocławia, format 43 x 30 cm, zachowany w 1 egz. w Archiwum Państwowym we Wrocławiu, Zbiór afiszy i plakatów I/16.

druków ulotnych Biblioteki Uniwersyteckiej³⁵⁴. Stworzona tu kolekcja publikacji niekonwencjonalnych produkowanych w pierwszych powojennych latach, choćby ze względu na liczbę zgromadzonych druków, próbę ich topograficznej systematyzacji, chronologicznego porządkowania w obrębie tek, jak też zaopatrywania w dodatkowe dane w celu uchwycenia treści poznawczych, stanowi imponujący dowód bibliotekarskiej pracy. Należy podkreślić fakt jej celowego, systematycznego rozbudowywania przez bibliotekarzy działających w ramach wyspecjalizowanego działu, którym był ówczesny Gabinet Śląski. O perspektywach unikatowego wówczas w skali kraju zamierzenia, jak również rozwojowych planach pomysłodawców i twórców uniwersyteckiej kolekcji świadczy objętość tek opisanych jako na przykład Wrocław, Legnica, Szklarska Poręba, Ząbkowice Śląskie. Starannie wykonane z grubej tektury miały być opakowaniami służącymi do przechowywania i ochrony wielkoformatowych materiałów. Niektóre z tek nie zostały niestety wypełnione drukami, pozostawione zarówno wolne miejsca, jak i daty ostatnich publikacji wskazują na rezygnację z realizacji idei A. Knota na przełomie lat 1949 i 1950. Można to łączyć z coraz trudniejszymi warunkami zewnętrznymi wywołanymi narastającym stalinowskim terrorem i wyraźnym, widocznym w każdym z badanych zbiorów bibliotecznych i archiwalnych, zamieraniem aktywności społecznej oraz ze sprawami wewnętrznymi — szczególną wówczas sytuacją twórców kolekcji. W 1950 roku opiekę nad Gabinetem Śląskim powierzono znanej z działalności organizacyjnej profesor Marcie Burbiance (1898–1973), głównym źródłem pozyskiwania druków ulotnych stał się wówczas egzemplarz obowiązkowy oraz wymiana i dary³⁵⁵. Wydaje się bardzo prawdopodobne, iż po odejściu Z. Gostomskiej-Zarzyckiej zbyt skromna kadra Gabinetu Śląsko-Łużyckiego nie miała możliwości kontynuowania intensywnej, opartej na osobistych kontaktach z drukarniami polityki gromadzenia dokumentów efemerycznych. Możliwe też, iż Gabinet nie był w stanie dłużej śledzić produkcji wydawniczej ani gromadzić wszystkich dolnośląskich publikacji w szerokim, zaproponowanym w roku 1945

³⁵⁴ Dodać należy, iż w wielu księżnicach liczbę zgromadzonych nabytków efemerycznych podaje się orientacyjnie, np. w Bibliotece Narodowej w Warszawie, Bibliotece Bodlejańskiej w Oxfordzie.

³⁵⁵ Polityką gromadzenia silesiaków — materiałów dotyczących Dolnego, Górnego, Opolskiego i Cieszyńskiego Śląska, rozszerzono wówczas o polonika śląskie z terenów Górnego Śląska wchodzących w skład polskiego terytorium do roku 1922 oraz polonika z niemieckich do 1945 roku rejonów Śląska. Gromadzono materiały z różnych dziedzin wiedzy i dyscyplin naukowych, tłoczono na terenie Śląska od XVI do XVIII wieku lub dotyczące Śląska oraz drukowane po 1800 roku o nieograniczonym zasięgu językowym. Stałą uwagą pracowników Gabinetu cieszyły się też od początku istnienia oddziału druki łużyckie — lusatika, gromadzone bez względu na miejsce wydania. Lusatika przechowywane w Gabinetcie Śląsko-Łużyckim to materiały drukowane oraz rękopisy o tematyce łużyckiej, kolekcjonowane bez względu na język, miejsce i rok wydania oraz materiały o różnej tematyce, lecz wydane w językach łużyckich. Publikacje pochodzące bezpośrednio z Łużyc trafiły do Gabinetu dzięki dobrym kontaktom z wydawnictwem Domowina (Ludowe Nakładnictwo Domowina) z Bautzen.

zakresie. Błędem było natomiast zaniechanie opracowania istniejącej wówczas kolekcji. Niestety nie porządkowano na bieżąco także egzemplarze obowiązkowych, nadsyłanych przez wydawców. Stan ten, trwający kolejne dziesięciolecia uniemożliwił wypracowanie zasad selekcji dokumentów, co ograniczyło możliwości dalszego rozwoju specjalizacji Gabinetu Śląsko-Łużyckiego w zakresie zmieniającej się produkcji wydawniczej dokumentów ulotnych i okolicznościowych publikowanych na Dolnym Śląsku po II wojnie światowej.

Warto poświęcić kilka słów sprawie inwencji pracowników, którzy odpowiedzialni byli za powstające kolekcje dokumentów efemerycznych w Gabinetcie Śląsko-Łużyckim Biblioteki Uniwersytetu Wrocławskiego oraz w Dziale DZS Biblioteki Zakładu Narodowego im. Ossolińskich, w zakresie bieżącego poszukiwania, monitorowania i zabezpieczania źródeł wiadomości. Pierwsza z placówek nie ograniczała się do oryginalnego pomysłu gromadzenia druków ulotnych i okolicznościowych. Interesującym przykładem aktywnej i twórczej postawy jest wielka księga wycinków prasowych pochodzących głównie z krakowskiego „Dziennika Polskiego” oraz tygodnika „Odrodzenie”. W zachowanych komunikatach, doniesieniach i relacjach opisany został proces organizowania się zarządu Wrocławia w Krakowie, pierwsze posiedzenia wrocławskiej administracji w budynku Feniksa przy krakowskim Rynku Kleparskim 4 oraz skład tworzonej tam ochotniczej „grupy operacyjnej”³⁵⁶. Wycinki ukazują, słowami specjalnego wysłannika Mieczysława Winoczka, pierwszą, określoną jako „rekonesansowa” wyprawę B. Drobnera do Kanth — Kątów Wrocławskich, gdzie stacjonował wojenny komendant Wrocławia — „pułkownik Armii Czerwonej”, następnie do dzielnicy Krzyki, do stacji radiowej³⁵⁷. W Dziale Dokumentów Życia Społecznego Biblioteki Zakładu Narodowego im. Ossolińskich przechowywane są z kolei wspomnienia dolnośląskich pionierów. Zachowane dane wskazują, iż spisywano je najczęściej po kwietniu 1962 roku. Oprócz maszynopisów Dział DZS BZNiO gromadzi także dopełniające, objaśniające i poszerzające treść zbiorów materiałów ulotnych recenzje, noty bibliograficzne, mapy oraz wycinki prasowe. Warto nadmienić, iż pomimo stosunkowo długiej, sięgającej czasów Księstwa Warszawskiego, tradycji włączania druków ulotnych do ossolińskich zbiorów, kolekcjonowanie dokumentów życia społecznego odbywało się najczęściej w sposób przypadkowy³⁵⁸.

³⁵⁶ „Dziennik Polski”, nr 71, 18 kwietnia 1945; „Dziennik Polski”, nr 90, 7 maja 1945; teczka wycinków prasowych ze zbiorów Gabinetu Śląsko-Łużyckiego.

³⁵⁷ „Dziennik Polski”, nr 73, 20 kwietnia 1945 (specjalny wysłannik Mieczysław Winoczek); Tygodnik „Odrodzenie”, nr 22, 29 kwietnia 1945; teczka wycinków prasowych ze zbiorów Gabinetu Śląsko-Łużyckiego.

³⁵⁸ Najstarsze ulotne wydawnictwa z kolekcji BZNiO, np. *Akt Konfederacji Generalnej Księstwa Warszawskiego*; ulotki, m.in.: *Do Polaków w służbie Moskiewskiej przetrzymywanych, i broń przeciw Ojczyźnie nosić przymuszonych*; odezwy, np.: *Komisji Rządu Tymczasowego Litewskiego Do Polaków w służbie Rosyjskiej zostających*; zarządzenia, np. podpisane przez Stanisława Ordynata Zamoyskiego *Urządzenie podług którego Pospolite ruszenie stawić się ma*,

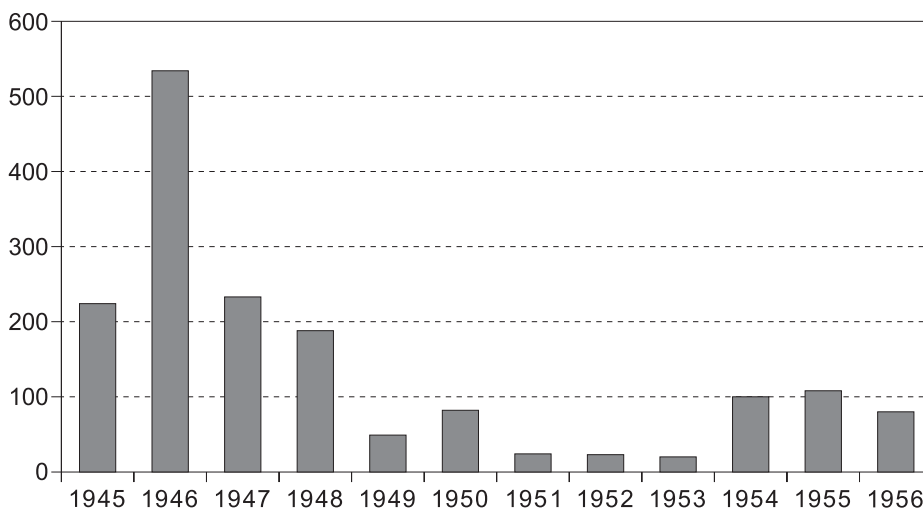
Materiały publikowane po II wojnie światowej Dział Akcesji BZNiO przekazywał Działowi Opracowania, były to wybrane wrocławskie i ogólnopolskie katalogi wystaw, programy teatralne, afisze, plakaty i obwieszczenia. Gabinet Grafiki zaś kolekcjonował współczesne wrocławskie teatralia oraz fotografie z ossolińskich wystaw i organizowanych tu wydarzeń. Inne publikacje efemeryczne, zwłaszcza polonika, gromadziły przede wszystkim Dział Czasopism oraz Dział Rękopisów. Także Sekcja Regionalna Dolnośląskiej Biblioteki Publicznej kolekcjonuje źródła uzupełniające organizowany zbiór dokumentów życia społecznego, między innymi roczniki statystyczne, bibliografie. Jednostce udało się także pozyskać zbiór listów Tadeusza Mikulskiego.

Zachowane dokumenty ulotne i okolicznościowe, jak też inne materiały uzupełniające lub wzbogacające istniejące zbiory, informują o możliwościach bibliotek zainteresowanych tworzeniem specyficznego rodzaju kolekcji, jakimi są zespoły publikacji efemerycznych. Ich gromadzenie wymagające niekonwencjonalnych działań i starań łączy się ściśle z liczbą osób zatrudnianych w działach dokumentów życia społecznego, sekcjach regionalnych *etc.* Istniejące zbiory niekonwencjonalne, nieksiążkowe odzwierciedlają więc pośrednio kondycję ekonomiczną każdej opisywanej biblioteki, stan ich zatrudnienia, możliwości rozwoju, jak również bariery utrudniające funkcjonowanie lub realizowanie nietypowych przedsięwzięć kolekcjonerskich. Interesujące z punktu widzenia pragmatyki bibliotecznej, lecz wybiegające poza niniejszą pracę, są wypracowane sposoby porządkowania zbiorów oraz sposoby informacji o kolekcjach i wybrane metody digitalizacji elementów kolekcji.

Liczbę wyselekcjonowanych do bazy danych publikacji efemerycznych produkowanych w poszczególnych latach 1945–1956 dla wszystkich przebadanych bibliotek oraz zespołów afiszy i plakatów z Archiwum Państwowego we Wrocławiu, Archiwum Państwowego we Wrocławiu Oddziału w Legnicy oraz Archiwum Uniwersytetu Wrocławskiego pokazuje wykres nr 9.

Kwantytatywne ujęcie wszystkich wyselekcjonowanych zasobów wytworzonych w latach 1945–1956 wskazuje, iż w największym stopniu, najintensywniej na Dolnym Śląsku zabezpieczono zasoby efemeryczne wytworzone w okresie 1945–1948. W latach 1951–1953 zgromadzono najmniejszą w całym analizo-

pochodzą z czasów Księstwa Warszawskiego. Publikacje te zawierają wiadomości m.in. z zakresu historii wojska, administracji, polityki zagranicznej oraz wewnętrznej sytuacji Księstwa — życia gospodarczego, naukowego, religijnego i towarzyskiego. Część wydawnictw opatrzonych jest pieczęciami lub sygnaturami, m.in. Biblioteki Fundacji Baworowskich, Biblioteki w Poturzycy oraz Biblioteki Kórnickiej. Publikacje tłoczone w Paryżu posiadają ówczesne francuskie pieczęcie notarialne. Najstarsze druki przechowywane obecnie w Dziale DZS Biblioteki Ossolineum podzielone zostały na następujące zespoły tematyczne: 1) Konfederacja Generalna, 2) Księstwo Warszawskie, 3) Administracja, 4) Listy Pastorskie, 5) Wiersze Okolicznościowe i 6) Rozkazy Dienne. Młodszy chronologicznie, równie interesującym zespołem druków są publikacje wydane w czasach Królestwa Polskiego.

Wykres nr 9. Liczba publikacji ulotnych i okolicznościowych pochodzących z lat 1945–1956, zachowanych w bibliotekach i archiwach dolnośląskich

wanym czasie liczbę źródeł ulotnych i okolicznościowych. Lata te wyznaczają minimalny poziom gromadzonych nabytków niekonwencjonalnych. Następnie, po 1953 roku, ponownie przyrastała liczba zachowanych w zbiorach bibliotek i archiwów dokumentów niekonwencjonalnych. Maksymalną liczbę zgromadzonych źródeł wyznaczył rok 1946, przy czym żadna z badanych placówek nie powtórzyła sukcesu Gabinetu Śląskiego w zakresie skali ilościowej oraz stopnia kompletności powojennej regionalnej produkcji wydawniczej druków ulotnych i okolicznościowych. Liczbę materiałów edytowanych w poszczególnych miejscowościach przedstawia zestawienie na stronie 197.

Analiza bibliologiczna na podstawie stanu liczbowego oraz kryterium topograficzne — liczba druków pochodzących z poszczególnych miejscowości — uwidaczniają możliwości twórców niezwyklego zasobu, przechowywanego przede wszystkim w Gabinetcie Śląsko-Łużyckim, w zakresie wyboru miejsc, z których pochodziły zgromadzone wydawnictwa. Nie dziwi tu dominująca pozycja Wrocławia stanowiącego podstawowy, miejscowy obszar działalności Biblioteki Uniwersyteckiej, Biblioteki Zakładu Narodowego im. Ossolińskich, Wojewódzkiej i Miejskiej Biblioteki Publicznej im. T. Mikulskiego oraz Archiwum Państwowego we Wrocławiu. Warto jednak przypomnieć, iż w zachowanych zasobach ostatnich dwóch placówek dominowały publikacje wytworzone po roku 1950 (w kolekcjach archiwalnych edytowane po 1954 roku). Pomimo to nie ulega wątpliwości, iż stolica Dolnego Śląska była najintensywniej monitorowana pod kątem gromadzenia bieżących oraz retrospektywnych efemerycznych dowodów aktywności różnorodnych instytucji sprawczych, które w analizowanych latach ujawniały w drukach swoją aktywność.

Liczba druków ulotnych i okolicznościowych publikowanych w latach 1945–1956 w poszczególnych miejscowościach Dolnego Śląska

Wrocław	588	Henryków	2
Legnica	441	Kamienna Góra	2
Ząbkowice Śląskie	58	Lubań	2
Szklarska Poręba	48	Kąty Wrocławskie	2
Złotoryja	42	Lwówek Śląski	2
Jawor	19	Stoszowice	2
Wałbrzych	17	Świdnica	2
Dzierżonów	15	Albertynów	1
Frydland	10	Książenice	1
Duszniki	7	Lwi Kamień	1
Jelenia Góra	7	Pieszyce	1
Środa Śląska	7	Cieplice	1
Lubin	7	Jaworzyna Śląska	1
Kłodzko	5	Spokojna Góra/Mirsk	1
Bolków	4	Stoszowice	1
Chocianów	4	Świerzawa	1
Chojnów	4	Głogów	1
Kozuchów	3	Góra Śląska	1
Namysłów	3	Kunice	1
Sadlno/Stolec	3	Prochowice	1
Strzelin	3	Wilków	1
Świebodzice	3	Złoty Stok	1
Trzebnica	3	Ziębice/Ziębica	1
Bolesławiec	2	Zimnik	1
Ciążyń	2	Zgorzelec	1

Uwidocznione liczbą zachowanych materiałów ulotnych efekty kontaktów nawiązanych przez pionierów wrocławskiego bibliotekarstwa naukowego oraz drukarstwa świadczą o intensywnym sposobie pozyskiwania regionalnych wydawnictw niekonwencjonalnych. Być może nawet o uprzedzaniu powinności wydawców, którym dopiero w 1947 roku nakazano przekazywać do Biblioteki Uniwersyteckiej we Wrocławiu po jednym egzemplarzu każdego druku z całego obszaru Rzeczypospolitej Polskiej³⁵⁹. Należy tu podkreślić, iż zdobywano druki tłoczone także poza stosunkowo dobrze skomunikowanymi dolnośląskimi miastami. Przykład może tu stanowić Szklarska Poręba oddalona od stolicy Dolnego Śląska o ponad 130 km.

³⁵⁹ Rozporządzenie Ministra Oświaty z dnia 20 czerwca 1947 r. wydane w porozumieniu z Ministrami Administracji Publicznej, Ziem Odzyskanych oraz Kultury i Sztuki w sprawie bezpłatnego dostarczania druków dla celów bibliotecznych i urzędowej rejestracji § 1 pkt b). Zgodnie z pkt c) oraz § 2 pkt 2) po 1 egz. każdego druku z obszaru województwa wrocławskiego gromadzić miała Publiczna Biblioteka Miejska we Wrocławiu (Dz.U. RP 1947 Nr 64, poz. 374).

Materiały ulotne i okolicznościowe ukazywały się tu często, czego dowodem jest liczny, bogaty w unikatowe dane, zespół publikacji z kolekcji Gabinetu Śląsko-Lużyckiego (do bazy danych wyselekcjonowano 48 afiszy, ogłoszeń, komunikatów i zaproszeń edytowanych w tej miejscowości). Najstarszym dokumentem z tego zbioru jest afisz informujący o koncercie zorganizowanym 31 marca 1946 roku przez Zrzeszenie Restauratorów, Właścicieli Hoteli, Kawiarni i Pensjonatów w Szklarskiej Porębie w Teatrze-Kinie Żołnierza WOP w Górnej Szklarskiej Porębie³⁶⁰. Zachowane oryginalne wydawnictwa mogą stać się cennymi źródłami informacji dla badaczy poszukujących wiadomości o powojennej Szklarskiej Porębie — miejscowości słynącej przed II wojną światową z nowoczesnej infrastruktury sportowo-turystycznej. W świetle przeanalizowanych publikacji efemerycznych Szklarska Poręba była także po wojnie ulubionym miejscem wybieranym przez miłośników dyscyplin białego sportu, odbywały się tu liczne rozgrywki sportowe studentów wrocławskich uczelni oraz członków zrzeszonych w organizacjach młodzieżowych, szczególnie Organizacji Młodzieżowej TUR, jak również zawody profesjonalistów, między innymi w marcu 1947 roku startował tu w „wielkich zawodach narciarskich” znany olimpijczyk Stanisław Marusarz (1913–1993)³⁶¹.

Pozostałe wyselekcjonowane w bazie dokumenty, w łącznej liczbie 379, pochodziły z dolnośląskich miejscowości ujętych w tabeli nr 1. Trzy z wymienionych w tabeli miejscowości — Głogów i Kozuchów oraz Namysłów należały administracyjnie do czasu reformy z 6 lipca 1950 roku do województwa wrocławskiego, mocą ustawy z dnia 28 czerwca 1950 r. O zmianach podziału administracyjnego Państwa weszły w skład nowych województw — zielonogórskiego (Głogów i Kozuchów) oraz opolskiego (Namysłów) (Dz.U. RP 1950 Nr 28, poz. 255). W tabeli nie ujęto miejscowości zagranicznych.

Proporcja liczby publikacji niekonwencjonalnych, które były wydane w województwie wrocławskim (1681) przez aktywne tu wydawniczo instytucje sprawcze, do sumy materiałów edytowanych przez autorów/nadawców spoza regionu, najczęściej organizacje i gremia centralne, oraz wytwarzanych poza granicami Dolnego Śląska (33) ukazuje wykres nr 10.

Zarówno wykaz miejscowości zamieszczonych w tabeli nr 1, jak i wykres nr 10 ukazują regionalny charakter zbiorów wydawnictw efemerycznych publikowanych

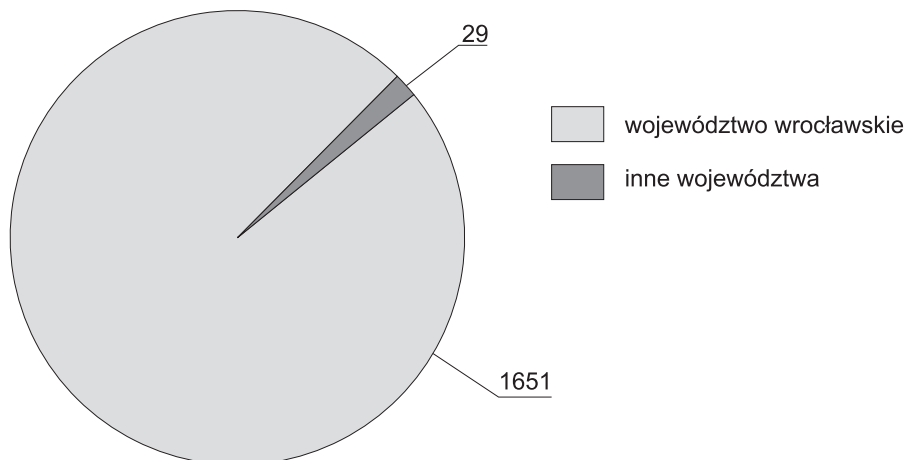
³⁶⁰ Afisz „Koncert Teatr-Kino Żołnierza WOP” w Górnej Szklarskiej Porębie, organizowany przez Zrzeszenie Restauratorów, Właścicieli Hoteli, Kawiarni i Pensjonatów w Szklarskiej Porębie; w programie koncertu zapowiadano: Chopina, Czajkowskiego, Schuberta, Straussa i in. Całkowity dochód przeznaczony był na Opiekę Społeczną w Szklarskiej Porębie; Drukarnia Państwowa w Szklarskiej Porębie, format A3, zachowany w 2 egz. w zbiorach Gabinetu Śląsko-Lużyckiego Biblioteki Uniwersytetu Wrocławskiego.

³⁶¹ Afisz „Wielkie zawody narciarskie” Sekcji Narciarskiej Dolnośląskiego Towarzystwa Sportowego, marzec 1947 r., startowali m.in. Broda, Dąbrowski, Fros, Halama, Kanik, Kelm, Kozdruń, Lazar, Nikiel, Płonka, Raszka, Stancio, Węgrzynkiewicz, Wieczorek; Drukarnia Państwowa w Szklarskiej Porębie, format A2, zachowana w 1 egz. w zbiorach Gabinetu Śląsko-Lużyckiego Biblioteki Uniwersytetu Wrocławskiego.

Tabela nr 1. Wykaz miejscowości, w których druki ulotne i okolicznościowe z lat 1945–1956 były drukowane lub których dotyczyła ich treść

Miejscowości dolnośląskie	Inne
Albertów, Bolesławiec, Bolków, Boża Góra (Boguszów Gorce), Chocianów, Chojnów, Ciężyń, Cieplice, Czernica, Duszniki-Zdrój, Dzierżoniów, Frydland (Mioszów), Góra Śląska, Henryków, Jawor, Jaworzyna Śląska, Jelenia Góra, Kaczorów, Kamienna Góra, Kąty Wrocławskie, Kłodzko, Kożuchów, Książenice, Kunice, Legnica, Lubañ, Lubin, Lwi Kamień, Lwówek, Namysłów, Nowa Ruda, Oława, Ostrzeszów, Pieszyce, Prochowice, Sadlno, Smolec, Spokojna Góra (Mirsk), Stoszowice, Strzelin, Szklarska Poręba, Środa Śląska, Świdnica, Świebodzice, Świerzawa, Trzebnica, Wałbrzych, Wierzba Duża, Wilków, Wołów, Wrocław, Ząbkowice Śląskie, Ziębice/Ziębica, Zgorzelec, Zimnik, Złotoryja oraz Złoty Stok	Bielsko-Biała, Bytom, Cieszyn, Gdańsk, Katowice, Kraków, Mielec, Nowy Targ, Opole, Pszczyna, Szczecin, Warszawa
Razem: 57	Razem: 12

od 1945 do 1956 roku na Dolnym Śląsku oraz przechowywanych w zasobach bibliotecznych i archiwalnych. Przytłaczająca większość publikacji przechowywanych w Bibliotece Uniwersyteckiej we Wrocławiu, Dolnośląskiej Bibliotece Publicznej oraz w Archiwum Państwowym we Wrocławiu pochodziła z województwa wrocławskiego³⁶². Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich posiada w swoich

Wykres nr 10. Biblioteczne i archiwalne publikacje efemeryczne publikowane na terenie województwa wrocławskiego i wydawnictwa edytowane poza Dolnym Śląskiem

³⁶² Gabinet Śląsko-Lużycki od 1950 r. aktywnie kolekcjonuje silesiaka dotyczące także Śląska Górnego, Opolskiego i Cieszyńskiego, polonika śląskie z terenów Górnego Śląska wchodzących

zbiorach dokumentów życia społecznego z lat 1945–1956 największą liczbę wydawnictw niekonwencjonalnych, tłoczonych poza Dolnym Śląskiem przez ogólnokrajowe, nadrzędne organizacje polityczne i społeczne, choć w stosunku do całości swojej kolekcji z analizowanego okresu nie jest to liczba znacząca.

7. Drukarnie i centra wydawnicze dolnośląskich druków ulotnych i okolicznościowych

Liczba zgromadzonych publikacji niekonwencjonalnych, jak również dane ukazane w ich treści okazały się cenną podstawą do prowadzenia dalszych poszukiwań, badań i głębszych analiz wyłaniających lokalne centra kultury, miejsca największej aktywności społecznej, a także komunikowane masowo zjawiska i wydarzenia organizujące, konsolidujące regionalną społeczność. Nie każdy z ośrodków ujętych w tabeli nr 1, w których działały drukarnie produkujące dokumenty ulotne i okolicznościowe, był aktywnym centrum wydawniczym. W naukowych regionalnych zbiorach bibliotecznych odnaleziono wiele źródeł przydatnych do badań szeroko pojętej kultury książki na Dolnym Śląsku. Wszystkie przechowywane w księżnicach dokumenty niekonwencjonalne jako fakty typograficzno-czytelnicze stanowią ważne dowody działalności licznych instytucji wydawniczych, których dzieje są integralną częścią historii kultury książki. Badanie istniejących zbiorów ujawniło specyficzne zróżnicowanie, hierarchię zakładów edytorskich produkujących różnorodne typy druków ulotnych i okolicznościowych lub drukarni specjalizujących się w publikowaniu dokumentów wybieranych przez określonych autorów/nadawców, w tym preferowanych typów materiałów i/lub druków pełniących określone funkcje. Dostrzeżono tu wyraźny podział na lokalne oraz centralne dla wybranych obszarów, głównie stołeczne zakłady typograficzne. Znaczenie zasadnicze ma tu różnorodność gromadzonych obiektów — druki obecne w życiu codziennym (domowym, szkolnym, biurowym), kulturalnym, sportowym, jak też publikacje pochodzące ze sfery działań ideologicznych oraz politycznych, które wywierały wyraźny wpływ na działalność instytucji książki.

Warstwa treściowa zachowanych materiałów niekonwencjonalnych ujawniła instytucje nadawcze najintensywniej działające w regionie. Na tej podstawie możliwa okazała się rekonstrukcja obiegu informacji, ich zasięgu, odbioru sza-

w skład polskiego terytorium do roku 1922 oraz polonika z niemieckich do 1945 roku rejonów Śląska. Gromadzone są także materiały z różnych dziedzin wiedzy i dyscyplin naukowych, tłoczone na terenie Śląska od XVI do XVIII w. lub dotyczące Śląska oraz drukowane po 1800 roku o nieograniczonym zasięgu językowym. Druki te nie były przeglądane w czasie kwerend ze względu na sposób porządkowania i przechowywania kolekcji. Z kolei Dolnośląska Biblioteka Publiczna, skupiona na dokumentach wydawanych na terenie województwa wrocławskiego (obecnie dolnośląskiego), posiada w swoich zasobach dokumenty niekonwencjonalne publikowane m.in. na Opolszczyźnie, ukazujące współpracę dolnośląskich i opolskich ośrodków kultury.

cowanego na przykład liczbą wytwarzanych egzemplarzy, ilością tych samych komunikatów powtarzanych w różnych miastach województwa wrocławskiego, szybkością rozprzestrzeniania się wiadomości, czasem dzielącym moment edycji druków anonsujących wydarzenia od ich realizacji. W zasięgu lokalnych centrów wydawniczych na podstawie komunikowanych w warstwie informacyjnej publikacji ulotnych i okolicznościowych różnorodnych form praktyki książki: jej wytwarzania, rozpowszechniania komercyjnego oraz niekomercyjnego, jak też promowania, użytkowania, kolekcjonowania w różnego typu bibliotekach i funkcjonujących wówczas czytelnich — wreszcie organizowanie się ośrodków naukowych i badawczych w zakresie bibliotekoznawstwa — określić można kierunki rozwoju ośrodków kultury książki w regionie. Zachowane notki drukarskie umożliwiły oszacowanie udziału poszczególnych drukarni w widzianej przez pryzmat wyselekcjonowanych zbiorów, zgromadzonej w archiwach i bibliotekach dolnośląskiej kulturowej spuścizny ulotnej i okolicznościowej. Ujęte w bazie danych druki wyprodukowane zostały w drukarniach wykazanych w tabeli nr 2. W spisie posłużono się oryginalnymi nazwami oficyn, część zakładów typograficznych aktywnych w latach 1945–1956 z różnych względów zmieniała nazwy. Patrz też: wykaz przedsiębiorstw przechodzących na własność Państwa na zasadzie ustawy z dnia 3 stycznia 1946 r. (Dz.U. RP nr 3, poz. 17), ogłoszony w Monitorze Polskim nr 146, poz. 884, z dnia 10 grudnia 1974 r. na podstawie zarządzenia Ministra Kultury i Sztuki z dnia 30 października 1947 r. (MP 1949 nr A-75, poz. 942, 943).

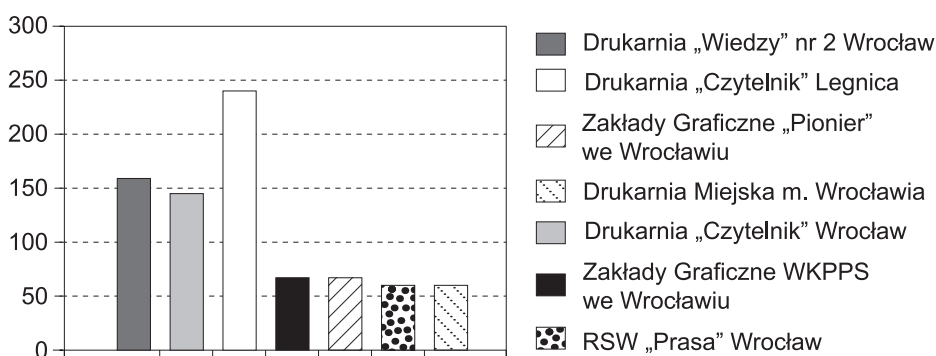
Tabela nr 2. Wykaz drukarni i zakładów typograficznych, w których produkowano zachowane w dolnośląskich zbiorach druki ulotne i okolicznościowe w latach 1945–1956

Lp.	Nazwa drukarni	Liczba druków ulotnych
Wrocław		
I	1. Drukarnia Miejska m. Wrocławia	60
	2. Państwowa Drukarnia Nr 1 — Wrocław, Słodowa 39/4	3
	Państwowa Drukarnia Wrocław	7
	Państwowa Drukarnia nr 5	8
	3. R.S.W. „Prasa” Wrocław	60
	4. „Pionier” Zakłady Graficzne we Wrocławiu	67
	Drukarnia „Pionier” we Wrocławiu	7
	5. Zakłady Graficzne Spółdzielni Wydawniczej „Książka” Wrocław	3
	6. Drukarnia Spółdzielni Wydawniczej „Czytelnik”	113
	Drukarnia „Czytelnik” Wrocław	30
	Druk. Nr 6 Spółdzielnia Wydawniczo-Oświatowa „Czytelnik”	2
	7. Drukarnia „Robotnik” Nr 1 Spółdzielni Wydawniczej „Wiedza”	2
	8. Drukarnia „Wiedzy” nr 2	159
	9. Drukarnia WiMBP — Wrocław	4
	10. Drukarnia Archidiecezjalna, Wrocław ul. Szewska 43	7
	11. Wrocławska Drukarnia Dziełowa	17

	12. Drukarnia Uniwersytetu i Politechniki we Wrocławiu	3
	13. Drukarnia Uniwersytecka Wrocław	16
	14. Wrocławska Drukarnia Naukowa	8
	15. Drukarnia Wrocławskiego Towarzystwa Naukowego	1
	16. Główna Drukarnia Wojskowa Wrocław	1
	17. Introdruk — Wrocław	11
	18. Wydawnictwo „Słowo Polskie” Wrocław	1
	19. Zakłady Kartograficzne Wrocław	4
	20. Zakłady Graficzne WK PPS we Wrocławiu	67
	21. PWZG 04 ul. Św. Antoniego	24
	PWZG 05 ul. Św. Antoniego	38
	PWZG Okręg Południe	12
	PWZG Okręg Północ	1
	Państwowe Zakłady Graficzne nr 2 Wrocław	8
	22. Wydawnictwo „Świt” Wrocław	1
	23. Zakłady Graficzne Łączności Wrocław	2
	24. Wydawnictwo ZNiO	3
	25. Drukarnia Kolejowa Wrocław	2
Inne dolnośląskie miejscowości według nazw		
II	BZPB w Bielawie	1
III	Drukarnia Bogatynia	1
IV	Drukarnia Państwowa Bolesławiec	2
V	BZPB im. II Armii WP w Brzegu	1
VI	Drukarnia Państwowa Duszniki Zdrój	6
VII	Drukarnia Państwowa Dzierżoniów	15
VIII	1. Drukarnia Państwowa w Jeleniej Górze	4
	2. Jeleniogórskie Zakłady Graficzne	11
	3. Zakłady Graficzne w Jeleniej Górze	1
IX	1. Drukarnia Państwowa Kamienna Góra	2
	2. WZPT Kamienna Góra	1
X	1. Drukarnia Państwowa Kłodzko	3
	2. KZPT Kłodzko	1
XI	Drukarnia Państwowa Kozuchów	1
XII	1. LZPT Legnica	22
	2. WZPT Legnica	1
	3. Druk. Powiatowy Oddział Informacji i Propagandy, Legnica	1
	4. Drukarnia „Czytelnik” Legnica	240
	5. Drukarnia Państwowa Nr 1, Rynekowa 4	2
XIII	P.J.Z.G. Oddział Lubań	3
XIV	Drukarnia Państwowa Namysłów	3
XV	Drukarnia Państwowa Strzelin	2
XVI	1. Drukarnia Państwowa w Szklarskiej Porębie	40
	2. Drukarnia Państwowa Nr 1 w Szklarska Poręba	6
XVII	1. Drukarnia Państwowa Środa Śląska	4
	2. Z.P.W.Z.G. Środa Śląska	1

XVIII	1. PWZG — Północ-Oddział Świdnica	2
	2. Drukarnia Świdnica	1
XIX	Drukarnia Państwowa — Świebodzice	3
XX	Drukarnia Państwowa w Trzebnicy	1
XXI	1. Drukarnia Państwowa nr 1 Wałbrzych	1
	2. Drukarnia Państwowa Rysinów Wałbrzych	2
	3. PWZG OP Oddział Wałbrzych	6
	4. Zakłady Graficzne „Książka” Wałbrzych	1
	5. Zakłady Graficzne RSW Prasa Wałbrzych	1
XXII	1. Drukarnia Państwowa Ząbkowice	50
	2. Drukarnia Państwowa w Ząbkowicach Śląskich	7
XXIII	Drukarnia Państwowa w Zgorzelcu	1
XXIV	Drukarnia Państwowa w Złotoryi	22
XXV	Drukarnia Państwowa w Żaganiu	2
Drukarnie spoza Dolnego Śląska		
XXVI	Drukarnia Narodowa Kraków	1
XXVII	1. Drukarnia Ministerstwa Bezpieczeństwa Publicznego w Łodzi	1
	2. RSW „Prasa” Łódź	1
	3. Zakłady Drukarsko-Introligatorskie Spółdzielni Wydawniczej „Książka” w Łodzi	2
	4. Drukarnia Nr 4 Spółdzielni Wydawniczej „Czytelnik” w Łodzi	1
XXVIII	P.D.Z.G. Zakłady Główne Opole	1
XXIX	Drukarnia „Podhalańska”	1
XXX	1. Poznańskie Zakłady Graficzne	1
	2. Drukarnia Wydawnicza w Poznaniu	1
XXXI	Szczecińskie Zakłady Graficzne	1
XXXII	Drukarnia Toruńska pod Zarządem Państwowym nr 1	1
XXXXIII	1. Drukarnia nr 2 „Czytelnik” Warszawa	2
	2. Zakłady Graficzne „Książka” Warszawa	1
	3. Spółdzielnia Pracy Przemysłu Graficznego Warszawa	1
	4. Stołeczne Zakłady Graficzne Zakład nr 6	1
	5. WDD Warszawa	1
	6. Zakłady Graficzne Spółdzielni „Współpraca” TPPR	2
	7. Spółdzielnia Wydawnicza „Płomienie” Drukarnia Nr 2	1
	8. Zakłady Drukarskie i Wkłęśłodrukowe RSW „Prasa”	2
	9. Drukarnia im. Rewolucji Październikowej	1
	10. Drukarnia „Prasa” ul. Tarczyńska 8	1
	11. Drukarnia NKW SL Skolimowska 5	2
	12. Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza w Warszawie,	5
	13. „Wszechczas” ul. Wielka 26	1
	14. Drukarnia Techniczna w Warszawie	1
	15. Wojskowe Zakłady Graficzne Warszawa	1
XXXXIV	Zlg-45/Zielona Góra/	1
Razem: 1248 druków		

Większa część (72,81%) dokumentów pochodzących z analizowanego zasobu zawierała w treści informacje na temat drukarni; 466 (27,19 %) wydawnictw nie zostało zaopatrzonych w notkę wydawniczą lub była ona nieczytelna. Części wielkoformatowych, wielokrotnie złożonych afiszy z uwagi na ich bardzo zły stan oraz ogromne prawdopodobieństwo zniszczenia, nie rozkładano — ich treść tłoczoną dużymi literami starano się odczytywać „pod światło”. Notek wydawców często nie udało się jednak w ten sposób rozpoznać. Dokumenty efemeryczne wyselekcjonowane do bazy danych ujawniły oficyny, które w analizowanym okresie najintensywniej produkowały druki ulotne i okolicznościowe. Drukarnie te przedstawia wykres nr 11.

Wykres nr 11. Drukarnie najaktywniej produkujące w latach 1945–1956 druki efemeryczne

Wyselekcjonowane dokumenty efemeryczne wskazują, iż drukarnie należące do Spółdzielni Wydawniczej „Czytelnik” należały do najaktywniejszych oficyn produkujących opisywane rodzaje druków w województwie wrocławskim. W sierpniu 1945 roku na terenie koszar należących do Szkoły Oficerskiej Korpusu Bezpieczeństwa Wewnętrznego uruchomiono pierwszą na Dolnym Śląsku oficynę czytelnicką w Legnicy (późniejszą drukarnię Spółdzielni Wydawniczo-Oświatowej „Czytelnik” nr 7)³⁶³. Wrocławską drukarnię Spółdzielni Wydawniczo-Oświato-

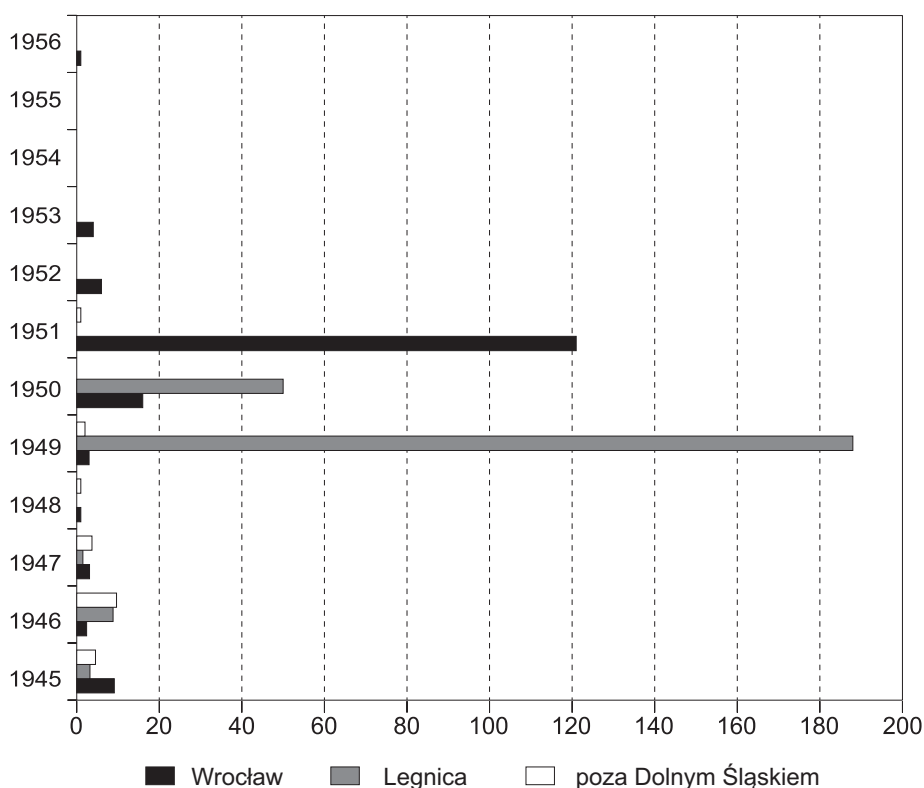
³⁶³ Delegatura „Czytelnika” we Wrocławiu powstała 28 maja 1945 r. Wrocławską drukarnię „Czytelnika” otwarto w październiku 1945 r. Brak maszyny rotacyjnej sprawił, iż od października 1945 r. do marca 1946 r. „Pionier. Dziennik Dolno-Śląski” produkowany był w Drukarni Miejskiej we Wrocławiu. Legnicka oficyna w grudniu 1945 r. została przeniesiona z koszar SO KBW na tereny cywilne (pl. Mariacki 3). Tu działała do końca 1947 r., kiedy legnicka ekspozytura została zlikwidowana na polecenie władz Spółdzielni, a załoga i maszyny przeniesione do drukarni wrocławskiej. Od stycznia w nowym budynku przy ul. Oławskiej. Dnia 1 maja 1951 r. oficyna została przejęta przez CZPG i przemianowana oficjalnie na Drukarnię Dzielowo-Akcydensową, a od 1 lipca 1952 r. na Wrocławską Drukarnię Dzielową. M. Kuczyński, *Następcy Elyana — współtwórcy „Pioniera”*, „Rocznik Dolnośląski” 4, 1976, s. 253–264; W. Zgorzelski, *Dzieje wrocławskiej poligrafii (1945–1982)*, „Roczniki Biblioteczne” 31, 1987, z. 2, s. 263–280.

wej „Czytelnik” nr 6 organizowano od października 1945 roku. W analizowanym czasie należące do dolnośląskich oficyny „Czytelnika” notowane w stopkach wydawniczych przebadanych publikacji jako: „Drukarnia Nr 6 Spółdzielnia Wydawniczo-Oświatowa »Czytelnik«”, „Drukarnia »Czytelnik« Wrocław” oraz „Drukarnia »Czytelnik« Legnica” wyprodukowały łącznie 393 różnego rodzaju druki ulotne i okolicznościowe (22,9%), które zostały ujęte w autorskiej bazie danych.

W świetle przeprowadzonych badań wydawnictwa efemeryczne wrocławskiej oraz legnickiej proveniencji czytelnikowskiej rozpowszechniano też w innych miejscowościach regionu, między innymi w Ciężyniu, Chojnowie, Jaworze, Lubinie, Złotoryi. Zarejestrowaną liczbę powiększają odnalezione w rozpoznanych zbiorach publikacje tłoczone przez drukarnie „Czytelnika” działające poza Dolnym Śląskiem, na przykład w łódzkich i warszawskich oficynach nr 2 i nr 4. Pierwsza z wymienionych wyprodukowała plakat „SOS” Jana Słomczyńskiego (ur. 1907) z 1947 roku, druga zaś intensywnie rozpowszechniane w województwie wrocławskim Obwieszczenie Rządowe z 1946 r. o wymiarze i poborze Daniny Narodowej na zagospodarowanie Ziem Odzyskanych, podpisane przez Pełnomocnika Rządu ds. Daniny Narodowej magistra Wiktora Kościńskiego³⁶⁴. Także w „Katalogu dokumentów życia społecznego” Działu DŻS BZNIo wśród zarejestrowanych dotąd druków ulotnych i okolicznościowych opublikowanych przez wrocławskie oficyny czytelnikowskie w 1948 roku ujęto plakat „XXXII Rocznicą Wielkiej Rewolucji Socjalistycznej”, opublikowany w październiku 1948 roku przez krakowską Drukarnię nr 3 „Czytelnik”³⁶⁵. Chronologiczny dorobek dolnośląskich drukarni przedstawianej spółdzielni, opracowany na podstawie zarejestro-

³⁶⁴ Plakat „SOS” powódź pomóż” J. Słomczyńskiego, 1947 r., Drukarnia nr 2 „Czytelnik” Warszawa, zachowany w 1 egz. w Archiwum Państwowym we Wrocławiu, Zbiór Afiszy i Plakatów, I/23. Obwieszczenie Rządowe o wymiarze i poborze Daniny Narodowej na zagospodarowanie Ziem Odzyskanych. Podpisał Pełnomocnik Rządu ds. Daniny Narodowej mgr Wiktor Kościński, 3 grudnia 1946 r., Drukarnia nr 2 „Czytelnik” Warszawa, format 56 × 75, przechowywany był w 1 egz. w Archiwum Państwowym we Wrocławiu, Zbiór Afiszy i Plakatów, I/44, druk zaginął; afisz pt. „Obywatele Legnicy, RODACY!” wyprodukowany przez Drukarnię „Czytelnik” w Legnicy 13 listopada 1946 r. odnaleziono wśród legnickiego zespołu zbiorów Gabinetu Śląsko-Lużyckiego; o odezwie oraz wezwaniach Prezydium KRN i RJN szeroko informowano w krajowej prasie, m.in. na łamach kielecko-radomskiego „Dziennika Powszechnego”, w którym prócz treści odezwy przytoczono wytyczne dotyczące wysokości daniny: „[...] Daninę Narodową będą płacili wszyscy. Jest nie do pomyślenia, aby znalazł się Polak, który by się uchylił od dołożenia swej cegiełki, pod fundamenty lepszej przyszłości Polski, przyszłości zależnej od szybkiego zagospodarowania ziem odzyskanych [...] Pracownicy płacić będą miesięcznie przy zarobkach: do 3 tys. zł 1/2%, od 3–6 tys. 1%, od 6–12 tys. 5%, od 20–50 tys. 8%, ponad 50 tys. 15% [...] Rolnicy płacą: do 2 ha 150 zł, od 2–5 ha 200 zł, od 5–10 ha 250 zł, od 10–20 ha 300 zł, od 20–30 ha 400 zł, powyżej 30 ha–500 zł. [...] Wolne zawody płacić będą 4-ro krotną sumę zaliczki na podatek za miesiąc lipiec, sierpień i wrzesień b.r. [...]. Cały naród odbuduje ziemię odzyskane biorąc udział w Daninie Narodowej”, „Dziennik Powszechny. Informacyjne pismo codzienne”, [Radom-Kielce], nr 315 (542) II, 15 listopada 1946 r., s. 1.

³⁶⁵ Plakat „XXXII Rocznicą Wielkiej Rewolucji Socjalistycznej”, 24 października 1949 r., Drukarnia nr 3 „Czytelnik” Kraków, przechowywany w Dziale DŻS BZNIo, sygnatura S1408.

Wykres nr 12. Liczba druków ulotnych i okolicznościowych wyprodukowanych przez drukarnie Spółdzielni Wydawniczej „Czytelnik”

wanych w bazie efemerycznych zbiorów bibliotecznych i archiwalnych opatrzonych w stopce wydawniczej nazwami drukarni „Czytelnika”, pokazuje wykres nr 12.

Analiza ilościowa produkcji druków ulotnych i okolicznościowych wskazuje, iż najintensywniej publikowała druki efemeryczne Drukarnia SW „Czytelnik” z Legnicy, która w latach 1946–1947 wyprodukowała łącznie 240 wydawnictw ulotnych. Wrocławską Drukarnia „Czytelnika” rejestrowana w stopkach drukarskich jako „Drukarnia »Czytelnik« Wrocław” oraz „Drukarnia nr 6 Spółdzielni Wydawniczej »Czytelnik«” od 1945 do 1950 roku oraz w roku 1956³⁶⁶ wytłoczyła 143 druki. Różnicę tę należy tłumaczyć większą konkurencją wśród wrocławskich oficyn. Zgodnie z nazwami oficyn tłoczonych na większej części zachowanych

³⁶⁶ Dokumentem wyprodukowanym w 1956 r. był jedyny afisz z występów w Legnicy Operetki Dolnośląskiej z Wrocławia ze spektaklem Pawła Abrahama *Wiktoria i jej huzar* w reż. Bronisława Rońskiego, 30 listopada 1956 r. Nazwę Drukarni „Czytelnik” Wrocław, która pojawiła się pięć lat po oficjalnej zmianie nazwy zakładu typograficznego, można tłumaczyć faktem wykorzystywania starego określenia (wg M. Kuczyńskiego); druk formatu 84 x 59 cm, zachowany w 1 egz., przechowuje Archiwum Państwowe we Wrocławiu O/Legnica, Zbiór Afiszy i Plakatów, I/23.

dokumentów niekonwencjonalnych, w analizowanym czasie działały we Wrocławiu 22 drukarnie. W Legnicy zaś spośród pięciu funkcjonujących zakładów wydawniczych instytucje sprawcze najczęściej wybierały Drukarnię „Czytelnika”. Wśród autorów wydawnictw produkowanych przez drukarzy zrzeszonych w dolnośląskich oficynach „Czytelnika” przewijały się najróżniejsze instytucje, urzędy, stowarzyszenia i organizacje, zakłady pracy, szkoły średnie, wyższe, artystyczne i zawodowe, między innymi: Uniwersytet Wrocławski, Politechnika Wrocławska, Szkoła Umuzykalniająca im. Stanisława Moniuszki, Liceum Mechaniczne we Wrocławiu, szkoły taneczne, teatry, jak Wrocławski Teatr Akademicki, Teatr Letni „Piastowska Zagroda”, Teatr Świetlny TPPR w Legnicy, Opera Dolnośląska, Filharmonia Dolnośląska, wrocławskie kina, na przykład Warszawa, Pionier, Polonia, Odra, piłkarskie kluby sportowe — PKS „Pocztowiec”, ZWKS „Budowlani”, bokserskie kluby sportowe, między innymi ZRKS „PAFAWAG”, Wrocławski Okręgowy Związek Bokserski, Automobil Klub, Biuro Podróży „Orbis”, Dziennik „Słowo Polskie”, ORMO, Powszechna Organizacja „Służba Polsce”, Związek Zawodowy Pracowników Miejskich w Legnicy, legnicki Komitet Opieki nad Grobami Bojowników o Wolność, Legnicki Dom Kultury, Służba Ochrony Kolei, Związek Osadników Wojskowych.

Interesujące wnioski wykazało zestawienie typów wydawnictw ulotnych i okolicznościowych produkowanych w oficynach legnickiej oraz wrocławskiej Spółdzielni Wydawniczej „Czytelnik”.

Zgodnie z zestawieniem na s. 208 instytucje sprawcze aktywne na Dolnym Śląsku w latach 1945–1956 zlecały drukarniom Spółdzielni Wydawniczej „Czytelnik” publikację różnorodnych typów dokumentów ulotnych i okolicznościowych. Zachowane w zbiorach bibliotecznych i archiwalnych źródła efemeryczne wyprodukowane w oficynach spółdzielni zarówno w Legnicy, jak i we Wrocławiu wskazują na specjalizację zakładów wydawniczych „Czytelnika” w zakresie akcydensów informacyjnych przeznaczonych do publicznej prezentacji. Wśród nich najintensywniej publikowane były afisze (łącznie 138 afiszy), programy i repertuary (87 programów/repertuarów) oraz ogłoszenia (86 ogłoszeń). Rzadziej tłoczono zarządzenia (19), apele i odezwy (9), reklamy/ulotki reklamowe (8), obwieszczenia (6), wezwania (6) oraz ulotki (5). Wśród efemerycznych produktów wrocławskiej oficyny „Czytelnika” odnaleziono także mniej typowe, unikatowe druki ulotne — dwa hasła propagandowe wydane w 1948 roku przez Miejski Komitet Odbudowy Warszawy we Wrocławiu: „Każdy Wrocławianin Współbudowniczym Warszawy i Wrocławia” oraz „Wrzesień, Miesiąc Warszawy. Pamiętaj O Twoim Udziale W Jej Odbudowie”³⁶⁷. Zbiory

³⁶⁷ Hasło propagandowe: „Każdy Wrocławianin Współbudowniczym Warszawy i Wrocławia. Wpłaty przyjmuje Miejski Komitet Odbudowy Warszawy ul. Gabrieli Zapolskiej 4 pokój 126 oraz K.K.O. m. Wrocławia, rachunek nr. 3 i P.K.O. konto VIII 1014”, 1948 r. format A4, Drukarnia „Czytelnik” Wrocław; hasło: „Wrzesień, Miesiąc Warszawy. Pamiętaj O Twoim Udziale W Jej Od-

Typy wydawnictw efemerycznych wydawanych w dolnośląskich drukarniach Spółdzielni Wydawniczej „Czytelnik”

afisz	585	świadcstwo	2
ogłoszenie	285	zaświadczenie	2
repertuar	141	biuletyn	2
obwieszczenie	103	dypłom	2
zarządzenie	101	informator	2
apel/odezwa	74	jednodniówka	2
broszura	50	karta do głosowania	2
hasło propagandowe	44	teczka delegata	2
zaproszenie	38	ogłoszenie urzędowe	2
plakat	34	instrukcja	1
ulotka	26	manifest	1
wezwanie	22	rozkaz	1
zawiadomienie	1	ustawa	1
program	16	regulamin	1
legitymacja	16	tabela norm	1
mandat	13	wykaz	1
klepsydra	12	zgłoszenie	1
reklama	12	ekslibris	1
uchwała	9	karta żywieniowa	1
karta wstępu	5	karta wstępu	1
komunikat	5	książeczka wojskowa	1
okólnik	5	pozew	1
katalog	4	pełnomocnictwo	1
ostrzeżenie	4	prospekt	1
statut	3	kupon	1

wskazują, iż zaproszenia, i nekrologi/klepsydry nie były domeną czytelnikowskich dolnośląskich drukarni.

Na nielicznych dokumentach — 68 drukach wyprodukowanych przez Drukarnię „Czytelnik” w Legnicy — podano informacje o nakładzie. Dane te, choć niepełne — zachowane ledwie w 28,3% dokumentów legnickiej proveniencji — ukazują ogólniejsze prawidłowości. Maksymalne i minimalne nakłady określają najważniejsze, nadrzędne regionalne lub lokalne instytucje sprawcze oraz najistotniejsze wydarzenia — informacje, które dotrzeć musiały do wszystkich. Dokumenty ulotne — głównie zarządzenia i ogłoszenia w liczbie 200–250 sztuk — publikowały często władze miasta, przede wszystkim Zarząd Miejski oraz

budowie”, Miejski Komitet Odbudowy Warszawy we Wrocławiu, PKO VIII-1014 (Przejście Garncarskie), wrzesień 1948 r., Drukarnia „Czytelnik” Wrocław, format A3; druki zachowane po 1 egz. w zbiorach Gabinetu Śląsko-Łużyckiego Biblioteki Uniwersyteckiej we Wrocławiu.

kierownicy najważniejszych urzędów. W rekordowej liczbie 800 egzemplarzy w sierpniu 1946 roku wydano zarządzenie nr 4 majora Stanisława Wysockiego — Rejonowego Komendanta Uzuppełnień w Legnicy³⁶⁸. Afisze Komitetu Obchodu Święta Odrodzenia Polski przygotowywano rokrocznie w liczbie 600 kopii, afisze Miejskiego Komitetu Odbudowy Warszawy wydawano w liczbie 200–250 sztuk, po 100–120 egzemplarzy publikowały ogłoszenia i komunikaty między innymi działające w mieście Polski Związek Zachodni, Powiatowa Komenda MO, Szkoła Oficerska Komitetu Bezpieczeństwa Wewnętrznego, Związek Zawodowy Pracowników Samorządowych oraz na przykład Kupiecki Klub Sportowy „MERKURY”. Nakład ogłoszeń i komunikatów publikowanych dla szkół licealnych i zawodowych nie przekraczał 80 sztuk³⁶⁹. W liczbie 80–100 egzemplarzy publikowały swoje afisze i zaproszenia popularne w Legnicy lokale rozrywkowe, na przykład „Moulin Rouge”, w których często organizowano zbiórki na cele charytatywne. W rekordowej, najwyższej spośród wszystkich dokumentów efemerycznych opublikowanych w legnickim wydawnictwie „Czytelnik”, liczbie 10 tys. egzemplarzy wydano ulotkę nawołującą „Obywateli! Rolników i chłopów! Pracowników wolnych zawodów!” do udziału w referendum ludowym 1946 roku. Druk sygnowały wspólnie: Powiatowa Rada Związków Zawodowych, Związek Samopomocy Chłopskiej, Liga Kobiet, Związek Walki Zbrojnej, OM TUR, Związek Młodzieży Demokratycznej, SL, SD, PPS oraz PPR.

Zebrane z niewielkiej liczby legnickich dokumentów ulotnych i okolicznościowych dane na temat nakładów mogą okazać się bardzo przydatne do badań ujętego całościowo dorobku wydawniczego zarówno dolnośląskich drukarni SW „Czytelnik”, jak i ruchu wydawniczego w poszczególnych miastach oraz w całym regionie. Zachowana efemeryczna produkcja wydawnicza dolnośląskich drukarni Spółdzielni Wydawniczej „Czytelnik” dokumentuje bezpośrednio także intensyfikację dolnośląskiego życia społecznego, lata jego rozkwitu oraz okresy regresu. Przeprowadzone badania wskazują, iż ogromna większość z rozpoznanych z autopsji akcydensów

³⁶⁸ Zarządzenie nr 4 Rejonowego Komendanta Uzuppełnień w Legnicy dotyczące rejestracji wszystkich mężczyzn posiadających obywatelstwo polskie urodzonych w roku 1926 i mężczyzn wpisanych do III i IV grupy niemieckiej listy narodowej oraz grupy z tzw. LEISTUNGS POLE, 1946 r. Drukarnia „Czytelnik” Legnica pl. Mariacki 3, format A3, zachowane w 2 egz. w zbiorach Gabinetu Śląsko-Lużyckiego Biblioteki Uniwersyteckiej we Wrocławiu; inne odnalezione w Gabinetcie Śląsko-Lużyckim zarządzenia, np. nr 5 oraz obwieszczenia komendanta RKU w Legnicy, publikowane były w liczbie od 200 do 400 egzemplarzy.

³⁶⁹ Na przykład afisz „Obywateli i Rodacy!” Komitet Obchodu Święta Odrodzenia Polski w Legnicy, 22 lipca 1946 r., Drukarnia „Czytelnik” Legnica pl. Mariacki 3, format A2, zachowane w 2 egz. w zbiorach Gabinetu Śląsko-Lużyckiego Biblioteki Uniwersyteckiej we Wrocławiu; zarządzenie w sprawie odszczerzenia miasta, Zarząd Miejski w Legnicy, 18 października 1946 r., Drukarnia „Czytelnik” Legnica pl. Mariacki 3, format A2, zachowane w 2 egz. w zbiorach Gabinetu Śląsko-Lużyckiego Biblioteki Uniwersyteckiej we Wrocławiu; ogłoszenie „Wielka całonocna zabawa z kotylionem” Polski Związek Zachodni w Legnicy, 26 października 1946 r., format A2, zachowane w 2 egz. w zbiorach Gabinetu Śląsko-Lużyckiego Biblioteki Uniwersyteckiej we Wrocławiu.

wyprodukowanych w województwie wrocławskim przez „Czytelnika” pochodzi sprzed parcelacji majątku spółdzielni w 1948 roku oraz sprzed zmiany jej prezesa, co pokazuje wykres nr 12³⁷⁰. W ujęciu ogólnym największe rozmiary produkcji druków efemerycznych osiągnęła w latach 1946–1948. Dynamika ruchu wydawniczego publikacji ulotnych i okolicznościowych w perspektywie chronologicznej nie następowała równolegle — we Wrocławiu osiągnęła maksimum w 1948 roku, w Legnicy natomiast w roku 1946. Początkową dominację legnickiej oficyny należy łączyć z konsekwencjami powojennej pozycji tego miasta — lokowaniem tu bezpośrednio po wojnie polskich regionalnych urzędów. Tezę tę uprawdopodabnia fakt, iż legnickiej drukarni SW „Czytelnik” już 27 sierpnia 1945 roku powierzono publikowanie czasopisma „Pionier — Dziennik Dolno-Śląski”³⁷¹. Na większą uwagę badaczy zasługuje również tło ekonomiczne pracy dolnośląskich ekspozytur Spółdzielni Wydawniczej „Czytelnik”, która w celu obniżania cen książek organizowała między innymi własne drukarnie i księgarnie. W zbiorach Gabinetu Śląsko-Łużyckiego odnaleziono jedno unikatowe ogłoszenie rzucające nieco światła na przychody pochodzące z produkcji druków ulotnych. Dokument Urzędu Pełnomocnika Rządu RP na Obwód VI w Legnicy, opublikowany w 1946 roku przez miejscową czytelnikowską oficynę, uzupełniony został informacją „Cena ogłoszenia zł 3”³⁷². Dokument streszczający najważniejsze zarządzenia i ostrzeżenia kierowane do właścicieli sklepów oraz jadłodajni powielono najprawdopodobniej w widniejącej w stopce wydawniczej liczbie 1500 sztuk.

Na uwagę zasługuje także ulotna i okolicznościowa produkcja wydawnicza wrocławskich oficyn, a zwłaszcza Drukarni Miejskiej, Drukarni „Wiedzy” nr 2, Zakładów Graficznych WK PPS oraz RSW „Prasa”. Zachowany w zbiorach dorobek, umożliwiający między innymi rekonstrukcję historii wrocławskiej poligrafii, dziejów poszczególnych wydawnictw, indywidualnych doświadczeń edytorskich, szybkości ich uruchamiania, możliwości wytwórczych — uzależnionych od liczby pracowników, w tym obecności drukarzy polskich, a także od jakości oraz liczby posiadanych maszyn, udziału w ruchu wydawniczym oficyn spółdzielczych — wymaga dalszych badań. Analiza stosunku liczby druków ulotnych i okolicznościowych do całości edytowanej produkcji książek, podręczników i prasy może rzucić światło na specjalizację funkcjonujących w latach 1945–1956 zakładów drukarskich. Zagadnienia te są szczególnie interesujące dla oficyn partii politycz-

³⁷⁰ Następcami J. Borejszy byli: w latach 1948–1951 Jerzy Pański (1900–1979), od 1952 do 1954 Jan Stefczyk (1907–2007) oraz od 1955 do 1975 r. Ludwik Kasiński.

³⁷¹ J.R., „Książka i Kultura”: Miesięcznik informacyjno-instrukcyjny Spółdzielni Wydawniczej „Czytelnik” 1946, s. 8.

³⁷² Ogłoszenie nr 22 dotyczące przepisów regulujących prowadzenie handlu artykułami spożywczymi, Urząd Pełnomocnika Rządu RP na Obwód VI w Legnicy sygnowane przez Kierownika Referatu Aprowizacji i Handlu Emila Pyda, 1946 r., Drukarnia Spółdzielni Wydawniczej „Czytelnik” we Wrocławiu, format A2, zachowane w 1 egz. w zbiorach Gabinetu Śląsko-Łużyckiego Biblioteki Uniwersytetu Wrocławskiego.

nych PPS i PPR, Drukarni Uniwersyteckiej Wrocław i Drukarni Archidiecezjalnej we Wrocławiu. Zaciekawienie wzbudzają także rodzaje druków ulotnych i okolicznościowych edytowanych w poszczególnych oficynach, w tym specjalizacje drukarni wynikające z ich związków z określonymi instytucjami sprawczymi. Ocalony od niepamięci dorobek dolnośląskich zakładów typograficznych może być także badany od strony formalnej pod względem jakości wytwarzanych dokumentów niekonwencjonalnych. Z uwagi na powszechne po wojnie braki papieru — analizowane na przykład na podstawie liczby funkcjonujących na Dolnym Śląsku po 1945 roku papierni i spółdzielni papierniczych — przytłaczająca większość druków nie ukazywała się na kolorowym papierze, nie wykorzystywano także kolorowych wyróżników wewnątrz wypowiedzi, początkowo przekazy tłoczono przy użyciu niemieckich czcionek, które żmudnie, prawdopodobnie ręcznie, dostosowywano do potrzeb języka polskiego. Wszystkie ślady pionierskiej pracy, prowadzonej często, zwłaszcza w pierwszych latach po wojnie, pod kontrolą Polaków przez drukarzy niemieckich, ukazują sposoby pracy typografów dolnośląskich i dokumentują ich udział i starania w powojennym, organizowanym na Dolnym Śląsku od podstaw procesie komunikacji społecznej. Odnośnie do samego papieru, jego klasy i gramatury, nie wszyscy wydawcy umieszczali takie informacje w notce wydawniczej, jednak analiza całości zachowanych przypadków pozwala na uogólnienie tego rodzaju wiadomości. Zgodnie z danymi pochodzącymi ze wszystkich zarejestrowanych w bazie danych dokumentów wielkoformatowych, gdzie takie dane podawano, klasa VII była najpopularniejszą klasą papieru, przeważnie matowego, niekiedy satynowego, którego gramatura wahała się od 50 gramów, poprzez najczęściej 60 aż do 90 gramów w publikacjach edytowanych w latach 1954–1956³⁷³. Gramatura papieru wykorzystywanego w opisywanych typach druków wskazuje, iż był to papier właściwy (25–160 g/m²), zawierający ścier drzewny, przy czym VII klasa była jedną z niższych, w skali I–X poprzedzała klasę VIII, odpowiednią do drukowania gazet.

³⁷³ *Encyklopedia wiedzy o książce*, choć w treści dokumentów nie komunikowano tego rodzaju informacji ani nie wyjaśniano ich we wspomnieniach pierwszych drukarzy, najprawdopodobniej papier do produkcji druków ulotnych i okolicznościowych przywożono na Dolny Śląsk z Krakowa lub innych części Polski; choć na Dolnym Śląsku funkcjonowało przed wojną wiele prywatnych papierni, m.in. sławna XVI-wieczna papiernia dusznicka Ambrosiusa Teppera; największa w regionie, druga mechaniczna na Dolnym Śląsku, uruchomiona przez J.E. Kiesslinga i F.W. Schloeffela Fabryka Papieru we wsi Dąbrowica, która po wyzwoleniu należała do Dolnośląskiego Zjednoczenia Przemysłu Celulozowo-Papierniczego w Jeleniej Górze; Papierfabrik Sacrau — od 1945 r. Zakrzowskie Zakłady Wyrobów Papierniczych, wiele z nich nie mogło po wojnie wznowić produkcji z uwagi na zniszczenia lub dewastację, np. w *Historii i Opisie Młyna Papierniczego w Dusznikach Zdroju* czytamy: „Papiernia w chwili przejścia jej przez władze polskie w 1945 r. była opustoszała i zniszczona. Z urządzeń papierniczych zachowały się jedynie wieszaki klamrowe do suszenia tektury, z XIX/XX w. oraz kilka XIX w. form służących do czerpania papieru”, *Muzeum papiernictwa w Dusznikach Zdroju*, www.muzpap.pl/index.php?kat=o_muzeum&side=historia_mlyna_papierniczego, [dostęp: styczeń 2012]; http://www.fabryka-papieru.pl/_historia.htm [dostęp: styczeń 2012].

Zarządzenie Nr 1

w sprawie podniesienia stanu sanitarno-porządkowego miasta

Zanieczyszczenie i zasmiecenie miasta, zniszczenie i unieruchomienie podstawowych urządzeń sanitarnych, zagrażają w najwyższym stopniu ludności wybuchem epidemii chorób zakaźnych, zwłaszcza w okresie nadchodzącej wiosny.

Nagromadzenie różnego rodzaju łatwopalnych materiałów na strychach, w składach i w komórkach zagraża ponadto pożarem, który przy obecnym stanie sieci wodociągowej nie łatwy jest do opanowania.

W związku z tym na podstawie ustawy z dnia 21 lutego 1935 o zapobieganiu chorobom zakaźnym i o ich zwalczaniu (Dz. U. R. P. Nr 27 poz. 198) zarządzam co następuje:

- 1) Mieszkańcy wszystkich domów winni oczyścić chodniki przed domami ze śniegu i z nagromadzonych w czasie zimy nieczystości, składając je na jednym miejscu obok jezdni.
- 2) Mieszkańcy wszystkich domów winni usunąć ze strychów, piwnic, komórek i składów smieci i złożyć je w miejscu do tego przeznaczonym na podwórzu realności, skąd wywiezie je w najkrótszym czasie Zakład Oczyszczania Miasta.
Smiecie te, jak również wszelkie odpadki i popioły należy na podwórzach składać do skrzyń do tego przeznaczonych. Smiecie, nadające się do spalenia lub zakopania należy w miarę możności spalić lub zakopać na miejscu, przy zachowaniu jednak ostrożności przedpożarowej.
- 3) Zabrania się wyrzucania smieci na ulice.
- 4) Zabrania się składania smieci do spalonych domów, gdyż wskutek tego tworzą się tam ośrodki wyłogu chorób zakaźnych i przez to powiększa się powagę szkodów.
- 5) Urządzenia sanitarne uszkodzone wskutek wyjątkowo silnych mrozów należy doprowadzić do stanu używalności a w szczególności należy naprawić ustępy i dopływ wody.
- 6) Posesie (podwórza, place, klatki schodowe) winny być przez lokatorów regularnie oczyszczane.
- 7) Roboty wymienione pod 1, 2 i 5 winny być wykonane do dnia 25 marca 1947 r.

Sprawa czystości jest sprawą zdrowia mieszkańców miasta i przemawiają również za nią względy estetyczno-porządkowe. Dlatego też apeluję do wszystkich mieszkańców o zastosowanie się do powyższych zarządzeń podkreślając, że za stan czystości budynków oraz odcinków ulicy naprzeciw tychże, odpowiedzialni są solidarnie wszyscy użytkownicy.

W stosunku do opieszalszych zostaną zastosowane z całą bezwzględnością rygory karne przewidziane w ust. z dnia 21 lutego 1935 o zapobieganiu chorobom zakaźnym i o ich zwalczaniu.

Niezależnie od tego stosuje się do nich represje mieszkaniowe aż do pozbawienia mieszkania włącznie.

PREZYDENT MIASTA
(—) Mgr. SZAFARCZYK W.

**STAROSTA POWIATOWY
w LEGNICY**

OBWIESZCZENIE

Wszelkie placówki gospodarcze na terenie powiatu legnickiego jako wynik znacznego wysiłku władz i całego społeczeństwa zaczynają rozwijać swoją normalną działalność.

Pobudzone do życia placówki gospodarcze muszą być zabezpieczane przed następstwami grożących im wypadków losowych jak: ogień, grad; kradzież, rabunek, odpowiedzialność cywilna, katastrofa transportowa, kolejowa, samochodowa, rzeczna, morska i t. p.

Pełne zabezpieczenie mienia od tych szkód daje tylko ochrona ubezpieczeniowa.

Należy więc w dobrze zrozumiałym interesie państwa, społeczeństwa i swoim własnym niezwłocznie ubezpieczyć mienie własne, dzierżawione, czy użytkowane.

Odszkodowanie, otrzymane na mocy zawartego ubezpieczenia pozwoli odtworzyć utracone mienie, uruchomić zniszczony warsztat pracy, wyrównać szkody poniesione wskutek wypadku.

Na terenie województwa wrocławskiego działa wyłącznie

Powszechny Zakład Ubezpieczeń Wzajemnych

który zgodnie z ustawą, jako instytucja publiczno-prawna, ma na celu dobro publiczne, a nie osiągnięcie zysków.

Powszechny Zakład Ubezpieczeń Wzajemnych prowadzi następujące działy ubezpieczeń:

ogniowy, kradzieżowy, rabunkowy, od odpowiedzialności cywilnej, od następstw nieszczęśliwych wypadków, od gradobicia, transportowy, szyb i szkła, chomage, maszyn od uszkodzeń, autocasco, zwierząt.

Zawarcie ubezpieczenia jest nakazem obecnej chwili!

Wzywa się więc do bezzwłocznego ubezpieczenia mienia własnego i użytkowanego.

W sprawie zawarcia ubezpieczenia należy zwracać się do Inspektoratu Powiatowego PZUW w Legnicy, ul. Powstańców 7 lub Inspektoratu Wojewódzkiego PZUW we Wrocławiu, ul. Curie-Skłodowskiej Nr 53.

**Inspektor Powiatowy P. Z. U. W
w Legnicy
(—) St. Jedliński**

**Starosta Powiatowy
(—) J. Kwiatkowski**

Legnica, dnia 28 sierpnia 1946 r.

F 6896 582-46. Druk. „Czytelnik” Legnica, Pl. Mariacki 3

II. 19. Obwieszczenie Starosty Powiatowego w Legnicy, Druk. „Czytelnik” Legnica 1946 r.

ZARZĄD GMINY
Szkłarska Poręba

Szkłarska Poręba, dnia 16.IX.46 r.

ZARZĄD
PAŃSTWOWEGO UZDROWISKA
Szkłarska Poręba

PAŃSTWOWE NADLEŚNICTWO
Szkłarska Poręba

OGŁOSZENIE

Niniejszym podaje się do wiadomości wszystkich Władz, Urzędów, Instytucji i mieszkańców Szkłarskiej Poręby, że Szkłarska Poręba jako Uzdrowisko Klimatyczne podlega na całym swym obszarze w granicach gminy administracyjnej przepisom i rygorom ustawy o ochronie przyrody.

Nadzór w zakresie ochrony przyrody spełniają niżej podpisane Urzędy, oraz LIGA OCHRONY PRZYRODY.

Na obszarze podlegającym ochronie przyrody usunięcie drzew chorych, czy też źrówek nastąpić może jedynie po komisijnym zbadaniu ich i stwierdzeniu słuszności powodu do ich usunięcia.

Wszystkie Władze, Urzędy, Instytucje i Ogół Obywateli Szkłarskiej Poręby uprasza się o współpracę w ochronie przyrody, a w szczególności w wykrywaniu i łapaniu sprawców bezmyślnej dewastacji drzew, krzewów i roślin zielnych, których utrzymanie jest niezbędne czy też ze względów przyrodniczych i zdrowotnych, czy też dla zachowania charakterystycznego dla tutejszego krajobrazu piękna, bądź też jako osłony przed wstępującymi sporadycznie silnymi czynnikami atmosferycznymi.

Przestrzega się turystów przed zasmiecaniem lasu, dróg, ścieżek turystycznych i spacerowych, oraz niszczeniem urządzeń i znaków.

Poczynając od dnia podania do publicznej wiadomości niniejszego ogłoszenia wszystkie przekroczenia ustawy o ochronie przyrody będą kwalifikowane jako barbarzyńskie niszczenie obiektów podlegających ochronie i jako takie będą karane z całą surowością.

NADLEŚNICZY

(-) SIWECKI

DYREKTOR
i RZĄDOWY KOMISARZ
UZDROWISKA

(-) PŁACHECKI

w/z WOJTA GMINY

(-) PIELAS

Il. 20. Ogłoszenie Zarządu Gminy Szkłarska Poręba, Zarządu Państwowego Uzdrowiska Szkłarska Poręba i Państwowego Nadleśnictwa Szkłarska Poręba, Drukarnia Państwowa Szkłarska Poręba 1946 r.

**Pełnomocnik Rządu R. P.
na miasto Wrocław**

ODEZWA

Na zasadzie ogłoszenia Pełnomocnika Rządu R. P. na Okręg Administracyjny Dolnego Śląska z grudnia 1945 roku wzywa się wszystkich Polaków a zwłaszcza powracających z Niemiec i z innych krajów, do zgłoszenia w Zarządzie Miejskim m. Wrocławia (Wydział Ogólny pok. 297) o wszelkim wywiezionym mieniu polskim, znajdującym się dotychczas poza granicami Polski.

Chodzi przede wszystkim o urządzenia fabryczne, księgozbiory, dzieła sztuki jak obrazy, rzeźby i t. p.

Za podanie do wiadomości powyższych danych, będą stosowane nagrody pieniężne.

Wrocław, dnia 23 lutego 1946 r.

**Pełnomocnik Rządu R. P.
na miasto Wrocław**

(-) Inż. A. Wachniewski

Drukarnia Państwowa nr. 5, Wrocław. F 7438 wzór 32

II. 21. Odezwa Pełnomocnika Rządu RP na m. Wrocław, Drukarnia Państwowa nr 5 Wrocław 1946 r.

Prokurator Sądu Okręgowego
w Legnicy
Nr akt W. 612/46.

Legnica, dn. 16 grudnia 1946 r.

OBWIESZCZENIE

Wyrokiem Sądu Okręgowego w Legnicy
z dnia 6 listopada 1946 r. Nr akt IV K. 26/46
w postępowaniu doraźnym skazany został

Piotr Piechocki

ur. 12.7.1915 r. we Lwowie, syn Stefana i Anny Sobakiewicz, zam. w Legnicy, obywatel polski, narodowości polskiej, wyznania rzym. - kat., stanu wolnego, z zawodu rzeźnik — za zbrodnię przewidzianą w art. 225 par. 1 K. K. popełnioną w ten sposób, iż dnia 6 lipca 1946 r. w Legnicy zabił Wiktoria Skinderową zadając jej silne uderzenie stotkiem w tył głowy, na skutek którego nastąpiło zdruzgotanie kości czaszki i uszkodzenie mózgu, które spowodowało natychmiastową śmierć

na karę śmierci

Wyrok powyższy został wykonany dnia
14 grudnia 1946 r.

PROKURATOR SĄDU OKRĘGOWEGO

F 7155 Nr 805-46. 100. Druk. „Czytelnik” Legnica Pl. Mariacki 3

II. 22. Obwieszczenie Prokuratora Sądu Okręgowego w Legnicy, Druk. „Czytelnik” Legnica 1946 r.

**Pełnomocnik Rządu R. P.
na miasto Wrocław**

OBWIESZCZENIE

Zawiadamiam, że władze przystąpiły do zdecydowanego zwalczania wypadków zakłócenia bezpieczeństwa osób i mienia oraz ładu i porządku publicznego.

Celem skutecznego przeprowadzenia zamierzonej akcji, jestem zmuszony zarządzić na okres przejściowy do odwołania ograniczenie wychodzenia na ulice i place publiczne.

Zakazuje poruszania się na ulicach i placach miejskich (poza domostwami) w czasie od godz. 20-tej do godz. 5-tej czasu letniego.

Osoby, które z tytułu pełnienia obowiązków służbowych zmuszone są po tej godzinie wracać do domu, będą zaopatrzone w specjalne przepustki wydane przez Zarząd Miejski.

Lokale, w których podaje się potrawy i napoje do spożycia muszą być zamknięte najpóźniej o godzinie 19.30 (restauracje, kawiarnie).

Niestosujący się do tego zarządzenia ulegną karze aresztu lub grzywny lub obu tym karom łącznie stosownie do obowiązujących przepisów.

Zarządzenie niniejsze wchodzi w życie w dniu dzisiejszym.

Wrocław, dn. 11. X. 1945

**Pełnomocnik Rządu R. P.
na miasto Wrocław**

„Pionier” Zakłady Graficzne w Wrocławiu. 6809. 5000. 10. 45.

II. 23. Obwieszczenie Pełnomocnika Rządu RP na m. Wrocław, „Pionier” Zakłady Graficzne Wrocław 1945 r.

Starostwo Powiatowe

w Legnicy

Referat Społeczno-Polityczny

Nr SP. II. 37/86/46

Legnica, dnia 14 października 1946 r.

ZARZADZENIE

Celem unieszkodliwienia zbrodniczych elementów dopuszczających się przestępstw a w szczególności kradzieży, rabunków i rozbojów na terenie powiatu i miasta, zarządzam:

- 1) wszystkie restauracje, jadtodajnie, cukiernie mają być zamykane o godzinie 21-ej (czas moskiewski 23), kina i teatry o godzinie 22.30.
- 2) ruch pieszy i kołowy na terenie powiatu i miasta ustaje od godz. 23-ciej do godz. 5-ej rano.
- 3) osoby, których zawód lub służba wymaga przebywania w powiecie lub na ulicach miasta między 23-cią a 5-tą otrzymają ze Starostwa Powiatowego odpowiednie przepustki na zadanie władz, urzędów i instytucji w których są zatrudnione, wojskowym i organom bezpieczeństwa publicznego wydają te przepustki ich władze służbowe.
- 4) osoby tak cywilne jak i wojskowe, przebywające w powiecie jak i na ulicach miasta między godz. 23-cią a 5-tą będą zatrzymane przez patrole polsko-radzieckie i dnia następnego odstawione kompetentnym władzom do ukarania.
- 5) wszystkie hotele i domy noclegowe muszą prowadzić książki meldunkowe przejezdnych w sposób wskazany przez Miejskie i Gminne Biura Ewidencji Ruchu Ludności i zameldować oraz wymeldować wszystkie osoby korzystające z pomieszczeń.

Zarządzenie niniejsze obowiązuje od dnia 18. października 1946 r. aż do odwołania z tym że postanowienie zawarte w punkcie 5, dotyczące meldunków osób korzystających z hoteli i domów noclegowych obowiązuje na stałe.

Starosta Powiatowy
(—) J. KWIATKOWSKI

VERORDNUNG

Vom 18 Oktober 1946 ab, führe ich bis auf Widerruf folgende Beschränkungen für die deutsche Bevölkerung im Bereich des Kreises und der Stadt Legnica ein:

- 1) Handels- und Industriebetriebe, sowie auch deutsche öffentliche Lokale müssen um 21 Uhr geschlossen werden.
- 2) Von 23 Uhr nachts bis 5 Uhr früh ist sämtlicher Verkehr von deutschen Fussgängern, sowie für deutsche Fuhrwerke bezw. von den Deutschen geführte Fuhrwerke untersagt.
- 3) Personen, welche durch ihren Beruf bezw. Dienst sich während der Sperrzeit auf den Straßen bewegen müssen, erhalten auf Verlangen ihrer vorgesetzten Behörden oder ihrer Arbeitgeber von der Kreishauptmannschaft entsprechende Nachtausweise.

Starosta Powiatowy
(—) J. KWIATKOWSKI

F.7019 669-46 250. Druk „Czytelnik” Legnica Pl. Mariacki 3

24.16

Il. 24. Zarządzenie Referatu Społeczno-Politycznego Starostwa Powiatowego w Legnicy, Druk „Czytelnik” Legnica 1946 r.

Tow. Społ.-Kulturalne Żydów w Legnicy

Sobota, dnia 5 lutego 1955 r. o godz. 18-ej

w Sali Domu Kultury im. G. DUA

ul. Nowy Świat Nr 19

odbędzie się

UROCZYSTA AKADEMIA

**poświęcona 10-LECIU
WYZWOLENIA LEGNICY**

W programie:

1. Referat

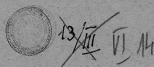
2. Część artystyczna

w której wezmą udział

balet, orkiestra, chór i soliści

oraz recytacje,

WSTĘP BEZPŁATNY

LZPT Legnica 285/6-55 69 affis.A21-1a-6-55

Il. 25. Afisz Towarzystwa Społeczno-Kulturalnego Żydów w Legnicy, LZPT Legnica 1955 r. (Archiwum Państwowe we Wrocławiu)

PAŃSTWOWE KOEDUKACYJNE GIMNAZJUM I LICEUM HANDLOWE

WALBRZYCH

Dyrekcja Państwowego Koedukacyjnego Gimnazjum i Liceum
Handlowego ogłasza:

Zapisy

na rok szkolny 1946/47

Warunki przyjęcia do:

1. GIMNAZJUM HANDLOWEGO

- a) ukończenie 7 klas szkoły powszechnej
- b) nieprzekroczone 18 lat życia.

Kandydaci mający 15 lat życia i nie posiadający ukończonych 7 klas szkoły powszechnej mogą być przyjęci do klasy specjalnej.

2. LICEUM HANDLOWEGO

Ukończenie gimnazjum (mała matura) typu ogólnokształcącego lub zawodowego.

Absolwenci Gimnazjum i Liceum otrzymują dobrze płatne stanowiska w charakterze sił sprzedawczych, akwizytorów, sił biurowych w administracji rządowej i samorządowej, oraz w działach administracyjnych różnych przedsiębiorstw gospodarczych jako księgowi, korespondenci, stenografowie itp.

Absolwenci Liceum mają również uprawnienia do studiów w szkołach wyższych w charakterze studenta zwyczajnego.

DYREKCJA.

Drukarnia Państwowa Rysinów p. Wałbrzych — Z 255 — F 1482

Il. 26. Ogłoszenie Państwowego Koedukacyjnego Gimnazjum i Liceum Handlowego w Wałbrzychu, Drukarnia Państwowa Rysinów p. Wałbrzych 1946 r.

WOJEW. KOMITET ŻYDOWSKI
ŻYD. TOWARZYSTWO KULTURY
na Dolnym Śląsku

וואַיטו. ייִדישער קאָמיטעט
ייִד. קולטור - געזעלשאַפֿט
אין נידערשילעזיע

W _____ DNIA _____

1950

דעם _____

ODBEDZIE SIĘ W SALI _____

קומט פאר אין זאל _____

REFERAT

אַ רעפערעאַט

פּראָגראַם פֿאַר אַ שפּאַטערען טאָג אין אַלגעמיינע

א. וואַסערמאַן

א.ד.ט.

„דער קאַמף פֿאַר שלום אין די מאַרשאַליזאָנע לענדער“

DZIAŁACZA POSTĘPOWEGO W ANGLII TOW. **A. WASERMANA**

p.t. „WALKA O POKÓJ W KRAJACH ZMARSZALIZOWANYCH“

Karty ustępu do nabycia w Żyd. Tow. Kultury _____

אײַטור-טאַרעט צו באַקומען אין דער ייִד. קולטור-גײַט.

PWZG 04 Katowice ul. T. 001 500 103280

Il. 27. Ogłoszenie Wojewódzkiego Komitetu Żydowskiego, Żydowskiego Towarzystwa Kultury na Dolnym Śląsku, PWZG Wrocław 1950 r.

Dnia 3 maja 1946 r. w uroczystosc Najswietszej Marii Panny,
Królowej Korony Polskiej odbędzie sie w kosciele parafialnym
w Walbrzychu

Uroczyste Poswiecenie Oltarza Matki Boskiej Czestochowskiej

ufundowanego przez cale spoleczenstwo polskie
miasta i powiatu Walbrzych.

Poswiecenia dokona Jego Ekscelencja Ks. Dr.
Karol Milik, Administrator Apostolski z Wroclawia.

PORZĄDEK NABOŻEŃSTWA:

10.30 Poswiecenie Oltarza

**10.40 Uroczysta Suma z kazaniem. Po kazaniu
nastąpi ofiarowanie sie Matce Bozej i oddanie
tych ziem w Jej opieke.**

Przystepujacy w tym dniu w kosciele w Walbrzychu do Komunii sw. zyskuja
odpusť zupełny.

**Komitet Budowy Oltarza
Matki Boskiej Czestochowskiej
w Walbrzychu**

Drukarnia Państwowa Rysinów p. Walbrzyha - Z 150 - P 914

Il. 28. Afisz Komitetu Budowy Oltarza Matki Boskiej Czestochowskiej w Walbrzychu, Drukarnia Państwowa Rysinów p. Walbrzych 1946 r.

**Dnia 28 lipca 1946 r.
odbędzie się w
WALBRZYCHU**

ŚWIĘTO MORZA

Z NASTĘPUJĄCYM PROGRAMEM:

o godzinie 10.30:

Nabożeństwo z kazaniem okolicznościowym w kościele Najsw. Marii Panny w Walbrzychu, ul. Moniuszki.

Po nabożeństwie pochod ulicami: Moniuszki, Rynek, Sienkiewicza, plac Wolności, Słowackiego, Stalina, 3. Maja, Rynek, poczym nastąpi rozwiązanie.

o godzinie 15.30:

Festyn Ludowy z udziałem harcerstwa, Z. Z. K. i Młodzieży, który odbędzie się na STADIONIE MIEJSKIM i pływalni Z. Z. K. na Podgórzu.

Na program składają się:

Zawody sportowe z nagrodami jako to: biegi, skoki, rzuty, oraz gry i zabawy jak: walka z bykiem, walka ze smokiem, tańce ludowe, słup z nagrodami.

W czasie Festynu Ludowego przygrywać będzie orkiestra.

Wstęp: zł. 10.-

**dla dzieci i
wojskowych zł. 5.-**

BUFET NA MIEJSCU!

Komitet Organizacyjny Święta Morza.

Drukarnia Państwowa Rysinów - p. Walbrzych - Z 204 - F 146

Il. 29. Afisz Komitetu Organizacyjnego Święta Morza, Drukarnia Państwowa Rysinów p. Walbrzych 1946 r.

Powiatowy Urząd Ziemski
we Wrocławiu
pl. Mateusza Nr. 7

Obwieszczenie

Do wszystkich rolników i mieszkańców powiatu Wrocławskiego!

Pożoga wojenna skończyła się. Zbrodniczy hitleryzm zniszczył gospodarczo całą Europę nie wyłączając narodu niemieckiego. Zbrodniom hitleryzmu położono koniec. Narody w nędzy i głodzie.

Rolnicy polscy i niemieccy do pracy!

Wyszukajcie kosy, sierpy, naprawiajcie żniwiarki, lokomobile i traktory! Każdy ktoś musi być sprzątnięty i wymłócony. Widmo głodu grozi!

Uwaga!

Każdy rolnik niemiecki jest zobowiązany okazać pomoc osadnikom polskim. Tereny śląskie mogą być odbudowane i zagospodarowane przez pomoc całego narodu, a szczególnie pracowitego chłopca polskiego.

Do pracy, do żniw – pokonać widmo głodu!

Szczęść Boże!

Wrocław, w lipcu 1945 r.

Komisarz Ziemski
-/ Inż. St. Stozek

Kreislandesamt Wrocław
Matthiasplatz Nr. 7

Bekanntmachung

An alle Landwirte u. Einwohner des Stadt- u. Landkreises!

Der Krieg ist beendet. Das verbrecherische Nazitum hat wirtschaftlich ganz Europa einschließlich des deutschen Volkes zerstört. Endlich ist dem verbrecherischen Nazitum ein Damm geboten worden. Die Völker befinden sich im Elend, es droht eine Hungersnot.

Polnische und deutsche Landwirte zur Arbeit!

Sucht eure Sensen, Sicheln, setzt in Stand eure Erntemaschinen, Dreschmaschinen und Traktoren. Jeder Halm muß unbedingt geerntet und ausgedroschen werden, weil eine Hungersnot droht!

Achtung!

Jeder deutsche Landwirt ist verpflichtet, seinem polnischen Nachbarn zu helfen. Schlesien kann wirtschaftlich wieder nur durch in Anspruchnahme und Mithilfe des ganzen Volkes, im besonderen durch den Fleiß des polnischen Landwirtes aufgebaut werden.

Auf zur Erntearbeit! Nieder mit dem Hungergespenst!

Gott hilf!

Wrocław, im Juli 1945

Landeskreiskommissar
Dipl.-Ing. St. Stozek

Il. 30. Obwieszczenie Powiatowego Urzędu Ziemskiego we Wrocławiu, Drukarnia Miejska m. Wrocławia 1945 r.

18000.00
1. 11. 1946 r.

**PEŁNOMOCNIK RZĄDU
RZECZYPOSPOLITEJ POLSKIEJ**
na Okręg Administracyjny Dolnego Śląska

OGŁOSZENIE

Zgodnie z życzeniem Komisji Angielskiej w Kaławsku, powołanej do przejmowania transportów z repatriantami niemieckimi, wszyscy Niemcy repatriowani do angielskiej strefy okupacyjnej Niemiec muszą zabierać ze sobą pościel i naczynia kuchenne, a to pod rygorem nieprzyjęcia ich w angielskiej strefie okupacyjnej.

Banknoty niemieckie wolno zabierać tylko w wysokości **500 RM.** Wywożenie innych walut i papierów wartościowych jest kategoriycznie zabronione.

Pełnomocnik Rządu R. P. na Okręg Administracyjny Dolnego Śląska
Mgr Stanisław Piaskowski.

Zakłady Graficzne WK PPS we Wrocławu, F 725, 30/46

Wrocław, dnia 22 lutego 1946 r.

Bekanntmachung

Gemäß dem Wunsch der Englischen Kommission in Kalawsk (Kohlfurt), die zur Übernahme der deutschen Repatriierungs-transporte bestimmt ist, müssen alle in die Englische Okkupationszone repatriierten Deutschen das Gebett und die Kochgeschirre mitnehmen, und zwar unter der Strenge der Nichtannahme in die Englische Okkupationszone.

Die deutschen Banknoten sind nur in Höhe bis zu **500 RM.** zur Mitnahme zugelassen. Ausfuhr von anderen Valuten und Wertpapieren ist kategoriisch verboten.

Pełnomocnik Rządu R. P. na Okręg Administracyjny Dolnego Śląska
Mgr Stanisław Piaskowski.

II. 31. Ogłoszenie Pełnomocnika Rządu RP na Okręg Administracyjny Dolnego Śląska, Zakłady Graficzne WK PPS we Wrocławiu 1946 r.

Powiatowy Urząd Ziemiański
we Wrocławiu
pl. Mateusza Nr. 7

Zarządzenie

Każdy właściciel, dzierżawca i administrator rolnego gospodarstwa oraz gospodarze rolni są odpowiedzialni za wczesne i terminowe przeprowadzenie zbiorów, których czas już nadchodzi.

Wskutek działań wojennych uległa zniszczeniu w gospodarstwach rolnych wielka ilość narzędzi rolniczych, potrzebnych przy pracach żniwnych. Aby zapobiec brakowi tych narzędzi, a tym samym ułatwić terminowe przeprowadzenie zbiorów rolnych potrzebnych dla wyżywienia mieszkańców miast i wsi, Powiatowy Urząd Ziemiański wzywa wszystkie osoby, którym znane są miejsca, sklepy, składy, zapasy, oraz wytwórnie, gdzie znajdowałyby się narzędzia rolnicze, aby niezwłocznie osobiście lub pisemnie zawiadomili Powiatowy Urząd Ziemiański we Wrocławiu, pl. Mateusza Nr. 7.

Każda w ten sposób ujawniona kosa, sierp, kosisko, oselka, grabie, babki, widły, motyki, młotki i inne, również maszyny żniwne, jak żniwiarki, kosiarki, wiązalki oraz części tych maszyn, przyczynią się wydatnie do usprawnienia i szybkiego zebrania żniw.

Zaspokojenie potrzeb właścicieli, dzierżawców, administratorów i gospodarzy rolnych pod względem brakujących narzędzi żniwnych, umożliwi im wypełnienie nałożonego na nich obowiązku terminowego rozpoczęcia i zakończenia żniw, co leży w interesie nie tylko rolników, ale całej ludności naszego powiatu.

Należy bowiem o tym pamiętać że nakazem chwili jest sprawne i szybkie przeprowadzenie akcji żniwnej; co zapewni dostateczne wyżywienie ludności.

Wrocław, w lipcu 1945 r.

Komisarz Ziemiański
-/ Inż. St. Stozek

Kreislandesamt Wrocław
Matthiasplatz Nr. 7

Verordnung

Jeder Landwirt, Pächter und Verwalter eines landwirtschaftlichen Grundstückes ist persönlich verantwortlich für rechtzeitige Einbringung der ganzen diesjährigen Ernte.

Infolge der Kriegereignisse sind viele landwirtschaftliche Maschinen in den einzelnen Betrieben zerstört worden, die zur Einbringung der Erntearbeiten unumgänglich notwendig waren. Um ein Fehlen dieser Arbeitsgeräte zu verhüten, ein rechtzeitiges Einbringen sämtlicher landwirtschaftlichen Ernteerträge sicherzustellen, die für die Ernährung der Stadt- und Landbewohner nötig sind, fordert das Kreislandesamt alle Personen auf, denen bekannt ist, wo sich Geschäftsstellen, Läden, Magazine und Fabriken mit landwirtschaftlichen Maschinen oder deren Ersatzteilen befinden, sich unverzüglich persönlich oder schriftlich mit einer genauen Aufstellung obig genannter Geräte an das Kreislandesamt in Wrocław, Matthiasplatz Nr. 7, zu melden.

Jede auf diese Weise namhaft gemachte Sense, Sichel, Sensenhalter, Sensenscharfer, Sensenhammer, Rechen, Strohgabel, Kartoffelhacke und dergleichen sowie sämtliche Erntemaschinen wie: Grasmäher, Getreidemäher, Garbenbinder und deren Ersatzteile, werden mithelfen, die bevorstehende Ernte schnell und sachgemäß einzubringen.

Durch obige Verordnung wird es den Landwirten, Pächtern und Verwaltern ermöglicht, die fehlenden Erntegeräte sich zu beschaffen, vor allem aber wird ihnen geholfen, ihre Pflicht zu tun betreffs Ernteanfang und Erntebeendigung, was nicht nur im Interesse der Landwirte, sondern auch der ganzen Bevölkerung des Kreises liegt.

Wir dürfen nicht vergessen, daß im gegebenen Moment der Ernteeinbringung alles getan werden muß, um die genügende Ernährung der Bevölkerung auf jeden Fall sicherzustellen.

Wrocław, im Juli 1945

Landeskreiskommissar
Dipl.-Ing. St. Stozek

Drukarnia Miejska m. Wrocławia

Il. 32. Zarządzenie Powiatowego Urzędu Ziemiańskiego we Wrocławiu, Drukarnia Miejska m. Wrocławia 1945 r.

OBYWATELE!

Z uwagi na doniosłość i znaczenie Dolnego Śląska, jak również na zabezpieczenie naszych rodzin, wdów i sierot po poległych naszych bohaterach przed głodem i następującymi za nim epidemiami chorób nie wolno nam dopuścić do tego, aby ziemia leżała odtogiem.

Każda część Ziemi Odzyskanych, każdy zagon, każda grządka, powinny być obsiane i zasadzone.

Żaden traktor, pług, topata, czy motyka nie powinny rdzewieć w ukryciu!

Cała ludność bezwzględnie powinna wziąć czynny udział w Akcji Siewnej by spełnić najważniejszy podstawowy postulat chwili i obywatelski obowiązek względem Społeczeństwa i Państwa.

Giód jest źródłem wszelkich chorób, z tym doradcą niezgody i wszelkich przestępstw.

Dostatek jest gwarancją zgody, jedności, zdrowia i radości z życia i pracy.

Czym więcej zasiejemy, tym więcej zapewnimy sobie, społeczeństwu i Państwu ten dostatek, który utrwali spokój, ład, porządek, bezpieczeństwo i siłę obronną kraju, tym prędzej zabliznią się rany wojenne, tym prędzej doczekamy się upragnionego lepszego jutra.

Rolnicy! Wszystka ziemia orna w powiecie musi być zaorana! Obsiana! Dopomagajmy sobie wzajemnie przez wypożyczenie sprzężaju i ziarna siewnego!

Pamiętajcie o tysiącach repatriantów, oczekujących na waszą pomoc przy zagospodarowaniu zniszczonych gospodarstw.

Zagospodarowaniem Dolnego Śląska ugruntujemy polskość tych terenów.

W związku z wiosenną Akcją Siewną zarządza się:

- 1. Cały sprzężaj musi być użyty do Akcji Siewnej.**
- 2. Zabrania się używania sił pociągowych do wyjazdu bez zezwolenia Gminnego Pełnomocnika Akcji Siewnej.**
- 3. Właściciele przekraczający obowiązki związane z Akcją Siewną będą pociągnięci do odpowiedzialności karnej, a siły pociągowe będą konfiskowane na czas trwania Akcji Siewy wiosennego.**

Legnica, dnia 10 kwietnia 1947 r.

**POWIATOWY KOMITET
AKCJI SIEWNEJ**

F-15366 291-47. Druk. „Czytelnik” Legnica, Pl. Marjański 3

Il. 33. Ogłoszenie Powiatowego Komitetu Akcji Siewnej, Druk. „Czytelnik” Legnica 1947 r.

Zarząd Miejski m. Wrocławia
Wydział Pracy i Opieki Społecznej

Obwieszczenie!

Na podstawie rozporządzenie Ministra Pracy i Opieki Społecznej z dnia 27. VII. 45 Nr 2943/N/45 wzywam wszystkie osoby narodowości niemieckiej które mają na wychowaniu dzieci narodowości polskiej, aby je natychmiast zgłosiły w Wydziale Pracy i Opieki Społecznej Zarządu Miasta Wrocławia.

Równocześnie wzywam wszystkie osoby, które wiedzą o dzieciach polskich będących na wychowaniu u rodzin niemieckich, aby natychmiast to zgłosiły w Wydziale Pracy i Opieki Społecznej.

Winny niezgłoszenia lub zatajenia wiadomości podlega na podstawie § 199 K. K. karze więzienia do lat 5.

**Naczelnik Wydziału
Pracy i Opieki Społecznej**

(-) Mgr. Jan Bem

Drukarnia „Pionier” we Wrocławiu. Nr. 6152

Wrocław, dnia 3. IX. 1945 r.

Bekanntmachung!

Auf Grund der Verordnung des Herrn Arbeits- und Fürsorge-Ministers vom 27. 7. 45 Nr. 2943/N/45 werden alle Personen deutscher Nationalität, welche Kinder polnischer Nationalität in Erziehung haben, aufgefordert, diese sofort in der Stadtverwaltung, Abteilung Arbeits- und Fürsorgeamt zu melden.

Gleichzeitig werden alle Personen, denen der Aufenthalt Kinder polnischer Nationalität in deutschen Familien bekannt ist, aufgefordert, diese ebenfalls in der Stadtverwaltung, Abteilung Arbeits- und Fürsorgeamt zu melden.

Zu widerhandlungen werden auf Grund des § 199 K. K. mit Gefängnis bis zu 5 Jahren bestraft.

**Der Leiter
des Arbeits- und Fürsorgeamtes**

(-) Mgr. Jan Bem

Il. 34. Obwieszczenie Zarządu Miejskiego m. Wrocławia Wydziału Pracy i Opieki Społecznej, Drukarnia „Pionier” we Wrocławiu 1945 r.

ZARZĄDZENIE Nr 2

Zarządzeniem z dnia 30 lipca 1946 r. podanym do wiadomości ogółu mieszkańców drogą rozplakowania:

1. Zostały unieważnione z dniem 31.7.1946 r. akty nadawcze lokali mieszkalnych, handlowych i przemysłowych bez względu na to przez kogo były wydane.
2. Został określony termin do zgłaszania wniosków o najem tych lokali do Obwodowych Biur Zarządu Nieruchomości Miejskich do dnia 15 sierpnia 1946 r.
3. Zostało podane ostrzeżenie, że kto w powyższym terminie nie złoży należyście wygotowanego wniosku będzie uważany za korzystającego z lokalu bez tytułu, a jeśli chodzi o lokale mieszkalne ponadto z naruszeniem postanowień dekretu z dnia 21.12.1945 r. o publicznej gospodarce lokalami i kontroli najmu (Dz. U. R. P. Nr. 4 z r. 1946), przewidującego za to kary łączne aresztu do 2 lat i grzywny 100.000,- zł i zostanie bezzwłocznie usunięty z lokalu w trybie administracyjnym.

Mimo powyższego zarządzenia duży procent lokatorów nie zgłosił dotychczas wniosków na wynajem lokali.

Zwracam przeto uwagę po raz ostatni, że kto do dnia 25 października 1946 r. nie złoży w terytorialnie właściwym Obwodowym Biurze Zarządu Nieruchomości Miejskich wniosku na wynajem posiadanego lokalu, ten zostanie bezwzględnie natychmiast i bez jakiegokolwiek wypowiedzenia usunięty z zajmowanego lokalu w drodze administracyjnej.

Ostrzegam, że termin ten do składania wniosków nie będzie przedłużony i że żadne reklamacje nie będą uwzględniane.

Przy tej sposobności przypominam obowiązek złożenia ankiety meldunkowej pod rygorem kary przewidzianej w przepisach o meldunkach.

PREZYDENT MIASTA
(-) STUPAK ANTONI

**ZARZĄD MIEJSKI
w LEGNICY**

Nr I. O. Sekr. 6/1/46.

ZARZĄDZENIE

w sprawie ankiety meldunkowej

Kilkakrotnie przypominam obowiązek wypełnienia ankiety meldunkowej na dz. 20 września 1946 r. i przedłużałem termin do jej wniesienia.

Mimo tego i podkreślenia doniosłości tej sprawy dla utrzymania ewidencji ruchu ludności na odpowiednim poziomie nie wszyscy mieszkańcy spełnili ten obowiązek.

Celem pociągnięcia winnych tego zaniedbania do odpowiedzialności karnej, przewidującej grzywnę do 2.000 zł lub areszt do 3-ch miesięcy, zarządzam szczegółową kontrolę w dniach 19, 20 i 21 listopada 1946 r.

W dniach tych specjalne komisje skontrolują dowody zameldowania wszystkich mieszkańców i skierują doniesienia karne przeciw tym, którzy nie będą posiadać potwierdzenia biura meldunkowego na złożenie ankiety.

Wszyscy mieszkańcy obowiązani są na te dni pozostawić dowody, zaopatrzone w klauzulę potwierdzającą złożenie ankiety u administratora domowego, a w braku tego u jednego z domowników, który winien zgłosić się z tymi dowodami do przybyłej Komisji Kontrolnej.

Kto nie będzie obecny a nie złoży omawianego dowodu u administratora domowego lub u jednego z domowników zostanie ukarany, chociażby spełnił obowiązek złożenia ankiety.

Bramy domów, w których nie ma dzwonka alarmowego winne być nie zamknięte od godz. 7-ej do 17-ej, w przeciwnym wypadku zostaną otwarte siłą na koszt lokatorów, niezależnie od ukarania za niezastosowanie się do tego zarządzenia.

Pozostaje jeszcze krótki czas do złożenia ankiety bezpośrednio w Miejskim Biurze Ewidencji i Ruchu Ludności z terminem na dzień 20. XI. 1946 r. na formularzach sprzedawanych przez to Biuro.

Do dnia kontroli winni również zameldować się wszyscy którzy przybyli później do Legnicy, lub w międzyczasie zmienili mieszkania gdyż Komisje i te zaniedbania skierowywać będą do ukarania.

**PREZYDENT MIASTA
(-) STUPAK ANTONI**

Nr. 743-46 100. Druk. „Czytelnik” Legnica, Pl. Mariacki 8

Il. 36. Zarządzenie Zarządu Miejskiego w Legnicy, Druk. „Czytelnik” Legnica 1946 r.

OBYWATELE LEGNICY!

Zbliża się dzień 1-go Maja, dzień przeglądu zwartości Narodu Polskiego, dzień przeglądu bojowych sił postępowych na całym świecie, dzień święta Zwycieskiej Demokracji. Dzień 1-go Maja, to dzień mobilizacji sił postępu. Wyzwolenicza walka Narodu Polskiego od dziesiątków lat związana była z tym dniem. Dzień ten szczególne znaczenie przybiera w chwili obecnej na Ziemiach Odzyskanych. W chwili gdy międzynarodowa reakcja znów czyni próby by podnieść Niemcy i podważyć naszą rację stanu, jedyną odpowiedzią na te reakcyjno-faszystowskie zakusy będzie nasza spoiłość!

Mobilizacja całego Narodu pod sztandarami Obozu Demokracji, to odpowiedź naszej rodzimej reakcji, która na czele z panem Mikołajczykiem usiłuje niweczyć nasze demokratyczno-ludowe zdobycze.

Opierając się o silnie scementowany jednolity front działania Polskiej Partii Socjalistycznej i Polskiej Partii Robotniczej, opierając się o trwały sojusz robotniczo-chłopski, Naród Polski może śmiało kroczyć naprzód w budowie lepszego życia!

W dniu 1-go Maja pokażemy światu nasz wielki dorobek polityczny, gospodarczy i kulturalny, pokażemy naszą wartość!

Komitet obchodu 1-go Maja wzywa wszystkich obywateli do masowego udziału w uroczystościach według następującego programu:

30 kwietnia o godz. 18-ej	akademia w sali kina „Polonia” na którą złoży się część oficjalna i część artystyczna.
o godz. 20-ej	uroczysty capstrzyk na Placu Stowiańskim.
1 maja o godz. 8-ej rano	zbiórka obywateli na miejscach pracy i organizacji społecznych
„ 8.30 „	zbiórka wszystkich obywateli na Placu Stowiańskim
„ 9-ej -10-ej	przemówienia przedstawicieli społeczeństwa.
	Po przemówieniach uformuje się pochód, który przejdzie ulicami: Lenina, Wrocławska, Czarnieckiego, Daszyńskiego, Pocztowa, Piastowska, Plac Jadwigi, Dziennikarska, Rzeczypospolitej, Armii Czerwonej, Enselsa, Mickiewicza, Plac Stowiański.
„ 15, 17 i 19-ej	wświetlany będzie w „Polonii” bezpłatny film.
„ 15-ej	zaczną się zabawy ludowe w parku, gdzie przygrywać będzie orkiestra.

OBYWATELE!

W dniu 1 Maja wszyscy do szeregów!

NIECH ŻYJE 1 MAJA, DZIEŃ MOBILIZACJI MIĘDZYNARODOWEJ DEMOKRACJI!

NIECH ŻYJE OBÓZ DEMOKRACJI POLSKIEJ!

NIECH ŻYJE RZĄD RZECZYPOSPOLITEJ POLSKIEJ!

KOMITET OBCHODU 1-go MAJA w LEGNICY

POLSKA PARTIA ROBOTNICZA
POLSKA PARTIA SOCJALISTYCZNA
STRONNICTWO LUDOWE
POWIATOWA RADA ZWIĄZKÓW ZAWODOWYCH
ZWIĄZEK WALKI MŁODYCH
ORGANIZACJA MŁODZIEŻY T.U.R.

ZWIĄZEK MŁODZIEŻY DEMOKRATYCZNEJ
WICI
LIGA KOBIEĆ
KOMITET ŻYDOWSKI
TOWARZYSTWO PRZYJAZNI POLSKO - RADZIECKIEJ
ZRZESZENIE KUPCÓW POLSKICH
CECHY RZEMIESLNICZE

34-47 Druk „Czytelnik” Legnica, Pl. Marcelego 3 F-10395

Il. 37. Afisz Komitetu Obchodu 1-go Maja w Legnicy, Druk „Czytelnik” Legnica

ODEZWA

W akcji ostatecznego usunięcia wszystkich śladów niemczyzny na terenie miasta naszego pozostajemy daleko w tyle poza innymi miastami na Ziemiach Odzyskanych.

W akcji tej winno wziąć udział całe Społeczeństwo Polskie miasta, gdyż Zarząd Miejski musi w pierwszej linii zająć się usunięciem wszelkich napisów i reklam niemieckich z licznych budynków, zajmowanych przez Oddziały Armii Czerwonej i ludność niemiecka.

Dla przyspieszenia tej akcji zarządzam:

1. Usunięcie wszelkich napisów niemieckich i wogóle wszelkich śladów niemczyzny na domach mieszkalnych oraz na budynkach zajmowanych przez wszelkiego rodzaju przedsiębiorstwa prywatne, należy do obowiązku lokatorów, wzgl. właścicieli przedsiębiorstw prywatnych, którzy przeprowadzą to wspólnym kosztem i staraniem.

Zorganizowanie pracy z tym związanej własnymi siłami lokatorów wzgl. drogą ugodzenia do tego robotnika oraz zebranie na ten cel potrzebnych funduszy od lokatorów budynku, przy uwzględnieniu rozmiarów zajmowanego mieszkania, należy do administratorów domowych.

Administratorzy rejonowi zobowiązani są udzielić administratorom domowym pomocy w wypadku oporu ze strony lokatorów we współdziałaniu w tej akcji.

2. Usunięcie śladów niemczyzny z budynków zajmowanych przez władze, urzędy oraz instytucje publiczne należy do obowiązków przełożonych tych instytucji.

3. W wypadku gdyby napis niemiecki lub reklamę można było usunąć tylko przy użyciu wysokiego rusztowania wzgl. drabiny strażackiej Zarząd Miejski udzieli na żądanie pomocy.

Usunięcie wszystkich śladów niemczyzny winno nastąpić najpóźniej do dnia 31 października 1946 roku.

Niezastosowanie się do tego wezwania traktować się będzie jako negatywne ustosunkowanie się do wysiłków administracji publicznej w okresie odbudowy Kraju.

**PREZYDENT MIASTA
(-) STUPAK ANTONI**

Obywatelski Komitet Wyborów w Legnicy

Obywatele Legnicy!

Staraniem Obywatelskiego Komitetu Wyborów w Legnicy przybędzie do nas
Kandydat na postać Ob. MAZUR

znany działacz społeczny, członek K.C. P.P.R., który wygłosi referat na aktualne tematy wyborcze.

Dlatego też Obywatelski Komitet Wyborów zwołuje

Wielki Wiec

który odbędzie się w niedzielę, dn. 12. I. 1947 r. o godz. 11-ej

w sali Kina »POLONIA«

Niech WIEC ten stanie się masowym wyrażeniem naszych uczuć, naszego poparcia dla kandydata Bloku Stronnictw Demokratycznych naszego Okręgu.

WSZYSCY, JAK JEDEN NA WIEC!

OBYWATELE! My Polacy, pionierzy polskości na Ziemiach Odzyskanych, zwracamy naszą wspólną pracę i naszym wspólnym celem — umocnienia zdobyczy demokratycznych, wykażemy swoją wysoką dojrzałość polityczną!

NIECH ŻYJA KANDYDACY BLOKU STRONNICTW DEMOKRATYCZNYCH!

OBYWATELSKI KOMITET WYBORÓW
na miasto i powiat Legnica

PRZEZ KOMITETU OBYWATELSKIEGO — STAROSTA POW. OŁ. KWIAŹDOWSKI.

ZASTĘPCY: DR. OSZEK, PPR, WARSZULAK — ENA OLEWKA.

OSZKOWICZ, PRZEW. M. K. K. — DR. PODDUBA, PREZYDENT M. LEGNICY — DR. STÓPKA, V. PRZ. — DR. LAMBERT, PRZEW. TW. KUPCOW — DR. TRZEMBAŁ

PRZEZ POW. BAW. ZW. JAW. — DR. LEONARD, DR. PIKUTK, KOMENDANT DRU. MAJ. WYSOCKI, DR. HERSON, DR. SAMOCHOWICZ, DR. MAJ. WERBEL, TIT

PRZEZ BAW. OKRĘGOWY — DR. WIECHOWSKI, DR. BAWCOK, DR. SITKIEWICZ, DR. NOWICKI, DR. BRUJEC, DR. SALWA, DR. PASIET, DR. KRZĄCZAK

ZWIĄZKOWI, DR. KLEPICKA, DR. PRZEW. K. L. — DR. OS. DR. DUBIŃSKI, DR. PABIEŁ, DR. SOBYSZAK — DR. K. M. K. P. R. DR. TYSZYŃCZYK — DR. P. K.

P. P. R. DR. KOSZCIBOŁ, DR. DR. DUBIŃSKI, DR. NOW. HANUSIUK, DR. ZYCHOWICZ, DR. HADZIKOWICZ — SPULCZ. BAWOPOLNY DRUPKOWA.

UWAGA: PO WIECU BĘDZIE WYSWIETLONY FILM BEZPŁATNIE

Il. 39. Apel Obywatelskiego Komitetu Wyborów na miasto i powiat Legnica, Druk. „Czytelnik” Legnica 1947 r.

ГОРОДСКОЙ ПОЛЬСКИЙ
ул. СВИДНИЦКА **ТЕАТР** Schweidnitzer Str.

В среду 12 сентября 1945 г.

СОСТОИТСЯ

КОНЦЕРТ

КРАСНОАРМЕЙСКОЙ ХУДОЖЕСТВЕННОЙ
САМОДЕЯТЕЛЬНОСТИ ВОИНСКОЙ ЧАСТИ

ПОЛЕВАЯ ПОЧТА № 52699

Начало в 19 часов
(по моск. времени)

Билеты продаются в кассе театра 11 и 12 сентября
с 11 - 13 и с 16 - 18.

W SALI TEATRU MIEJSKIEGO
we WROCLAWIU

we środę 12. września 1945 o godz. 18-ej

odbedzie sie

KONCERT

w wykonaniu

Zespołu Czerwonej Armii

**w programie pieśni
i tańce rosyjskie**

Билеты до nabycia w kase Teatru od wtorku, dnia
11 września w godz. od **11-13 i 16-18.**

Drukarnia „Pionier” w Wrocławiu

Pl. 40. Afisz Teatru Miejskiego we Wrocławiu, Drukarnia „Pionier” Wrocław 1945 r.

Teatr Miejski we Wrocławiu

ulica Świdnicka

Gościnne występy Teatru i Studia „STARY TEATR” z Krakowa

„Dzień jego powrotu”

w niedzielę 19. sierpnia 1945
o godz. 18-tej

dramat w 3-ch aktach Z. NAŁKOWSKIEJ

w wykonaniu: CELINY NIEDŹWIECKIEJ, DANUTY SZAFLARSKIEJ
K. BRODZIKOWSKIEGO, J. CIECIERSKIEGO i JANUSZA WARNECKIEGO

Opracowanie sceniczne: Dr. JERZY RONARD BUJAŃSKI
Dekoracje: TADEUSZ KANTOR

„Teoria Einsteina”

w poniedziałek, 20. sierpnia 1945
o godz. 18-tej

Komedia w 3-ch aktach A. CWOJZIŃSKIEGO

Udział biorą: HELENA CHANIECKA, HALINA GALLOWA, MAGDALENA GRODYŃSKA,
DANUTA SZAFLARSKA, JAN CIECIERSKI i BOLESŁAW LOEDL

Reżyseria: JULIUSZA OSTERWY – Oprawa dekoracyjna: TERESY BOGUSZEWSKIEJ

Bilety wstępu w cenie od 15 do 45 zł. do nabycia w przedsiębiorstwy od czwartku dnia 16. sierpnia przy kasie Teatru przedpołudniu w godz. od 10 do 12:30 oraz popołudniu w godz. od 15 do 17:30.

Drukarnia Miejska we Wrocławiu

II. 41. Afisz Teatru Miejskiego we Wrocławiu, Drukarnia Miejska m. Wrocławia 1945 r.

Komitet Obchodu 2-ej Rocznicy Wyzwolenia Legnicy

**zawiadamia Organizacje Społeczne oraz ogół
Obywateli, że w niedzielę, dnia 9 lutego 1947 r.**

zostaje odwołana defilada Wojska

Polskiego i Organizacji Społecznych

**z powodu silnego mrozu, natomiast odbędzie się
w niedzielę dnia 9 lutego 1947 r. o godzinie 10-ej**

UROCZYSTA MSZA ŚW.

w kościele Św. Piotra i Pawła

oraz

w poniedziałek, dn. 10 lutego 1947 r. o godz. 18-ej

odbędzie się w sali kino-teatru „POLONIA”

AKADEMIA

z udziałem artystów rosyjskich

F-15262 129-47. Druk. „Czytelnik” Legnica, Pl. Marjański 3

Il. 42. Ogłoszenie Komitetu Obchodu 2-ej Rocznicy Wyzwolenia Legnicy, Druk. „Czytelnik” Legnica 1947 r.

Przyjaźń z ZSRR, Pomoc ZSRR, Przykład ZSRR – oto podstawowe źródło naszych zwycięstw. (B. Bierut)

Miejski Zarząd Towarzystwa Przyjaźni Polsko – Radzieckiej organizuje

w Legnicy w dniu 10. VI. 1954 r. o godz. 19³⁰
w sali Teatru „Ognisko” ul. Skarbowa 2

WYSTĘP

70 osobowego reprezentacyjnego
Radzieckiego Zespołu Pieśni i Tańca

Pod kierownictwem W. U. MININA

WYKONAWCY

Dyrektent orkiestry	E. N. Lukianow	Solisty	S. Surzykow	– tenor	Solisty	N. Inasienko	– baryton
Baletmistrz	W. K. Stepanjan	„	D. Kosiń	– tenor	„	S. Szczerbakow	– baryton
Solisci	K. Klucznikow	– tenor	O. Kruzczkowski	– baryton	„	W. Kucharienko	– bas

oraz chór i zespół baletowy.

W PROGRAMIE

Rosyjskie i polskie pieśni oraz tańce ludowe i żołnierskie.

Przedprzedaż biletów w M. Zarządzie TPPR w dn. 8–9–10 VI. od godz. 8-15, w dn. występu w kasie „Ognisko” od godz. 17-tej
Cena biletów: I. miejsca 10 zł., II. 7 zł., III 5 zł.

LZPT Legnica, 1436/64, 250. AS album 4 32774

II. 43. Afisz Miejskiego Zarządu TPPR w Legnicy, LZPT Legnica 1954 r. (Archiwum Państwowe we Wrocławiu)

ŚRODA
31
LIPCA

Rosyjski Teatr Dramat.

DOMU OFICERÓW

w Legnicy, Rynek przy ul. Panińskiej, Teatr Miejski

ŚRODA
31
LIPCA

W porozumieniu z Towarzystwem Przyjawni Polsko-Radzieckiej
odegrane zostanie

ROMEO i JULIA

Tragedia w 4 aktach z prologiem **W. SZEKSPIRA**

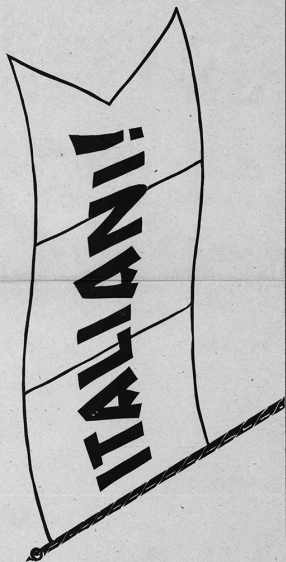
Reżyseria **A. A. Dubińskiego**

Początek o godz. 19-ej

ceny biletów od 20 do 50 zł.

Strona 44. Druk „Czytelnik” Legnica, Pl. Białostocki 3

II. 44. Afisz Rosyjskiego Teatru Dramatycznego Domu Oficerów w Legnicy, Druk „Czytelnik” Legnica

Wezwanie do Włochów

Wszyscy Włosi zamieszkali we Wrocławiu proszeni są o zgłoszenie się w lokalu Komitetu Włoskiego Bockstr. 5 (otwarte od godz. 10 rano) dla zarejestrowania i dla powrotu do ojczyzny.

Jest koniecznym by wszyscy Włosi zawia-
domili swych kolegów o powstaniu
Komitetu.

Godziny Urzędowe. 10-12 i 14-17.

Appello agli Italiani

Gli italiani residenti ancora a Breslavia sono pregati di presentarsi alla sede del Comitato Italiano di questa città Bockstr.5, (aperto dalle ore 10 del mattino) per la loro registrazione, di conseguenza per il loro rimpatrio e per le informazioni concernenti.

E' necessario che tutti gli italiani si facciano conoscere e avvisino i compagni dell' esistenza del Comitato.

Orario d'ufficio: 10-12 e 14-17 (orario Polacco)

WROCŁAW W SIERPNIU 1947 R.

KAZIMIERZ I ZOFIA Z GOSTOMSKICH ZARZYCCY
MAJĄ ZASZCZYT ZAWIADOMIC, ŻE ŚLUB ICH ODBYŁ SIĘ
DNIA 23 SIERPNIA 1947 R. WE WROCŁAWIU

UL. KAROLA SZAJNOCHY 7/9
BIBLIOTEKA UNIWERSYTECKA

Il. 46. Powiadomienie o ślubie Kazimierza i Zofii Zarzyckich, Wrocław 1947 r.

Wrocławskie Koło Związku Bibliotekarzy i Archiwistów Polskich

urządza dnia 30 maja 1947 w Auli Uniwersytetu
(Gmach Główny Uniwersytetu, Plac Uniwersytecki)

ODCZYŃ

P. I.

„WIEKOPOMNA SŁAWA” A. ROŚCISZCZWSKIEGO (1774—1844)

- 1. Troska o Ossolineum i Muzeum Czeskie**
- 2. Zabiegi o wzajemność słowiańską na polu literatury**

który wygłosi, **Prof. Dr TEOFIL EMIL MODELSKI**
Dziekan Wydziału Humanistycznego Uniwersytetu Wrocławskiego

Początek o godz. 17-tej ● **Wstęp bezpłatny**

2. 248 — Drukarnia Uniwersytecki i Politechniki we Wrocławiu — P. 19206

Il. 47. Afisz Wrocławskiego Koła Związku Bibliotekarzy i Archiwistów Polskich, Drukarnia Uniwersytetu i Politechniki we Wrocławiu 1947 r.

Wrocławskie Koło Związku Bibliotekarzy i Archiwistów Polskich

urządza w piątek, 23 maja 1947, w Czytelnicy Głównej
Biblioteki Uniwersyteckiej przy ul. Szajnochy 7/9, parter

ODCZYTY

P. f.

OSSOLINEUM WE WROCŁAWIU

DRY FRANCISZKA PAJĄCZKOWSKIEGO
Kustosza Biblioteki im. Ossolińskich

Początek o godzinie 17-ej. ♦ Wstęp bezpłatny

Wydawnictwo Uniwersyteckie i Biblioteczne we Wrocławiu — Znak nr 24 — P. 1946.

Il. 48. Afisz Wrocławskiego Koła Związku Bibliotekarzy i Archiwistów Polskich, Drukarnia Uniwersytetu i Politechniki we Wrocławiu 1947 r.

STRONNICTWO DEMOKRATYCZNE

KOMITET MIEJSKI W SZKLARSKIEJ PORĘBIE

W sobotę, dnia 20 września 1947 r. o godz. 18-ej
w lokalu STRONNICTWA DEMOKRATYCZNEGO

przy ul. _____ w willi _____

Prokurator JERZY STRAMER wygłosi odczyt p. t.

**„Postawa inteligencji polskiej
wobec nowej rzeczywistości”**

Wstęp bezpłatny.

Po odczycie dyskusja.

F 19370 - Zam. 380 - 100 szt. Druk. Państw. S. P.

Il. 49. Ogłoszenie Stronnictwa Demokratycznego Komitetu Miejskiego w Szklarskiej Porębie, Drukarnia Państwowa Szklarska Poręba 1947 r.

CARITAS parafii św. JANA w Legnicy

urządza

w niedzielę, dnia 13 października 1946 roku o godzinie 12³⁰
w sali kina „POLONIA” ulica Skarbowa 1
na zakończenie

TYGODNIA MIŁOSIĘRDZIA UROCZYSTA AKADEMIE

przy taskawym współudziale orkiestry dętej i smyczkowej
Wojska Polskiego, z referatem Inspektora Szkolnego

Ob. CYBY JÓZEFA

p.t. „Dziecko przyszłością Narodu”

Wstęp bezpłatny. Wolne datki na cele biednych z wdzięcznością będą przyjęte.

F7006 664-46 100. Druk. „Czytelnik” Legnica Pl. Mariacki 3

Il. 50. Afisz Caritas parafii św. Jana w Legnicy, Druk. „Czytelnik” Legnica 1946 r.

DNIA
25
LUTEGO

SOBOTA

GODZINA
19³⁰

w sali
»OGNISKO«

wystąpi 60-cio OSOBOWY
GRECKO-MACEDOŃSKI ZESPÓŁ
PIEŚNI I TAŃCA

Zrzeszenia Uchodźców Grecji im. „N. BELOJANISA“
w ZGORZELCU

W PROGRAMIE:

greckie i macedońskie ≡ ● ≡
pieśni i tańce
≡ ● ≡ *l u d o w e*

Przedprzedaż biletów w „ORBISIE”
W dniu występu w kasie „OGNISKO” od godz. 10-tej
Bilety w cenie: 6, 4 i 3 złotych

LZPT Legnica 457/8-86 sflm. 100 A2. P1a 6-169

Il. 51. Afisz Zrzeszenia Uchodźców Grecji im. N. Belojannisa w Zgorzelcu, LZPT Legnica 1956 (Archiwum Państwowe we Wrocławiu Oddział w Legnicy)

GARNIZONOWY KLUB OFICERSKI
w ZGORZELCU

OGŁASZA
ZAPISY

do ZESPOŁU
TEATRALNEGO

który obejmuje:

1. Lekcje dykcji,
2. Deklamacji,
3. Melo recytacji,
4. Charakteryzacji,
5. Techniki gry scenicznej,
6. Interpretacji utworów scenicznych,
7. Opracowywanie i wystawianie utworów dramatycznych, komediowych i rozrywkowych.
8. Przygotowanie własnego Zespołu Teatralnego do Eliminacji.

Zajęcia odbywać się będą 2-3 razy w tygodniu w godzinach wieczornych.

ZAPISY i ZGŁOSZENIA

przyjmuje się codziennie w pokoju Instruktorów na I-szym piętrze od godz. 18-tej.

APELUJEMY

do P. P. Oficerów i podoficerów służby czynnej oraz pracowników cywilnych ich rodzin i wprowadzonych gości, o liczny udział w nowo tworzącym się Zespole Teatralnym, który ma poważne i ambitne zamierzenia na przyszłość jako przyszły Teatr Ziemi Zgorzeleckiej.

W trakcie zajęć przewidujasię dla Zespołu wycieczki
do Teatrów we Wrocławiu i w Jeleniej Górze

O R C Z

zwiedzanie atrakcyjnych i historycznych miejsc zabytkowych.

Druk Zgorzelec: sam. 236-60. a. 100-42. 30-43-30

**Kierownik
Garnizonowego Klubu Oficerskiego.**

XVI / 446
Il. 52. Ogłoszenie Garnizonowego Klubu Oficerskiego w Zgorzelcu, Drukarnia Zgorzelec (Archiwum Państwowe we Wrocławiu Oddział w Legnicy)

**Sekcja Narciarska Dolnośląskiego Tow. Sportowego
SZKLARSKA PORĘBA**

**na zlecenie
Zarządu Okręgu Polskiego Związku Narciarskiego
urządza
w dniach 22-23 marca 1947r.**

**I-sze
ZAWODY NARCIARSKIE**

**O MISTRZOSTWO
VII-go Dolnośląskiego Okręgu Narciarskiego na r. 1946/7**

PROGRAM ZAWODÓW:

Piątek 21. III. br. godz. 19-ta

otwarcie zawodów i losowanie miejsc startowych

Sobota 22. III. br. godz. 19-ta

bieg otwarty i do kombinacji norweskiej

Niedziela 23. III. br. godz. 12-ta

skoki otwarte i do kombinacji norweskiej, na wielkiej skoczni

Niedziela 23. III. br. godz. 19-ta

**zamknięcie zawodów i uroczyste rozdanie nagród w sali Hotelu
„Światowid”**

W ZAWODACH BIORĄ UDZIAŁ ZAWODNICZY:

A.Z.S. Wrocław, O.M.T.U.R., K.S. Zapłoni, I.K.S. Wrocław

H.K.N. Dzierżonów, Z.W.M. Szklarska Poręba.

**Ceny biletów 60 zł. od osoby, młodzież i wojskowi do sierżanta włącznie 50% zniżki.
Przedsprzedaż biletów w Biurze Turystycznym — Szklarska Poręba.**

F 15413 - Zdob. 175 - 200 811
Druk. Państw. w P.

Il. 53. Program zawodów Sekcji Narciarskiej Dolnośląskiego Towarzystwa Sportowego Szklarska Poręba, Drukarnia Państwowa Szklarska Poręba 1947 r.

Dyrekcja Państwowego
Uzdrowiska
W SZKLARSKIEJ PORĘBIE

Klub Sportowy
„ZAPŁON”
W JELENIEJ GÓRZE

ORGANIZUJA
dnia 8 lipca 1947 r. o godz. 17ej

NA TERENIE PARKU UZDROWISKA W SZKLARSKIEJ PORĘBIE

I-SZY MIĘDZYNARODOWY
TURNIEJ SZABLOWY
NA ZIEMIACH ODZYSKANYCH

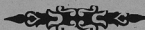
♦ ♦ ♦ z udziałem ♦ ♦ ♦
OLIMPIJSKICH DRUŻYN: BELGIJSKIEJ, CZESKIEJ I POLSKIEJ
połączony z turniejem floretowym pań

SKŁAD OLIMPIJSKIEJ DRUŻYNY POLSKIEJ:

BANAŚ, FOKT, FRANZ, SOBIK, SOŁTAN, ZACZYK

PANIE: Markowska, Rogoyska, Sempkówna, Skupieniówna, Szreiberowa.

Cena biletu 80 zł., za okazaniem karty klimatycznej, dla młodzieży i szeregowych 50 zł.

W razie niepoгоды TURNIEJ odbędzie się w sali Hotelu „ŚWIATOWID”.

F 1947 - Stan. 501 - 100 szt.
Druk. Państw. S. P.

Il. 54. Ogłoszenie Dyrekcji Państwowego Uzdrowiska w Szklarskiej Porębie i Klubu Sportowego „Zapłon” w Jeleniej Górze, Drukarnia Państwowa w Szklarskiej Porębie 1947 r.

Komitef Odbudowy WARSZAWY w Szklarskiej Porębie

urządza w niedzielę 11 sierpnia 1946 r. o godz. 19-ej
w sali Hotelu „SWIATOWID”

KONCERT

udział biora:

OLGA OLGINA

Artystka Opery Warszawskiej i scen zagranicznych (s o p r a n)

NATALIA LERSKA

Laureatka Konkursu międzynarodowego w Brukseli (t a n i e c)

Kazimierz WILKOMIRSKI

Rektor Wyższej Szkoły Muzycznej w Łodzi (w i o l o n c z e l a)

Przy fortepianie: **Tamara SAMUJŁŁO**

Szczegóły w programach Bilety w cenie od 50 zł. do 150 zł. są do nabycia wcześniej w Hotelu „SWIATOWID”.

Dochód z koncertu przeznaczony NA ODBUDOWĘ WARSZAWY

P. 5314 - znan. 157 - 190 szt.
Druk. Państw. S. P.

Il. 55. Afisz Komitetu Odbudowy Warszawy w Szklarskiej Porębie, Drukarnia Państwowa w Szklarskiej Porębie 1946 r.

OBYWATELE LEGNICY, RODACY!

Ofiarnością krwi i bohaterstwem narodów słowiańskich prastare ziemie piastowskie wróciły do Macierzy.

Na opuszczonych przez hitlerowskiego okupanta obszarach polskich skupito się dziś ok. 5 milionów Polaków, aby utrwalić i wzmocnić po wieczne czasy polskość Ziem Odzyskanych.

Ziemie te mają dla nas znaczenie ważne tak pod względem gospodarczym jak i politycznym.

Pod względem gospodarczym bo tu skupia się potężny przemysł, gwarancja naszego dobrobytu materialnego, pod względem politycznym dlatego, ponieważ odrywamy od prusactwa bazę wypadową na Polskę, ponieważ powiększamy nasz dostęp do morza, ponieważ możemy osiedlić tu Polaków z Zachodu i Wschodu.

Granice nasze na Nysie i Odrze są nienaruszalne — i aby wyzyskać dla dobrobytu Rzeczypospolitej i wszystkich Jej obywateli wielkie bogactwa Ziem Odzyskanych należy zdobyć się na największy wysiłek zbiorowy całego Narodu, by bez pomocy kapitału zagranicznego odbudować zniszczenia spowodowane zawieruchą wojenna.

Rząd Jedności Narodowej uchwalił w dniu 13 listopada 1946 r.

DEKRET

o Daninie Narodowej celem zagospodarowania Ziem Odzyskanych

celem odparcia wrogiej propagandy niemieckiej i zadokumentowania, że Ziemie Odzyskane są i po wsze czasy pozostaną polskie.

OBYWATELE!

Przez przeszło 6 lat dawał Naród Polski ofiarę swej krwi, krwi najlepszych swych synów, by odzyskać straconą Niepodległość.

Dziś Naród Polski spontanicznie da Ojczyźnie swej daninę mienia swego i stworzył przez to trwałą, niewzruszalną postawę naszej niepodległości, naszego bezpieczeństwa i naszego dobrobytu.

Naród polski, który udowodnił światu na wszystkich frontach, że potrafi swym bohaterstwem i pogardą śmierci doprowadzić do zwycięstwa — udowodni dziś znowu, że potrafi czynem zbiorowym zagospodarować i do rozkwitu doprowadzić Ziemie Odzyskane.

Cały Kraj, cała Rzeczpospolita hojnie dtonia zasila skarb Państwa na ten szczytny cel i dlatego my obywatele Legnicy nie możemy pozostać w tyle.

Miejski Komitet Obywatelski Daniny Narodowej wzywa wszystkich mieszkańców miasta do uczestniczenia w zbiorowym wysiłku pracy dla Ziem Odzyskanych, do jak najrychlejszego i powszechnego uczczenia

Daniny Narodowej

oraz do propagowania tej idei wśród całego społeczeństwa i sprawić by Danina Narodowa stała się wielkim patriotycznym zrywem całego Narodu Polskiego i połączną manifestacją polskości Ziem Odzyskanych i ich nierozdzielności z Macierzą na zawsze.

MIEJSKI KOMITET OBYWATELSKI DANINY NARODOWEJ

PRZEM.: PRZEDS. PRZEDSIĘWZ. KUPCÓW POLSKICH — TREMBKI K. J.
CZŁONKOWIE: HELMHOJSEK W. G. K. — DRZ. HERZET HENRYK
SEKRETARZ Z. Z. K. — PIWOWARZYK KAROL
PREZES ZWIĄZKU UCZESTNIKÓW WALKI ZEBROUNEJ — RPT. WILK FRANCISZEK
PREZES POW. BÓW ZWIĄZKÓW ZAGOSPODARCZYCH — LENIET JOAN
DPR. POWSZ. SPÓŁZIELNI SPYCZYWCÓW — CALUS JOZEF
KONWOKANT K. K. U. — MARJ. WYSOCHI STANISŁAW
SEKRETARZ P. P. S. — KOWALSKI JOZEF
SEKRETARZ P. P. S. — WARGHOLAK STANISŁAW
DPR. SPOLEN — NOWICKI STANISŁAW

37147 598-48 100 Druk. „Czytelnik” Legnica, 21. 3461010 3

Il. 56. Ogłoszenie Miejskiego Komitetu Obywatelskiego Daniny Narodowej, Druk. „Czytelnik” Legnica 1946 r.

Staraniem
Powiatowego Komitetu Opieki nad Grobami
Bojowników o WOLNOŚĆ

odbedzie się w dniu 2 listopada 1946 roku o godzinie 10-tej
w kościele Św. Piotra i Pawła w Legnicy

**UROCZYSTE
NABOŻEŃSTWO
ŻAŁOBNE**

za bojowników poległych w walkach o Wolność Narodu,
na które wszystkie Instytucje, Urzędy i Organizacje polityczne i społeczne oraz
wszystkich Obywateli zaprasza:

za KOMITET:

Przewodniczący Kom. Op. nad Grobami
Bojowników o Wolność
(→) M. ORŁOWSKI

Pełnomocnik P. C. K.
(→) Inż. HENRYK HERGET

F-7051 715-68 300. Druk. „Czytelnik” Legnica, Pl. Marjański 3

Il. 57. Afisz Powiatowego Komitetu Opieki nad Grobami Bojowników o Wolność w Legnicy, Druk. „Czytelnik” Legnica 1946 r.

Odezwa do ludności miasta Legnicy

OBYWATELE!

Miejski Komitet Obywatelski Pomocy dla Powodzian zwraca się do Was z gorącym apelem o poparcie akcji dla tych nieszczęśliwych, którzy na skutek ostatniej powodzi zostali pozbawieni najelementarniejszych środków życiowych.

Każdy, kto spokojnie bytuje -- niech bodaj przez chwilę pomyśli o tych, przed którymi w tej chwili stoi pusta miska i widmo głodu. Niech w dobrym sercu każdego człowieka znajdzie się oddźwięk na wołanie matek „Pomóżcie naszym dzieciom”.

Miejski Obywatelski Komitet Pomocy dla Powodzian wzywa wszystkich ludzi dobrej woli do składania datków pieniężnych i w naturze na rzecz powodzian w lokalu Pow. Komitetu Opieki Społecznej przy ul. Wiaźdowej 16. Właściciele przedsiębiorstw obowiązani do uiszczenia odpowiedniej daniny na rzecz powodzian niechaj to jak najrychlej skutecznią w Kasie Urzędu Skarbowego.

Niech w szeregach ofiarodawców nie braknie nikogo z Obywateli miasta!

Każdy datek, chociażby najdrobniejszy przyczyni się do skutecznego zwalczania straszliwych skutków powodzi.

Kto złoży ofiarę -- spełni swój obywatelski obowiązek wobec tych, którzy tego potrzebują, bo jest to dla nich sprawa życia i śmierci.

A WIĘC WSZYSCY DO WALKI ZE SKUTKAMI POWODZI!

Równocześnie zawiadamia się, że:

1. W dniach 24, 25 i 26 czerwca urządzona będzie zbiórka po domach odzieży oraz sprzętu domowego, -- **prosimy przygotować paczki.**

2. W dniu 5.VII. o godz. 20-ej

w lokalu KLUBU TOW. PRZYJAŹNI POGSRO-RADZ. przy ul. Jordana 17

odbędzie się

Zabawa Taneczna

z której całkowity dochód przeznaczony będzie na Powodzian.

3. W dniu 6.VII. **ZBIÓRKA ULICZNA**

**MIĘJSKI KOMITET OBYWATELSKI
POMOCY DLA POWODZIAN W LEGNICY**

818-67 Druk „Czytelnik” Legnica, Plac Matki 3.

Il. 58. Odezwa Miejskiego Komitetu Obywatelskiego Pomocy dla Powodzian w Legnicy, Druk „Czytelnik” Legnica 1947 r.

Rejonowa Komenda Uzupetnień
LEGNICA

OBWIESZCZENIE

Rejonowego Komendanta Uzupetnień Legnica o przeprowadzeniu poboru rocznika 1926

Na podstawie zarządzenia Ministra Obrony Narodowej z dnia 3 marca 1947 r. ogłaszam plan poboru rocznika 1926.

Poborowi podlegają:

- 1) Mężczyźni roczn. 1926, którzy dotychczas nie służyli w Wojsku Polskim
- 2) Ochotnicy, którzy złożyli do R. K. U., względnie złożą w czasie poboru podania o przyjęcie ich do służby wojskowej

Do podania należy dołączyć:

a) własnoręcznie napisany życiorys	e) zaświadczenie o niekaralności
b) akt urodzenia (wyciąg aktu urodzenia)	f) zaświadczenie posiadanego zawodu
c) poświadczenie obywatelstwa polskiego	g) pisemne zezwolenie rodziców, lub opiekunów na wstąpienie do służby wojskowej
d) ostatnie świadectwo szkolne	

PLAN STAWIENICTWA:

Zamieszkali na terenie	Kto podlega powołaniu	Gdzie powołani winni się zgłosić	Termin zgłoszenia	U w a g i:
Miasto i Powiat Złotoria	M. ZŁOTORIA CM. ZŁOTORIA CM. NOWY KOŚCİOŁ	ZŁOTORIA BYŁY GMACH STAROSTWA PLAC WOLNOŚCI	9 kwietnia 1947 godz. 8-ma	
	CM. ŚWIERZAWA	"	10 kwietnia 1947 godz. 8	
	MIASTO I CM. CHOJNOW CM. STAŁOWA WOLA CM. KRYBRA	"	11 kwietnia 1947 godz. 8-ma	
	CM. PIEŁGÓZYMOWICE CM. ABELIN CM. DRZYMAŁÓW	"	12 kwietnia 1947 godz. 8-ma	
Miasto i Powiat Jawor	CM. PROMIENIOWICE CM. PASZOWICE	GMACH O. M. TUR MARSZ. ŻYMIERSKIEGO 7	14 kwietnia 1947 godz. 8-ma	
	CM. WIKANÓW CM. SŁUP DZIERŻYKRAJ	"	15 kwietnia 1947 godz. 8-ma	
	MIASTO JAWOR	"	16 kwietnia 1947 godz. 8	
	CM. KOCZANÓW CM. PIOTROWICE	"	17 kwietnia 1947 godz. 8-ma	
	MIASTO BÓLKÓW CM. WYSOKA DÓRA	"	18 kwietnia 1947 godz. 8-ma	
Miasto i Powiat Lubin	M. LUBIN M. KACZANÓW CM. KACZANÓW WIELKI CM. PARCZOJN	LUBIN ZARZĄD MIEJSKI	21 kwietnia 1947 godz. 8-ma	
	CM. ZIMNA WODA CM. PUCHAROWO CORNE CM. KWIATKOWICE CM. MIŁORADZICE CM. RUDNIA CM. DŹCZĘCZYNICE	"	22 kwietnia 1947 godz. 8-ma	
	M. LEGNICA LITERY: A. B. C. D. E. F. G. H. I. J.	LEGNICA R. K. U. RYCERSKA 20	23 kwietnia 1947 godz. 8-ma	
	M. LEGNICA - LITERY: K. L. Ł. M. N. O.	"	24 kwietnia 1947 godz. 8-ma	
Miasto i Powiat Legnica	M. LEGNICA - LITERY: P. R. S. T. U. W. Z. Z. Z.	"	25 kwietnia 1947 godz. 8-ma	
	CM. CHRUSZCIE CM. DOBRE POLE CM. KUNICE	"	26 kwietnia 1947 godz. 8-ma	
	CM. ROJĘ CM. WIELKOWICE	"	28 kwietnia 1947 godz. 8-ma	
	MIASTO I CM. PARCZOJNICE CM. WIELKIE WIERZCZOWICE	"	29 kwietnia 1947 godz. 8-ma	

Wszyscy podlegający powołaniu, w myśl pkt. 1 niniejszego zarządzenia, którzy z powodu choroby, lub bardzo ważnych przyczyn nie stawili się w oznaczonym terminie przed Komisją Poborową, winni zgłosić się w dodatkowym terminie **dnia 30 kwietnia o godz. 8-ej w lokalu R. K. U. ul. Rycerska 20 w Legnicy.**

Podlegający powołaniu powinni posiadać dowód tożsamości i wszelkie inne posiadane dokumenty polskie, na podstawie których będzie można ustalić datę urodzenia, właściwe obywatelstwo, wykształcenie i zawód cywilny.

Uchylający się od poboru i wcielenia zostanie poddany odpowiedzialności w myśl obowiązujących przepisów karnych.

Dnia 22 marca 1947 r.

REJONOWY KOMENDANT UZUPEŁNIEŃ
(-) WYSOCKI STANISŁAW major

F-10819 227-47. Druk. „Czytelnik” Legnica, 28. Marzec 1947

Il. 59. Obwieszczenie Rejonowego Komendanta Uzupetnień Legnica, Druk. „Czytelnik” Legnica 1947 r.

Appel aux Français!

Les Français résidant encore à Breslau sont priés de se présenter au siège de l'Amicale des Français de Breslau 191 Mathias Strasse (la permanence est ouverte à partir de 9 heures le matin) en vue de leur recensement, et par la suite de leur rapatriement, et pour tous renseignements les concernant. Il a été également fondé un Comité d'entraide pour les blessés et les malades.

De là, l'utilité de tout français d'une part - de se faire connaître et d'aviser les camarades de l'existence de ce Comité - d'autre part de bien vouloir donner des indications sur les camarades blessés restés quelquefois isolés, ou auprès de familles allemandes, pour que nous puissions leur venir en aide en temps opportun.

Le siège du comité et les permanences seront ouvertes de: 9 heures à 12 heures et de 14 heures à 18 heures (heure polonaise).

Ouverts tous les jours sauf le dimanche après midi.

Les inscriptions pour le recensement commenceront le lundi 25. Juin 1945.

Lieu des permanences pour le recensement:

I. Klosterstr. 71 à Breslau

II. Paradiesstr. 11 à Breslau

III. Hundsfelder Str. 43 à Friedewalde

IV. Möwenweg 115 à Zimpel

Die Franzosen, welche noch in Breslau wohnen, werden aufgefordert sich bei dem Komitee der Franzosen, Breslau, Matthiasstraße Nr. 191 (Empfang ab 9 Uhr) zu melden, zwecks Registrierung und Zurückführung in die Heimat. Dasselbst erhalten sie jede Auskunft die sie betrifft. Ein Hilfsdienst für Kranke und Verwundete ist eingeführt.

Es ist daher für jeden Franzosen wichtig:

1. sich zu melden, und auch ihre Kameraden vom Bestehen des Komitees in Kenntnis zu setzen.

2. im Fall einzelne verwundete Franzosen irgendwie isoliert, oder bei deutschen Familien wohnen, uns davon zu berichten, damit wir ihnen zur rechten Zeit helfen können.

Drukarnia Miejska m. Wrocławia

Il. 60. Wezwanie Komitetu Francuskiego we Wrocławiu, Drukarnia Miejska m. Wrocławia 1945 r. (Archiwum Państwowe we Wrocławiu)

343
Wojewódzki
Oddział P.U.R.
we Wrocławiu

Obwieszczenie

Podaje się do wiadomości repatriantom, że wnioski na orzeczenia odszkodowawcze na mienie nieruchome, pozostawione na terenach Rzeczypospolitej Polskiej w Jej granicach przedwojennych, które nie weszły w skład obecnego obszaru Państwa, o ile osoba ta stale zamieszkiwała na tych terenach przed dniem 1. IX. 1939 r. należy składać w ciągu 3-ch miesięcy od dnia przybycia do Polski, a w odniesieniu do zdemobilizowanych żołnierzy, uznanych za repatriantów, od dnia demobilizacji.

Dla repatriantów, przebywających już w chwili obecnej w Polsce termin ten liczy się od dnia 1 grudnia 1946 r. Po tym terminie wnioski bez przyczyny usprawiedliwiającej uchybienie terminu, nie będą przyjmowane.

Wnioski o wystawienie orzeczenia odszkodowawczego należy składać do Wojewódzkiego Oddziału P.U.R. we Wrocławiu, za pośrednictwem Powiatowego Oddziału P. U. R., właściwego terytorialnie, stosownie do miejsca zamieszkania repatrianta.

1346
Dyrektor Wojew. Oddz. P.U.R.
we Wrocławiu

Mgr. St. Jarmoliński

Zakłady Graficzne Sp. Wzł. „KSIĄŻKA” Wrocław. F 12055

Il. 61. Obwieszczenie Wojewódzkiego Oddziału PUR we Wrocławiu, Zakłady Graficzne Spółdzielni Wydawniczej „Książka” Wrocław 1946 r.

Rozdział IV

Typologia i klasyfikacje zasobów

W bibliograficznej perspektywie badania ulotnych i okolicznościowych za- bytków kultury piśmienniczej interesujące okazują się typologie i klasyfikacje zgromadzonych wydawnictw niekonwencjonalnych wytworzonych w latach 1945–1956. Liczba wyodrębnionych ze zbiorów bibliotecznych i archiwalnych typów dokumentów efemerycznych ukazuje wielkość, różnorodność oraz bogaty, heterogeny zakres zgromadzonych kolekcji dolnośląskich zasobów publikacji niekonwencjonalnych. Prezentuje jednocześnie mnogość postaci, pod którymi występują, zebrane przede wszystkim w bibliotekach, dokumenty efemeryczne. Wyodrębnione samodzielne archiwalne zbiory afiszy i plakatów tworzą określone i zawężone typy dokumentów — głównie afisze, plakaty, obwieszczenia, odezwy, zarządzenia. Tu ujawnia się zasadnicza różnica pomiędzy efemerycznymi zbiorami bibliotecznymi obejmującymi więcej rodzajów druków a wydzielonymi zasobami archiwalnymi znacznie bardziej ujednoliconymi formalnie³⁷⁴. W tej perspektywie uzasadnienie zyskuje także szybkość, z jaką w latach 60. i 70. został spopularyzowany i przyjęty w bibliotekach odzwierciedlający różnorodność typologiczną zbiorów efemerycznych termin dokumenty życia społecznego.

Warto także zauważyć, iż M. Rickards i M. Twyman w *The Encyclopedia of Ephemera* nie opracowali powszechnej typologii druków efemerycznych przedstawionych w swojej pracy. Uczeni ograniczyli się do prezentacji w porządku alfabetycznym przykładów wydawnictw uznanych przez nich za publikacje efemeryczne. Odnosząc się do definicji M. Rickardsa, można wyróżniać druki ulotne i okolicznościowe, tworzyć wzorcowe ich typy, systematyzować zbiory przechowywane w bibliotekach oraz archiwach Dolnego Śląska, jak również wykazać, że niektóre z publikacji efemerycznych ze względu, na przykład, na dłuższy czas aktualności (kalendarze, katalogi, informatory, foldery, repertuary i programy) wymykają się definicji stworzonej przez M. Rickardsa. Fakt pominięcia typologii

³⁷⁴ Zob. M. Jabłońska, *op. cit.*, s. 183; Załącznik nr 2 do *Decyzji Nr 12* Naczelnego Dyrektora Archiwów Państwowych z dnia 9.03.2007 r. w sprawie wprowadzenia wskazówek metodycznych dotyczących zasad gromadzenia i opracowania materiałów ulotnych w archiwach państwowych.

oraz koncentracja na alfabetycznym porządku haseł *The Encyclopedia of Ephemerata* dowodzi słuszności stwierdzenia K. Migoń, iż:

Pogodzić się [...] trzeba z myślą, że niemożliwe jest stworzenie typologii uniwersalnej, mającej zastosowanie na wszystkich terytoriach uniwersum druków ulotnych i okolicznościowych³⁷⁵.

W przebadanych dolnośląskich zasobach efemerycznych odnaleziono 51 przykładów druków ulotnych i okolicznościowych wyszczególnionych na podstawie nazw nadawanych dokumentom przez instytucje sprawcze. Dodać należy, iż określenia publikacji niekonwencjonalnych należących do tak zwanych druków urzędowych — druków będących wynikiem lub narzędziem działania określonych władz ustawodawczych, administracyjnych, sądowych (świeckich lub duchownych) — i/lub druków stwierdzających zaistniałe fakty, zawsze etykietowano, na przykład ogłoszenia, wezwania, odezwy, legitymacje, zaproszenia, karty wstępu, kupony³⁷⁶. Pewnych rodzajów publikacji, jak choćby najpopularniejszych afiszy, nigdy nie określano w tytule lub czyniono to sporadycznie w treści, na przykład w przypadku repertuarów. Wykaz wyróżnionych 51 przykładów dokumentów wraz z częstotliwością ich wykorzystania określoną liczbą opublikowanych egzemplarzy przedstawia zestawienie na s. 258. Ujęto w nim wyselekcjonowane w czasie badań publikacje niekonwencjonalne bez fotografii.

Najliczniej reprezentowane w kolekcjach dolnośląskich bibliotek i archiwów rodzaje dokumentów efemerycznych prezentuje wykres nr 16. W jego świetle, pomimo różnorodności formalnej dolnośląskich zbiorów wydawnictw niekonwencjonalnych, w największej liczbie zgromadzone zostały afisze oraz publikowane w ich formie, lecz odrębnie etykietowane ogłoszenia, repertuary, obwieszczenia. Wszystkie zbadane afisze o różnorodnym charakterze z przewagą kultury, administracji, polityki, ochrony zdrowia, handlu uprzedzały, zapowiadały, reklamowały nadchodzące wydarzenia, które miały się odbyć w stosunkowo nieodległej przyszłości. Publikacje opatrzone datami pochodzącymi od instytucji sprawczych, z notki drukarskiej lub wiadomości dopisanych przez bibliotekarzy, wskazują, iż dokumenty tego rodzaju, drukowane z myślą o okazjonalnym, doraźnym celu informacyjnym, wyprzedzały komunikowane fakty o pięć do siedmiu dni. Większość afiszy wytwarzano jednorazowo, wyłącznie z okazji komunikowanego wydarzenia, w pewnym sensie przypadkowo — bez z góry określonych cykli. W przypadku wydawnictw odnoszących się do imprez cyklicznych, na przykład afiszy anonsujących wydarzenia miesiący przyjaźni polsko-radzieckiej, dni kultury filmowej/spotkań z filmem, powszechnych wykładów uniwersyteckich, wykładów otwartych, w których zapowiadano kilka lub kilkanaście projekcji, występów, prelekcji, odczytów *etc.* rozłożonych w ciągu dłuższego czasu, różnica między datą

³⁷⁵ K. Migoń, *Bibliologia o drukach...*, s. 18.

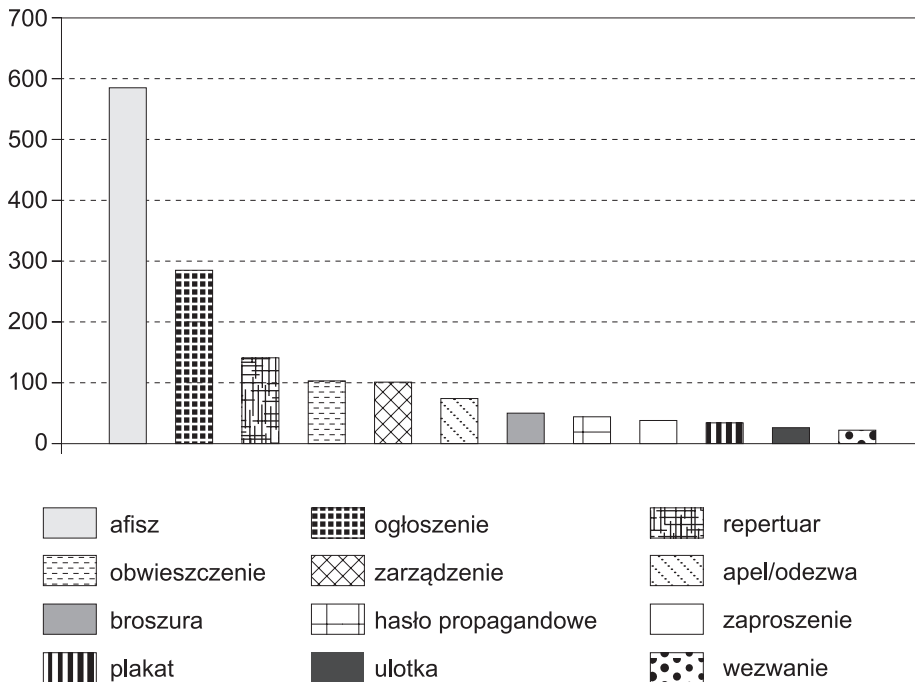
³⁷⁶ PN-N-01152-8: 1994. Opis bibliograficzny. Stare druki. Warszawa [1995].

Wykaz druków ulotnych i okolicznościowych zgromadzonych w wyselekcjonowanych dolnośląskich zbiorach bibliotecznych i archiwalnych

afisz	585	karta wstępu	1
reklama	12	plakat	34
rozkaz	1	zaświadczenie	2
ogłoszenie	285	książeczka wojskowa	1
uchwała	9	ulotka	26
ustawa	1	biuletyn	2
repertuar	141	pozew	1
karta wstępu	5	wezwanie	22
regulamin	1	dypłom	2
obwieszczenie	103	pełnomocnictwo	1
komunikat	5	zawiadomienie	19
tabela norm	1	informator	2
zarządzenie	101	prospekt	1
okólnik	5	program	16
wykaz	1	jednodniówka	2
apel/odezwa	74	kupon	1
katalog	4	legitymacja	16
zgłoszenie	1	karta do głosowania	2
broszura	50	teczka delegata	1
ostrzeżenie	4	mandat	13
ekslibris	1	instrukcja	1
hasło propagandowe	44	plakat	1
statut	3	klepsydra	12
karta żywieniowa	1	manifest	1
zaproszenie	38	ogłoszenie urzędowe	2
świadectwo	2		

edycji druku a datą ostatniego z zapowiadanych zdarzeń wynosiła nawet 30 dni. Afisze Wojewódzkiego Komitetu Żydowskiego we Wrocławiu oraz Powiatowego Komitetu Żydowskiego, Żydowskiego Towarzystwa Kultury w Wałbrzychu wytwarzano w regularnych odstępach czasu, z liczbowaniem zapowiadanych wydarzeń. Większość afiszy z racji niewielkich nakładów udostępniano publicznie, lokalnie, w miejscowościach, w których zostały wydane i w których odbywały się komunikowane w ich treści wydarzenia. Afisze stanowiły łącznie 58,9% całości wyselekcjonowanych do bazy zasobów.

Warto poświęcić trochę miejsca na przedstawienie definicji określających najpopularniejsze nazwy druków ulotnych i okolicznościowych obecnych w zbadanych zasobach. Określenia te wskazują, iż pewne rodzaje druków ulotnych i okolicznościowych opisywane są wspólnymi terminami. Nazwy te, wybierane przez instytucje sprawcze lub nadawane nabytkom w procesie opracowania, okazują się

Wykres nr 13. Najliczniej obecne w dolnośląskich zbiorach druki ulotne i okolicznościowe

w wielu przypadkach niewystarczające do precyzyjnej specyfikacji zgromadzonych zasobów.

Najliczniej reprezentowane w dolnośląskich zbiorach z lat 1945–1956 afisze definiowane były w różnorodny sposób — akcentujący funkcję, którą pełnią, lub specyficzną formę. Na przykład w *Słownik języka polskiego* Samuela B. Lindego jako „z franc. doniesienie, ogłoszenie, rozniesione i rozwieszane po ulicach”³⁷⁷. Jan Karłowicz, Adam Kryński oraz Władysław Niedźwiedzki w *Słowniku języka polskiego* mianem afisza określili „(fr. *affiche*) doniesienie, ogłoszenie drukowane o zabawie, koncercie, przedstawieniu, widowisku”³⁷⁸. Podobnie Samuel Orgelbrand w *Encyklopedii powszechnej z ilustracjami i mapami* uznał, iż afisz to „ogłoszenie pomieszczane w miejscach publicznych, o jakimkolwiek widowisku, przedstawieniu teatralnym, koncercie, zabawie i t.p.”³⁷⁹. Afisze bywają także wytworami artystycznymi i dokumentami archiwalnymi. Opisywany rodzaj

³⁷⁷ S.B. Linde, *op. cit.*, t. I, Lwów 1854, wyd. 2, s. 6.

³⁷⁸ J. Karłowicz, A. Kryński, W. Niedźwiedzki, *op. cit.*, t. 1, s. 11.

³⁷⁹ „Zawierające szczegóły co do miejsca i daty wykonania, oraz biorących w nim udział osób, ceny miejsc i t.p. Rozlepiany bywa na ścianach domów lub wznoszonych umyślnie w tym celu kolumnach, szafkach i kioskach. Afisze znane były już w starożytności; dziś jeszcze na domach w Pompei można widzieć ogłoszenia o widowiskach cyrkowych”, *Encyklopedia powszechna z ilustracjami i mapami* Samuela Orgelbranda, t. 1, s. 60.

druku zdefiniowany został w *Słowniku terminologicznym sztuk pięknych* Stefana Kozakiewicza jako „dzieło sztuki drukarskiej i graficznej, które [...] charakteryzuje oszczędność formy, minimalizacja elementów graficznych i oszczędność ornamentyki”³⁸⁰. Stosunkowo nowy *Słownik wydawcy* Barbary Kalisz podaje, iż afiszem jest „druk ulotny dużego formatu z grupy akcydensów informacyjnych, jednostronny, przeznaczony do umieszczania w miejscach publicznych”³⁸¹. Z kolei Marlena Jabłońska na łamach „Archeionu” stwierdziła, iż

w ujęciu archiwalnym afisze to nie tylko materiały promocyjne, ale przede wszystkim informacyjne. Skierowane do społeczeństwa, mają przekazywać istotne treści, pełnić funkcję obwieszczeń [...] podobnie jak plakaty i ulotki, możemy je podzielić na kulturalne, polityczne, gospodarcze i społeczne. [...] Afisze również wewnątrz bardzo wyraźnie się dzielą na afisze reklamowe, obwieszczenia, odezwy, ogłoszenia, zarządzenia, dekryty i okólniki³⁸².

Spostrzeżenia archiwistów i wydawców potwierdzają zgromadzone w bibliotekach druki ulotne. Forma afisza znamienne często wykorzystywana była przez różnorodne instytucje sprawcze, szczególnie instytucje kultury i sztuki, ale także partie polityczne, kluby sportowe, związki zawodowe, organizacje społeczne, administrację regionalną, Kościół, wojsko. Format afiszy umożliwiający eksponowanie komunikatów, dostrzegalnych z daleka sprawił, iż ten rodzaj druku ulotnego cieszył się największą popularnością wśród dolnośląskich instytucji sprawczych aktywnych w latach 1945–1956. Warto dodać, iż w formie afiszy ukazywały się długie i bardzo gęsto zadrukowane tekstem komunikaty propagandowe, jak też ograniczone do minimum informacji zapowiedzi wydarzeń sportowych lub kulturalnych. Funkcja informacyjno-komunikacyjna, potrzeba poinformowania jak największej liczby osób przesądzała o dużych formatach. Akt lektury indywidualnej realizowano przy wykorzystaniu niewielkich broszur, jednodniówek, katalogów, biuletynów, programów. Objętość przekazywanych informacji determinowała formę druków. Dłuższe treści rozpowszechniano, wykorzystując broszury, niekiedy jednodniówki. Także czynnik czasu — okres aktualności druku wpływał na jego format. Wydawnictwa szybciej dezaktualizujące się, bardziej doraźne/okazjonalne wytwarzano w formatach większych.

Badane druki ulotne i okolicznościowe można podzielić na cztery typy akcydensów — informacyjne, manipulacyjne, przemysłowe i wydawnicze. Podział taki wynika z praktycznie wykorzystywanej typologii oraz terminologii edytorskiej i wydawniczej opisanej w starszych, a także współczesnych publikacjach naukowych i fachowych, jak na przykład *Encyklopedia wiedzy o książce*, *Słownik informacji naukowej*, *Słownik wydawcy* w oprac. B. Kalisz, *Encyklopedia*

³⁸⁰ *Słownik terminologiczny sztuk pięknych*, pod red. S. Kozakiewicza, Warszawa 1969, s. 10.

³⁸¹ *Słownik wydawcy*, oprac. B. Kalisz, s. 10.

³⁸² Autorka wymienia i opisuje cechy formalne afiszy, które najczęściej można spotkać w archiwach, uznając zasadnicze znaczenie instytucji sprawczych, a także przeznaczenie druków, M. Jabłońska, *op. cit.*, s. 184–185.

wiedzy o prasie, jak też w słownikach językowych, jak choćby w *Słowniku wyrazów obcych* Władysława Kopalińskiego, *Słowniku języka polskiego* PWN. Do akcydensów informacyjnych zaliczono: afisze, publikowane w ich formie apele, odezwy, programy, obwieszczenia, ogłoszenia, manifesty i okólniki, a także biuletyny, dekrety, hasła propagandowe, informatory, instrukcje, jednodniówki, katalogi, komunikaty, nekrologi, ostrzeżenia, plakaty, regulaminy porządkowe, rozkazy, rozporządzenia, statuty, tabele norm, uchwały, ulotki, wezwania, wykazy, zarządzenia oraz zawiadomienia. Grupę drugą tworzyły: dyplomy, karty do głosowania, karty wstępu/uczestnictwa, karty żywieniowe, książeczki wojskowe, legitymacje, mandaty wyborcze, pełnomocnictwa, pozwy/wzory, świadectwa, teczki delegatów, zaproszenia, zaświadczenia, zezwolenia i zgłoszenia. Druki te, najczęściej małych formatów, łatwo mieściły się w kieszeniach, torebkach, co miało duże znaczenie użytkowe. Zbiór dolnośląskich akcydensów przemysłowych wytworzonych w latach 1945–1956 składa się z prospektów reklamowych i reklam.

W zbiorach Gabinetu Śląsko-Łużyckiego oraz Archiwum Państwowego we Wrocławiu zachowały się również ulotne i okolicznościowe dokumenty hybrydowe, które miały połączone cechy wydawnicze akcydensów informacyjnych i manipulacyjnych. Jako przykład można tu podać scalenie elementów afisza i zaproszenia. W drukach tego typu zawiadamiano o wydarzeniu w sposób charakterystyczny dla afiszy teatralnych — podawano wszelkie niezbędne dane identyfikujące instytucję sprawczą, tytuł lub temat wydarzenia, osoby występujące, natomiast datę, miejsce wydarzenia oraz godzinę rozpoczęcia spektaklu, wykładu, prelekcji i inne wpisywano ręcznie do odpowiednich, wyznaczonych poziomymi liniami pól. Przy tym dane charakterystyczne dla afiszy umieszczano zawsze w górnej części karty, wypełniając nimi większą jej część, a dla wiadomości stanowiących uzupełnienie czasu i miejsca przeznaczano dół strony lub prawy albo lewy margines. Inny interesujący przykład stanowią nietypowe zaproszenia, w których treści umieszczono szczegółowe programy zapowiadanych wydarzeń³⁸³. Konwencjonalne zaproszenia z uwagi na niewielkie rozmiary — format A6 — przygotowywano z ograniczonym do najważniejszych zasobem danych o zaproszonym gościu, czasie oraz miejscu wydarzenia, ewentualnie obowiązujących strojach. W drukach hybrydowych odnalezionych w zbiorach Gabinetu Śląsko-Łużyckiego wykorzystywano całą powierzchnię zaproszeń, na których

³⁸³ Na przykład zaproszenie z 16 listopada 1947 r. Naczelnego Dyrektora Polskiego Radia na uroczystość otwarcia 50-kilowatowej stacji nadawczej we Wrocławiu, w którym zamieszczony program obejmował: „godz. 12.20 powitanie Członków Rządu i przybyłych Gości w sali dużego studia Polskiego Radia we Wrocławiu; godz. 13.45 wyjazd do Żurawina — otwarcie 50-kilowatowej stacji nadawczej i zwiedzanie urządzeń stacyjnych; godz. 19.00 zakończenie radiowego Festiwalu Muzyki Słowiańskiej, reprezentacyjny koncert symfoniczny Orkiestry Polskiego Radia pod dyktando Grzegorza Fitelberga z udziałem Eugenii Umińskiej, w programie muzyka polska: Bolesław Woytowicz: II symfonia, Roman Palester: koncert skrzypcowy, Bolesław Szabelski: suita, Stanisław Moniuszko: mazur z opery »Halka«”.

drukowano rozbudowaną część informacyjną. Wydawnictwa hybrydowe tworzone również w przypadku dokumentów o większej objętości. Nie ograniczono się wówczas do wykorzystania fragmentów odmiennych typów wydawnictw niekonwencjonalnych, lecz łączono w całości cechy wydawnicze różnych typów dokumentów, spajając je w nowy, odrębny druk. Uwagę autorki pracy zwróciły tu zachowane jedynie w zbiorach Dolnośląskiej Biblioteki Publicznej im. T. Mikulskiego wydawnictwa posiadające na przykład budowę morfologiczną zarówno programów uprzedzających wydarzenia kulturalne, jak i broszur lub informatorów reasumujących, przykładowo, dotychczasową działalność instytucji sprawczych. Publikacje takie, o objętości sięgającej 30–40 stron, edytowała między innymi Państwowa Opera we Wrocławiu. Innym typem hybrydy były publikacje łączące formę wydawniczą programów teatralnych z katalogami reklamowymi, przy czym pierwszorzędowe cechy morfologiczne tego typu druków, jak okładka anonująca jednoznacznie rodzaj instytucji sprawczej, na przykład Filharmonii Wrocławskiej, Państwowej Opery we Wrocławiu, która także określała przynależność publikacji do obszaru wyspecjalizowanych dyscyplin kultury, bezpośrednio komunikowała typologię dokumentu, jego funkcje i przeznaczenie czytelnicze okazywały się mylące podczas lektury publikacji. Zdecydowana przewaga komunikatów reklamowych przytłaczała wiadomości repertuarowe, których nie wyróżniano edytorsko, nie umieszczano na pierwszych stronach wydawnictwa, zmuszając czytelników do odnajdywania programu po wnikliwym przekartkowaniu przekazu marketingowego. Dokumenty tego rodzaju, szczególnie pochodzące z lat 1955–1956, mogą stanowić wyśmienite źródło do badań rozwoju gospodarczego, handlu na terenie Dolnego Śląska. Liczba reklam, różnorodność zakładów wytwórczych — głównie małych i średnich przedsiębiorstw — była tu największa w stosunku do informacji przekazywanych przez inne, typowe dla marketingu i reklamy wydawnictwa niekonwencjonalne. Wydaje się, iż główni autorzy/twórcy tych dokumentów działający w sferze kultury nie ograniczali komunikatów komercyjnych, kupieckich. Stąd odnajdujemy w opisywanych rodzajach faktów wydawniczo-czytelniczych interesujące dla badaczy regionalnej historii kultury książki reklamy księgarskie i antykwaryczne oraz pozostałe wiadomości budzące zaciekawienie osób zajmujących się nie tylko regionalną historią, na przykład reklama Zakładów Przemysłowych Chemiczno-Farmaceutycznych „PEMAR” z Poznania wykorzystywała w przekazie fakt narodzin śląskich czworaczków, które dzięki mączce odżywczej Nutrovit, miały „nabywać siły i zdrowia”³⁸⁴.

³⁸⁴ W zachowanym w Sekcji Regionalnej DBP programie koncertu symfonicznego orkiestry Filharmonii Wrocławskiej z 13 sierpnia 1948 r. umieszczono reklamę Zakładów Przemysłowych Chemiczno-Farmaceutycznych „PEMAR” z Poznania, reklama uzupełniona była rysunkiem „Czworaczki śląskie dzięki mączce odżywczej Nutrovit nabywają siły i zdrowia”. Bohaterami reklamy były dzieci urodzone w 1948 r. we wsi Bogdała w powiecie lublinieckim — Barbara, Jadwi-

Interesujące wydawnictwa typu hybrydowego ujawniają elastyczność komunikacyjną oraz wydawniczą nośników informacji, którymi były druki ulotne i okolicznościowe. Łączenie różnych cech w opisanych publikacjach prezentuje sposoby wykorzystania wydawnictw efemerycznych oraz ich dostosowywanie do potrzeb instytucji sprawczych/autorów/twórców. Wydaje się, iż koniecznością nadrzędną w tym zakresie była redukcja kosztów działalności lub próby pozyskiwania funduszy z innych źródeł niż aktywność kulturalna, edukacyjna, oświatowa. Zachowane materiały pochodzące ze zbiorów Gabinetu Śląsko-Łużyckiego oraz Archiwum Państwowego we Wrocławiu wskazują, iż ośrodki kultury lub nauki i edukacji produkowały wydawnictwa hybrydowe łączące cechy afiszy i zaproszeń z wyprzedzeniem, w identycznej szacie graficznej, formatach oraz takiej samej treści. Pozostawiane do wypełnienia pola charakterystyczne dla akcydensów manipulacyjnych umożliwiały wykorzystanie tego typu druków w różnych miastach dolnośląskich, w różnych miejscach oraz w czasie, który odpowiadał prelegentom, zapowiadanych gościom, zespołom. W opisywany sposób anonowano najczęściej wydarzenia osób przybywających do województwa wrocławskiego z innych części Polski, głównie z Warszawy. Większość tego typu publikacji była wydawana poza Dolnym Śląskiem, choć zdarzało się, iż druki edytowały także zakłady wrocławskie, na przykład Drukarnia Spółdzielni Wydawniczej „Czytelnik” zaangażowana w czytelnikowską akcję „Autorzy wśród czytelników”³⁸⁵. Drugi

ga, Maria i Bolesław Kupkowie, *Co to są wieloraczki? — czworaczki ze wsi Bogdala*, <http://www.kronikarp.pl/szukaj.36008> [dostęp: czerwiec 2012]; program koncertu symfonicznego orkiestry Filharmonii Wrocławskiej, 13 sierpnia 1945 r., Drukarnia „Czytelnik” Wrocław, format A5, zachowany w 2 egz. w zbiorach DBP we Wrocławiu.

³⁸⁵ W zbiorach Gabinetu Śląsko-Łużyckiego odnaleziono siedem afiszy z 1948 r. zawiadamiających o wieczorach odczytowych dla miłośników literatury. Zgodnie z zapowiedzią cyklu tych spotkań opisaną w „Książce i Kulturze. Miesięczniku Informacyjno-Instrukcyjnym Spółdzielni Wydawniczej »Czytelnik«” celem akcji było „zblizenie konsumenta książki do autora i na odwrót. Autorzy od swoich czytelników [mieli dowiedzieć się — A.F.-B.], co interesuje, podbudza, zwraca uwagę w twórczości współczesnej szerokie koła odbiorców. Równocześnie pisarze poinformują się, jakie istnieją potrzeby czytelnicze, jakie książki są pożądane przez ogół”. W wieczorach mieli brać udział wszyscy „twórczy autorzy polscy młodszej oraz starszej generacji”. W świetle zbadanych materiałów efemerycznych ze zbiorów Gabinetu Śląsko-Łużyckiego spotkania miały być dla wrocławian okazją do dyskusji, zdobycia autografów, a przede wszystkim wysłuchania recytacji autorskich oraz prelekcji. Afisze zapowiadały wystąpienia Marii Dąbrowskiej, która uczestnicząc w literackiej „akcji odczytowej”, na bieżąco w *Dziennikach powojennych 1945–1965* oceniała tę działalność SW „Czytelnik”. Z prelekcją zatytułowaną *Losy i przygody literatury* w ramach wieczoru autorskiego popularna przed wojną pisarka wystąpiła we Wrocławiu w 1948 r. Spotkanie to dokumentuje jeden z siedmiu odnalezionych w zbiorach Gabinetu Śląsko-Łużyckiego wielkoformatowych afiszy, opublikowanych przez Drukarnię Spółdzielni Wydawniczej „Czytelnik” we Wrocławiu. Materiały edytowane w identycznej szacie graficznej zapowiadały organizowane przez Koła Zamiejscowe SW „Czytelnik” wieczory literackie objęte wspólnym tytułem „Autorzy wśród Czytelników” z dopiskiem „Na Ziemiach Odzyskanych”. Marię Dąbrowską przedstawiono w afiszu jako „jedną z czołowych pisarek współczesnej doby, której

typ publikacji hybrydowych łączących w całość cechy wydawnicze różnych druków był produkowany wyłącznie we Wrocławiu. Oprócz wymienionych typów akcydensów w dolnośląskich zbiorach druków ulotnych i okolicznościowych odnaleziono także ekslibrisy bibliotek oraz liczne fotografie.

Zarówno akcydensy informacyjne, manipulacyjne, jak i przemysłowe utrwalono na nośniku tradycyjnym — papierowym. Do transmisji komunikatów wykorzystywano druk lub druk uzupełniany przekazem rękopiśmiennym, w nielicznych wyjątkach grafiką. Większość wydawnictw niekonwencjonalnych z badanych kolekcji należy więc do dokumentów piśmienniczych, tekstowych. Osobną grupę stanowią materiały nietekstowe, na przykład fotografie, na których w celu utrwalenia określonych obrazów posłużono się światłem. Jednak ze względu na podstawowe założenie oraz cel niniejszej pracy uwagę skupiono wyłącznie na dokumentach drukowanych, wytworzonych, powielanych za pomocą technik drukarskich. Przeważającą liczbę rozpatrywanych druków, zgodnie z kryterium pierwotności i pochodności, zaliczyć należy do dokumentów prymarnych. Typologię materiałów oparto na cechach wyróżniających dokumentów — ich charakterze, przeznaczeniu, atrybutach treściowych oraz identyfikatorach wydawniczych. Wynikające z najogólniejszego podziału dokumentów kryteria pochodzenia oraz sporządzenia publikacji każą sytuować odnalezione typy akcydensów informacyjnych w grupie dokumentów pierwotnych, prymarnych opublikowanych³⁸⁶. Należy przy tym zastrzec tu wynikające z kryterium funkcjonalnego — przekazywania informacji — podstawowe cechy przedstawianych publikacji — doraźność, ulotność, krótką aktualność *etc.* Zgodnie z przytoczonym w *Edytorstwie publikacji naukowych* Leona Marszałka podziałem na typy publikacji stosowanym w II połowie ubiegłego

dziela: »Noce i dnie«, »Ludzie stamtąd«, »Marcin Kozera«, »Znaki życia«, »Przyjaźń«, »Dzieci ojczyzny«, »Uśmiech dzieciństwa«, »Rozdroże«, »Ręce w uścisku« oraz dramaty »Geniusz sierocy«, »Stanisław i Bogumił« — są powszechnie znane». Druk reklamujący spotkanie z Dąbrowską nie informował o konkretnej dacie, godzinie ani miejscu wydarzenia. Afisz był częściowo akcydenszem manipulacyjnym, brakujące dane uzupełniano odręcznie w pozostawionych w treści druku wolnych miejscach. Spośród innych autorów anonsowano wystąpienie Edmunda Osmańczyka na temat „Aktualnych zagadnień dzisiejszych Niemiec”; Wojciecha Żukrowskiego oraz Gustawa Morcinka omawiających niezależnie „Tajemnice twórczości literackiej”; kpt. Janusza Meissnera o „Temacie lotniczym w beletrystyce”; Czesława Centkiewicza na temat „Mój pobyt na Arktyce”. Druk reklamujący ostatni z wymienionych wieczorów autorskich komunikował, iż „odczyt ilustrowany będzie przezroczami, zrobionymi osobiście przez C. Centkiewicza w czasie jego długoletniego pobytu na Arktyce”. Informowano także o możliwości zakupu „dzieł Autora na miejscu”. Spotkanie z mieszkającym w Jeleniej Górze w latach 1945–1949 popularnym podróżnikiem i badaczem, uczestnikiem ośmiu wypraw polarnych było zapowiadane także mniejszym, przygotowanym w formacie A3 afiszem z cechami akcydensu manipulacyjnego, którego treść brzmiała: „Dziś, dziś wieczór autorski Czesława Centkiewicza”. Data, godzina oraz miejsce spotkania nie zostały niestety uzupełnione.

³⁸⁶ *Słownik wydawcy*, s. 11.

wieku w radzieckich rocznikach statystycznych akcydensy informacyjne należą do 10. grupy klasyfikacyjnej obejmującej wydawnictwa informacyjne³⁸⁷.

Szeregowanie i logiczne porządkowanie 51 określonych odrębnymi nazwami rodzajów dolnośląskich druków ulotnych i okolicznościowych, wytworzonych w latach 1945–1956, może zostać oparte na ogólnych i znanych typologiach materiałów pozyskiwanych przez biblioteki, na przykład na podziałach opisanych w polskiej normie PN-92/N-01127 „Bibliotekarstwo i bibliografia. Typologia dokumentów. Terminologia”, która obowiązywała od 1 stycznia 1993 roku do 1 stycznia 2001³⁸⁸. Standard, choć zdezaktualizowany, w sposób przystępny i odnoszący się do rzeczywistości polskich bibliotek, systematyzował gromadzone w nich materiały z uwzględnieniem druków niekonwencjonalnych. Punkt 3. normy „Typy dokumentów według formy zapisu treści dokumentu” określił osiem typów publikacji. Typy te można wykorzystać do stworzenia odrębnej typologii publikacji ulotnych i okolicznościowych pochodzących z dolnośląskich zasobów bibliotekarskich oraz archiwalnych. Są wśród nich dokumenty: graficzne (których treść jest wyrażona za pomocą znaków graficznych, na przykład ekslibrisy), ikonograficzne (których treść jest przedstawiona w postaci obrazu, na przykład plakaty) oraz piśmiennicze należące do graficznych (których treść jest wyrażona za pomocą pisma, na przykład afisze, obwieszczenia, ogłoszenia, zarządzenia, repertuary, ulotki). Przeważająca większość druków ulotnych i okolicznościowych publikowanych na Dolnym Śląsku w latach 1945–1956 należy do ostatniego typu dokumentów piśmienniczych, przy czym można tu jeszcze wyróżnić kolejny, nieuwzględniony w przytaczanej normie typ wydawnictw graficzno-piśmienniczych, na przykład zaproszeń, na których drukowano zarówno znaki graficzne — na stronie pierwszej, jak i piśmienniczo utrwalano treść zapisywaną najczęściej na trzeciej stronie. Zgodnie z punktem 4. normy „Typologia dokumentów według zamierzenia wydawniczego” analizowane publikacje niekonwencjonalne można porządkować także jako wydawnictwa — dokumenty samoistne wydawniczo — publikacje wydane jako jednostki fizyczne, między innymi broszury, foldery i katalogi, oraz wydawnictwa ciągłe, periodyczne — o nieprzewidzianym z góry zakończeniu, ukazujące się w określonych lub nieokreślonych odstępach czasu, opatrzone wspólnym tytułem (ewentualnie podtytułem) i zwykle oznaczone numerycznie i/lub chronologicznie. Do opisanych w cytowanej normie wydawnictw ciągłych zaliczyć należy na przykład numerowane obwieszczenia i rozporządzenia, publikowane cyklicznie bez numeracji programy powszechnych wykładów uniwersyteckich Uniwersytetu i Politechniki we Wrocławiu, programy Wrocławskiego Towarzystwa Miłośników Historii, licznie reprezentowane w zbiorach programy teatralne, między innymi Państwowego Teatru Młodego Widza we Wrocławiu, Rosyjskiego Teatru Dramatycznego/Tea-

³⁸⁷ L. Marszałek, *Edytorstwo publikacji naukowych*, Warszawa 1986, s. 137.

³⁸⁸ Dz. Norm i Miar nr 9/1992, poz. 20.

tru Domu Oficera Armii Radzieckiej w Legnicy, numerowane afisze „Literacko-Artystycznych Wieczorów Piątkowych” Wojewódzkiego Komitetu Żydowskiego i Żydowskiego Towarzystwa Kultury we Wrocławiu, podobnie jak afisze „Literacko-Artystycznych Wieczorów Sobotnich” Powiatowego Komitetu Żydowskiego i Żydowskiego Towarzystwa Kultury w Wałbrzychu. Do zakresu przedstawianego typu wydawnictw należą także obecne w zbiorach bibliotecznych biuletyny, na przykład Miejskiego Domu Kultury we Wrocławiu, Komitetu Wojewódzkiego PZPR we Wrocławiu oraz jednodniówki — Bratniej Pomocy Studentów Uniwersytetu i Politechniki we Wrocławiu. Odmianą wydawnictw ciągłych są także druki należące do serii „Biblioteka Ludowca”, na przykład *Na drogach walki o Polskę Ludową* (1946)³⁸⁹. Statuty, broszury propagandowe (między innymi Polskiego Stronnictwa Ludowego, Centralnego Ośrodka Szkolenia Partyjnego PZPR), foldery i katalogi reklamowe, katalogi wystaw naukowych (językoznawczych, bibliotekoznawczych), edukacyjnych, artystycznych, okolicznościowych i inne, informatory dla studentów, na przykład Studium Zaocznego Bibliotekoznawstwa (1956), można w świetle typologii PN-92/N-01127 zaliczyć także do typu wydawnictw zwartych zdefiniowanych jako wydawnictwa nieperiodyczne ukazujące się od razu jako całość lub których zakończenie zostało z góry przewidziane. Zgodnie z punktem 5. cytowanego standardu większość analizowanych druków ulotnych i okolicznościowych to pierwodruki — dokumenty graficzne powstałe w wyniku pierwszej publikacji, choć w rozpatrywanych zbiorach odnaleziono także reprinty, na przykład ustaw oraz dekretów, które stanowiły w świetle opisywanej normy reprodukcje egzemplarza wcześniejszego wydania dzieła/dokumentu, z reguły zaopatrzonego w nowe dane wydawnicze. W dalszej kolejności, w punkcie 6. PN-92/N-01127 „Bibliotekarstwo i bibliografia. Typologia dokumentów. Terminologia” określono „Wybrane rodzaje dokumentów” — przedstawiono zaledwie kilka odmian druków z bogatego zbioru publikacji niekonwencjonalnych, które mogą wskazywać rodzaje „dokumentów stanowiących przedmiot działalności bibliotecznej i bibliograficznej”³⁹⁰. Wyszczególniono tu i zdefiniowano: 6.1. broszury; 6.5. dokumenty techniczno-handlowe — cenniki, katalogi wyrobów, prospekty wyrobów; 6.6. druki ulotne oraz 6.9. jednodniówki. Do określonych w normie dokumentów techniczno-handlowych włączyć można zachowany w badanych zbiorach prospekt wydawniczy prezentujący pochodzące z lat 1945–1955 publikacje Polskiego Towarzystwa Ludoznawczego „LUD”³⁹¹.

³⁸⁹ A. Korzycki, *Na drogach walki o Polskę Ludową*, Warszawa 1946, Drukarnia Nr 4 Spółdzielni Wydawniczej „Czytelnik”, format A5, zachowany w 1 egz. w zbiorach Działu DZS BZNiO.

³⁹⁰ PN-92/N-01127 „Bibliotekarstwo i bibliografia. Typologia dokumentów. Terminologia”, s. 1.

³⁹¹ Polskie Towarzystwo Ludoznawcze działa od stycznia 1947 r., od czasu XXII Walnego Zgromadzenia Towarzystwa Ludoznawczego. Wówczas to zmieniono nazwę organizacji założonej we Lwowie w latach 1894–1895 przez prof. Antoniego Kalinę. Oddział śląski PTL utworzono w 1949 r., na Dolnym Śląsku do 1956 r. funkcjonowały dwa oddziały PTL — we Wrocławiu oraz

1. Typologie węższe

Typologie węższe, tworzone z myślą o drukach efemerycznych, odzwierciedlają najczęściej ujęcie opisywanego rodzaju materiałów w badaniach uczonych, bibliotekoznawców, historyków typografii oraz bibliotekarzy wywodzących się z kręgu anglosaskiego, w którym powstawały pierwsze publikacje naukowe i fachowe na temat wydawnictw ulotnych i okolicznościowych, jak też późniejsze pionierskie projekty automatycznego ich opracowania, digitalizacji, zdalnej prezentacji oraz udostępniania. Przykład szczegółowej typologii druków ulotnych i okolicznościowych może stanowić popularyzowana przez czasopismo „Journal of Rare Books & Manuscripts Librarianship” (publikowane staraniem sekcji American Library Association — Association of College and Research Libraries — Rare Books & Manuscripts Librarianship) systematyzacja Stephena J. Zietza, pracownika Special Collections and Archives Georgia State University. Na podstawie typologii S.J. Zietza opracowana została cytowana w licznych publikacjach sieciowych typologia Katherine Kalsbeek oraz Samantha Duncan z University of British Columbia Library, Irving K. Barber Learning Centre. Warta przedstawienia jest także systematyzacja druków efemerycznych zaprezentowana w czasie 66. Generalnej Konferencji i Zgromadzenia IFLA w Jerozolimie w 2000 roku przez Javiera Docampo z Biblioteca Nacional Madrid oraz Rosario López de Prado z Museo Arqueológico Nacional, Biblioteca Madrid³⁹².

Stephen J. Zietz w publikacji z 1992 roku *Ephemera: MARC-formatted cataloging records*, uwzględniając kryterium celu realizowanego poprzez druki efemeryczne, wyszczególnił cztery główne ich typy: 1) materiały praktyczne (ang. *practical materials*), na przykład bilety, formularze, zaświadczenia, świadectwa, metryki; 2) materiały promocyjne (ang. *promotional materials*), między innymi ogłoszenia przemysłowe reklamujące usługi lub produkty, opakowania; 3) materiały niepromocyjne (ang. *non-promotional materials*) publikacje o charakterze politycznym, artystycznym i literackim, materiały socjopolityczne i religijne; oraz 4) materiały mieszane (ang. *mixed materials*), czyli materiały promocyjne o charakterze artystycznym, literackim, socjologicznym lub religijnym³⁹³. Typologia S.J. Zietza opisana w tekście propagującym ujednoczenie komputerowego sposobu opracowania dokumentów efemerycznych w formacie MARC wynikała z bezpośrednich doświadczeń autora w pracy z kolekcjami wydawnictw efemerycznych przechowywanych w bibliotekach i archiwach amery-

Jeleniej Górze, *Historia Polskiego Towarzystwa Ludoznawczego. Tablica chronologiczna*, http://www.ptl.info.pl/?page_id=102 [dostęp: marzec 2012].

³⁹² Tekst pochodzi z IFLANET, *IFLA Jerusalem, Conference Proceedings*, <http://archive.ifla.org/IV/ifla66/papers/069-165e.htm> [dostęp: marzec 2012].

³⁹³ S.J. Zietz, *Ephemera: MARC-formatted cataloging records*, „Rare Books & Manuscripts Librarianship” 1992, nr 7 (2), s. 152–159. Por. akcydensy manipulacyjne, przemysłowe i informacyjne.

kańskich, między innymi w Special Collections, Virginia Polytechnic Institute and State University oraz Special Collections and Archives Georgia State University. Zbiory te, tworzone w wielu wypadkach z różnych kolekcji kolekcjonerskich, prezentują często znacznie większą różnorodność formalną niż zespoły publikacji piśmienniczych przechowywanych w bibliotekach polskich. Warto dodać, iż przygotowywane w tym czasie teksty, jak Richarda Gartnera: *Digitising the Bodleian? (project to digitize images from its John Johnson Collection of printed ephemera)* oraz późniejsze raporty, jak Stuarta D. Lee *Scoping the future of the University of Oxford's digital library collections* pomijają typologie, skupiając uwagę czytelników na rodzajach druków ulotnych i okolicznościowych zachowywanych na elektronicznych nośnikach³⁹⁴.

Prezentacja *Cataloguing Ephemera: Records of the Past* przygotowana w 2003 roku przez Katherine Kalsbeek oraz Samanthę Duncan z University of British Columbia Library, Irving K. Barber Learning Centre oraz wykorzystywana w licznych, późniejszych artykułach na temat druków ulotnych opisuje 150 typów dokumentów efemerycznych³⁹⁵. Podstawowy podział obejmuje tu trzy zasadnicze typy wydawnictw systematyzowane według formy zapisu treści: 1) ogładowe, na przykład plakaty, 2) piśmiennicze, na przykład afisze, ulotki oraz 3) elektroniczne — zdigitalizowane lub stworzone na nośniku elektronicznym, na przykład strony internetowe. Opracowanie dalszych podziałów klasyfikacyjnych autorki przedstawiły na konkretnych jednostkowych przykładach stosowanych przez amerykańskie biblioteki, na przykład kolekcję Historic American Sheet Music „Uncle Sammy, 1904” z Duke University Rare Book, Manuscript, and Special Collections Library³⁹⁶. Typologia Javiera Docampo oraz Rosario López de Prado opisana w tekście *Are the last exhibitions brochures available? Problems and solutions for a neglected material in museum libraries* i operująca przykładami z zakresu bibliotek działających przy muzeach opracowana została na podstawie trzech podstawowych kryteriów:

1) format dokumentów — wyróżniono tu druki tekstowe, na przykład afisze, broszury, ulotki (w także publikowane cyklicznie ogłoszenia, zaproszenia); graficzne, na przykład pocztówki, widokówki, plakaty, postery, kalendarze, plany, zakładki książkowe, slajdy; audialne/audiowizualne, na przykład szkoleniowe filmy wideo i slajdy; elektroniczne, na przykład strony internetowe, materiały zachowane na płytach CD oraz DVD; witryny internetowe/*web sites* uznane przez autorów za nowy odrębny typ elektronicznych publikacji efe-

³⁹⁴ R. Gartner, *Digitising the Bodleian?*, „Audiovisual Librarian” 19 sierpnia 1993, nr 3, s. 220–223; S.D. Lee, *Scoping the future of the University of Oxford's digital library collections. Final report*, <http://www.soas.ac.uk/cedaame/useful-reading-on-digitisation/file58867.pdf> [dostęp: marzec 2012].

³⁹⁵ K. Kalsbeek, S. Duncan, *Cataloguing Ephemera: Records of the Past*, www.slidefinder.net/c/cataloguing_ephemera_records_past/14176282 [dostęp: marzec 2012].

³⁹⁶ *Ibidem*.

merycznych, wymagający ochrony oraz zachowania kopii z uwagi na zastosowania technologiczne, na przykład programy, aplety oraz informacyjną zawartość;

2) funkcje dokumentów — wyróżniono tu: druki ogólnie informacyjne, zawierające różnego rodzaju dane i fakty na przykład o zasobach, zbiorach, wydarzeniach, wystawach *etc.* — katalogi, przewodniki muzealne, wystaw, mapy, ulotki z harmonogramami godzin pracy *etc.*; druki dydaktyczne i edukacyjne, na przykład plansze, postery, opakowania gier edukacyjnych (wyróżniono tu druki adresowane do dzieci oraz osób dorosłych); druki komercyjne, tworzone i wykorzystywane do celów merkantylnych, sprzedawane lub wymieniane dla zysku, na przykład publikacje promocyjne, katalogi; druki reklamowo-ogłoszeniowe tworzone w celach promocji i rekomendowania działalności, na przykład kalendarze, plakaty, zakładki; druki wykorzystywane do bezpośredniej komunikacji z klientami/użytkownikami, na przykład formularze, wzory listów, pism firmowych, wzory zażaleń i reklamacji *etc.*;

3) treść dokumentów — wyróżniono tu dokumenty z ogólnymi informacjami o zasobach, kolekcjach [przechowywanych, zgromadzonych w instytucjach/muzeach — A.F.-B.]; dokumenty o aktywności instytucji, wydarzeniach, które mają miejsce w instytucji, na przykład prowadzonych badaniach, konferencjach, seminariach, spotkaniach, koncertach *etc.*; dokumenty zawierające informacje komplementarne, generowane poza instytucją, na przykład przez podmioty samorządowe i media, lecz odnoszące się do jej działalności — ulotki, strony webowe przygotowywane z okazji Światowego/Międzynarodowego Dnia Muzeów *etc.*³⁹⁷

Każda opisana powyżej typologia może zostać zastosowana do systematyzacji regionalnych zbiorów druków ulotnych i okolicznościowych zgromadzonych w bibliotekach i archiwach na Dolnym Śląsku. Zgodnie z typologią zaproponowaną przez S.J. Zietza wśród analizowanych publikacji występują 1) materiały praktyczne, jak formularze, kwestionariusze, zaświadczenia, świadectwa, pełnomocnictwa; 2) materiały promocyjne/promujące — ulotki reklamowe, ogłoszenia lansujące produkty, na przykład odzież, żywność, usługi, między innymi ubezpieczenia, katalogi; 3) materiały niepromocyjne — publikacje o charakterze politycznym, artystycznym i literackim, religijnym, edukacyjnym, oświatowym; oraz 4) materiały mieszane, na przykład materiały promocyjne o charakterze artystycznym, publikacje polityczno-propagandowe o charakterze edukacyjnym. Kryterium formatu dokumentów ulotnych i okolicznościowych przyjęte zarówno przez Katherine Kalsbeek oraz Samanthę Duncan, jak i Javiera Docampo i Rosario López de Prado obejmuje w przypadku rozpatrywanych dolnośląskich publikacji pochodzących z lat 1945–1956 druki oglądowe, piśmiennicze/tekstowe oraz graficzne. W regionalnych zbiorach wy-

³⁹⁷ *Are the last exhibitions brochures available? Problems and solutions for a neglected material in museum libraries*, <http://archive.ifla.org/IV/ifla66/papers/069-165e.htm> [dostęp: marzec 2012].

dawnictw pochodzących z omawianego okresu brak materiałów audiowizualnych, jak też innych, wymagających zaawansowanych rozwiązań utrwalania i odczytania informacji. Kryterium funkcji przyjęte przez autorów hiszpańskich może być pomocne przy systematyzowaniu regionalnych dolnośląskich dokumentów efemerycznych według pięciu wyszczególnionych typów. Podobnie zastosowanie znajduje wyznacznik treści, w świetle którego wśród przechowywanych kolekcji obecne są druki informujące o zasobach bibliotek, na przykład broszury na temat Wojewódzkiej Biblioteki Publicznej i podległych jej jednostek, publikacje komunikujące aktywność bibliotek, między innymi katalogi wystaw BZNiO. Brakuje tu natomiast dokumentów efemerycznych podających informacje uzupełniające o działalności bibliotek lub archiwów i generowanych poza tymi instytucjami.

2. Preferowane typy

Liczba zachowanych zbiorów w opisywanej grupie materiałów umożliwia tworzenie statystycznych analiz ujawniających specyficzne tendencje świadczące o preferencjach nadawców badanych rodzajów publikacji, jak również wskazujące kryteria selekcji dokonywane przez biblioteki naukowe zainteresowane kolekcjonowaniem tych szczególnych rodzajów materiałów bibliotecznych. W początkowym, najwcześniejszym okresie zasiedlania Dolnego Śląska dominującym w zachowanych zbiorach typem druków ulotnych i okolicznościowych były wydawnictwa jednokartkowe — afisze, plakaty, ogłoszenia, rozporządzenia i zarządzenia. Druki te miały na celu szybkie i skuteczne komunikowanie wiadomości adresowanych do napływających przesiedleńców.

O użyteczności badawczej ogromnej większości zachowanych w zbiorach publikacji niekonwencjonalnych, między innymi części akcydensów informacyjnych: afiszy, ogłoszeń publicznych i zarządzeń oraz akcydensów manipulacyjnych: zaświadczeń, świadectw, przepustek *etc.* zadecydował obiektywizm wynikający ze zwięzłości i lakoniczności podawanych w treści danych, faktów oraz innych rzeczowych informacji o komunikowanych wydarzeniach. Przy pełnej świadomości odmienności wymienionych typów akcydensów cechą wspólną określającą ich przydatność badawczą jest bezstronność odpowiadająca rzeczywistości, brak w drukach osobistych refleksji autorów tych wydawnictw. Ma to kluczowe znaczenie dla, znanych szczególnie historykom, problemów dotyczących interpretacji źródeł w procesie badania przeszłości, jej wyjaśniania, tłumaczenia przyczyn zaistniałych wydarzeń, jak też wiarygodności obiektów badań historycznych. Z tego punktu widzenia nieco inaczej przedstawia się problem rzetelności i obiektywizmu wiadomości zawartych w obszerniejszych treściowo dokumentach niekonwencjonalnych, a zwłaszcza broszurach, niektórych katalogach, planach i programach pracy oraz wszelkiego typu akcydensach informacyjnych

i manipulacyjnych publikowanych w celu realizacji ogólnie założonych zamierzeń i zadań, zwłaszcza ideologiczno-politycznych. Treść prezentowana w tych publikacjach często przejawia ukierunkowane, szeroko opisywane i wyjaśniane intencje oraz orientacje autorów, szczególnie instytucji zbiorowych lub organizacji o zespołowym, masowym charakterze bądź świadczących lub pragnących świadczyć usługi w masowej skali. Obecne w zbiorach bibliotecznych obszerniejsze treściowo wydawnictwa niekonwencjonalne przekazują wiadomości o ogólnej sytuacji społecznej, politycznej, gospodarczej i ekonomicznej, informują o problemach, doświadczeniach, trendach i tendencjach będących dobrowolnym lub narzuconym udziałem mniejszych albo większych zbiorowości. Wydawane w tej formie materiały propagandowe, na przykład broszury instruktażowe Wydziału Propagandy Komitetu Centralnego PZPR z 1953 roku, zatytułowane *Jak objaśniam robotnikom uchwałę rządu w sprawie zniesienia bonowego zaopatrzenia, regulacji cen, ogólnej podwyżki płac i zniesienia ograniczeń w handlu nadwyżkami produktów rolniczych* ukazują często skrajne sytuacje, na przykład sukcesy na polu walki klasowej oraz kłopoty rynku wewnętrznego „młodej gospodarki”. Podobnie publikacje wewnętrzne Komitetu Wojewódzkiego PZPR, które wśród osiągnięć i powodzeń regionalnej organizacji przedstawiają cytowane już porażki oraz rażące błędy w jej szeregach. Broszury, katalogi i programy poszerzone o informacje inne niż repertuar, obsada, sylwetki twórców i artystów, streszczenie sztuki *etc.* były popularne także wśród instytucji działających w wyspecjalizowanych dziedzinach kultury, w tym wśród bibliotek. Zachowane zbiory druków ulotnych i okolicznościowych wskazują, iż dolnośląskie księżnice naukowe rozpowszechniały, szczególnie za pomocą broszur, swoje osiągnięcia na polu popularyzacji czytelnictwa, udziału we współzawodnictwie pracy bibliotek, rozpowszechniania materiałów instruktażowych i inne. Typem akcydensu informacyjnego wykorzystywanym do upowszechniania osiągnięć naukowych lokalnego środowiska badaczy zainteresowanych szczególnie historią zabytków piśmiennictwa śląskiego, jak też popularyzacją wiedzy z zakresu kultury książki były katalogi organizowanych w bibliotekach dużych, tematycznych wystaw³⁹⁸.

³⁹⁸ Na przykład oprac. przez S. Rosponda katalog wystawy urządzonej staraniem ZNiO pt.: *Dzieje języka polskiego na Śląsku*. Druk opisywał poszczególne części wystawy: I. Wczesne średniowiecze (wiek IX–XIII); II. Późne średniowiecze (XIII–XVI w.), III. Humanizm i reformacja, IV. Słowniki i gramatyki w XVII–XIX w., V. Język polski w życiu codziennym, VI. Granica językowa polsko-niemiecka do 1740 r., VII. Atak na polszczyznę śląska oraz jej obrona, VIII. Czasopiśmiennictwo śląskie pogłębia znajomość języka polskiego, IX. Poprzez odrodzenie językowe do odrodzenia narodowego, X. Troska o język polski na Uniwersytecie Wrocławskim w XIX w., XI. Pierwsze zbiory etnograficzno-dialektologiczne, XII. Badania dialektologiczne i historyczno-językowe. Autor zaprezentował w katalogu kopie najważniejszych zabytków prezentowanych podczas wystawy. Wydawnictwo ZNiO, Wrocław 1948, format A5, zachowany w 1 egz. w zbiorach DDŻS BZNiO oraz w 1 egz. w DBP.

Możliwe, iż objętość — wahająca się najczęściej od 4 do 48 stron — określająca liczbę komunikowanych wiadomości stanowiła dla autorów/nadawców druków niekonwencjonalnych główny powód popularności broszur, katalogów i obszernych programów. Rozpoznane zbiory wskazują, że publikacje tego typu dominują w większości zasobów pochodzących z lat 1950–1956, co może świadczyć o ich przewadze na rynku wydawniczym oraz potwierdzać preferencje i wybory instytucji sprawczych, które po okresie powojennego chaosu prowadziły już rutynową działalność. Stan zbiorów może także odzwierciedlać kierunek selekcji dokumentów pozyskiwanych przez bibliotekarzy dolnośląskich księżnic naukowych, którzy mogli uznać, że zawierające więcej informacji źródłowych dokumenty będą cenniejsze z punktu widzenia wartości badawczej. Epistemologia zakładająca wyższość intuicji nad innymi źródłami poznania uprawnia jednak uczonych, którzy swoje badania prowadzą na podstawie dwóch, uzależnionych od objętości treściowej rodzajów źródeł ulotnych i okolicznościowych, do uzyskiwania wiedzy zarówno z twierdzeń, jak i przesłanek zawartych w tych publikacjach.

Ważny jest tu także powszechny problem cenzurowania komunikatów podawanych do publicznej wiadomości oraz moment, w którym nastąpiło kontrolowanie treści wypowiedzi prezentowanych na opisywanych typach środków komunikacji społecznej ogłoszony 15 lipca 1947 roku również za pomocą druku ulotnego. Ukazało się wówczas obwieszczenie burmistrza Ząbkowic Śląskich Majewskiego o następującej treści

Zarząd Miasta w Ząbkowicach Śląskich podaje niniejszym do wiadomości, że wszelkie afisze, plakaty, ogłoszenia, reklamy itp. zarówno drukowane, jak i pisane mają być zgłaszane w Zarządzie Miejskim i dopiero po uiszczeniu opłaty i ostemplowaniu mogą być rozplakatowane na mieście. Wszelkie druki, o których mowa rozplakatowane na dziko będą natychmiast usuwane a winni nie stosowania się do powyższego zostaną pociągnięci do odpowiedzialności karno-administracyjnej³⁹⁹.

Dokument ten, jedyny w rozpatrzonych zbiorach mógł odnosić się do szczególnej sytuacji w Ząbkowicach Śląskich, analiza zbiorów oraz ślady praktyki kopiowania, powtarzania treści druków przez instytucje podległe nadrzędnym władzom w regionie uprawdopodobniają powtórzenie przez burmistrza Ząbkowic Śląskich wcześniejszego rozporządzenia wojewody wrocławskiego.

3. Klasyfikacje

Klasyfikacje kolekcji druków ulotnych i okolicznościowych powstawały na potrzeby opracowania publikacji efemerycznych, ich porządkowania, katalogowania, przygotowania do poszukiwań w katalogach on-line oraz bibliotekarskich bazach danych. Przykład stanowić tu może „John Johnson Collection Online Catalogue”

³⁹⁹ Nakładem Drukarni Państwowej w Ząbkowicach Śląskich, format A4, zachowane w 2 egz. w zbiorach Gabinetu Śląsko-Łużyckiego Biblioteki Uniwersytetu Wrocławskiego.

opracowywany w Bibliotece Bodlejańskiej w ramach wspierającego badania oraz szkolnictwo wyższe brytyjskiego projektu JISC — Joint Information Systems Committee. Na potrzeby katalogu liczącego obecnie około 170 tysięcy rekordów digitalizowaną kolekcję J. de Monins Johnsona podzielono na sześć głównych działów: *Booktrade, Advertising, 19th-century Entertainment, Crime, Murders & Executions, Popular Prints*⁴⁰⁰. Spośród innych bibliotek specjalizujących się w gromadzeniu druków ulotnych i okolicznościowych oraz oferujących katalogi on-line swoich efemerycznych zasobów na uwagę zasługuje na przykład The State Library of Queensland's John Oxley Library — na potrzeby czytelników opracowano tu aż 569 kategorii dokumentów niekonwencjonalnych⁴⁰¹. Wspomnieć należy również o klasyfikacjach stosowanych przy okazji tworzenia sieciowych, komercyjnych katalogów kolekcjonerskich, jak *The Ephemera Catalog* udostępniany na stronie <http://www.ephemeranet.com/>⁴⁰². Autorzy katalogu podzielili zbiór aukcyjny liczący około 1800 druków pochodzących głównie z XIX i XX wieku na 85 działów, między innymi *Advertising Trade Cards, Bicycle Ephemera, Brochures Travel and Tourism, Black Americana, Broadsides and Broadsheets, Calendars, Gambling and Lottery, Playing Cards and Games, Railroadiana and Timetables, Tickets and Invitations, Tobaccoiana, Valentines, Visiting and Calling Cards*. Warto przypomnieć także klasyfikację zaproponowaną przez Zbigniewa Raszewskiego w pracy *Dokumentacja przedstawienia teatralnego*. Badacz określił tu dwa rodzaje dokumentów — powstałe przed premierą oraz po premierze⁴⁰³. Klasyfikację Raszewskiego Emil Orzechowski poszerzył o dokumenty — tylko druki — towarzyszące wydarzeniu teatralnemu (nie tylko spektaklowi) oraz poprzedzające je i „będące świadectwem jego odbioru”⁴⁰⁴.

Zachowane w dolnośląskich kolekcjach bibliotecznych i archiwalnych publikacje niekonwencjonalne zaliczone do akcydensów informacyjnych, manipulacyjnych i przemysłowych, utworzyły interesujący badawczo, heterogeny, obszerny

⁴⁰⁰ *John Johnson Collection of Printed Ephemera, Electronic Ephemera*, http://www.bodleian.ox.ac.uk/bodley/library/specialcollections/western_rarebooks/ephemera [dostęp: marzec 2012].

⁴⁰¹ http://oneresearch.slq.qld.gov.au/primo_library/libweb/action/search.do?dscent=0&scps=scps=scope%3A%28slq_digitool%29%2Cscope%3A%28SLQ%29&frbg=&tab=default_tab&dstmp=1300189140132&srt=rank&ct=search&mode=Basic&dum=true&tb=t&indx=1&v%281UIStartWith%29=contains&v%28freeText%29=ephemera%20material&fn=search&v%28D45500790UI%29=any&vid=SLQ&v%2891047781UI1%29=all_items [dostęp: marzec 2012].

⁴⁰² *The Ephemera Catalog* stworzony z myślą o kolekcjonerach druków ulotnych i okolicznościowych uruchomiony został w styczniu 2000 r. Oferowany zbiór Antiquarian Printed or Manuscript Paper Ephemera, złożony z kolekcji 16 zaproszonych do udziału instytucji oraz osób prywatnych zainteresowanych sprzedażą materiałów efemerycznych i śledzących ich rynek, np. Canadian Antique Paper Association, Collectors Post, <http://www.ephemeranet.com/index.html> [dostęp: marzec 2012].

⁴⁰³ Pierwszy rodzaj określony został jako „dokumenty pracy”, drugi jako „dokumenty dzieła”, [w:] Z. Raszewski, *op. cit.*, s. 288.

⁴⁰⁴ E. Orzechowski, *Życie teatralne w świetle towarzyszących mu druków okolicznościowych*, [w:] *Druki ulotne i okolicznościowe...*, s. 281.

zbiór. Druki włączone do trzech podstawowych grup — akcydensów informacyjnych, manipulacyjnych i przemysłowych zostały następnie sklasyfikowane według wyznaczników określonych na podstawie charakterystyki treściowej. Pierwsze z przyjętych kryteriów — dziedzinowe — oparto na zakresach podstawowej działalności autorów/instytucji sprawczych/twórców, do których odnosiły się poszczególne dokumenty efemeryczne. W dalszych, wewnętrznych klasyfikacjach stosować można także następujące kryteria:

1) adresu czytelniczego — druki kierowane do ogółu odbiorców lub wybranych grup społecznych, organizacyjnych, zawodowych, politycznych, narodowościowych, wiekowych, płciowych, religijnych, grup zainteresowań i innych;

2) przeznaczenia druków, pełnionych przez nie funkcji i zadań — informacja, norma prawa, agitacja, reklama, instruktaż, BHP, identyfikacja wizualna i inne;

3) zasięgu terytorialnego dokumentów — publikacje obejmujące zasięgiem całe województwo wrocławskie lub wytwarzane na potrzeby lokalnej społeczności, na przykład jednej miejscowości;

4) czynnika czasu — druki odnoszące się do przeszłości: na przykład nekrologi, afisze dotyczące najczęściej wojny i okupacji, niekiedy II Rzeczypospolitej — nekrologi, broszury, afisze, Rzeczypospolitej Szlacheckiej: broszury i afisze; teraźniejszości: hasła i plakaty propagandowe oraz wydawnictwa instruktażowe, między innymi informatory agitacyjne, przyszłości, na przykład biuletyny, okólniki, jednodniówki, hasła propagandowe wzywające do realizacji wielkich socjalistycznych planów gospodarczych oraz ogłoszenia sanitarne, ostrzeżenia bezpieczeństwa i BHP.

Pierwsze założenie wykazało, iż wśród wyselekcjonowanych wydawnictw — wszystkich akcydensów informacyjnych i przemysłowych zachowanych w bibliotekach i archiwach materiałów ulotnych i okolicznościowych — wystąpiły dokumenty dotyczące: 1) prawa i 2) administracji (łącznie 250 druków), 3) kultury i sztuki (742 druki), 4) polityki i propagandy (211 druków), 5) gospodarki, przemysłu oraz handlu i reklamy (64 druki), 6) nauki (35 druków), 7) edukacji, oświaty, wychowania (103 druki), 8) religii (19 druków), 9) sportu (126 druków), 10) zdrowia (31 druków) oraz 11) wojska i służb porządkowych (89 druków). Analizowane i wyselekcjonowane do bazy danych akcydensy manipulacyjne, obecne w przeważającej liczbie w zbiorach archiwalnych, analizowane na podstawie kryterium grupowania wyznaczonego przez podstawową działalność instytucji sprawczych, utworzyły rodzaje należące tylko do niektórych z wyszczególnionych grup.

W ujęciu ogólnym zachowane w zbiorach bibliotecznych i archiwalnych materiały efemeryczne miały charakter informacyjny — na przykład afisze, obwieszczenia, ogłoszenia lub zawiadomienia o określonych działaniach instytucji sprawczych lub wymaganiach, obowiązkach, restrykcjach, możliwościach, kierowanych do wiadomości publicznej. Podstawowa funkcja umożliwiła wyróżnienie druków:

1) normatywnych — rozporządzenia, zarządzenia, ogłoszenia i obwieszczenia, w których cytowano akty prawne i ustalano reguły postępowania, zasady i wytyczne odnoszące się do różnego rodzaju praw i obowiązków kierowanych do przebywających na terenie Dolnego Śląska oraz sankcji nakładanych za niewypełnienie powinności;

2) politycznych i propagandowych — głównie ulotki, hasła propagandowe, zaproszenia, plakaty, ogłoszenia, broszury tłoczone przez władze administracyjne, kościelne, partie polityczne, jak na przykład PPR, PZPR, oraz stowarzyszenia w celu propagowania określonych idei, kampanii politycznych;

3) kulturalnych — afisze, plakaty, zawiadomienia, zaproszenia na różnego rodzaju wydarzenia kulturalne, w treści druków odnoszono się do spraw kultury, między innymi w prezentacji osiągnięć artystów;

4) reklamowych — afisze, plakaty, programy, zachęcające do nabycia określonych towarów, ale też wzięcia udziału w akcjach społeczno-politycznych, edukacyjnych, religijnych *etc.*

Przebadane druki ulotne i okolicznościowe z racji swoich nadrzędnych funkcji komunikacyjno-informacyjnych zawierają autentyczne dane faktograficzne. Na ich podstawie można analizować szeroko pojętą obecność, egzystencję, aktywność, zainteresowania Dolnoślązaków. Ujmowane jako źródła historyczne przebadane materiały zawierają w treści następujące informacje:

1) nazwy instytucji sprawczych — nadawców dokumentów: komisji i urzędów administracji międzynarodowej oraz polskiej, jej jednostek, zarządów, referatów, komisariatów i biur, dyrektorów, naczelników, pełnomocników *etc.* organizowanych na przejętych terenach jednostek, przedszkoli, szkół, bibliotek, domów kultury, teatrów, zakładów pracy, organizacji i związków, kościołów, sklepów, restauracji *etc.*;

2) adresy instytucji sprawczych, w dłuższej perspektywie chronologicznej druki ulotne i okolicznościowe ukazują historię nazewnictwa ulic — począwszy od niemieckich określeń oraz polskich odpowiedników lub tłumaczeń, na przykład we Wrocławiu: Mattiasstrasse — ul. św. Macieja; Gardenstrasse — ul. Ogrodowa — ul. Gen. K. Świerczewskiego (obecnie ul. Marszałka J. Piłsudskiego), Corso Allee — Aleja Korso; Königsstrasse — Królewska; w Legnicy: Frauenstrasse — ul. Paniańska — ul. Ethel i Juliusa Rosenbergów⁴⁰⁵ (obecnie ul. Naj-

⁴⁰⁵ Ethel Rosenberg (1915–1953) i jej mąż Julius Rosenberg (1918–1953) związani z Partią Komunistyczną USA, straceni w 1953 r. za działalność szpiegowską na rzecz ZSRR. Od procesu w 1951 r. oraz w czasie apelacji do prezydenta D. Eisenhowera, który odmówił zamiany kary śmierci na dożywotnie więzienie, byli głównymi bohaterami radzieckich akcji propagandowych „obrony niewinnie skazanych” w USA „Save Rosenbergs”. Udział J. Rosenberga w przekazywaniu ZSRR informacji dotyczących amerykańskiej broni nuklearnej potwierdził w 1997 r. radziecki szpieg, rezydent w USA A. Feliksow (1914–2007) oraz M. Sobell (ur. 1917), amerykański inżynier związany z General Electric, sądzony z J. Rosenbergiem i skazany na 30 lat ciężkiego więzienia w Alcatraz,

świętszej Marii Panny); poprzez późniejsze zmiany dokonywane w hołdzie dla komunistycznych przywódców, działaczy oraz bohaterów radzieckich, w tym osób odpowiedzialnych za zbrodnie: W. Lenina, F. Dzierżyńskiego, jak też polskich, na przykład P. Findera, K. Świerczewskiego; ulicom i placom dolnośląskich miast nadawano nazwiska osób żyjących, aktywnych w umacnianiu nowego porządku politycznego i ideologicznego — w Dzierżoniowie ul. B. Bieruta, ul. J. Stalina; w Legnicy ul. K. Rokossowskiego; interesująca jest reakcja na tzw. sprawę Rosenbergów; oraz propagowanie wiedzy o rocznicach ważnych wydarzeń radzieckich uwidocznionych w nazewnictwie ulic, na przykład ul. Armii Czerwonej w Świdnicy, plac Obrońców Stalingradu w Wałbrzychu, Legnicy *etc.*;

3) nazwiska i funkcje pełnione przez osoby zarządzające różnego rodzaju urzędami, instytucjami, komisariatami, placówkami, ośrodkami sportowymi i innymi, nazwiska członków komitetów organizacyjnych, przewodniczących różnego rodzaju związków i stowarzyszeń;

4) nazwiska twórców, pisarzy, poetów, kompozytorów, artystów, aktorów, muzyków, tancerzy, dyrygentów, reżyserów, scenografów, tłumaczy, komików *etc.*; nazwiska sportowców — przede wszystkim bokserów, narciarzy, piłkarzy, atletów; nazwiska księży, proboszczów, kapelanów, kanoników;

5) sposoby i metody działania instytucji, międzynarodowych i krajowych, organizujących przesiedlenia i repatriacje obcokrajowców w latach 1945–1956;

6) przepisy, obowiązujące akty prawne, w tym również porozumienia międzynarodowe cytowane w treści druków i wskazujące na przykład zmiany ustrojowe, ogólne kierunki oraz sposoby organizowania życia społecznego, szczególnie sytuację prawną przybyłych, ich obowiązki, prawa, nakazy, zakazy i sankcje, którym podlegali, jak również uwarunkowania ówczesnych realiów prawno-administracyjnych, skutkujących między innymi odmiennymi sposobami traktowania poszczególnych mniejszości narodowych lub cudzoziemców; warunki określające przejmowanie mienia, jego wykupu, możliwości utraty przydziałów;

7) ogólne sposoby, metody pracy z obecnymi na Dolnym Śląsku lub przebywającymi tu czasowo, na przykład pozyskiwanie danych o przybywających przesiedlanych, ich nazwiskach, narodowości, języku, liczbie, wyznaniu, miejscu zamieszkania, płci, wieku, wykształceniu i kwalifikacjach zawodowych, rozmieszczeniu, stanie majątkowym, zamierzeniach i planowanych przedsięwzięciach *etc.*; informacje te ukazują daty spisów, rejestracji, ewidencji osobowych i materialnych prowadzonych od 1945 do 1956 roku na terenie regionu, pośrednio dane te mogą okazać się pomocne do określenia celów tego rodzaju przedsięwzięć;

8) daty publikacji ukazują chronologię działań podejmowanych w sprawie zasiedlenia Dolnego Śląska i organizowania tu egzystencji, sposobów usuwania

FBI History. Famous Cases & Criminals. The Atom Spy Case, <http://www.fbi.gov/libref/historic/famcases/atom/atom.htm> [dostęp: marzec 2012].

zniszczeń wojennych, likwidacji min, odgruzowywania, uruchamiania urzędów, zakładów pracy, szkół, odbudowy i rozwoju;

9) język dokumentu, tłumaczenia treści druków, liczba ich wersji wskazują narodowość/narodowości odbiorców, adresatów publikacji; pochodzące z okresu zasiedlania Dolnego Śląska, najstarsze chronologicznie druki obcojęzyczne kierowane do cudzoziemców informują o ich największych, liczebnie dominujących grupach; sfera języka ukazuje także stosunek (pogardliwy, negatywny, lekceważący, wrogi, przychylny, przyjazny, pełen wdzięczności itp.) autorów do określonej narodowości, co miało bezpośrednie związki z wojną, okupacją, wyzwoleniem, część doświadczeń, wspomnień, rocznic i jubileuszy ze względów politycznych pomijano;

10) miejsca wydania, ogłoszenia publikacji mogą wskazywać na rozmieszczenie ludności, koncentrację przybyłych, jak również szczególne sytuacje lokalne, które spowodowały konieczność zwrócenia się/nadania komunikatu do odbiorców;

11) liczba egzemplarzy odzwierciedla liczbę potencjalnych czytelników/adresatów druków oraz ukazuje znaczenie, rangę poszczególnych druków ulotnych i okolicznościowych;

12) częstotliwość wydawanych dokumentów świadczy o aktywności instytucji sprawczych reagujących na różnego rodzaju zalecenia ogórne lub potrzeby społeczne, na przykład edukacyjne, kulturalne, zawodowe *etc.*; ujawniają się tu działania zarówno cykliczne, jak i jednorazowe, wskazujące między innymi politykę pracy społecznej, gospodarczej, politycznej, administracyjnej, oświatowej, kulturalnej, powtarzane treści edytowane w kolejnych drukach ukazują dyscyplinę mieszkańców Dolnego Śląska, ich gotowość od wypełniania zaleceń umieszczonych w treści komunikatów i jednocześnie skuteczność instytucji odpowiedzialnych za wypełnianie nakładanych obowiązków.

Trudny do oszacowania, różny dla odmiennych obszarów życia społecznego stopień kompletności autonomicznych kolekcji wydawnictw efemerycznych przechowywanych w dolnośląskich bibliotekach naukowych wynika z odmiennych historii księżnic, różnych funkcji, zadań oraz wypracowanych indywidualnie praktyk gromadzenia realizowanych zgodnie z ustawowymi obowiązkami zaspokajania potrzeb informacyjnych określonych grup odbiorców. Podobnie było w przypadku Archiwum Państwowego we Wrocławiu i jego oddziałów, które zgodnie z ustawowymi obowiązkami skupiały się na kształtowaniu państwowego zasobu archiwalnego na obszarach objętych swoją działalnością. Liczba rozpoznanych i wyselekcjonowanych dokumentów efemerycznych pochodzących od określonych instytucji sprawczych, bez względu na miejsce przechowywania tych zbiorów, umożliwiła wyszczególnienie 19 podstawowych działów ich zakresu tematycznego. Najchętniej wybierane przez autorów/instytucje sprawcze rodzaje druków ulotnych i okolicznościowych dla wytypowanych zakresów i odpowiadających im sfer życia społecznego przedstawiono w *Aneksie*.

Związek Samopomocy Chłopskiej

Powiatowy Związek Samopomocy Chłopskiej we Wrocławiu zawiadamia,
że w dniu 14 kwietnia 1946 r. o godz. 10 rano odbędzie się we Wrocławiu
w lokalu przy ul. Tadeusza Kościuszki 49, II piętro

Pierwszy Walny Zjazd Statutowy

Związku Samopomocy Chłopskiej powiatu wrocławskiego

PROGRAM ZJAZDU:

1. **Zagajenie**
2. **Wybór Prezydium**
3. **Referaty organizacyjne i społeczno-gospodarcze**
 - a) **Demokratyzacja Polski w świetle ustawodawstwa z lat 1944 i 1945 r.** (Ob. Prokurator M. Poliszewski)
 - b) **Zadania Związku Samopomocy Chłopskiej** (Ob. Wincenty Okulicki Prezes Woj. Z. S. Chłopskiej)
4. **Sprawozdanie Zarządu Powiatowego z dotychczasowej działalności** (Ob. Mgr. Władysław Adam Zieliński)
5. **Wybór Władz Powiatowych Związku Samopomocy Chłopskiej**
 - a) Zarządu Powiatowego
 - b) Komisji Rewizyjnej
 - c) Sądu Koleżeńskiego
6. **Wolne wnioski**

Zarząd:

Państwowa Drukarnia nr. 5 Wrocław, T 7460. Wz. 47.

Il. 62. Afisz Powiatowego Związku Samopomocy Chłopskiej we Wrocławiu, Państwowa Drukarnia nr 5 we Wrocławiu 1946 r.

Rozdział V

Życie społeczne Dolnego Śląska z lat 1945–1956 w świetle efemerycznego dziedzictwa

Autorzy druków z lat 1945–1956 przedstawili w ich treści rzeczywisty sens ważnych spraw, problemów, utrwalili przykłady sytuacji, restrykcji, wymogów, obciążeń i obowiązków, którym podlegali lub które musieli pełnić przesiedlani na Ziemię Zachodnie, przybywający tu, osiedlający się lub stąd wysiedlani. Jak wykazano w poprzednich rozdziałach, w badanych publikacjach znajduje swój rzeczywisty obraz powojenne życie Dolnoślązaków, między innymi w jego społecznym, politycznym, gospodarczym, kulturowym wymiarze. Największa liczba druków ulotnych i okolicznościowych zachowanych w dolnośląskich bibliotekach i archiwach ukazuje specyfikę dolnośląskiej kultury, jej charakterystyczne cechy wynikające z trudnej i burzliwej przeszłości, intensywności zdarzeń kulturowych oraz ich przenikania się, przemian społecznych, generacyjnych, zmian politycznych oraz wpływów ideologicznych, które odcisnęły piętno na życiu regionu po roku 1945.

W świetle opisanych już przykładów zbiory druków ulotnych i okolicznościowych wytworzonych w okresie 1945–1956 ukazują rodzaje oraz skalę podejmowanych działań — aktywowanych w całym regionie przez ogólnokrajowe lub wojewódzkie organizacje i instytucje oraz inicjowanych lokalnie, obywatelsko — obejmujących między innymi zakładanie szkół, bibliotek, ośrodków kultury, świetlic, związków, klubów, stowarzyszeń, partii politycznych, spółdzielni, organizowanie zakładów pracy, miejsc handlu, spędzania czasu wolnego i wypoczynku. Postulowane w drukach cele i dążenia instytucji sprawczych o różnym zasięgu oddziaływania, często zbieżne, rzucają nowe światło na sprawy umykające precyzyjnym analizom historiograficznym, jak na przykład podnoszona w pracach historyków atomizacja i izolacja napływowej społeczności. Dokumenty ulotne i okolicznościowe publikowane w latach 1945–1948 ukazują solidarność mieszkańców województwa wrocławskiego, ich ciągłą gotowość do niesienia pomocy, przejawiającą się częstymi na Dolnym Śląsku w pierwszych latach po wojnie ak-

cjami dobroczynnymi, zbórkami środków finansowych, darów, kwestami społecznymi i innymi inicjatywami podejmowanymi przez liczne organizacje oraz komitety działające dobrowolnie, solidarnie i cyklicznie dla wspólnego dobra. Wyselekcjonowane druki dokumentują aktywność powojennej społeczności Dolnego Śląska także w wielu innych dziedzinach, na przykład nauki, oświaty, religii, zdrowia i jego ochrony, sportu, turystyki i rekreacji, ekologii.

Zachowane zbiory efemeryczne ukazujące panujące lub promowane wzory, reguły, normy, podejmowane praktyki kulturowe, dokumentują związki między kulturą a heterogenicznym dolnośląskim społeczeństwem, które pomimo trudnej sytuacji starało się zachować własną tożsamość. W świetle źródeł efemerycznych starania o ochronę poczucia narodowej tożsamości napływających na Dolny Śląsk przesiedleńców oraz próby wytworzenia więzi społecznych wśród różnych przybywających tu grup odbywały się poprzez niemal cykliczną transmisję wyspecjalizowanych dziedzin polskiej kultury — przede wszystkim teatru, muzyki oraz literatury. Ważną rolę odgrywał tu Kościół, który skupiał wiernych wokół religijnych świąt, a w latach 1945–1947 towarzyszył przesiedlonym właściwie podczas każdej ważnej uroczystości lub rocznicy. Podkreślić należy także ogromną rolę sportu, kultury fizycznej, aktywności szybko organizujących się klubów sportowych, sekcji bokserskich, piłkarskich, siatkarskich, narciarskich, automobilowych, szachistów i innych. Afisze były wytwarzane przez prężnie działające stowarzyszenia skupiające zawodników i kibiców, integrujące publiczność zainteresowaną rozgrywkami i widowiskami sportowymi, także zawodami międzynarodowymi, na przykład z drużynami z Czechosłowacji, ZSRR; były unikatowymi rodzajami pierwszych dostępnych „przewodników” — w tym wypadku po Wrocławiu:

„Dojazd: tramwajem z rogu ul. Mateusza i Michaelis do Passbrücke [obecnie Most Zwierzyniecki — A.F-B.] — autobusem z przed »Polonii« o godz. 14.30 z przystankiem na Rynku i przed Poczta na Mateusza”⁴⁰⁶.

„Dojazd tramwajem z rogu Macieja (Matijas) i Michaelis do mostu Passbrücke, skąd w lewo na boisko akademickie (wysiąść pod mostem)”⁴⁰⁷.

„Dojazd tramwajem z rogu ul. Marszałka Stalina i Michała do mostu na Starej Odrze (Pass-brücke) (wysiąść przed mostem)”⁴⁰⁸.

⁴⁰⁶ Afisz „Stadion Akademicki na Wilhelmsruh ul. Walküren zawody piłki nożnej oraz gier sportowych”, 26 sierpnia 1945 r., Drukarnia Miejska Miasta Wrocławia, format A2, zachowany w 2 egz. w zbiorach Gabinetu Śląsko-Lużyckiego Biblioteki Uniwersyteckiej we Wrocławiu.

⁴⁰⁷ Afisz z 2 września 1945 r. Referatu WF. i PW. opisujący dojazd do „Stadionu Akademickiego na Wilhelmsruh ul. Walküren”, Drukarnia Miejska Miasta Wrocławia, format A2, zachowany w 2 egz. w zbiorach Gabinetu Śląsko-Lużyckiego Biblioteki Uniwersyteckiej we Wrocławiu.

⁴⁰⁸ Afisz z 9 września 1945 r. Referatu WF. i PW. Zawody piłki nożnej, Drukarnia „Pionier” we Wrocławiu, format A2, zachowany w 2 egz. w zbiorach Gabinetu Śląsko-Lużyckiego Biblioteki Uniwersyteckiej we Wrocławiu.

1. Adresaci druków

Zgodnie z przykładami opisanymi w rozdziałach III oraz IV druki ulotne i okolicznościowe stanowiły dobro wspólne, publicznie dostępne oraz adresowane w przeważającej liczbie przypadków do wszystkich, ogólnie, bez określania konkretnych odbiorców. Generalizowanie lub pomijanie tych danych wymagało analizowania treści druków — celu druku, okazji decydującej o publikacji, miejsca odnotowanego w druku *etc.* i/lub ich cech wydawniczych — miejsca wydania, nazwy zakładów drukarskich, liczby egzemplarzy. Bardzo pomocne w tym zakresie okazały się również wiadomości o autorach/twórcach/instytucjach sprawczych wydawnictw efemerycznych, celach działalności tych podmiotów, ich statusie oraz możliwościach. Uzyskane dane, wraz z wiadomościami pozyskanymi z publikacji, w których nadawcy w nagłówkach lub treści konkretyzowali adresatów/czytelników, pozwoliły wyłonić podstawowe grupy odbiorców materiałów niekonwencjonalnych. Analiza ukazała interesującą dla badań bibliologicznych sieć relacji oraz zależności społecznych odwzorowanych w dokumentach ulotnych i okolicznościowych, za ich pomocą określanych i prezentowanych publicznie, kontrolowanych oraz utrwalanych. Daniel Fabre, specjalizujący się w antropologicznym ujęciu współczesnych praktyk oralnych i piśmienniczych, uznaje, iż praktyki piśmienne, tworząc sieć relacji społecznych, są narzędziami kształtowania tożsamości, także lokalnych, regionalnych⁴⁰⁹. W prezentowanej analizie pominięto opisane już mniejszości narodowe przebywające w analizowanym czasie w województwie wrocławskim.

Przyjęta metodologia badań umożliwiła wykazanie złożonego charakteru struktury społecznej przesiedlanych na Ziemię Zachodnie Polaków oraz wyłonienie typów druków niekonwencjonalnych, które wykorzystywano jako narzędzia jednokierunkowej komunikacji z poszczególnymi grupami adresatów. Rozpatrywane w ciągłości analizowanego okresu 1945–1956, jak również w ujęciu liczbowym dokumenty efemeryczne pokazują podział zbiorowości dolnośląskiej na elity, środowiska kultury wysokiej, kultury warstw wykształconych oraz środowiska, w których utrzymywano i kultywowano tradycje i zwyczaje ludowe, chłopskie. Źródła umożliwiają badanie podejmowanych zachowań społecznych, kulturalnych, także czytelniczych, wynikających z tradycji, w jakich wyrosli i jakie przynieśli z sobą osiedlający się na Dolnym Śląsku. Pojedyncze wydawnictwa wskazują, iż światy te — inteligencja i chłopstwo oraz tzw. masy pracujące — przenikały się lub mieszały w określonych przypadkach wymagających wspólnego udziału, solidarnej obecności lub pracy całej społeczności. Na przykład przed

⁴⁰⁹ Zarówno dokumenty, papiery administracyjne, jak i pisane z nakazu teksty autobiograficzne stanowią „zespół narzędzi sprawiających, że społeczeństwo postrzega siebie jako zbiór jednostek, których tożsamość należy określić, poddać kontroli”, P. Rodak, *Pismo, książka, lektura. Rozmowy: Le Goff, Chartier, Hébrard, Fabre, Lejeune*, Warszawa 2009, s. 226–229, 244.

referendum ludowym 1946 roku druki o charakterze politycznym adresowano do „Robotników, Chłopów i Inteligencji Pracującej”, „Braci Robotników i Inteligencji pracującej”, apelowano do „Robotników, Chłopów, Inteligencji pracującej i wolnych zawodów!”⁴¹⁰. Tego rodzaju druki efemeryczne, jak również większość materiałów publikowanych po 1948 roku, propagowały i opisywały strukturę klasową społeczeństwa typu socjalistycznego, przy szczególnej dominacji „ludu pracującego wsi” oraz skrajnej marginalizacji tak zwanej inteligencji pracującej. Co ciekawe, stosunkowo niewiele zachowanych dokumentów odnosi się do kultury „przewodniej siły narodu” — klasy robotniczej.

W świetle zachowanych faktów edytorsko-czytelniczych proletariatu, który w wyniku zmiany ustroju miał w założeniach przejść na własność środki produkcji, był niezbędny do odbudowy kraju ze zniszczeń wojennych, realizacji kolejnych planów gospodarczo-przemysłowych oraz współzawodnictwa pracy. Do przedstawicieli klasy robotniczej znamienne często odnoszono się w treści hasel propagandowych wzywających do zwiększenia efektywności i wydajności pracy oraz podnoszenia norm produkcji. Zachowane afisze i ogłoszenia zawierające programy obchodów wskazują, iż w przeciwieństwie do robotników lud pracujący wsi, pomimo narzucanych, zwiększających się obciążeń, kultywował chłopskie tradycje i obrzędy ludowe, także religijne, na przykład związane ze Świętami Ludowymi — Zielonymi Świątkami oraz dożynkami.

Z mniejszych miejscowości województwa wrocławskiego pochodzi znaczna liczba druków ulotnych dokumentujących przede wszystkim wydarzenia o charakterze rozrywkowym. Określając odbiorców oraz rodzaj wydarzenia — najczęściej były to: zabawy taneczne, ludowe, wieczorne, całonocne, z atrakcjami, z kotylionem, z niespodziankami i inne — źródła tego rodzaju rzucają wiele światła na organizację wolnego czasu, dobrowolne zachowania realizowane w wolnym czasie. Dokumenty tego rodzaju adresowane były ogólnie do mieszkańców określonej miejscowości lub wyodrębnionej grupy, na przykład „funkcjonariuszy M.O., ich rodzin i zaproszonych gości”, „Obywateli Kupców”, „Chłopów — Rolników Powiatu Strzelińskiego”, „Koleżanek i Kolegów maturzystów Liceum Mechanicznego”⁴¹¹.

⁴¹⁰ Z wieców przedwyborczych i poparcia wykluczano „panów i magnatów z tzw. PSL, które jest stronnictwem niepolskim, wrogim, które marzy o faszystowskich czasach przedwojennych sprzed 1939 r.”, afisz z 10 marca 1946 r. podpisany przez PPS, PPR, SL, SD, OM TUR, ZWM, Powiatową Radę Związków Zawodowych w Legnicy, Druk. „Czytelnik”, zachowany w 2 egz. w zbiorach Gabinetu Śląsko-Lużyckiego Biblioteki Uniwersyteckiej we Wrocławiu.

⁴¹¹ Afisz z 7 października 1946 r. Komitetu Obchodu Święta MO we Wrocławiu — „Dwa Lata Pracy Milicji Obywatelskiej. Program Uroczystości”, Drukarnia „Wiedzy” nr 2, format A2, zachowany w 2 egz. w zbiorach Gabinetu Śląsko-Lużyckiego Biblioteki Uniwersyteckiej we Wrocławiu. Afisz z 24 listopada 1946 r. Komitetu Organizacji Święta Kupiectwa Legnickiego, Drukarnia „Czytelnik” Legnica, format A1, zachowany w 2 egz. w zbiorach Gabinetu Śląsko-Lużyckiego Biblioteki Uniwersyteckiej we Wrocławiu. Afisz z 22 września 1946 r. KO PPS

2. Dokumenty niekonwencjonalne jako źródła do badań

Przechowywane w dolnośląskich bibliotekach naukowych oraz archiwach zbiory druków ulotnych i okolicznościowych wydawanych na Dolnym Śląsku po II wojnie światowej przez polskie instytucje sprawcze oraz adresowane do przybywających kolejnymi transportami osiedleńców, są niezwykle, unikatową, niepowtarzalną i integralną częścią dziedzictwa regionalnej kultury. Regionalne źródła niekonwencjonalne można badać zarówno całościowo, w ujęciu kwantytatywnym, jak i zespołowo, stosując różnorodne kryteria: autorskie, dziedzinowe, typologiczne, językowe, topograficzne, typograficzne, funkcjonalne. Można wreszcie analizować poszczególne unikatowe dokumenty opisujące wybrane wyinki przeszłości województwa wrocławskiego. Przydatność badawcza zespołów wydawnictw efemerycznych umożliwiła rozpatrywanie opisywanego typu materiałów jako specyficznych rodzajów dokumentów społecznych oraz wytworów kulturowych, przy jednoczesnym ukazaniu złożoności relacji społecznych, zależności dostrzeganych przez pryzmat ról i funkcji pełnionych przez podmioty

w Strzelinie — „Wielkie Zebranie Informacyjne”, Drukarnia „Wiedzy” nr 2, format A2, zachowany w 2 egz. w zbiorach Gabinetu Śląsko-Lużyckiego Biblioteki Uniwersyteckiej we Wrocławiu. Afisz z 25 kwietnia 1948 r. „WIELKA PRZEDMATURALNA ZABAWA TANECZNA pod hasłem TECHNICY BAWIĄ SIĘ”, Drukarnia Spółdzielni Wydawniczej „Czytelnik”, format A2, zachowany w 2 egz. w zbiorach Gabinetu Śląsko-Lużyckiego Biblioteki Uniwersyteckiej we Wrocławiu.

Zabawy taneczne, bardzo często połączone ze zbiórkami datków lub darów, organizowały przede wszystkim lokale rozrywkowe oraz domy kultury; wśród przebadanych druków odnaleziono także afisze i zaproszenia przygotowane przez partie polityczne, głównie PPS (m.in. Wrocław, Świdnica, Strzelin, Środa Śląska, Legnica, Szklarska Poręba, Ząbkowice Śląskie), PPR (np. Legnica, Lwi Kamień), organizacje młodzieżowe, np. OM TUR, Koło Naukowe Prawników Uniwersytetu Wrocławskiego, Młodzież Dorosła Ziemi Śląskiej, związki i stowarzyszenia o różnorodnym charakterze (m.in. naukowe, zawodowe, kombatanckie, wojskowe, kulturalne, sportowe), ich lokalne koła lub sekcje, np. Polski Związek Zachodni, Związek Zawodowy Pracowników Skarbowych w Legnicy, Związek Walki Zbrojnej, Polski Związek Byłych Więźniów Politycznych Więzień i Obozów Koncentracyjnych; Związek Osadników Wojskowych, Związek Byłych Uczestników Walki Zbrojnej, Związek Uczestników Walki Zbrojnej o Niepodległość i Demokrację, Żydowskie Towarzystwo Kultury we Wrocławiu; TPPR, Robotnicze Towarzystwo Przyjaciół Dzieci Oddział w Legnicy, Dolnośląskie Towarzystwo Sportowe; w miejscowościach, w których stacjonowała Armia Radziecka, zabawy taneczne współorganizowały także garnizony Armii Czerwonej (np. afisz z 9 maja 1946 r. „Czwartek 9 maja w ramach Święta Zwycięstwa Zabawa Ludowa: Wojsko Polskie — garnizon Armii Czerwonej”, Drukarnia „Czytelnik” Legnica, format A2, zachowany w 2 egz. w zbiorach Gabinetu Śląsko-Lużyckiego Biblioteki Uniwersyteckiej we Wrocławiu).

Druki opisywanego rodzaju mogą służyć jako źródła do badań celowego alkoholizowania napływowych mieszkańców Ziemi Zachodnich, szczególnie młodzieży. Problemy te wymagają odrębnych badań, niemieszczących się w ramach niniejszej pracy.

zaangażowane w wieloetapowy proces powstania, produkcji oraz wykorzystania druków — instytucje sprawcze, nadawców, twórców, drukarzy, wydawców, dystrybutorów, adresatów, odbiorców, czytelników, użytkowników, kolekcjonerów, badaczy i innych.

Zapowiadane w drukach inicjatywy kulturalne umożliwiają szczegółową rekonstrukcję aktywności licznych instytucji kultury, zarówno tych, które przybywały na Dolny Śląsk z innych polskich ośrodków, jak i placówek organizowanych od podstaw w województwie wrocławskim. Analiza dokumentów ulotnych i okolicznościowych dokumentujących zjawiska szeroko pojętej kultury zawężona została z konieczności do inicjatyw podejmowanych przez ludzi książki i nauki. Druki o charakterze kulturalnym dokumentujące aktywność pracowników naukowych Uniwersytetu Wrocławskiego i Biblioteki Uniwersyteckiej, Biblioteki Zakładu Narodowego im. Ossolińskich, Polskiego Związku Zachodniego, wskazują troskę o przesiedlonych oraz aktywną popularyzację wyróżnianych sposobów życia społecznego w zakresie „wiedzy, wartości, pojęć i perspektyw poznawczych”⁴¹². Publikacje efemeryczne dowodzą, iż bardzo ważne miejsce w staraniach podejmowanych w celu zachowania poczucia narodowej tożsamości, kontynuowania i przenoszenia na Dolny Śląsk polskiej kultury miała książka, która różnymi drogami trafiała do województwa wrocławskiego lub była tu produkowana. Konieczność „oswojenia”, zakorzenienia się w nieznanym, niechcianym regionie realizowano między innymi, propagując wiadomości o odnalezionych tu śladach i pamiątkach polskości. Zgromadzone dokumenty efemeryczne świadczą, iż szczególną wagę przywiązywano do zabytków piśmienniczych, odnajdywanych na przykład w Bibliotece Uniwersyteckiej, badanych, opisywanych oraz prezentowanych szerszej publiczności.

W ujęciu najogólniejszym druki efemeryczne przydatne do badań transmisji dóbr kultury narodowej wyraziście komunikują, iż próby rekonstrukcji życia społecznego w jego kulturowym wymiarze były na Ziemiach Zachodnich obciążone zbiorowym poczuciem ogromu nieszczęść i tragedii, które spadły na nasz kraj w czasie wojny i okupacji 1939–1945, oraz katastrofalnej dla ciągłości narodowej kultury decyzji o zmianie granic, czyli wywłaszczeniu Polaków z dorobku przeszłych pokoleń we wszelkich jego aspektach, wymazaniu ze świadomości narodu jego tożsamości, miejsc historycznych, pomników historii przez lata kultywowanych w powszechnej pamięci. Stąd niezwykle ważne okazały się udokumentowane w drukach ulotnych i okolicznościowych starania oraz zabiegi przesiedlonych podejmowane w celu odzyskania kulturowej tożsamości, jak też próby ocalenia części, fragmentów dorobku dziedzictwa kulturowego pozostawionego bez opieki w miejscach, gdzie przez wieki był kształtowany.

⁴¹² Ideacyjna koncepcja kultury Frederika Bartha, W.J. Burszta, *Antropologia kultury*, s. 47.

2.1. Transmisja dóbr kultury polskiej na Ziemię Zachodnie

Dokumenty niekonwencjonalne odnalezione w zbiorach bibliotecznych i archiwalnych komunikują wiele istotnych faktów przydatnych do badań, przyczyniając się do rekonstrukcji prób i wysiłków podejmowanych z różnych powodów, i przez różne gremia, w celu powiązania oraz scalenia kulturowego Ziemi Zachodnich z resztą kraju. Druki efemeryczne ukazują poszczególne etapy procesu integracji kulturowej województwa wrocławskiego, wkład napływowego środowiska dolnośląskiego, szczególnie wrocławskiego, jak również inicjatywy podejmowane głównie w 1945 roku przez środowisko krakowskie. Analiza zachowanych materiałów pochodzących z lat 1945–1956 ujawnia jednocześnie i określa wagę oraz miejsce książki i biblioteki w tym procesie, co ma szczególne znaczenie dla badaczy kultury książki oraz jej historii. Dokumenty niekonwencjonalne należące do uniwersum piśmiennictwa stawały się tu forpocztą innego rodzaju tekstów — wskazywały oraz propagowały książki szczególne — dzieła literatury narodowej, światowej oraz wydawnictwa popularyzowane ze względów ideologicznych. Rozpatrywane druki ulotne i okolicznościowe stanowiły jednocześnie ważny element przerwanej łańcucha tradycji narodowej, pośredniczyły w transmisji dziedzictwa kulturowego w jego przedmiotowym ujęciu, wskazywały utrwaloną w druku spuściznę piśmienniczą, stosunkowo łatwo przekazywaną w czasie i przestrzeni. Chronologicznie najstarsze wydawnictwa efemeryczne dokumentują także proces intensywnych, pełnych nadziei poszukiwań ukrywanych na Dolnym Śląsku, zagrabionych przez okupantów polskich księgozbiorów oraz zachowanych tu cennych poloników. Odnajdywane nieoczekiwanie w różnych miejscach województwa wrocławskiego ślady polskości wykorzystywano przede wszystkim do propagowania piastowskich korzeni Ziemi Zachodnich oraz uzasadniania tak zwanej repatriacji, określanej jako „powrót na te odwiecznie polskie ziemie”⁴¹³. Opiswane w katalogach wystaw polonika dokumentowały także stałą obecność Polaków na Dolnym Śląsku⁴¹⁴. Szczególnie interesujące badawczo okazały się

⁴¹³ Afisz Wojewódzkiego Komitetu Organizacyjnego Święta Morza z 23 czerwca 1945 r.: „Wysiłkiem całego narodu — zbudujemy gospodarkę morską! Polacy!”, Drukarnia Miejska Miasta Wrocławia, format A2, zachowany w 6 egz. w zbiorach Gabinetu Śląsko-Lużyckiego Biblioteki Uniwersyteckiej we Wrocławiu.

⁴¹⁴ „Wiemy już dziś, że jeszcze przed dwoma czy jednym pokoleniem byliśmy po obu brzegach Odry, że tam gdzie niemiecka nauka do niedawna znaczyła wyłączność żywiołu niemieckiego, znalazły się oazy polskich autochtonów [...]. Oryginały, rękopisy, teksty, książki, mapy mają swoim obiektywizmem przemówić do widza i pokazać, jak, do kiedy i gdzie polszczyzna śląska trzymała się. Przy czym należy podkreślić, że Niemcy aż do XIX wieku, nie przemilczali i nie wypaczali rażąco tej polskiej rzeczywistości językowej. Dopiero w nowszych czasach szowinistyczne poglądy niemieckie stopniowo zamazywały i wymazywały tę rzeczywistość”, *Katalog: Wrocławskie wystawy biblioteczne II. sierpień–wrzesień 1948 r. Dzieje języka polskiego na Śląsku. Wystawa urządzona staraniem ZNiO*, katalog oprac. Stanisław Rospond, Wydawnictwo ZNiO, Wrocław 1948, s. 5.

umieszczane w treści druków ulotnych, głównie katalogów wystaw, wiadomości pozapropagandowe na temat poloników. Informacje tego rodzaju stanowiły rezultat prac środowisk naukowych, głównie badaczy języka, slawistów, polonistów, także historyków, historyków literatury, historyków książki, historyków sztuki. Uczni ukazywali neutralny, wielokulturowy, wolny od ideologii i obciążeń agitacyjnych obraz historii regionu, choć niepozbawiony nawiązań do ogromu krzywd doznanych w czasie II wojny światowej, tragicznych skutków hitlerowskiego barbarzyństwa dla polskiej kultury i nauki, jak też odniesień do obecności Polaków na Ziemiach Zachodnich.

Uzupełnieniem faktów i danych komunikowanych w afiszach, ogłoszeniach, katalogach były wiadomości zachowane w akcydensach manipulacyjnych, na przykład w ankietach personalnych, kwestionariuszach osobowych uczestników I Wrocławskiej Grupy Naukowej, zaświadczeniach pracowników Biblioteki Uniwersyteckiej, które pochodziły zarówno z zasobów Archiwum Uniwersytetu Wrocławskiego, jak i Działu Dokumentów Życia Społecznego Biblioteki ZNiO. Dokumenty te informowały o działaniach przybyłych repatriantów, głównie pracowników Uniwersytetu i Politechniki Wrocławskiej, a także studentów. Zawiadaniały o pracy podejmowanej w celu ocalenia zastanej na Dolnym Śląsku spuścizny piśmienniczej. W praktyce oznaczało to gromadzenie i ochronę dorobku naukowego i kulturowego niemieckiego, który miał w pewnym stopniu zabezpieczać potrzeby dydaktyczne tworzonych we Wrocławiu uczelni, jak również stanowić zaczątek warsztatu naukowego powoływanych jednostek naukowo-badawczych, przede wszystkim Biblioteki Uniwersyteckiej.

W świetle druków ulotnych zachowanie niemieckich dóbr kultury piśmienniczej mogło wynikać z biedy, niedostatku i braków. Wrocławskie środowisko naukowe wydziedziczone z zasobów polskiej myśli naukowej, pozbawione polskich podręczników akademickich, zmuszone było do wykorzystywania niemieckich „książek [...] wydobywanych nieraz dosłownie spod ziemi, z piwnic, gruzów”⁴¹⁵. Sytuacja taka nie wywołuje zdziwienia w obliczu opisanej w licznych publikacjach ulotnych powszechnej nędzy, realnej groźby głodu, szabru, klęsk żywiołowych i tragicznego położenia ekonomicznego przybyłych z Kresów oraz Warszawy. Większość Kresowian od samego początku przymusowych przesiedleń, na dworcach kolejowych w województwach wileńskim, nowogródzkim, poleskim, wołyńskim, tarnopolskim, stanisławowskim i lwowskim była w czasie kontroli przewożonego mienia pozbawiana resztek przygotowanego do transportu dobytku. Część przesiedlanych uciekała w panice bez żadnego dobytku, w nadziei na

⁴¹⁵ Odezwa „Konkurs na pamiętnik studenta wrocławskiego”, Polski Instytut Socjologiczny w Łodzi, Zakłady Druk. — Introligatorska Spółdzielnia Wydawnicza „Książka”, Łódź, maj 1949 r., format A2, zachowana w zbiorach Gabinetu Śląsko-Lużyckiego oraz DBP im. T. Mikulskiego we Wrocławiu, gdzie odnaleziono też ulotkę o tej samej treści formatu A4.

uratowanie życia po tragicznych doświadczeniach rzezi na Wołyniu, czystkach etnicznych i terrorze nacjonalistów ukraińskich w dystrykcie galicyjskim⁴¹⁶. Należy tu także wspomnieć o rozpaczliwej sytuacji warszawian, którzy po powstaniu warszawskim byli wywożeni do obozów przejściowych w Rzeszy Niemieckiej, między innymi do Breslau, lub obozów koncentracyjnych, na przykład do Gross-Rosen, Mauthausen, Sachsenhausen i Dachau. Część tych osób po wyzwoleniu nie decydowała się na powrót do spalonej stolicy⁴¹⁷. Równie tragiczne było położenie osób przybywających na Dolny Śląsk w 1946 roku z zesłania w głąbi Związku Radzieckiego. Lektura druków ulotnych, szczególnie akcydensów manipulacyjnych — wszelkiego rodzaju zaświadczeń przesiedleńczych, pracowniczych ankiet personalnych, zgłoszeń zmian miejsca zamieszkania *etc.*, w których należało określić stan majątkowy lub status materialny, jasno wskazuje, iż na Dolnym Śląsku osiedlały się osoby niemające dotąd wrócić oraz nieposiadające nic z wyjątkiem rąk do pracy i bagażu tragicznych doświadczeń.

O warunkach ekonomicznych zastanych po przyjeździe do zajętego przez Armię Czerwoną Okręgu II, jak też możliwościach uruchamiania i zarządzania przyznanym Polsce istniejącym tu majątkiem ponemieckim świadczy przytaczana już lista wrocławskich zakładów przemysłowych przekazanych protokolarnie przez Rosjan B. Drobnerowi i K. Kuligowskiemu⁴¹⁸. Stacjonowanie wojsk radzieckich w województwie wrocławskim przez długie lata stanowiło bardzo poważne obciążenie, związane między innymi z bezwzględny i rabunkowym wykorzystaniem regionalnych zasobów mineralnych, kopalnych, leśnych, ziemi rolnej oraz obiekt-

⁴¹⁶ W świetle statystyk podanych przez A. Gawryszewskiego z Małopolski Wschodniej w latach 1943–1944 uciekło ok. 300 tys. osób; Wołyń opuściło 150 tys. osób, A. Gawryszewski, *op. cit.*, s. 441.

⁴¹⁷ Według danych Delegatury Rządu na Kraj z Warszawy wysiedlono ogółem 650 tys. osób, z których na roboty do Rzeszy wywieziono 165 tys. osób, do obozów koncentracyjnych zesłano 65 tys., *ibidem*, s. 489.

⁴¹⁸ Sytuację repatriantów, skalę demontażu wrocławskich fabryk (np. zakłady Linke-Hoffmann Werke Rosjanie przekazywali Polakom dwa razy — oddano je do uruchomienia, by następnie eksmitować polskich robotników, którzy naprawili maszyny, i zdemontować właściwie całą fabrykę) oraz wszelkich zakładów pracy, jak też celowego niszczenia, dewastacji mienia ponemieckiego przedstawił szczegółowo G. Thum w pracy *Obce miasto*; taka sama sytuacja miała miejsce w pozostałych miejscowościach Dolnego Śląska, w których znajdowały się zakłady przemysłowe i gdzie „pochodniami zwycięstwa” Rosjanie świętowali zakończenie działań wojennych; nie oszczędzono też wsi, skąd demontowano i wywożono do Związku Radzieckiego lub dewastowano młyny, elektrownie wodne *etc.*; warto wspomnieć, iż np. w Legnicy do końca lat 40. zabytkowy park miejski pozostawał pod kontrolą Rosjan, którzy za wstęp pobierali opłaty; przekazywanie substancji mieszkaniowej przez Rosjan trwało tu do końca lat 70. ubiegłego wieku, kiedy miasto odzyskało zdewastowany barokowy budynek Akademii Rycerskiej, w którym mieściły się radzieckie magazyny, P. Piotrowski, *Armia Czerwona na Dolnym Śląsku*, „Biuletyn IPN”, 2001, nr 4, s. 53–59; ostateczne przekazanie Polakom zajętych przez Rosjan nieruchomości nastąpiło w 1993 r., po 48 latach pobytu Armii Radzieckiej na terytorium Polski.

tów budowlanych, przemysłowych *etc.* Zasoby te w wielu dolnośląskich miejscowościach podlegały wyłącznej administracji radzieckiej⁴¹⁹.

W świetle druków niekonwencjonalnych zabiegom podejmowanym w celu stworzenia względnie stabilnej, to znaczy umożliwiającej przeżycie, egzystencji repatriantów, towarzyszyły starania zmierzające do przeniesienia do obcej przestrzeni, do *orbis exterior*, kultury narodowej. Usiłowania te miały pomóc ludności przybywającej z Kresów oraz zrujnowanej Warszawy, przesiedleńcom ostatecznie pozbawionym przejętych z przeszłości dóbr kultury tradycji w jej przedmiotowym, materialnym pojęciu. Analiza wydawnictw ulotnych prezentujących historię i etapy procesu transmisji dóbr narodowej kultury do obcego świata, wysiłków integrowania kulturowego Dolnego Śląska z resztą kraju, jak też wykształcenia w województwie wrocławskim regionalnej tożsamości, stworzenia tu *orbis interior*, wykazała przede wszystkim dostrzegalne rozwarstwienie adresatów zachowanych dokumentów.

2.2. Lokalne centra kultury książki na Dolnym Śląsku w świetle dokumentów niekonwencjonalnych

Publikowane w latach 1945–1956 ulotne piśmiennicze zabytki kultury polskiej zawierają różnorodne wiadomości, głównie dane jakościowe, osobowe, adresowe, informacje o różnym stopniu szczegółowości. Fakty te mieszczą się w polu zainteresowań wielu dyscyplin, w tym historii kultury książki. Z racji zarówno funkcji społecznej, jak i autonomii formalnej badane zespoły dokumentów ulotnych i okolicznościowych są źródłami, często unikatowymi, jedynymi zachowanymi lub nielicznymi, dzięki którym możliwa staje się rekonstrukcja rozwoju dolnośląskiego powojennego bibliotekarstwa, bibliotekoznawstwa i bibliologii. Zachowane w różnych rodzajach dokumentów niekonwencjonalnych wiadomości umożliwiają eksplorowanie nowych, nierozpoznanych dotychczas obszarów badawczych lub szczegółowe rekonstruowanie zapomnianej przeszłości. Analizowane z tej perspektywy opisywane publikacje ujawniają fakty nieznanne lub pomijane w prowadzonych dotąd pracach badawczych, ukazują wyzwania, którym bezpośrednio po II wojnie światowej musieli sprostać bibliotekarze — inicjatorzy oraz organizatorzy dolnośląskiego życia naukowego. Druki efemeryczne ukazują między innymi rodzaje działań podejmowanych przez pracowników bibliotek — powszechną świadomość misji bibliotekarskiej ukierunkowanej na gromadzenie i zabezpieczanie różnorodnych wytworów regionalnej produkcji wydawniczej i kultury piśmienniczej oraz organizowanie od podstaw warsztatów pracy naukowej. Wskazują aktywny udział reprezentantów środowiska książki i biblioteki

⁴¹⁹ Według szacunków M. Krogulskiego poniesiony przez Polaków koszt pobytu do 1993 r. Północnej Grupy Wojsk Armii Radzieckiej sięgnął 62 bilionów złotych, M. Krogulski, *Okupacja w imię sojuszu. Armia Radziecka w Polsce 1956–1993*, Warszawa 2001, s. 8.

w transmisji na Ziemię Zachodnie dóbr narodowej kultury materialnej oraz niematerialnej. Podkreślić należy, iż środowisko to w skrajnie trudnych warunkach egzystencji, mimo niestabilnych wymagań kwalifikacyjnych, organizowało się, integrowało, instytucjonalizowało i specjalizowało. Ogłoszenia, apele, hasła propagandowe, zaproszenia, broszury umożliwiają analizę zadań podejmowanych przez dolnośląskie biblioteki różnych typów. Komunikowane w drukach inicjatywy bibliotekarzy, księgarzy i wydawców ujawniają także narodziny i rozwój regionalnych centrów kultury książki.

W zakresie dystrybucji książki interesujące okazały się doniesienia o handlu księgarskim i antykwarycznym, reklamie wrocławskich księgarń, antykwariatów, w tym naukowych, oraz wydawanych nowościach książkowych. Co ciekawe, krótkie, hasłowe informacje zawiadamiające o możliwości zakupu książek naukowych, zawodowych, nowości, książek zagranicznych oraz nut zamieszczane były w programach teatralnych z lat 1947 i 1948, zachowanych w zbiorach Sekcji Regionalnej DBP⁴²⁰. Zachowane rozbudowane reklamy drukowanych w odcinkach nowości wydawniczych — popularnych powieści, na przykład Bolesława Karpińskiego *Dziewczyna i atom* — lub wznowień, między innymi Tadeusza Dołęgi-Mostowicza *Kariera Nikodema Dyzmy* — adresowane do ogółu czytelników ukazywały się w 1948 roku w formie ogłoszeń/afiszy wraz z zachętą do prenumeraty oraz kupowania „Słowa Polskiego”⁴²¹.

⁴²⁰ Na przykład reklama księgarni naukowej przy ul. Wita Stwosza we Wrocławiu: „książki naukowe — nowości, antykwariat zagraniczny i nuty” w *Programie występów gościnnych Opery Bytomskiej Cyganeria: opera w 4 aktach G. Pucciniego* w tłum. Ludwika Germana, w reż. Adama Dobosza, 1947 r., Drukarnia „Wiedzy”, nr 2 Wrocław, format A5, ze zbiorów Sekcji Regionalnej DBP we Wrocławiu; informacje o księgarni i antykwariacie Józefa Lacha z ul. Kuźnicznej we Wrocławiu, w której nabyć można było „nowości — periodyki — silesiaka”, a także notkę „książkę naukową i zawodową znajdziesz w księgarni wrocławskiej przy pl. Teatralnym” zamieszczono w *Programie Opery Dolnośląskiej Pajace w 2 aktach R. Leoncavalla*, marzec 1948 r., Drukarnia „Wiedzy” nr 2, Wrocław, format A5, ze zbiorów Sekcji Regionalnej DBP we Wrocławiu.

⁴²¹ Na przykład „od dnia 28-go maja 1948 r. czytajcie na łamach »Słowa Polskiego« sensacyjną powieść Bolesława Karpińskiego »Dziewczyna i Atom«. »Dziewczyna i Atom« to dzieje tajemnicy bomby atomowej, wykradzonej przez wywiad niemiecki. »Dziewczyna i Atom« to groźba dla ludzkości, jeśli energia atomowa użyta zostanie do celów wojennych, jeśli tajemnica dostanie się w ręce szaleńców. »Dziewczyna i Atom« to dzieje miłości wielkiego uczonego i córki milionera, miłości, w której płomieniach omal nie zginął cały świat. »Dziewczyna i Atom« to powieść fantastyczna, która może stać się prawdą, jeśli energia atomowa stanie się narzędziem w rękach amerykańskich milionerów. Czytajcie od 28 maja br. na łamach »Słowa Polskiego« najciekawszą, najaktualniejszą powieść sezonu”, afisz z maja 1948 r., format A2, Drukarnia Spółdzielni. Wydawniczej „Czytelnik”, Wrocław, ze zbiorów Gabinetu Śląsko-Łużyckiego Biblioteki Uniwersyteckiej we Wrocławiu; „Najlepsza powieść najpoczytniejszego pisarza doby międzywojennej Tadeusza Dołęgi Mostowicza pt. »Kariera Nikodema Dyzmy« ukaże się 1 września 1948 r. na łamach »Słowa Polskiego«”, afisz z sierpnia 1948 r., format A3, Drukarnia Spółdzielni Wydawniczej „Czytelnik”, Wrocław, ze zbiorów Gabinetu Śląsko-Łużyckiego Biblioteki Uniwersyteckiej we Wrocławiu.

Sprawa niekomercyjnego rozpowszechniania książek ogłaszana przede wszystkim w apelach/odezwach, afiszach i programach obejmowała przede wszystkim szeroko zakrojone, ogólnopolskie powojenne społeczne kampanie, jak na przykład „Dar Książki dla Wrocławia i Śląska” (1945), oraz nieco późniejsze „Święto Oświaty, Książki i Prasy” (1–3 maja 1946 rok) komunikowane w zachowanych drukach także jako „Tydzień Oświaty, Książki i Prasy” (5 maja 1950 roku) lub „Dni Oświaty, Książki i Prasy” (maj 1951 roku i 19 maja 1956 roku)⁴²². Społeczne zbiórki książek ogłaszane afiszami oraz drukowanymi hasłami prowadziło także Towarzystwo Przyjaciół Żołnierza apelujące we wrześniu 1946 roku, iż „Biblioteka TPŻ jest bez książek! Złóż dla Żołnierza książkę!”⁴²³. Wśród zgromadzonych publikacji efemerycznych odnaleziono również hasła propagandowe publikowane w 1946 roku poza kampaniami medialnymi, na przykład „Daj książkę do biblioteki publicznej”, „Książka Skarbnicą Kultury!”. Druki te, tłoczone przez Drukarnię Państwową Nr 1 we Wrocławiu, nie zawierały nazw instytucji sprawczych. Równie interesujące były odnajdywane w treści publikacji niekonwencjonalnych informacje lub krótkie wzmianki na temat starań i wysiłków podejmowanych w celu stworzenia lub wzbogacenia, powiększenia księgozbiorów bibliotek publicznych oraz szkolnych. Przedsięwzięcia te najczęściej realizowane były przez placówki budżetowe oraz związki i stowarzyszenia społeczne działające wspólnie z podmiotami komercyjnymi lub przez same jednostki komercyjne, które przekazywały pewną część dochodów na zakup książek. W afiszach, ogłoszeniach lub zaproszeniach zawsze informowano o tym fakcie: „Dochód na założenie biblioteki”, „Czysty dochód przeznaczony na zakup książek i sprzętu sportowego dla Młodzieży Dolno-Śląskiej”, „Dochód przeznaczony na zakup książek szkolnych dla najuboższych dzieci gminy Sadlno”⁴²⁴.

Podstawowe atrybuty ośrodków kultury książki ujawniały się też w publikacjach ulotnych komunikujących udział instytucji, innych niż biblioteki, księ-

⁴²² Afisze ze zbiorów Gabinetu Śląsko-Lużyckiego i Archiwum Państwowego we Wrocławiu Oddział w Legnicy.

⁴²³ Hasło propagandowe TPŻ, wrzesień 1946 r., format A4, Drukarnia „Wiedzy” Wrocław, ze zbiorów Gabinetu Śląsko-Lużyckiego Biblioteki Uniwersyteckiej we Wrocławiu.

⁴²⁴ Ogłoszenie Związku Pracowników Dróg Kołowych RP Oddział w Legnicy, które 20 lipca 1946 r. zapraszało „na całonocną zabawę taneczną do Zacisza. Dochód na założenie biblioteki”, nakład 80 egz., format A3, Druk. „Czytelnik” Legnica, ze zbiorów Gabinetu Śląsko-Lużyckiego Biblioteki Uniwersyteckiej we Wrocławiu. Afisz z 23 lutego 1946 r. „Wielka Zabawa Taneczna pod protektoratem Pełnomocnika Rządu R.P. na Okręg Administracyjny Dolnego Śląska” Komisji Porozumiewawczej Organizacji Młodzieżowych na Dolnym Śląsku, Zakłady Graficzne WK PPS we Wrocławiu, format A2, zachowany w 2 egz. w zbiorach Gabinetu Śląsko-Lużyckiego Biblioteki Uniwersyteckiej we Wrocławiu. Afisz „Dożynki w gminie Sadlno w Stolcu” z 17 sierpnia 1947 r. Komitetu Organizacyjnego Dożynek, Drukarnia Państwowa Ząbkowice, format A3, zachowany w 2 egz. w zbiorach Gabinetu Śląsko-Lużyckiego Biblioteki Uniwersyteckiej we Wrocławiu.

garnie i wydawnictwa, w aktywnym promowaniu książek, kultury piśmienniczej i czytelnictwa oraz w podejmowanych publicznie dyskusjach i refleksjach bibliologicznych. Druki ulotne i okolicznościowe rzucają także światło na działalność dydaktyczną prowadzoną dynamicznie w ośrodkach kultury książki, działalność podejmowaną zarówno przez biblioteki różnych typów, jak i placówki naukowe aktywne na polu badań księgoznawczych oraz upowszechniania ich wyników. Zgodnie z rozpoznanymi zbiorami zakres bibliotecznej działalności edukacyjnej i oświatowej najczęściej obejmował organizowanie publicznych dyskusji nad książkami, wieczorów dyskusyjnych, kiermaszów i loterii oraz innych tzw. imprez książkowych⁴²⁵. Działania tego rodzaju miały jednocześnie na celu upowszechnianie czytelnictwa.

Zasób dolnośląskich dokumentów efemerycznych ukazuje wyraźne różnice w funkcjonowaniu instytucji książki przed i po 1948 roku oraz po roku 1955. Ujawniają się w drukach ulotnych bardzo interesujące, inicjowane oddolnie działania Dolnoślązaków, którzy bez zasobów starali się organizować księgozbiory i tworzyć biblioteki. Druki dokumentują także popularyzację efektów pierwszych badań księgoznawczych podejmowanych i prowadzonych w regionie. Z kolei w okresie stalinowskiego totalitaryzmu oraz wywołanej nim stagnacji społecznej wysiłki regionalnego środowiska bibliotekarskiego koncentrowały się przede wszystkim na realizacji akcji, które odgórnie planowano i rozliczano przy udziale licznie powoływanych komitetów, rad, zespołów i innych. Wydane po 1955 roku nieliczne dokumenty efemeryczne wskazują podobne do powojennych inicjatywy oraz działania rozwijane wspólnie przez biblioteki i lokalne organizacje, między innymi koła przyjaciół bibliotek.

Materiały ulotne przedstawiają środowiska, które podejmowały publicznie dyskusję o polskiej kulturze narodowej na przykładzie zabytków piśmiennictwa i historii książki, a także placówki uczestniczące w popularyzowaniu ideologii narzucanej przez centralne dla kultury książki gremia. Warto przy tym zaznaczyć, iż przemiany społeczne i polityczne niosły z sobą nowe możliwości propagowania książki i czytelnictwa, wykorzystywane nie tylko przez instytucje tradycyjnie związane z kulturą książki, nauką o książce i bibliotece, lecz także przez partie polityczne — PPS, SL, ZSL, PZPR — oraz stowarzyszenia, jak TPPR. Wymienione organizacje, szczególnie zaś ZSL, PZPR i TPPR, funkcjonowanie bibliotek państwowych, ich „gęstej sieci”, uznawały za jedno z najważniejszych — obok elektryfikacji i radiofonizacji — osiągnięć nowego porządku politycznego i w takim świetle wielokrotnie je opisywały oraz popularyzowały w swoich drukach ulotnych i okolicznościowych.

⁴²⁵ Na przykład broszura Samopomocy Chłopskiej: *Wszystko co we mnie najlepsze zawdzięczam książkom*, Warszawa maj 1953 r., Zakłady Drukarskie i Wkleśłodrukowe RSW „Prasa”, ze zbiorów Sekcji Regionalnej DBP we Wrocławiu.

2.3. Książka i biblioteka

W zrujnowanym mieście, ze spaloną Biblioteką Uniwersytecką, wszelkie instytucje naukowe należało tworzyć od podstaw. Od energii wszystkich pracowników, od profesorów do asystentów, a często od pomocy studentów zależało tworzenie podstaw pracy dydaktycznej i naukowej. Praca w zakurzonych sortowniach, wspólna stołówka, stwarzała atmosferę koleżeństwa i współpracy⁴²⁶.

Śledzenie opartych na wiadomościach pochodzących z wydawnictw efemerycznych kierunków transmisji dóbr kultury w perspektywie odniesień do historii kultury książki na Dolnym Śląsku wykazało istnienie bardzo interesującego z punktu widzenia bibliologii toposu książki i biblioteki.

Motyw książki polskiej występował w drukach ulotnych i okolicznościowych agitujących do wzięcia udziału w społecznych akcjach zbiorów publikacji napisanych w języku polskim. Zgromadzone źródła wskazują, iż kampanie tego rodzaju podejmowano cyklicznie, począwszy od października 1945 roku, kiedy „Pionier” Zakłady Graficzne we Wrocławiu opublikowały pierwsze na terenie Dolnego Śląska wielkoformatowe afisze propagujące akcję „Dar Książki dla Wrocławia i Śląska”⁴²⁷, Celem nadrzędnym przedsięwzięcia było zapewnienie przesiedlanym Polakom kontaktu z utrwalonym w druku językiem ojczystym, z dziełami literatury narodowej, podręcznikami, których brak dotkliwie odczuwały uruchamiane w województwie wrocławskim szkoły i uczelnie oraz biblioteki. W świetle zachowanych dokumentów ulotnych udział w pierwszej zbiorce książek brała między innymi Biblioteka Jagiellońska oraz Związek Księgarzy, Związek Literatów, Związek Nauczycielstwa Polskiego, Związek Dziennikarzy i Związek Artystów Scen Polskich. Obecność wśród autorów kampanii Biblioteki Jagiellońskiej nie budzi zdziwienia z racji powiązań Krakowa z Małopolską Wschodnią, patronatu Krakowa nad powojennym Wrocławiem, jak też przede wszystkim doświadczeń zawodowych pierwszych wrocławskich bibliotekarzy, którzy w stolicy Dolnego Śląska podejmowali pionierski trud organizowania tu bibliotek. Zarówno Antoni Knot, jak i Zofia Gostomska-Zarzycka byli pracownikami Biblioteki Jagiellońskiej w okresie zakończenia II wojny światowej⁴²⁸. Komitet wykonawczy akcji

⁴²⁶ I. Turnau, *Zbawienne źródło*, www.forumakad.pl/archiwum/2001/07-08/artykuly/27-i-smieszne_i_grozne.htm [dostęp: czerwiec 2012].

⁴²⁷ Afisz: „Rodacy!”, Kuratorium Okręgu Szkolnego Krakowskiego, Kuratorium Okręgu Szkolnego Kieleckiego, Kuratorium Okręgu Szkolnego Rzeszowskiego, październik_1945 r., „Pionier” Zakłady Graficzne we Wrocławiu, format A1, zachowany w 9 egz. w zbiorach Gabinetu Śląsko-Lużyckiego.

⁴²⁸ Według życiorysu napisanego w 1955 r. przez prof. A. Knota: dnia 17 stycznia 1945 r. prof. Knot „wyjechał jako repatriant do Polski, przez pięć tygodni przebywał w Przeworsku, gdzie organizował z księgozbiorów po reformie rolnej bibliotekę publiczną, następnie przybył do Krakowa, gdzie pracował w Bibliotece Jagiellońskiej, jako kierownik referatu zabezpieczenia księgozbiorów podworskich na terenie woj. krakowskiego, rzeszowskiego i kieleckiego”. Dnia 9 maja

„Dar Książki dla Wrocławia i Śląska” utworzyły kuratoria trzech okręgów szkolnych — krakowskiego, kieleckiego oraz rzeszowskiego. Warto także wspomnieć o zaangażowaniu w zbiórkę książek dla zasiedlających województwo wrocławskie Związku Harcerstwa Polskiego oraz Bratnich Pomocy Uniwersytetu Jagiellońskiego, Akademii Górniczej i Akademii Hutniczej. Obecność organizacji młodzieżowych, a zwłaszcza studenckich, świadczy o gotowości niesienia pomocy kolegom, którym z powodu przesiedleń, migracji oraz zniszczeń wojennych nie udało się rozpocząć nauki zgodnie z tradycją uczelni wyższych 1 października 1945 roku⁴²⁹. W treści zachowanych druków efemerycznych wszystkie wyszczególnione instytucje biorące udział w zaopatrywaniu Wrocławia i Śląska w książki agitowały czytelników afiszy, odwołując się do piastowskich korzeni Dolnego Śląska oraz wykorzystując wojenną retorykę w celu podkreślenia konieczności aktywnego utrwalania polskości w województwie wrocławskim:

RODACY! Czyn zbrojny woła o czyny serca i rozumu! Ojczysty język jest jedyną najtrwalszą więzią Narodu! Tam nad Odrą i Nysą mimo wszystko przetrwał on 600 lat! Trzeba go wzmocnić, rozbudować, usunąć części z obcych nalotów, stworzyć dlań wieczną podstawę! RODACY! Ojczysta nas wzywa w imię wspólnego dobra! Przyjdźcie z pomocą mowie Polskiej na ziemi Bolesławów! DAR KSIĄŻKI DLA WROCŁAWIA I ŚLĄSKA — TO OBOWIĄZEK! SPEŁNIJCIE GO WZOREM ŻOŁNIERZA POLSKIEGO!⁴³⁰

1945 r. przyjechał do Wrocławia, gdzie objął w Delegaturze Oświaty ogólne kierownictwo bibliotek i księgozbiorów ponemieckich. Po zorganizowaniu Uniwersytetu objął kierownictwo Biblioteki Uniwersytetu Wrocławskiego, Archiwum Uniwersytetu Wrocławskiego, teczka: prof. A. Knot zyciorys mps.; Z. Gostomska-Zarzycka zmuszona do opuszczenia Lwowa w 1942 r., osiedliła się u siostry, Aleksandry Brandysowej w Krakowie, gdzie żyła „ze sprzedaży resztek mienia”. W 1945 r. na krótko podjęła pracę w Bibliotece Jagiellońskiej, następnie 9 maja 1945 r. jako członek grupy kulturalno-naukowej przybyła do Wrocławia, Archiwum Uniwersyteckie, teczka Z. Gostomska-Zarzycka, ankieta personalna wypełniona 24 maja 1950.

⁴²⁹ W świetle wspomnień opisanych w *Wrocław 1945–1947 Wczoraj i Dziś „Jednodniówce Bratniej Pomocy Studentów Uniwersytetu i Politechniki we Wrocławiu”* wydanej z okazji trzeciej rocznicy przybycia do Wrocławia pierwszej grupy studentów polskich, sprawa uruchomienia wrocławskich uczelni była dla przybyłej młodzieży akademickiej zagadnieniem podstawowym: „[...] Ostatecznie dla większości nas, najistotniejszym problemem jest wyższa uczelnia. Liczymy tu na lepsze warunki materialne, niż gdzie indziej. Poniekąd rozstrzyga pierwsza wizyta u rektora — »przecież po to tu jesteśmy«. My jednak sądzimy, że im (profesorom) jest łatwiej, im się to liczy, oni pracują w swoich zawodach, a my chcemy rozpocząć studia lub przerwane kontynuować, nam się liczy czas, który upływa nieubłaganie. Podczas gdy w Krakowie i gdzie indziej nauka jest w pełni. Najlepiej zorganizowani »weterynarze« kładą dachy na swoich klinikach, szklą okna — są to studenci Uniwersytetu Lwowskiego. A reszta nie wie nawet, gdzie ich przyszłe wydziały będą się mieściły [...]”, J. Cieślowski: *Pierwsze flance młodych we Wrocławiu*, [w:] *Wrocław 1945–1947 Wczoraj i Dziś. Jednodniówka Bratniej Pomocy Studentów Uniwersytetu i Politechniki Wrocławskiej*, s. 24–25, PWZG — Północ — Oddział Świdnica, format A4, ze zbiorów Sekcji Regionalnej DBP we Wrocławiu.

⁴³⁰ Afisz: „Rodacy!”, Kuratorium Okręgu Szkolnego Krakowskiego, Kuratorium Okręgu Szkolnego Kieleckiego, Kuratorium Okręgu Szkolnego Rzeszowskiego.

Zaakcentowane majuskułą wezwanie kończące komunikat ukazywało książkę jako podstawowe narzędzie — oręż w walce o obecność ojczystego języka na obcym terytorium, gdzie z mocy obwieszczeń publikowanych zaledwie miesiąc wcześniej przez, między innymi, Pełnomocnika Rządu RP na Obwód XXXIX m. Wrocław pod groźbą odpowiedzialności karnej usuwano napisy niemieckie znajdujące się na nieruchomościach⁴³¹.

Według zgromadzonych dokumentów niekonwencjonalnych kolejna zbiórka książek miała miejsce w 1946 roku, kiedy agitowano Dolnoślązaków hasłami: „Daj książkę do biblioteki publicznej”, „Książka skarbnicą kultury”⁴³². Slogany wydane nakładem Drukarni Państwowej nr 1 we Wrocławiu zachęcały do wspierania zorganizowanych już w województwie wrocławskim księżnic, które z trudem budowały swoje księgozbiory. Z tego samego czasu (luty 1946 roku) pochodzą odezwy nawołujące do informowania o wszelkim wywiezionym mieniu polskim, znajdującym się dotychczas poza granicami Polski. Chodzi przede wszystkim o „księgozbiory, dzieła sztuki jak obrazy, rzeźby itp.”⁴³³

Apele tej treści, w których obiecywano „stosowne nagrody pieniężne”, publikował Pełnomocnik Rządu RP na m. Wrocław A. Wachniewski, w swoich drukach powołujący się na wcześniejsze ogłoszenie Pełnomocnika Rządu RP na Okręg Administracyjny Dolnego Śląska S. Piaskowskiego, pochodzące z grudnia 1945 roku. Być może komunikaty i apele władz regionu stanowiły wyniki odnajdywania na Ziemiach Zachodnich i Północnych zabytków polskiej kultury, zrabowanych w czasie II wojny. Jedno z takich odkryć we wspomnieniach opisał B. Miłaszewski:

W połowie października [1945 r.], w miejscowości Lubawa kierownik tamtejszej szkoły odnalazł zbiory biblioteczne Uniwersytetu Warszawskiego im. J. Piłsudskiego. Znalaziono tam książki medyczne w ilości 634 egzemplarzy. Za resztą księgozbioru, którą Niemcy ukryli, władze czynią poszukiwania. Książki zostały zabezpieczone w budynku szkolnym w Lubawie. Z szeregu odkryć cennych zabytków kultury i sztuki polskiej, widzimy, że przez Śląsk prowadził szlak łupieskiej

⁴³¹ Prócz cytowanego obwieszczenia Pełnomocnika Rządu RP na m. Wrocław z 24 sierpnia 1945 r., obwieszczenia i apele podobnej treści produkował m.in. Pełnomocnik Rządu RP na Okręg m. Legnica A. Stupak w 1946 r., Drukarnia „Czytelnik” Legnica, format A3, zachowane w 2 egz. w zbiorach Gabinetu Śląsko-Lużyckiego; w Zbiorze Afiszy i Plakatów przechowywanym w Archiwum Państwowym we Wrocławiu Oddział Zamiejscowy w Legnicy odnaleziono „Zarządzenie o usunięciu śladów niemieczyny” Zarządu Miejskiego w Legnicy z dnia 23 marca 1948 r. podpisane przez prezydenta miasta mgr. Wilhelma Szafarczyka, Archiwum o/Legnica. Osadnictwo/X/17.

⁴³² Hasło „Daj książkę do biblioteki publicznej”, 1946 r., Drukarnia Państwowa Nr 1 — Wrocław, format A3, zachowane w 1 egz. w zbiorach Gabinetu Śląsko-Lużyckiego; hasło: „Książka skarbnicą kultury”, 1946 r., Drukarnia Państwowa Nr 1 — Wrocław, format A3, zachowane w 1 egz. w zbiorach Gabinetu Śląsko-Lużyckiego

⁴³³ Odezwa Pełnomocnika Rządu R.P. na m. Wrocław inż. A. Wachniewskiego z dnia 23 lutego 1946 r., Drukarnia Państwowa nr 5 we Wrocławiu, format A2, zachowana w 2 egz. w zbiorach Gabinetu Śląsko-Lużyckiego.

wywózki, wszystkiego, co z Polski można było wywieźć w gorących tygodniach odwrotu kulturtregerów niemieckich⁴³⁴.

Pomimo zbiorów polskich książek dla bibliotek dolnośląskich, część odnalezionych w regionie zbiorów zasilala księgozbiory bibliotek z innych części Polski. W świetle tekstu o osiągnięciach zawodowych A. Knota Józef Szocki przypomniał, iż dyrektor pierwszej biblioteki naukowej w powojennym Wrocławiu

jako kierownik Referatu Rewindykacyjnego Uniwersytetu i Politechniki zorganizował grupę osób w celu ratowania zbiorów bibliotecznych i majątku wyższych uczelni wrocławskich. Do końca 1946 r. spenetrowali oni ponad 70 schowków (groty wykute w skałach, zamki, pałace itp.) i odzyskali tysiące cennych rękopisów, starych druków, muzykaliów, zbiorów graficznych, archiwaliów, zbiorów mineralogicznych, zielniki — kilkanaście tysięcy tek, z których część wróciła do Biblioteki Uniwersyteckiej, resztę przekazali Bibliotece Narodowej, Jagiellońskiej, Uniwersyteckich w Warszawie i Lublinie, oraz innych bibliotek naukowych w kraju⁴³⁵.

Motyw biblioteki szczególnie często powtarzał się w tekstach ulotnych edytowanych w pierwszych miesiącach po wyzwoleniu, następnie powracał jako obraz sortowni lub składnicy książek w wielu wspomnieniach spisywanych i publikowanych w latach 1948–1950, zwłaszcza w drukach podsumowujących osiągnięcia oraz rozwój Ziemi Zachodnich. Pojawiał się także w jeszcze odleglejszych tekstach retrospektywnych z lat 60.–70. ubiegłego wieku, głównie w maszynopisowych reminiscencjach pionierów zasiedlających województwo wrocławskie. Autorami tekstów ukazujących biblioteki lub składnice książek byli głównie studenci Uniwersytetu i Politechniki Wrocławskiej, profesorzy wrocławskich uczelni, bibliotekarze, jak również urzędnicy administracji regionalnej, przede wszystkim z Wydziału Kultury Sztuki Urzędu Wojewódzkiego, oraz lokalni dziennikarze, między innymi Lech Turawa związany z wrocławskim tygodnikiem społeczno-kulturalnym „Nowe Sygnały”⁴³⁶. Motyw biblioteki odnaleziono także w odezwach i apelach do studentów wrocławskich, które opublikował, a następnie rozpowszechniał we Wrocławiu w roku 1949 Polski Instytut Socjologiczny z Łodzi⁴³⁷.

⁴³⁴ Wspomnienia B. Miłaszewskiego, *op. cit.*, s. 7.

⁴³⁵ J. Szocki, *Antoni Knot (1904–1982)*, „Nauka Polska” 1982, nr 1–2, s. 269–271.

⁴³⁶ „Nowe Sygnały” ukazywały się w latach 1956–1957. Redakcję czasopisma tworzyli Tadeusz Lutogńiewski, Zbigniew Kubikowski, Tymoteusz Karpowicz, Stanisław Pietraszko, Czesław Hernas, Tadeusz Mikulski. Niezależność pisma spowodowała jego zamknięcie.

⁴³⁷ Odezwa „Konkurs na pamiętnik studenta wrocławskiego”, tu m.in.: „Studenci, piszcie pamiętniki o latach wrocławskich. Piszcie o swym życiu, o swej pracy zarobkowej, o trudnościach mieszkaniowych i aprowizacyjnych, a nade wszystko o odbudowie zakładów naukowych, o przyjaźni i zespołach, w jakich podejmowaliście wasze prace, o pierwszych wykładach w nieopalonych i nieoszkolonych salach, o książkach i warsztatach pracy, które wydobywaliście nieraz dosłownie spod ziemi, z piwnic, gruzów, o wyprawach na Plac Grunwaldzki, czy do niezamieszkałych domów”, odezwa Polskiego Instytutu Socjologicznego w Łodzi, 1 maja 1949 r., Zakłady Drukarsko-Introligatorskie Spółdzielni Wydawniczej „Książka” w Łodzi, format A2, zachowany w 1 egz. w zbiorach Gabinetu Śląsko-Lużyckiego.

Odnalezione dokumenty ulotne i okolicznościowe, między innymi *Wrocław 1945–1947 Wczoraj i Dziś. Jednodniówka Bratniej Pomocy Studentów Uniwersytetu i Politechniki Wrocławskiej* wydana z okazji trzeciej rocznicy przybycia do Wrocławia pierwszej grupy studentów, prezentują także relacje pierwszych studentów, którzy przybyli do Wrocławia, w nadziei na poprawę własnej egzystencji zabezpieczali zastane mienie ponemieckie:

Życie ma charakter mniej więcej obozowy. Modlitwa na placu, zbiórki i tak zwana służba — pilnowanie rejonu. Początkowo nie wiadomo po co, czego i przed kim pilnować. Chodzi się po podwórzu z jakąś bronią palną, oglądając wewnętrzne ślady budynków. [...] Wszyscy błądzą i walczą się po kątach. Jedni w rejonie kliniki, inni zataczają szersze kręgi. Wyprawy mają charakter odkrywczy lub zdobywczy. [...] Jest kilku profesorów i studentów, którzy tworzą tzw. ekipę naukową, bazują w rejonie biblioteki na ul. Szajnochy. Jest ich kilku rozparcelowanych na klinikach. Nie interesują się nami. Nie bardzo wiedzą po cośmy tu przyjechali. Jesteśmy i niebezpieczni, jak zarówno jest rażniej im z nami. Stanowimy przeciw razem jakąś kolonię polską.

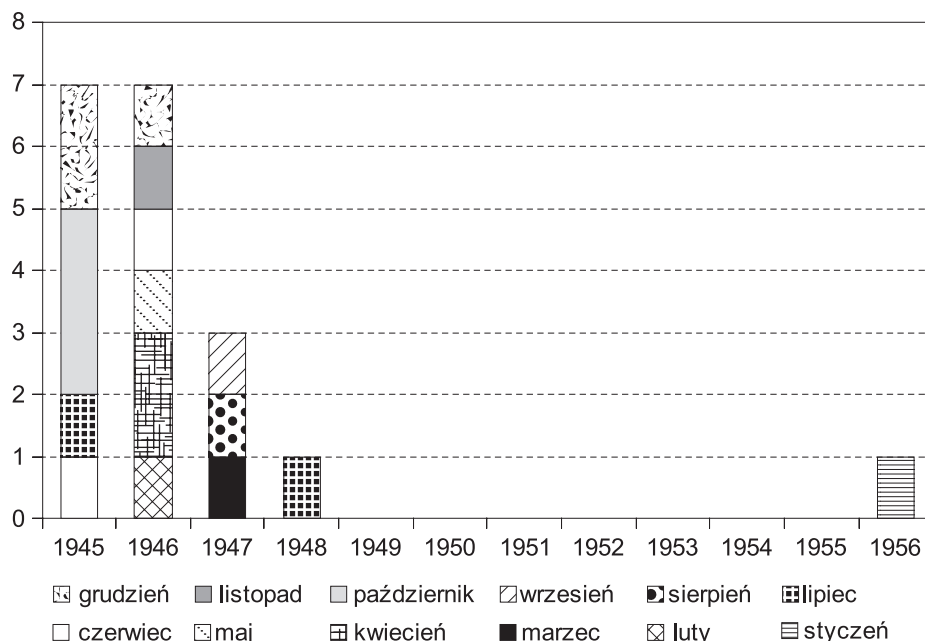
Wspomnienia pionierów, bezpośrednich świadków żmudnej, pieczołowitej pracy porządkowania książek, ich organizacji, selekcji i przygotowania do udostępniania, potwierdzają wiadomości zawarte w drukach efemerycznych.

3. Druki niekonwencjonalne — narzędzia pierwszej powojennej kampanii informacyjnej

W zachowanych kolekcjach bibliotecznych oraz archiwalnych odnaleziono 21 druków ulotnych i okolicznościowych, które wydawano od czerwca 1945 roku do lipca 1948. W treści każdego wyselekcjonowanego dokumentu odwoływano się do piastowskich korzeni „ziem odzyskanych” lub „ziem świeżo odzyskanych”. Najstarsza chronologicznie publikacja, najstarsza w całym zachowanym regionalnym zbiorze, pochodziła z 23 czerwca 1945 roku. Ostatnim z odnalezionych druków nawiązujących do opisywanej kampanii informacyjnej był pochodzący z roku 1956 — *Statut ZSL*, w którym za ważną zdobycz nowego porządku uznano „zjednoczenie [Polski] w prastarych granicach”⁴³⁸. Warto dodać, iż w 1947 roku w programie gościnnych występów Opery Bytomskiej we Wrocławiu umieszczono ulotkę reklamową, w której posłużono się „piastowskim” pochodzeniem piw z browarów w „Namysłowie, Sobótce-Górcie, Lwówku, Wałbrzychu dostępnych w kioskach przemysłu fermentacyjnego”. Dynamikę produkcji druków niekonwencjonalnych, dat ich wydań lub okoliczności, które prowokowały publikację, pokazuje wykres nr 14.

Wykres wskazuje, iż najwięcej druków ukazało się w ciągu pierwszych 18 miesięcy zasiedlania województwa wrocławskiego — od czerwca 1945 do grudnia 1946 roku. W roku 1947 opublikowano trzy dokumenty — w lutym, marcu

⁴³⁸ *Statut Zjednoczonego Stronnictwa Ludowego*, Warszawa 1956 r., Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, format A5, zachowany w 1 egz. w zbiorach DDŻS BZNiO.

Wykres nr 14. Liczba dokumentów, które ukazywały się w latach 1945–1948 oraz propagowały piastowską historię Dolnego Śląska

oraz we wrześniu. Ostatni dokument przywołujący w treści piastowski rodowód Dolnego Śląska wydrukowano w ulotce „Orbisu” o reklamowym charakterze z okazji Wystawy Ziem Odzyskanych w lipcu 1948 roku. Najmłodszą publikację — *Statut ZSL* — edytowano poza województwem wrocławskim. Brak w zbiorach bibliotecznych i archiwalnych dokumentów o podobnej treści z lat 1949–1955 wskazuje ogólny regres wydawniczy, charakterystyczny dla czasów postępującego stalinizmu. Być może odniesienia do piastowskiej przeszłości księstw śląskich nie były zgodne z ówczesną propagandą ideologiczną, która nie licząc wyjątków, nie sprzyjała działalności społecznej, organizacyjnej i innym oraz zredukowała różnorodność instytucji sprawczych i podejmowane inicjatywy. Wykaz instytucji sprawczych, które w latach 1945–1948 i po przerwie, w roku 1956, rozpowszechniały wiadomości o piastowskim Śląsku znajduje się w tabeli nr 3.

Różnorodność instytucji sprawczych, ich odmienny charakter oraz zróżnicowane cele działalności świadczą, iż problem braku stabilności nowego układu geopolitycznego istniał w powszechnej świadomości Polaków przesiedlanych na terytoria, które wcześniej należały do Niemiec. Dane z tabeli nr 3 oraz wykresu nr 14 wskazują, iż współdziałanie, w zakresie popularyzowania tych samych treści, autorów/twórców opisywanej grupy dokumentów zakończyło się w końcu 1947 roku. Było to widocznym, także w ogólnej liczbie ukazujących się wówczas

druków ulotnych i okolicznościowych, symptomem ograniczania swobody wypowiedzi oraz coraz ściślejszego kontrolowania wiadomości przenikających do obszaru publicznego.

Tabela nr 3. Instytucje sprawcze propagujące w swoich drukach efemerycznych z lat 1945–1956 piastowską przeszłość Dolnego Śląska

Data	Nazwa instytucji sprawczej	Miejsce wydania
czerwiec 1945	Wojewódzki Komitet Organizacyjny Święta Morza	Legnica
lipiec 1945	Inspektorat Szkolny we Wrocławiu	Wrocław
październik 1945	Okręgowa Komisja Związków Zawodowych we Wrocławiu	Wrocław
październik 1945	Komitet Wykonawczy „Daru Książki dla Wrocławia i Śląska”	Wrocław
październik 1945	Wojewódzki Zarząd SL, PPS, PPR, SD	Wrocław
grudzień 1945	Komitet „Gwiazdki dla Żołnierzy i Ich Rodzin”	Wrocław
1945 (bez daty)	Miejski Komitet PPS we Wrocławiu	Wrocław
luty 1946	Liga Morska	Wrocław
kwiecień 1946	Towarzystwo Przyjaźni Polsko-Radzieckiej	Wrocław
kwiecień 1946	Komitet Organizacyjny Obchodu Uroczystości 1-go Maja	Wrocław
maj 1946	Pełnomocnik Rządu RP na miasto Wrocław inż. A. Wachniewski	Wrocław
czerwiec 1946	Komitet Uroczystości Święta Bożego Ciała w Legnicy	Legnica
listopad 1946	Komitet Organizacji Święta Kupiectwa Legnickiego	Legnica
grudzień 1946	Komisja Porozumiewawcza Stronnictw Demokratycznych	Wrocław
marzec 1947	Komitet Uroczystości Święta Bożego Ciała w Legnicy	Legnica
sierpień 1947	O.O. Cystersi	Henryków
wrzesień 1947	Komitet Obchodu Święta Dożynek w Pieszycach	Pieszycy
1947 (bez daty)	Opera Dolnośląska	Wrocław
lipiec 1948	Orbis	Wrocław
1956	Statut Zjednoczonego Stronnictwa Ludowego	Warszawa

Obecność w zbiorach druków propagujących piastowską przeszłość Śląska wykazuje, iż świadomość zagrożeń związanych z niepewnością zachodniej granicy Polski dokumentowały osoby kształtujące zasoby źródeł dostępnych w Archiwum Państwowym we Wrocławiu i w bibliotekach naukowych — od 1945 roku w Bibliotece Uniwersyteckiej oraz od 1946/47 w Bibliotece Zakładu Naukowego im. Ossolińskich. W placówkach tych na bieżąco starano się gromadzić docie-

rające do Wrocławia publikacje ulotne i okolicznościowe ukazujące działalność niemieckich środowisk rewizjonistycznych bardzo szybko po wojnie aktywizujących się. W zachowanych publikacjach ulotnych dynamika żądań rewizjonistów domagających się przywrócenia granic niemieckich w ich kształcie z 1937 roku przeciwstawiana była postawie prezentowanej przez mieszkańców NRD. Analiza dokumentów niekonwencjonalnych wykazała także, iż Polacy przesiedlani na Dolny Śląsk nie mogli swobodnie odnosić się, wyrażać tęsknoty za utraconymi Kresami, ziemią ojczystą włączoną do Związku Radzieckiego, ani relacjonować okupacji II Rzeczypospolitej przez ZSRR⁴³⁹. Ukazują więc publikacje efemeryczne stan nierównowagi międzynarodowej — swobodnie zrzeszających się ziomków w Niemczech Zachodnich dążących do odzyskania terenów utraconych w wyniku kończących II wojnę światową porozumień Wielkiej Trójki, przy braku podobnych postaw ze strony polskiej odnośnie do terytoriów wschodnich oraz milczącej obecności Armii Radzieckiej, która trwała w swojej strefie wpływów, utrzymując tu narzucony porządek geopolityczny. Pomimo braku ostatecznych uregulowań prawnych, w preambule Konstytucji Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej uchwalonej przez Sejm Ustawodawczy w dniu 22 lipca 1952 r. ogłoszono:

Historyczne zwycięstwo Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich nad faszyzmem wyzwoliło ziemie polskie, umożliwiło polskiemu ludowi pracującemu zdobycie władzy i stworzyło warunki narodowego odrodzenia Polski w nowych, sprawiedliwych granicach. Na wieczne czasy powróciły do Polski Ziemię Odzyskaną⁴⁴⁰.

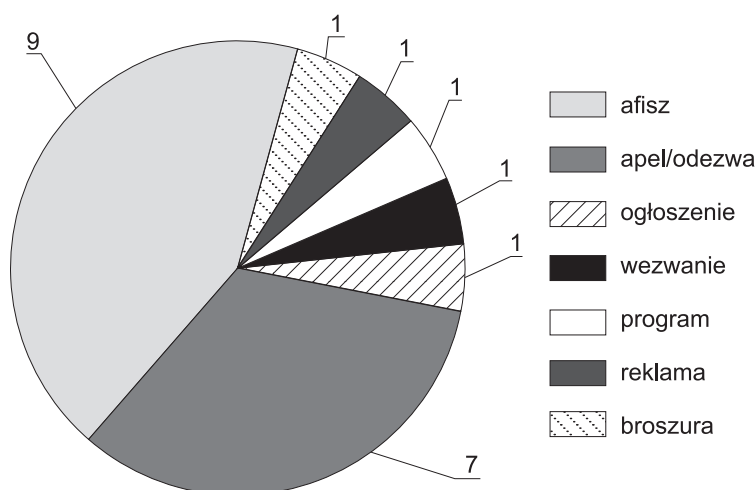
Zachowane źródła ulotne wskazują, iż zjednoczone wspólnym celem instytucje sprawcze do popularyzowania wiadomości o piastowskiej przeszłości Śląska wykorzystywały określone typy wydawnictw efemerycznych — afisze, apele i odezwy, wezwania, ogłoszenia, programy oraz broszury. Wyszczególnione typy dokumentów z racji swoich cech wydawniczych dawały możliwość przekazywania dłuższych tekstów, przy czym wielkoformatowe afisze, odezwy i apele publikowano w celu komunikowania masowego, jedyna zaś obecna w tej grupie broszura — *Statut Zjednoczonego Stronnictwa Ludowego*, która ukazała się w nakładzie 30 tysięcy egzemplarzy, przeznaczona była do indywidualnej lektury członków stronnictwa. Powyższe fakty określają interesujące problemy badawcze dla bibliologów, antropologów pisma, historyków książki i lektury, historyków druku analizujących potencjał tkwiący w drukach ulotnych i okolicznościowych.

Rozpatrywanie tych publikacji pod kątem wymiarów wykorzystywanych przez autorów, jak też ich preferencji co do wyboru formatów druków wskazuje,

⁴³⁹ Druki ulotne i okolicznościowe potwierdzają spostrzeżenia opisane przez G. Thuma w pracy *Obce miasto. Wrocław 1945 i potem*, w której położenie przesiedlonych na Dolny Śląsk Polaków porównane zostało z wysiedlonymi do radzieckiej strefy okupacyjnej obywatelami NRD, G. Thum, *op. cit.*, s. 349–350.

⁴⁴⁰ Konstytucja Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej uchwalona przez Sejm Ustawodawczy w dniu 22 lipca 1952 r. (Dz. U. RP 1952 Nr 33, poz. 232).

iz instytucje sprawcze — pierwsze bądź należące do pierwszych funkcjonujących w Okręgu II Dolny Śląsk — posługiwały się wydawnictwami wielkoformatowymi, głównie w rozmiarze A1. Przekaz informacyjny prezentowano w tradycyjnym, plakatowym, pionowym układzie. Zarówno wielkość, jak i horyzontalny kształt kart papieru dawały możliwość rozmieszczenia treści w sposób zwracający uwagę czytelników oraz zapewniający optymalną recepcję wiadomości. Przegląd zachowanych źródeł wskazuje, iż afisze, jak również publikowane w ich formie odezwy i apele były najczęściej wykorzystywanym typem publikacji niekonwencjonalnych w czasie pierwszej kampanii medialnej na Dolnym Śląsku po 1945 roku, co ukazuje wykres nr 15:

Wykres nr 15. Wykorzystanie poszczególnych typów druków ulotnych i okolicznościowych w pierwszej kampanii medialnej na Dolnym Śląsku

Typy druków ulotnych i okolicznościowych z wykresu nr 15 wyszczególnione zostały na podstawie nazw nadawanych przez instytucje sprawcze, przy czym warto zauważyć, iż autorzy etykietowali najchętniej odezwy, z dokumentów zaś, które jednostkowo reprezentują inne typy publikacji efemerycznych, określono wezwanie, ogłoszenie oraz program.

Wśród najchętniej wykorzystywanych typów dokumentów — afiszy i apeli/odezw podobny był styl przekazu, który w specyficzny sposób porządkowano, blokując krótkie komunikaty oraz formując zwarty blok długiego/dłuższego tekstu, wyróżniając incipity, na przykład „Nasz naród przeżywa wielkiej doniosłości chwile dziejowe” oraz *explicity*, hasła zamykające wypowiedź lub deklaracje na przyszłość, jak: „Niech żyje i krzepnie Sojusz Narodów Słowiańskich! Niech żyje przyjaźń Polsko-Radziecka!” lub „Polacy, dopilnujcie tej ważnej sprawy!”. Rozproszone, lecz

ustawiane w stałych miejscach druku, fragmenty przekazu tworzyły rodzaj klamry obejmującej główny komunikat, dopełniająca go. Zwracały w wyrazisty sposób uwagę czytelników, gdyż prostymi, dostępnymi wówczas zabiegami edytorskimi obejmującymi, przykładowo, stosowanie majuskuły, kapitały, pogrubienia, wyśrodkowania, odmienny krój czcionki *etc.*, przyciągały wzrok, uatrakcyjniały formę tekstu oraz, w części przypadków, akcentowały meritum, rodzaj hasłowego streszczenia całej wypowiedzi. Wyróżniano wiadomości najważniejsze lub informacje, które miały spełniać określone zadania — przyciągać wzrok czytelników, wzbudzać zaciekawienie treścią, wywoływać emocje, gotowość do działania, przekonywać lub nakłaniać do przyjęcia określonych w dokumentach punktów widzenia. Komunikaty o piastowskiej przeszłości Śląska stanowiły fragmenty rozbudowanych, umiejscawianych centralnie w drukach bloków treści, które miały skłonić czytelników do określonych działań, jak na przykład opieka nad grobami poległych w boju, zbiórki darów, w tym książek, udział w akcjach charytatywnych, wstępowanie w szeregi stowarzyszeń, partii politycznych lub dekorowanie okien z okazji rocznic, jubileuszy *etc.* Co ciekawe, informacje o prastarej historii województwa wrocławskiego były lakoniczne, choć stanowiły wspólną i charakterystyczną część przedstawianej grupy wydawnictw, były hasłowe i powtarzalne. Prócz krótkiego komunikatu, iż przesiedlani Polacy powrócili na swoje historyczne terytorium, przeważająca liczba dokumentów nie wносиła żadnych bardziej szczegółowych, choćby precyzyjniejszych czasowo niż najczęściej powielane w treści publikacji „przed 600 laty”, wiadomości na temat losów Dolnego Śląska pod panowaniem Piastów Śląskich.

4. W służbie powszechnej ideologizacji

Liczne publikacje efemeryczne produkowano w latach 1945–1956 z myślą o rozpowszechnianiu pożądanego po wojnie konceptu, propagowaniu określonego stosunku do historii narodowej oraz jej wartościowaniu. Druki o charakterze ideologicznym tłumaczyły i popularyzowały zgodne z koncepcją walki klas poglądy na życie społeczne i gospodarcze. W węższych ujęciach prezentowały trudne warunki ekonomiczne, wielkie, często niemożliwe do realizacji obciążenia ponoszone na rzecz odbudowy i rozwoju państwa, wymagane metody i sposoby pracy, zorganizowane kolektywnie formy spędzania wolnego czasu, stałe problemy z zaopatrywaniem się w tak zwane artykuły podstawowe *etc.* Wydawnictwa wykorzystywane do szerzenia ideologii komunistycznej charakteryzowały się obszerną, rozbudowaną treścią, niekiedy wymagającą indywidualnej, uważnej lektury. Argumenty autorów, zwłaszcza umieszczane w treści publikacji drukowanych po kongresie zjednoczeniowym PPS i PPR, ograniczały się zazwyczaj do typowania wrogów wewnętrznych i zewnętrznych, którzy utrudniali, wręcz uniemożliwiali realizację mniejszych lub większych zobowiązań, na przykład zwiększenia produkcji, podniesienia stopnia

pomocy sąsiedzkiej *etc.* Działalność wszelkiego rodzaju „sabotażystów i wrogów ludu”, szczegółowo przedstawiana, przede wszystkim w treści broszur drukowanych przez PZPR i ZSL, opisuje sposoby, za których pomocą ponad miarę obciążana społeczność, głównie warstwa chłopska, próbowała się bronić.

W treści licznych dokumentów ulotnych (61 druków) stale obecna była „niepokonana” Armia Czerwona — ofiary poniesione przez cały naród radziecki, jak również jego wkład w zwycięstwo nad faszyzmem oraz utrwalanie demokracji i światowego pokoju. Większość tych wydawnictw dokumentuje jednocześnie zaszczerpanie komunistycznej obrzędowości praktykowanej coraz intensywniej z każdym kolejnym powojennym rokiem. Okazji dostarczały ustanowione przez Sejm Rzeczypospolitej Polskiej w 1945 roku oraz w latach późniejszych nowe polityczne święta i rocznice ważnych wydarzeń, w tym także radzieckich. Druki zawierające informacje o tego rodzaju obchodach, ukazują dominację Kremla zmierzającego do uczynienia z wyzwolonej przez Armię Czerwoną Polski satelity ZSRR. Zachowane wydawnictwa należy uznać za zwiastuny wasalnej pozycji Polski względem Związku Sowieckiego oraz zapowiedź stalinizacji życia. Na podstawie opisanych w drukach ulotnych i okolicznościowych realiów kultury, w tym kultury książki, badać można także okresy, natężenie oraz rodzaje aktywności podejmowanej w sferze kultury w celu szerzenia i umacniania ideologii komunistycznej na terytoriach radzieckiej strefy wpływów. Materiały ukazujące płaszczyzny przenikania koncepcji tworzenia w Polsce społeczeństwa na wzór społeczeństwa radzieckiego ujawniają działalność w tym zakresie dwóch rodzajów podmiotów: 1) radzieckich instytucji kultury organizujących się wewnątrz stacjonującej na Dolnym Śląsku Amii Radzieckiej oraz, znacznie aktywniejszych, 2) polskich instytucji rządowych, organizacji społecznych, partii politycznych oraz ogólnokrajowych i regionalnych stowarzyszeń zrzeszających sympatyków ZSRR, a także różnego rodzaju komitetów powoływanych we wszystkich większych dolnośląskich miejscowościach do organizowania obchodów rocznic różnorodnych wydarzeń lub nowych świąt politycznych, najczęściej niezwiązanych z historią, tradycją i kulturą państwa polskiego. W świetle zachowanych afiszy, ogłoszeń, plakatów, programów obchodów oraz zaproszeń najintensywniej popularyzowano pierwszomajowe święto robotnicze⁴⁴¹, Dzień Zwycięstwa obchodzony 9 maja⁴⁴², rocznice Manifestu Lipcowego (22 lipca 1944 roku) celebrowane

⁴⁴¹ W świetle Ustawy z dnia 26 kwietnia 1950 r. o ustanowieniu dnia 1 maja świętem państwowym wydarzenie to miało na celu „zadokumentowanie osiągnięć i zwycięstw klasy robotniczej, przodującej siły Narodu, budującego socjalizm, jako wyraz umocnienia się władzy Ludowej, w hołdzie dla tysięcy bojowników wolności i postępu, dla zmanifestowania solidarności Narodu Polskiego z siłami postępu i pokoju na całym świecie, w 60-tą rocznicę pierwszego obchodu międzynarodowego święta proletariatu w Polsce”. (Dz.U. RP 1950 nr 19 poz. 157).

⁴⁴² W Polsce Dzień Zwycięstwa ukonstytuowano mocą Dekretu z dnia 8 maja 1945 r. o ustanowieniu Narodowego Święta Zwycięstwa i Wolności (Dz.U. RP 1945 nr 21 poz. 116). Artykuł 1 dokumentu brzmiał: „Celem upamiętnienia po wsze czasy zwycięstwa Narodu Polskiego i Jego

jako Narodowe Święto Odrodzenia Polski⁴⁴³, jubileusze bitwy pod Lenino (12/13 sierpnia 1943 roku) oraz świętowane 7 listopada kolejne rocznice Wielkiej Socjalistycznej Rewolucji Październikowej. Rokrocznie obchodzono także tak zwane miesiące przyjaźni polsko-radzieckiej lub miesiące pogłębiania przyjaźni polsko-radzieckiej. Na Dolnym Śląsku często były to wrzesień, październik i listopad. Organizowano wówczas różnego rodzaju otwarte imprezy, jak choćby cykle wykładów naukowych, odczyty referatów politycznych czy uroczyste akademie artystyczne, w czasie których śpiewano rosyjskie pieśni ludowe, prezentowano tańce oraz recytowano dzieła radzieckich twórców rewolucyjnych.

Zgodnie z zachowanymi dokumentami programy obchodów wszystkich świąt i rocznic ideologicznych i politycznych opierano na jednym schemacie: 1) podkreślano siłę Armii Czerwonej/Radzieckiej, 2) jej zasługi dla przyznania oraz utrzymania przy Polsce Ziemi Zachodnich i Północnych, 3) omawiano aktualne problemy polityczne oraz 4) w części kulturalnej lub raczej artystyczno-rozrywkowej przedstawiano rosyjski folklor, krótkie inscenizacje poetyckie, niekiedy filmy radzieckie. Dokumenty jednoznacznie wskazują, iż celebrowanie narzuconych społeczeństwu, zwłaszcza nieznanymi wcześniej świąt, wymagało uprzedniego przygotowania. Wykorzystywano do tego celu druki ulotne i okolicznościowe, publikowane w dużej liczbie, na przykład 600 egzemplarzy. W ich treści uzasadniano sens i doniosłość uroczystości oraz podawano zasady odpowiedniego postępowania, między innymi:

wszystkie okna w zamieszkałych domach powinny być udekorowane flagami o barwach narodowych, chodniki, bramy i klatki schodowe domów należy uprzętnąć, a ściany czołowe upiększyć w miarę możliwości⁴⁴⁴.

wszystkie domy urzędowe jak i prywatne należy udekorować flagami i przystroić godłami Państwa⁴⁴⁵.

Wielkich Sprzymierzeńców nad najeżdźcą germańskim, demokracji nad hitleryzmem i faszyzmem, wolności i sprawiedliwości nad niewolą i gwałtem — dzień 9 maja, jako dzień zakończenia działań wojennych, stanowić będzie Narodowe Święto Zwycięstwa i Wolności”. Act Of Military Surrender znany jako Wstępny protokół kapitulacji Trzeciej Rzeszy z 7 maja 1945 r. podpisany został w Reims w obecności m.in. generała I.A. Susłoparowa, który, bez porozumienia z Kremlen, sygnował dokument „W imieniu Najwyższego Dowództwa Armii Sowieckiej”. Na żądanie Stalina Niemcy w berlińskiej kwaterze marszałka G.K. Żukowa 8 maja o godz. 23.11 (9 maja o godz. 1.11 nad ranem czasu moskiewskiego) podpisały akt bezwarunkowej kapitulacji. Kraje zależne od ZSRR Dzień Zwycięstwa nad faszyzmem obchodziły rokrocznie 9 maja.

⁴⁴³ Święto ustanowiono mocą wydanej przez Krajową Radę Narodową Ustawy z dnia 22.07.1945 r. (Dz.U. RP 1945 nr 32 poz. 194). Artykuł 1 brzmiał: „Celem upamiętnienia po wsze czasy Odrodzenia Niepodległego i Demokratycznego Państwa Polskiego — dzień 22 lipca, jako dzień powstania Suwerennej władzy Narodu Polskiego, stanowić będzie Narodowe Święto Odrodzenia Polski”.

⁴⁴⁴ Odezwa Pełnomocnika Rządu R.P. na m. Wrocław „Do Obywateli m. Wrocławia” z 6 maja 1946 r., wydrukowana w Drukarni „Wiedzy” nr 2 w 600 egz., format: A3, zachowana w 2 egz. w zbiorach Gabinetu Śląsko-Lużyckiego Biblioteki Uniwersyteckiej we Wrocławiu.

⁴⁴⁵ Ogłoszenie Wójta Gminy Szklarska Poręba Jana Legaja z 20 lipca 1946 r., wydrukowane w Drukarni Państwowej w Szklarskiej Porębie, w 60 egz., format: A3, zachowana w 2 egz. w zbiorach Gabinetu Śląsko-Lużyckiego Biblioteki Uniwersyteckiej we Wrocławiu.

W odezwie Komitetu Obchodu Święta 1 Maja z kwietnia 1946 roku apelowano do mieszkańców Szklarskiej Poręby, by oprócz flag narodowych wywieszali „flagi walczącego świata pracy tj. czerwone”⁴⁴⁶. W zbiorach zachowały się także zarządzenia dokumentujące dekoratorski przymus, na przykład Pełnomocnik Rządu R.P. Na Obwód nr 29 Jelenia Góra nakazem Nr A.S. 12/188/46 z dnia 22 czerwca 1946 roku wezwał mieszkańców Jeleniej Góry oraz całego powiatu jeleniogórskiego, by udekorowali wszystkie domy flagami o barwach narodowych, godłami państwa polskiego, portretami przedstawicieli Rządu jedności Narodowej, dywanami i zielenią. Pełnomocnik Wojciech Tabaka (1901–1975) groził i ostrzegał, iż uchylający się od zarządzenia zostaną pociągnięci do „surowej odpowiedzialności a nawet mogą zostać wywłaszczeni z lokalu”⁴⁴⁷. Była to poważna sankcja za nie stosowanie się do obowiązku dekorowania miejsca zamieszkania.

Poprzez materiały ulotne wzywano też do manifestowania jedności, do masowego udziału w pochodach, demonstracjach, manifestacjach, wiecach, capstrzykach *etc.* Dokumenty efemeryczne ukazują więc sposób wdrażania nowego porządku, obrzędowości komunistycznej. Publikacje dokumentują proces zmierzający do zunifikowania obyczajowości i kultury w całym kontrolowanym przez ZSRR bloku państw demokracji ludowej. W świetle przebadanych materiałów około 1948 roku z treści druków efemerycznych zniknęły wytyczne i wskazówki. Prawdopodobnie narzucone rygory społeczne i nakazy objęły wówczas tak znaczne obszary życia społecznego, że nie trzeba już było z taką intensywnością wydawać nowych ani też ich powtarzać.

Zasługi Armii Czerwonej „bohatersko walczącej z faszystowskim najeźdźcą o wyzwolenie Polski spod niemieckiej okupacji” wspomniano w każdą rocznicę bitwy pod Lenino obchodzonej uroczyście na Dolnym Śląsku 13 i 14 października, począwszy od 1945 roku⁴⁴⁸. Od 12 października 1950 roku rocznica Lenino stała się świętem — Dniem Wojska Polskiego. Dolnośląskie afisze z lat 1945–1946 jako datę bitwy pod Lenino podawały 13 i 14 października — moment wycofania polskiej dywizji z walki. Najstarszy dokument upamiętniający chrzest bojowy żołnierzy Berlinga wydany został we Wrocławiu z inicjatywy Okręgowej

⁴⁴⁶ Odezwa Komitetu Organizacyjnego Święta 1 Maja wydrukowana w Drukarni Państwowej nr 1 w 100 egz., format: A3, zachowana w 1 egz. w zbiorach Gabinetu Śląsko-Łużyckiego Biblioteki Uniwersyteckiej we Wrocławiu.

⁴⁴⁷ Zarządzenie Pełnomocnika Rządu R.P. na Obwód nr 29 Jelenia Góra, datowane 22 czerwca 1946 r., wydane przez Drukarnię Państwową w Jeleniej Górze, format A3, zachowane w 2 egz., w zbiorach Gabinetu Śląsko-Łużyckiego Biblioteki Uniwersyteckiej we Wrocławiu. Na jego podstawie wójt gminy Szklarska Poręba Jan Legaj 26 czerwca 1946 r. wydał identyczne w treści zarządzenie do mieszkańców gminy.

⁴⁴⁸ Bitwa pod Lenino na Białorusi — 12/13 października 1943 r. Był to pierwszy bój sformowanego na terenie ZSRR wojska polskiego. Bitwa jest różnie oceniana w historiografii, zginęło w niej od 2859 do 3054 polskich żołnierzy (25% stanu osobowego) I Dywizji Piechoty im. T. Kościuszki dowodzonej przez gen. Z. Berlinga.

Komisji Związków Zawodowych⁴⁴⁹. Informowano w nim, iż „w bitwie pod Lenino, żołnierze I Dywizji swoją krwią przypieczętowali wieczysty sojusz ze Związkiem Radzieckim, swoją krwią zmasali plamę hańby, jaka widniała na Polaku po odejściu Armii Andersa. Jedyne droga wybrana przez żołnierzy I Dywizji była słuszna”⁴⁵⁰.

Opisywane wydawnictwo stanowi pierwszy, wśród zachowanych druków, przykład publicznej dyskredytacji udziału w walce o wolność Polski podporządkowanych rządowi Rzeczypospolitej Polskiej na emigracji Polskich Sił Zbrojnych, określanych potocznie w ZSRR jako Armia Andersa. Kompromitowaniu żołnierzy Polskich Sił Zbrojnych na Zachodzie, Zesłańców Sybiru pamiętających zsyłki i więzienia NKWD oraz deportacje do GUŁagu towarzyszyło podkreślanie przymerza i przyjaźni ze Związkiem Sowieckim:

tak niech połączą się dwa bratnie narody Sojuszem trwałym po wieczne czasy dla działań pracy twórczej i utrwalenia pokoju⁴⁵¹.

Treści rozpatrzonych druków potwierdzają ignorowanie bezpośrednich doświadczeń oraz pamięci osadników polskich pochodzących z terytoriów okupowanych w czasie II wojny światowej przez Związek Sowiecki. Autorzy afiszy, apeli, plakatów, nie bacząc na wydarzenia 17 września 1939 roku, pisali:

mając tak potężnego sąsiada, jakim jest Związek Radziecki, możemy być pewni, że rok 1939 nigdy się nie powtórzy⁴⁵².

Treści propagandowe widoczne w przedstawianej grupie druków ulotnych i okolicznościowych oddziaływały na odbiorców poprzez ciągłe wzbudzanie uczucia strachu, lęku przed kolejną wojną. Według wszystkich nadawców publikacji Armia Radziecka stanowiła jedyną liczącą się potęgę, która udowodniła już swoją siłę, wygrywając II wojnę światową. Druki potwierdzają, iż nie wierzono w moc oręża ani samodzielność Ludowego Wojska Polskiego. Społeczeństwo otrzymywało więc wyraźny sygnał, iż obecność Armii Czerwonej na Ziemiach Zachodnich jest koniecznością. Informacje zawarte w drukach ulotnych i okolicznościowych publikowanych z okazji świąt oraz rocznic wojskowych i politycznych często epatują strachem, ustawicznie ukazują zagrożenie, zewnętrzne oraz wewnętrzne.

⁴⁴⁹ Afisz Okręgowej Komisji Związków Zawodowych wydrukowany w Zakładach Graficznych „Pionier” we Wrocławiu, datowany 13 października 1945 r., format A2, zachowany w 2 egz. w zbiorach Gabinetu Śląsko-Lużyckiego Biblioteki Uniwersytetu Wrocławskiego.

⁴⁵⁰ Afisz z 13 października 1945 r. Okręgowej Komisji ZZ, „Pionier” Zakłady Graficzne we Wrocławiu, format A2, zachowany w 2 egz. w zbiorach Gabinetu Śląsko-Lużyckiego Biblioteki Uniwersytetu Wrocławskiego.

⁴⁵¹ *Ibidem*.

⁴⁵² *Ibidem*.

Mimo że popularna wśród Dolnoślązaków piosenka mówiła: „Panie Truman rzuć ta bania, tu jest nie do wytrzymania/ Jedna bomba atomowa i wrócimy się do Lwowa/ Choć zastaniem same zgliszczą, jednak ziemia to ojczysta”, repatrianci bali się kolejnego militarnego konfliktu. Okręg II zasiedlali ludzie przeświadczeni, „że stracili wszystko”. Jedyny bagaż stanowiły często traumatyczne doświadczenia wynikające z barbarzyńskiej polityki prowadzonej przez okupantów wobec Polaków. Trudy codzienności towarzyszące organizowaniu po wojnie życia, niepewność jutra oraz tęsknota za stronami rodzinnymi powodowały brak poczucia bezpieczeństwa wzmagany dodatkowo ciągłymi groźbami. Zagrożenia wynikały między innymi ze szczegółowo przedstawianej w drukach ulotnych i okolicznościowych ówczesnej międzynarodowej sytuacji politycznej, jak na przykład podważanie przez „anglosaskie koła reakcyjne” zachodniej granicy Polski na Odrze i Nysie w wystąpieniach sekretarza stanu USA Jamesa S. Byrnesa oraz ministra spraw zagranicznych Wielkiej Brytanii Ernesta Bevina⁴⁵³. Sytuacje te były źle odbierane przez mieszkańców Dolnego Śląska, potwierdzały niepewność prawną zachodniej granicy, przy świadomości niezmienności granicy wschodniej, wzmacniając przeczucia i strach przed powrotem Niemców, uprawdopodobniały kolejne przymusowe przesiedlenia. Obecność Armii Radzieckiej mogła w takich okolicznościach sprzyjać akceptacji wielokrotnie powtarzanych w treści druków ulotnych i okolicznościowych stwierdzeń o przymierzu z Rosją Radziecką oraz o konieczności budowania bloku państw socjalistycznych: „o twardy mur jedności narodów słowiańskich rozbiją się wszelkie zakusy każdego agresora”, „sojusz z bratnimi słowiańskimi narodami a przede wszystkim, krwią polskiego i radzieckiego żołnierza przypieczętowany, sojusz polsko-radziecki daje nam możliwości naprawdę mocarstwowego rozwoju”⁴⁵⁴.

Co ciekawe, część publikacji ulotnych i okolicznościowych ukazuje przewagę kultury nad polityką i bolesną przeszłością stosunków sowiecko-polskich. Druki dokumentują między innymi uznanie dolnośląskiej społeczności dla kultury, sztuki bez względu na narodowość artystów, twórców. Przykład stanowią tu mogą cieszące się popularnością wśród legnickiej publiczności, często wznawiane, szczególnie w latach 1945 i 1946 oraz w latach 1954–1956 występy radzieckich aktorów, muzyków i tancerzy.

⁴⁵³ J.F. Byrnes (1879–1972) uczestnik konferencji poczdamskiej, w przemówieniu wygłoszonym w Stuttgarcie 6 września 1946 r. podważył trwałość zachodniej granicy na Odrze i Nysie Łużyckiej. Stwierdził m.in., iż ziemię na wschód od Odry i Nysy Łużyckiej nie zostały oddane Polsce w sposób ostateczny. Podczas posiedzenia Izby Gmin 22 października 1946 r. oświadczenie podobnej treści złożył E. Bevin (1881–1951) oraz premier Wielkiej Brytanii C. Attlee (1883–1967), J. Krasuski, *Europa Zachodnia po II wojnie światowej*, Poznań 1990, s. 79–80, 110. Wypowiedź E. Bevina wywołała na Dolnym Śląsku oraz w całej Polsce sprzeciw demonstrowany ogólnokrajową akcją „Wielkich Wieców Protestacyjnych przeciw Mowie Sekretarza Stanu USA”. Wiece zwoływały partie polityczne PPS, PPR, SL i SD. Zachowane ulotki i afisze dowodzą, iż protest odbył się 15 września 1946 r. w każdej miejscowości na Dolnym Śląsku.

⁴⁵⁴ Druki ze zbiorów Gabinetu Śląsko-Łużyckiego Biblioteki Uniwersyteckiej we Wrocławiu.

Zamierzoną ideologizację społeczeństwa, kanały jej rozpowszechniania można badać na podstawie list książek, szczególnie dzieł Lenina i Stalina, Bieruta, zawartych w broszurach na temat kolejnych etapów konkursów czytelniczych organizowanych przez Związek Samopomocy Chłopskiej, Centralny Zarząd Bibliotek oraz Ministerstwo Kultury i Sztuki. Podobnie licznie zachowane w zbiorach bibliotecznych repertuary dolnośląskich kin ukazują intensywne popularyzowanie kinematografii radzieckiej⁴⁵⁵. Chronologia zachowanych repertuarów wskazuje, iż od początku roku 1946 dolnośląskich wielbicieli X muzy zapraszano na seanse, a następnie festiwale, tygodnie lub miesiące z „najlepszymi filmami radzieckimi”. Poddane analizie materiały niekonwencjonalne wskazują, iż projekcje produkcji radzieckich intensyfikowano szczególnie przed rocznicami przejścia przez bolszewików władzy w Rosji oraz miesiącami przyjaźni z ZSRR. Chronologicznie najstarszy afisz informujący o pokazie „wielkiego filmu historycznego produkcji radzieckiej” zatytułowanego *Kutuzow. Odwrót Wojsk Napoleońskich spod Moskwy* (ros. Кутузов, 1943) w reżyserii M. Jegorowa zapraszał na seans w dniu 8 lutego 1946 roku do wrocławskiego kina „Wyzwolenie”, działającego „w szkole w Zęplin” (Sępolno)⁴⁵⁶. Obraz ten znany był wcześniej mieszkańcom Legnicy, gdzie 5 maja 1945 roku rozpoczęło działalność pierwsze stałe dolnośląskie kino „Polonia”⁴⁵⁷. Niestety, w przeanalizowanych zbiorach bibliotecznych nie zachowały się druki dokumentujące ten seans. Repertuary wskazują, iż wrocławskie kino „Warszawa” zainicjowało rytuał wyłącznych projekcji filmów radzieckich dnia 13 maja 1946 roku, prezentując „wzruszającą epopeę przyjaźni i braterstwa” *Dwaj żołnierze* (ros. Два бойца, 1943) Leonida Łukowa⁴⁵⁸. Oferta filmowa ra-

⁴⁵⁵ Krajowa Rada Narodowa Dekretem z dnia 13 listopada 1945 r. o utworzeniu przedsiębiorstwa państwowego „Film Polski” (Dz.U. RP 1945 nr 55 poz. 308) scentralizowała polską kinematografię i powierzyła całkowitą kontrolę nad filmami produkowanymi oraz wyświetlanymi w Polsce Przedsiębiorstwu Państwowemu „Film Polski”. W świetle art. 3 pkt 2 dekretu KRN film miał być „środkiem informacji, wychowania społecznego oraz upowszechniania oświaty i kultury”, miał być sztuką społecznie użyteczną. Zadanie to realizowały produkty radzieckiej kinematografii często wyświetlane na Dolnym Śląsku. Film, jako jeden z produktów kultury masowej, był chętnie wykorzystywanym nośnikiem propagandy. Według M. Sznajdera, autora opracowania *Upowszechnianie kultury filmowej na Dolnym Śląsku w latach 1945–1975*, „poza radiem był film właściwie jedynym środkiem przekazu, który docierał wszędzie, do każdej wsi, i był komunikatywny dla każdego odbiorcy”. Zob. M. Sznajder, *Upowszechnianie kultury filmowej na Dolnym Śląsku w latach 1945–1975*, [w:] *Kultura na Dolnym Śląsku*, pod red. J. Trzynadłowskiego, Warszawa-Wrocław 1977, s. 261.

⁴⁵⁶ Plakat podawał błędne nazwisko reżysera filmu, którym był W. Pietrow (1896–1966). W. Jegorow (1878–1960) brał udział w produkcji filmu. Afisz wydrukowany w Zakładach Graficznych WK PPS we Wrocławiu, datowany 8 lutego 1946 r., format A3, zachowany w 1 egz. w zbiorach Gabinetu Śląsko-Lużyckiego Biblioteki Uniwersytetu Wrocławskiego.

⁴⁵⁷ Według M. Sznajdera, *op. cit.*, s. 261.

⁴⁵⁸ Repertuar wydrukowany w Drukarni „Wiedzy” Nr 2 we Wrocławiu, datowany 13 maja 1946 r., format A3, zachowany w 2 egz. w zbiorach Gabinetu Śląsko-Lużyckiego Biblioteki Uniwersytetu Wrocławskiego.

dzieckiej wytwórni Mosfilm kierowana do dolnośląskich widzów stopniowo poszerzała się. Na przykład repertuar kina LOT z października 1948 roku informuje, iż pod hasłem „Najlepsze Filmy Radzieckie” wyświetlano najnowsze obrazy: nagrodzoną na festiwalu w Mariańskich Łaźniach *Pieśń tajgi* (ros. Сказание о земле Сибирской, 1947) Iwana Pyrjewa (1901–1968), *Czerwony krawat* (ros. Красный галстук, 1948) Marii Sauc (1909–1986) i Władimira Suchobokowa (1910–1973), ukazujący rolę szkoły oraz organizacji pionierskiej w wychowaniu nowego, komunistycznego pokolenia.⁴⁵⁹ W kolejnym miesiącu na ekranach kin: „Śląsk”, „Polonia” oraz „Pionier” wyświetlano obrazy produkowane w latach 30. XX wieku. Filmy te opisywały rewolucję październikową oraz historię wojny domowej w Rosji 1917–1922, jak na przykład *Ostatnia noc* (ros. Последняя ночь, 1936) Julija Rajzmana (1903–1994), *Lenin w październiku* (ros. Ленин в октябре, 1939) Michaiła Romma, *Delegat floty* (ros. Депутат Балтики, 1936) Iosifa Chejfica (1905–1995) i Aleksandra Zarchia (1908–1997), *My z Kronsztadtu* (ros. Мы из Кронштадта, 1936) Jefima Dzigana (1898–1981). Wyszczególnione kina wyświetlały także najnowszą produkcję Mosfilmu — obrazy sławiące bohaterstwo radzieckich żołnierzy w czasie II wojny światowej oraz prezentujące postawy, które honorowano najwyższym odznaczeniem wojskowym ZSRR — orderem Bohatera Związku Radzieckiego, jak *Aleksander Matrosow* (ros. Рядовой Александр Матросов, 1947) Leonida Łukowa (1909–1963) czy filmy przygodowe jak *Biały kiel* (ros. Белый клык, 1946) Aleksandra Zguridiego (1904–1998).

Jednoznaczna tematyka wyświetlanych filmów sowieckich, z których wiele weszło do klasyki kina światowego, miała wzbudzać uczucie sympatii do ZSRR oraz przedstawianego w produkcjach nowego, wyzwolonego, szczęśliwego społeczeństwa komunistycznego. Charakter radzieckich ekranizacji, szczególnie wojennych, kształtował wśród młodych generacji odbiorców wybiórczy i wypaczony obraz historii najnowszej. Filmy prezentowały przeszłość widzianą oczyma radzieckich scenarzystów, cenzorów, reżyserów oraz aktorów. Być może, ukazując radosne życie radzieckich obywateli, filmowe realizacje miały także łagodzić

⁴⁵⁹ W świetle repertuaru wyświetlano ponadto: *Narzeczoną z Turkmenii* (ros. Далёкая невеста, 1948) Jewgienija Iwanowa-Barkowa (1892–1965) o życiu w kolchozie, *Iwana Groźnego* (ros. Иван Грозный, 1944) Siergieja M. Eisensteina (1898–1948), *Lenina w 1918* (ros. Ленин в 1918 году, 1939) Michaiła Romma (1901–1971), *Wiosnę* (ros. Весна, 1947), *Świat się śmieje* (ros. Весёлые ребята, 1934) i *Cyrk* (ros. Цирк, 1936) Grigorija Aleksandrowa (1903–1983), *Wielki przełom* (ros. Великий перелом, 1945) Fridricha Ermlera (1898–1967), *Statek pułapkę* (ros. Морской ястреб, 1941) Władimira Brauna (1896–1957), *Krążownik Wareg* (ros. Крейсер „Варяг”, 1946) Wiktora Eysmonta (1904–1964), *Dzień zwycięskiego kraju* (ros. День победившей страны, 1947) Pji Kopalina (1900–1976), *Czarodziejski kwiat* (ros. Каменный цветок, 1946) Aleksandra Ptuszki (1900–1973), *Syna pulku* (ros. Сын полка, 1946) Wasilija Pronina (1905–1966), *Błyskawicę* (ros. Наше сердце, 1946) Aleksandra Stołpera (1907–1971), *Dusze nieujarzmione* (ros. Непокоренные, 1945) Marka Donskowego (1901–1971) oraz dla młodszej widowni *Timura i jego drużynę* (ros. Тимур и его команда, 1940) Aleksandra Razumnyjewa (1891–1972) i *Wyspę skarbów* (ros. Остров сокровищ, 1938) Władimira Wajnsztoka (1908–1978).

pamięć o sowieckiej inwazji i okupacji. Osobistych oraz świeżych doświadczeń kresowian oraz sybiraków nie udało się jednak uśmierzyć.

Dokumenty ulotne i okolicznościowe, szczególnie zaś opublikowane w latach 1945–1949, wskazują, iż nowe święta funkcjonowały z obchodzonymi uroczystościami kościelnymi⁴⁶⁰. Autorzy publikacji efemerycznych propagujących sowiecką obrzędowość chętnie i często odnosili się do kilku wybranych okresów w przeszłości Polski: 1) wydarzeń świeżo minionych, jak klęska wrześniowa, II wojna światowa i wyzwolenie, 2) czasów „państwa endecji i sanacji” i „dyktatury Piłsudskiego”⁴⁶¹ oraz 3) okresu Polski piastowskiej, bardzo ważnego z racji uzasadniania nowych granic oraz poważnego zmniejszenia terytorium kraju. Autorzy publikacji efemerycznych opisywali także I Rzeczpospolitą, a zwłaszcza ruch zbrojny chłopski i powstanie kościuszkowskie, przy czym insurekcja 1784 roku łączona była bezpośrednio ze zwycięską bitwą 1410 roku oraz tak zwanym drugim Grunwaldem — okresem 1939–1945, zakończonym pokonaniem III Rzeszy. Nie ulega wątpliwości, iż rozpoznane akcydensy, zarówno informacyjne, jak i manipulacyjne, prezentowały wybrane okresy z polskiej historii w celu upowszechnienia ideologii komunizmu. Podejście takie widoczne było zwłaszcza w treści dokumentów publikowanych między 1945 a 1948 rokiem, choć przypomnieć należy o zachowaniu niewielkiej liczby druków ogłaszanych i rozpowszechnianych w latach 1949–1955. Interesujące jest także wykorzystywanie określonego rodzaju druków ulotnych i okolicznościowych do prezentacji wybranych treści.

4.1. Przeszłość wymazywana z pamięci zbiorowej (wojna i okupacja, walcząca Warszawa, utracone ziemie wschodnie)

Jakżeż bowiem rozległe są straty nasze? [...] Czegośmy i kogo w ciągu tych strasznych sześciu lat 1939–1945, nie stracili!⁴⁶²

Z dużą częstotliwością, niemal cyklicznie, szczególnie z okazji świąt majowych — święta robotniczego, dnia zwycięstwa i zakończenia II wojny światowej, jak też rocznicy jej wybuchu, w charakterystyczny, wyrazisty sposób publikacje

⁴⁶⁰ W art. 1 Ustawy z 18 stycznia 1951 roku o dniach wolnych od pracy (Dz.U. RP 1951 Nr 4, poz. 28) podano, iż dniami wolnym są: 1 stycznia, pierwszy i drugi dzień Wielkiej Nocy, 1 maja — Święto Państwowe, 3 maja — Święto Narodowe, pierwszy dzień Zielonych Świątek, dzień Bożego Ciała, 15 sierpnia — Wniebowzięcie Najświętszej Marii Panny, 1 listopada — Wszystkich Świętych, 11 listopada — Narodowe Święto Niepodległości, 25 i 26 grudnia — Boże Narodzenie. Dodatkowo wolne od pracy były: 9 maja oraz 22 lipca.

⁴⁶¹ A. Korzycki, *Na drogach walki o Polskę Ludową*, „Biblioteka Ludowca”, Warszawa 1946, ss. 44, Drukarnia Nr 4 Spółdzielni Wydawniczej „Czytelnik”, broszura, format A5, ze zbiorów Działu DŻS BZNiO.

⁴⁶² L. Kolankowski, *op. cit.*, 1946, s. 1.

okolicznościowe, głównie afisze, odezwy, apele i zaproszenia, przywoływały pamięć o napaści Niemiec hitlerowskich na kraj, terrorze w czasie okupacji, barbarzyństwie, bestialstwach i ludobójstwie.

W czasie pierwszych Zaduszek na przyłączonym do Polski Dolnym Śląsku Komitet Obchodu Święta Poległych we Wrocławiu prosił w swoim afiszu czytelników, by skierowali „myśli ku tym, którzy ginęli w więzieniach, obozach, w krematoriach, na szubienicach i placach straceń [...]”⁴⁶³. W grudniu tegoż roku utworzony we Wrocławiu Komitet „Gwiazdki dla Żołnierzy i Ich Rodzin” pisał o „bestialskim hitleryzmie”⁴⁶⁴. Wśród najintensywniej wypowiadających się tu autorów były obecne partie polityczne — głównie Polska Partia Socjalistyczna, urzędy administracji państwowej i samorządowej — Pełnomocnik Rządu RP na m. Wrocław, Inspektorat Szkolny w Legnicy oraz we Wrocławiu, Powiatowy Urząd Ziemski we Wrocławiu, organizacje i zrzeszenia — Oddział Wojewódzki Dolnośląskiego Związku byłych Więźniów Ideowo-Politycznych z czasów wojny z lat 1939–1945, Związek Harcerstwa Polskiego, Powiatowy Komitet Odbudowy Warszawy w Strzelinie, TPPR. Wymienione instytucje sprawcze w treści produkowanych przez siebie dokumentów ulotnych i okolicznościowych pisały sugestywnie, lecz bardzo ogólnie, nie sumując realnych strat narodu polskiego o: „straszliwym doświadczeniu wojny i okupacji [...], największym wrogu cywilizacji, postępu i kultury [którym był] hitlerowski faszizm [...], imperializm[ie] niemiecki[m], co narodom narzucił drugą wojnę zaborczą [...], faszystowskiej i hitlerowskiej hydrze [...], krwiożerczym hitleryzmem [...] i koszmarze hitlerowskim [...]”⁴⁶⁵. Z kolei partie polityczne, jak PSL, PPR, PPS, SD, SL, SP oraz okręgowe komisje związków zawodowych, we wspólnie sygnowanych afiszach lub apelach, komunikując rocznice wybuchu powstania w getcie warszawskim, przypominały o zbrodniach planowo popełnianych na ludności żydowskiej w lokowanych na terenie okupowanej Polski obozach śmierci: Treblince, Sobiborze, Bełżcu oraz obozach koncentracyjnych Majdanku i Oświęcimiu. Co ciekawe, w żadnym

⁴⁶³ Afisz Komitetu Organizacyjnego Obchodu Święta Poległych „Oni oddali swe życie Ojczyźnie, Ty oddaj Jej swą pracę i zdolności” z 30 października 1945 r., „Pionier” Zakłady Graficzne we Wrocławiu, format A2, zachowany w 4 egz. w zbiorach Gabinetu Śląsko-Lużyckiego Biblioteki Uniwersyteckiej we Wrocławiu.

⁴⁶⁴ Afisz Komitetu „Gwiazdki dla Żołnierzy i Ich Rodzin”, 18 grudnia 1945 r., Zakłady Graficzne WK PPS we Wrocławiu, format A2, zachowany w 2 egz. w zbiorach Gabinetu Śląsko-Lużyckiego Biblioteki Uniwersyteckiej we Wrocławiu.

⁴⁶⁵ Afisz Inspektoratu szkolnego w Legnicy „Obywatele miasta Legnicy!”, 9 maja 1946 r., Drukarnia „Czytelnik”, format A2, zachowany w 2 egz. w zbiorach Gabinetu Śląsko-Lużyckiego Biblioteki Uniwersyteckiej we Wrocławiu; afisz TPPR „Obywatele!” z 28 kwietnia 1946 r., Drukarnia „Wiedzy” Nr 2 we Wrocławiu, format A2, zachowany w 6 egz. w zbiorach Gabinetu Śląsko-Lużyckiego; afisz „Obywatele!” Związku b. Więźniów Ideowo-Politycznych z czasów wojny z lat 1939–1945 Oddział Wojewódzki Dolnośląski.

z badanych druków nigdy nie posłużono się niemieckimi nazwami miejsc zagłady, na przykład KL Auschwitz lub SS-Sonderkommando Sobibor.

Przebadane druki wskazują, iż od 1945 roku zainteresowanie historią Polski, zgodnie z nowym kształtem granic, miało być zwrócone na okres odległy, zamierzchły, kiedy do terytorium Civitas Schinesghe należały Ziemie Odzyskane — Dolny Śląsk oraz Pomorze Zachodnie. W świetle zachowanych druków ulotnych i okolicznościowych spuścizna państwa określanego mianem II Rzeczypospolitej, choćby ochrona własności, była bardzo często w poważnej sprzeczności z nowym ustrojem. Stąd dwudziestolecie międzywojenne jawi się w przeważającej liczbie zachowanych publikacji wyłącznie przez pryzmat wstecznictwa, sanacji, bezrobocia, nędzy warstw robotniczych i chłopskich, jak również innych problemów społecznych, ekonomicznych i gospodarczych.

Treść zachowanych dokumentów okolicznościowych i ulotnych wskazuje, iż bojowe zrywy ludności cywilnej przeciw niemieckim okupantom wspominano niechętnie. W 1945 oraz 1946 roku przypominano w obszernych zbiorowo podpisywanych afiszach o rocznicach wybuchu powstania w getcie warszawskim⁴⁶⁶. Później zaś, w roku 1947, także w publikowanych między innymi w Dzierżonowie i Złotorzy apelach i ogłoszeniach o „akcji cegielkowej” na budowę pomnika Bohaterów Getta Warszawskiego⁴⁶⁷. Bliska sercu każdego przebywającego na Dolnym Śląsku Warszawiaka sprawa upamiętniania powstania warszawskiego

⁴⁶⁶ Odezwa Komitetu Wojewódzkiego Zarządu PSL, PPR, PPS, SD, SP oraz OKZZ z 19 kwietnia 1946 r.:

„OBYWATELE!

Przed trzema laty, dnia 19 kwietnia zbudził Warszawę terkot karabinów maszynowych i huk granatów. To ghetto Warszawy podniosło sztandar walki z niemieckimi mordercami. To, zjednoczony w walce o swą ludzką i narodową godność, Lud Żydowski odpowiedział hitlerowcom na wymordowanie trzech milionów ludzi, na śmierć setek tysięcy dzieci, które konały w straszliwych męczarniach w komorach gazowych Treblinki i Majdanka, Oświęcimia, Bełżca i Sobiborza. Wkraczające w mury ghetta niemieckie oddziały pancerne powitał ogień zaporowy żydowskich bojowców. Wybuchają miny rozrywając w kawałki setki niemieckich żołnierzy i SS-manów. Nieliczne żydowskie karabiny sieją śmierć wśród maszerujących niemieckich oddziałów. Bojowcy, ze swym młodocianym, dwudziestoczteroletnim komendantem Anielewiczem, walczą bohatersko. Walki trwają długie tygodnie. Niemcy wprowadzają do akcji czołgi, miotacze ognia, ciężką artylerię, bombowce. Bojowcy nie poddają się. Większość z nich ginie w walce. Niemcy nie mogą zdusić oporu Żydowskiej Organizacji Bojowej, podpalają getto ze wszystkich stron. Niszczą dom po domu. Spalają bojowców i ludność cywilną żywcem!”; ze zbiorów Gabinetu Śląsko-Lużyckiego Biblioteki Uniwersytetu Wrocławskiego.

⁴⁶⁷ Afisz „Pólinternat przedszkolny” opublikowany w sierpniu 1947 r. przez Drukarnię Państwową Dzierżonów, zachowany w 1 egz. w zbiorach Gabinetu Śląsko-Lużyckiego Biblioteki Uniwersytetu Wrocławskiego; apel/odezwa Komitetu Żydów w Polsce w Złotorzy, Miejskiej Rady Narodowej, Powiatowego Zarządu TUR, ZHP, Społem, Ligi Kobiet, Zarządu Powiatowego Uczestników Walki Zbrojnej o Wolność i Demokrację z 1947 r., Drukarnia Państwowa w Złotorzy, format A 3, zachowany w 1 egz. w zbiorach Gabinetu Śląsko-Lużyckiego Biblioteki Uniwersyteckiej we Wrocławiu.

była w odnalezionych dokumentach właściwie nieobecna. Wyjątek w tym względzie stanowił wspólny nekrolog małżeństwa lekarzy znanych szerzej jako „warszawscy Robinsonowie” — Henryka Becka (1896–1946) oraz jego żony Jadwigi Beckowej (1910–1946). Rektor wraz z Senatem Akademickim Uniwersytetu i Politechniki w podanej publicznie informacji o śmierci Becka — profesora zwyczajnego i Kierownika Kliniki Położnictwa i Chorób Kobiety Uniwersytetu we Wrocławiu — przybliżając najważniejsze fakty z życia zmarłego, przypomnieli, iż zmarły na zawał serca profesor medycyny był między innymi „uczestnikiem Powstania Warszawskiego”⁴⁶⁸. Jadwigę Beckową, która z rozpacz po zmarłym mężu umarła tego samego dnia w ruinach Wrocławia, przedstawiono jako „uczestniczkę Powstania Warszawskiego, nieustraszoną bojowniczkę o wolność i demokrację, odznaczoną »Krzyżem Zasługi«, oficer Walki Podziemnej”. Wyjątkowy, jedyny w przebadanych zbiorach dokument zawierał także wzmiankę o tym, iż urodzony we Lwowie H. Beck był odznaczony między innymi „Krzyżem Niepodległości” oraz „Orlętami”. Fakt ten komunikował jego udział w obronie Lwowa w latach 1918–1920, w wojnie polsko-ukraińskiej oraz polsko-bolszewickiej. W zbiorach Gabinetu Śląsko-Łużyckiego odnaleziono jedyny plakat zapowiadający publiczne obchody drugiej rocznicy wybuchu powstania, ukazał się w końcu lipca 1946 r. w Legnicy⁴⁶⁹.

Przeprowadzone badania wskazują jednoznacznie, iż autorzy dokumentów ulotnych unikali publicznego wspominania niedawnych przecieży, militarnych konfliktów toczonych z armią pierwszego socjalistycznego kraju świata. Miejscami, gdzie tego rodzaju informacje mogły przenikać do świadomości zbiorowej, były bramy cmentarne, przedsionki kościołów, ściany budynków, w których mieszkał lub pracował zmarły. Nekrologi, a właściwie klepsydry, których podstawowy cel stanowi zawiadomienie o czyjejs śmierci, stały się jedynymi nośnikami — z konieczności krótkich, często jednowyrazowych zwrotów, lakonicznych

⁴⁶⁸ H. i J. Beckowie wraz z liczącą 35 osób grupą osób ukrywali się w ruinach Warszawy do 19 stycznia 1945 r., M. Sołtysik, *Światło pamięci, Palestra. Pismo Adwokatury Polskiej*, 24 listopada 2011, <http://www.palestra.pl/index.php?go=artykul&id=1223> [dostęp: luty 2012]; nekrolog H. Becka i J. Beck (z Trepków) z 23 marca 1946 r., Drukarnia Uniwersytecka Wrocław, format A3, zachowany w 1 egz. w zbiorach Gabinetu Śląsko-Łużyckiego.

⁴⁶⁹ „OBYWATELE!

W dniu 1 sierpnia 1946 r. upływa DRUGA ROCZNICA szaleńczego, lecz jakże bohaterskiego zrywu WARSZAWIAN do śmiertelnego boju z bestialskim najeźdźcą hitlerowskim. Chociaż ta walka wyzwolenicza znalazła swój żalony epilog w postaci ruin i zgłiszcz nieomal całego Syreniego Grodu, za co odpowiedzialność bezspornie ponosi reakcyjne dowództwo AK, to jednak Narodowi Polskiemu nie wolno pominąć milczeniem ofiary krwi i życia wielu tysięcy najlepszych synów i cór Ojczyzny. Celem uczczenia BOHATERSKIEJ WARSZAWY Legnica przyłączy się do hołdu gremialnym udziałem w wysłuchaniu odczytów które wygłoszą: przedstawiciel społeczeństwa i Wojska Polskiego dnia 1 sierpnia 1946 r. o godz. 17tej w sali kina »Polonia« ul. Skarbowa 1”, druk: „Czytelnik”, Legnica Plac Mariacki, zachowany w 1 egz. w zbiorach Biblioteki Uniwersyteckiej we Wrocławiu.

wzmianek — napomknień o historii przemilczanej, przekłamywanej, wymazywanej z ogólnej pamięci nawet w obliczu żyjących jej świadków. Przechowywane w Gabinetcie Śląsko-Łużyckim klepsydry wskazują, iż szczególnie w latach 1945–1947 wrocławskie środowisko naukowe komunikowało takie informacje. W treści kilku nekrologów podawano fakty z życia osób, które angażowały się w historię Małopolski Wschodniej. Na przykład datowana 30 lipca 1947 roku klepsydra przedwcześnie zmarłego profesora Edwarda Suchardy zawiadamiała przede wszystkim o przedwojennych funkcjach i zasługach zmarłego dla nauki polskiej — „kierownik Zakładu Chemii Organicznej, Rektor Politechniki Lwowskiej w latach 1937–1939, członek-korespondent Polskiej Akademii Umiejętności, członek czynny Polskiej Akademii Technicznej, prezes Polskiego Towarzystwa Chemicznego”⁴⁷⁰. Także w afiszu z końca listopada 1947 roku podpisanym przez Włodzimierza Trzebiatowskiego (1906–1982), przewodniczącego Wrocławskiego Oddziału Polskiego Towarzystwa Chemicznego, oraz Stanisława Kulczyńskiego reprezentującego Wrocławskie Towarzystwo Naukowe, obwieszających i zapraszających na posiedzenie żałobne ku czci śp. E. Suchardy, wspomniano, iż zmarły był prorektorem Politechniki Lwowskiej⁴⁷¹. Podobny w treści był również nekrolog „byłego profesora Uniwersytetu Lwowskiego” Stanisława Łempickiego (urodzonego w Brzeżanach na Podolu)⁴⁷². Warto nadmienić, iż w żadnej klepsydrze nie podano pełnego brzmienia nazwy Uniwersytetu Lwowskiego.

Przeprowadzone badania wykazały, iż w treści większości odnalezionych nekrologów pracowników Uniwersytetu i Politechniki we Wrocławiu, jak również innych osób, między innymi lekarzy, urzędników i działaczy politycznych, poda-

⁴⁷⁰ Edward Sucharda (1891–1947), wybitny polski chemik, profesor chemii organicznej, autor wielu prac naukowych i licznych patentów; organizator warsztatów saperskich w czasie walk o Lwów w 1918 r.; profesor Politechniki Lwowskiej, prorektor oraz rektor tej uczelni, członek wielu przedwojennych stowarzyszeń naukowych oraz organizacji społecznych; w latach 1944–1945 więziony przez NKWD za kontakty z rządem emigracyjnym, po wojnie organizator Politechniki Wrocławskiej, prorektor tej uczelni, współzałożyciel Wrocławskiego Towarzystwa Naukowego; dwukrotny komandor Orderu Odrodzenia Polski; nekrolog Edwarda Suchardy z 30 lipca 1947 r., Drukarnia Uniwersytetu i Politechniki we Wrocławiu, zachowany w 2 egz. w zbiorach Gabinetu Śląsko-Łużyckiego.

⁴⁷¹ Afisz WTN i PTCH „Posiedzenie żałobne ku czci ś.p. Edwarda Suchardy” z 24 listopada 1947 r., Drukarnia Uniwersytetu i Politechniki we Wrocławiu, format A3, zachowany w 1 egz. w zbiorach Gabinetu Śląsko-Łużyckiego, program z afisza zapowiadał obecność m.in. prof. S. Kulczyńskiego, który zagaił posiedzenie, działalność organizacyjną prof. Suchardy przedstawił prof. W. Trzebiatowski, aktywność naukową prof. E. Płazek, wspomnienia osobiste prof. W. Leśniński.

⁴⁷² Stanisław Łempicki (1886–1947), polski historyk, profesor Uniwersytetu Lwowskiego, członek czynny Polskiej Akademii Umiejętności, profesor zwyczajny Uniwersytetu Jagiellońskiego, długoletni współpracownik Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Lwowie, gdzie w czasie okupacji prowadził tajne nauczanie, członek założyciel Towarzystwa Przyjaciół Ossolineum we Wrocławiu i delegat TPO w Krakowie; nekrolog Stanisław Łempicki z 2 grudnia 1947 r., Drukarnia Uniwersytetu i Politechniki Wrocław, format A3, zachowany w 2 egz. w zbiorach Gabinetu Śląsko-Łużyckiego.

wano informacje o miejscach urodzenia zmarłych. Dane te wyróżniano, poświęcając im najczęściej cały wers umieszczony w środku druku, pomiędzy informacjami o zmarłym a nocie o miejscu i czasie nabożeństwa żałobnego oraz pogrzebu. W treści klepsydr pojawiała się przede wszystkim nazwa utraconej stolicy Małopolski Wschodniej, gdzie urodzili się między innymi: Ewa Neyman-Pilatowa, Karol Badecki oraz H. Beck⁴⁷³. Odnotowano także Brzeżany — rodzinną miejscowość E. Suchardy. Jeśli nekrologi nie zawierały informacji o miejscach urodzenia, wówczas związek z utraconą ojczyzną zaznaczano na przykład za pomocą popularnego szczególnie w tzw. pionierskim okresie zasiedlania Ziemi Zachodnich określenia „repatrianci”: „repatriantka zza Buga” — Zofia Łobocka z Kozłowskich († 8 grudnia 1946 roku w Szklarskiej Porębie)⁴⁷⁴. W jednym przypadku wymownym słowem „Sybirak” wzmiankowano o deportacji, której doświadczył Władysław Majewski († 7 marca 1947 roku w Legnicy) — działacz polityczny 1905 roku oraz zasłużony członek PPS⁴⁷⁵. Niestety, w kolejnych latach akcenty te zaczęły znikać z treści opisywanego rodzaju druków — na przykład nekrolog urodzonego we Lwowie badacza zafascynowanego dziejami tego miasta Karola Józefa Badeckiego († 1953 rok) nie zawierał żadnych wzmianek o lwowskiej aktywności uczonego⁴⁷⁶.

W zbiorach bibliotecznych Uniwersytetu Wrocławskiego zachował się także szczególny nekrolog dowodzący kultywowania pamięci o rocznicy śmierci Stefana Banacha (1892–1945). Genialny, światowej sławy matematyk, nie doczekawszy repatriacji, spoczął na Cmentarzu Łyczakowskim w ukochanym Lwowie. We wrześniu 1947 roku „w drugą bolesną rocznicę śmierci Stefana Banacha Matema-

⁴⁷³ Ewa Neyman-Pilatowa (1909–1945), polska chemiczka, od 1927 r. najpierw jako studentka, następnie pracownik naukowy była związana z Politechniką Lwowską — Katedrami Chemii Ogólnej, Chemii Nieorganicznej, Technologii Nafty i Gazów Ziarnych, w czasie II wojny światowej pracowała we lwowskiej fabryce farmaceutycznej „Laokoon”; była żoną Stanisława Pilata (1881–1941), rozstrzelanego przez Niemców na Górze Kadeckiej (Wzgórza Wuleckie) we Lwowie; po wojnie E. Pilatowa na krótko związała się z Akademią Górniczą w Krakowie, następnie z Politechniką Śląską w Gliwicach oraz Uniwersytetem i Politechniką we Wrocławiu, gdzie organizowała Katedry Technologii Nafty i Paliw Płynnych; zmarła tragicznie 21 listopada 1945 r. we Wrocławiu, A. Dorabalska, W. Kisielow, *Stanisław Pilat i Ewa Neyman-Pilatowa*, „Przemysł Chemiczny” 1958, nr 37, s. 278–282; nekrolog Ewa Neyman-Pilatowa z 24 listopada 1945 r., Drukarnia Uniwersytecka Wrocław, format A3, zachowany w 2 egz. w zbiorach Gabinetu Śląsko-Lużyckiego.

⁴⁷⁴ Nekrolog Zofia Łobocka z 8 grudnia 1946 r., Drukarnia Państwowa w Szklarskiej Porębie, format A3, zachowany w 2 egz. w zbiorach Gabinetu Śląsko-Lużyckiego.

⁴⁷⁵ Nekrolog Władysław Majewski z 7 marca 1947 r., Drukarnia Państwowa w Legnicy, format A3, zachowany w 1 egz. w zbiorach Gabinetu Śląsko-Lużyckiego.

⁴⁷⁶ Karol Józef Badecki (1886–1953), literaturoznawca, bibliotekoznawca, archiwista i bibliotekarz, związany m.in. z Archiwum Akt Dawnych we Lwowie, Muzeum Historycznym Miasta Lwowa, biblioteką Uniwersytecką we Lwowie, Uniwersytetem Jagiellońskim i Biblioteką Jagiellońską, w latach 1949–1950 dyrektor Biblioteki Ossolineum we Wrocławiu, członek PAU, Towarzystwa Przyjaciół Ossolineum oraz wielu innych towarzystw naukowych; nekrolog dr Karol Badecki z 10 lutego 1953 r., Drukarnia Związkowa w Krakowie, ze zbiorów Działu DZS BZNiO.

tyka, Profesora Uniwersytetu” żona Łucja Banachowa z Brausów (1897–1954) oraz syn Stefan junior serdecznie zapraszali na nabożeństwo żałobne do kościoła garnizonowego św. Elżbiety we Wrocławiu „Przyjaciół, Kolegów, Uczniów i Znajomych Ś. P. Zmarłego”⁴⁷⁷.

Przeprowadzone badania wskazują, iż nekrologi i klepsydry stały się między 1945 a 1956 rokiem podstawowymi nośnikami lakonicznych wzmianek o należących do II Rzeczypospolitej terenach anektowanych przez ZSRR oraz o szczególnych zasługach dla polskiej kultury osób, które tam działały. Zwięzłość podawanych faktów nie przeszkadzała w transmisji historii narodowej i gruntowaniu świadomości pochodzenia, stanowiącej jeden z podstawowych czynników narodotwórczych. Co ciekawe, w zbiorach bibliotecznych i archiwalnych zachowały się dokumenty osób pochodzących przede wszystkim z województw lwowskiego, tarnopolskiego i stanisławowskiego. Brak tu wzmianek na przykład o wilnianach. Dodać może warto, iż słowo Lwów występowało także w ankietach personalnych, które obowiązkowo wypełniali pracownicy Uniwersytetu Wrocławskiego, między innymi Antoni Knot oraz Zofia Gostomska-Zarzycka. Wśród 14 nekrologów odnalezionych w przebadanych zbiorach druków ulotnych i okolicznościowych trzy dokumenty zawiadamiały o śmierci osób związanych z wrocławskimi bibliotekami naukowymi — Biblioteką Uniwersytetu Wrocławskiego (Rudolf Zielonka, były woźny Uniwersytetu Jana Kazimierza we Lwowie, magazynier Biblioteki Uniwersyteckiej we Wrocławiu, który odszedł „zaopatrzony Św. Sakramentami dnia 26 maja 1947 r., przeżywszy lat 39”) oraz Biblioteką Zakładu Narodowego im. Ossolińskich (S. Lempicki oraz K. Badecki)⁴⁷⁸. Zachowano też trzy klepsydry pracowników Wydziału Chemii Technicznej (E. Neyman-Pilatowej, E. Suchardy oraz Stanisława Babiaka — asystenta w Katedrze Chemii Nieorganicznej). Są nekrologi zgromadzone w kolekcjach, nawet w tak niewielkim zespole (stanowią one w ujęciu procentowym zaledwie 0,81% ogólnej liczby druków ulotnych wybranych do bazy danych), dokumentami uświadamiającymi skalę przedwczesnych zgonów wśród osób, którzy przeżyły wojnę, okupację i przesiedlenie, lecz odeszły w pierwszych powojennych latach. W świetle danych zawartych w opracowaniu *Uniwersytet Wrocławski w latach 1945–1956* w ciągu pierwszego powojennego dziesięciolecia pracy uczelnia

⁴⁷⁷ S. Banach, wybitny matematyk, związany z Uniwersytetem Jagiellońskim, Politechniką Lwowską i Uniwersytetem we Lwowie, współtwórca Lwowskiej Szkoły Matematycznej, prezes Polskiego Towarzystwa Matematycznego, autor licznych prac naukowych; nominowany do Nagrody Nobla w dziedzinie fizjologii i medycyny; w czasie okupacji niemieckiej Lwowa pracował dla prof. R. Weigla jako karmiciel wszy, zmarł we Lwowie na raka płuc; nekrolog Stefan Banach z 2 września 1947 r., Drukarnia Uniwersytecka Wrocław, format A4, zachowany w 2 egz. w zbiorach Gabinetu Śląsko-Lużyckiego

⁴⁷⁸ Nekrolog Rudolf Zielonka z 28 maja 1947 r., Drukarnia Uniwersytecka Wrocław, format A3, zachowany w 1 egz. w zbiorach Gabinetu Śląsko-Lużyckiego.

straciła aż 69 pracowników, w tym 19 profesorów, z których 13 było profesorami zwyczajnymi⁴⁷⁹. Na przykładzie jednej grupy zawodowej — pracowników wyższej uczelni — ujawniają te szczególne, nieliczne druki (łącznie 15 klepsydr) jeden z wielu długofalowych skutków lat 1939–1945. Pokazują, iż wyzwolenie oraz nowy porządek nie dla wszystkich oznaczały powrót do egzystencji uznawanej za normę. W świetle nekrologów potencjał polskiego środowiska naukowego tak okrutnie doświadczonego hitlerowską *Intelligenz-aktion*, mordami niemieckimi, między innymi na zboczu Wzgórz Wuleckich, był po 1945 roku, niestety, nadal mocno osłabiany⁴⁸⁰. Tragiczne doświadczenia wojenne, w tym śmierć najbliższych, aresztowania i pobyty w więzieniach i obozach koncentracyjnych, ciężkie choroby, przymus opuszczenia rodzinnych stron, nędza i trudne warunki życia oraz wypadki skutecznie udaremniały rozwój talentów, gwałtownie przerywały rozpoczętą pracę, działalność organizacyjną, wychowawczą, oświatową i naukową, tak potrzebne na Ziemiach Zachodnich. Cmentarz św. Wawrzyńca przy ul. Bujwida, który stał się miejscem pochówku wielu znanych wrocławian, określanych obecnie mianem „Patronów Miasta”, jeszcze dobitniej niż zachowane nekrologi ukazuje wymiar ówczesnych strat środowiska naukowego. Pochowani są tu między innymi Edward Sucharda, archeolog profesor Edmund Bulanda (1882–1951), profesor Ludwik Hirszfild (1884–1954), antropolog profesor Jan Mydlarski (1892–1956), profesor Tadeusz Mikulski (1909–1958) oraz Łucja Banachowa, na której nagrobku widnieje napis „ŻONA MATEMATYKA”. Maria Dąbrowska w *Dziennikach powojennych 1945–1949* opisała jeden z wrocławskich pogrzebów, który opatrzony został wymownym zdjęciem konduktu odprowadzającego trumnę profesora Jerzego Kowalskiego z Kościoła Uniwersyteckiego na Cmentarz św. Wawrzyńca:

Pogrzeb miał charakter niebanalny i jakiś wzruszający. Nawet mowy były na szczególnie dobrym poziomie. [Bronisław] Biliński [1913–1996] wystąpił jak wielki mówca klasyczny. Mówił płacząc. Tak samo piękne było przemówienie studentki. Nawet celebrycy ksiądz przecierał oczy⁴⁸¹.

⁴⁷⁹ *Uniwersytet Wrocławski w latach 1945–1956*, pod red. F. Longchamps, Wrocław 1959, t. 2, s. 5–16.

⁴⁸⁰ W świetle pracy A. Gawryszewskiego dotąd nie zostały w sposób precyzyjny oszacowane straty wymordowanej w czasie II wojny światowej inteligencji polskiej. W wyniku morderczej polityki okupantów m.in. kadra naukowa poniosła niewyobrażalne straty — zabito 29,5% profesorów oraz innych pracowników wyższych uczelni, A. Gawryszewski, *op. cit.*, s. 352.

⁴⁸¹ M. Dąbrowska, *op. cit.*, s. 178; J. Kowalski (1893–1948), filolog klasyczny, profesor Uniwersytetu Lwowskiego, dziekan Wydziału Humanistycznego, związany z Katolickim Uniwersytetem Lubelskim, prorektor Uniwersytetu Wrocławskiego w latach 1947–1948; członek licznych towarzystw naukowych, m.in. Towarzystwa Naukowego we Lwowie, Wrocławskiego Towarzystwa Naukowego oraz założyciel wrocławskich oddziałów Polskiego Towarzystwa Filologicznego, Polskiego Towarzystwa Archeologicznego, autor wielu prac naukowych.

Jerzy Kowalski w Uniwersytecie Wrocławskim organizował między innymi Wydział Humanistyczny oraz kierował I Katedrą Filologii Klasycznej. W rozpoznanych zespołach zbiorów nekrologu profesora nie odnaleziono.

Klepsydry publikowane na przyłączonym do Polski obszarze stawały się jednym z elementów kształtujących stosunek do terytorium, na którym polska tradycja miała być dopiero budowana oraz odtwarzana. Był to oczywiście czynnik ulotny, chwilowy, groby przesiedlonych mocniej i trwalej przeobrażały stosunek do dziedzictwa kulturowego zasiedlanego regionu. Warto w tym miejscu odnieść się do opisanego już zespołu afiszy i ogłoszeń, dzięki którym upowszechniano wiadomości o polskiej historii Dolnego Śląska. Część druków należących do tej grupy dokumentów odnosiła się wprost do miejsc ostatecznego spoczynku. Przykład mogą tu stanowić ogłoszenia i afisze zachęcające do wzięcia udziału w uroczystościach ku czci błogosławionego Czesława (Polska Rada Parafialna przy Kościele św. Bonifacego, 15 lipca 1945 roku) oraz w pielgrzymce do „Grobu św. Jadwigi w Trzebnicy” (Zarząd Związku „Caritas” we Wrocławiu, 14 października 1945 roku). Na uwagę zasługują też trzy ogłoszenia opublikowane w listopadzie 1946 roku przez legnicki Powiatowy Komitet Opieki nad Grobami Bojowników o Wolność (współ z miejscowym PCK) oraz Komitet Opieki Nad Grobami Poległych Bohaterów, które apelowały o udział w nabożeństwach żałobnych oraz odwiedzanie mogił żołnierzy.

Klepsydry i nekrologi symbolizujące upływający czas stawały się wymownymi znakami zmian w sferze pamięci zbiorowej, którą próbowano zmieniać. Komunistyczny porządek przerwał gwałtownie ciągłość przekazu kulturowego, terror stalinowski zaś, przenikający intensywnie do życia prywatnego, przyczyniał się do częstego odrzucania lub przemilczania tradycji rodzinnych, międzypokoleniowych. Czynniki te ułatwiały komunizację społeczeństwa, szczególnie wśród przesiedlonych, pozbawionych „terytorium narodowego” stanowiącego przecież jeden z tak zwanych obiektywnych czynników narodotwórczych, warunków kształtujących silną więź społeczną⁴⁸². Rozwój owej więzi wymagał „świadomej i czynnej solidarności ludzi”, jednak wykształcenie poczucia silnego związku, wspólnoty wśród osób pozbawionych wytworów narodowej kultury materialnej oraz indoktrynowanych w zakresie jej wartości niematerialnych, na przykład norm postępowania, musiało być mocno utrudnione. Niestety w przebadanych zbiorach, prócz nekrologu K. Badeckiego, brak klepsydr publikowanych między 1948 a 1956 rokiem. Stąd analiza wykształconego na Dolnym Śląsku, być może na całym terenie Ziemi Zachodnich i Północnych, interesującego zwyczajowo wzmiankowania w nekrologach o pochodzeniu zmarłych, zachowania prawa zmarłego do „kraju ojczystego”, jego wyrażonej słowem namiastki, wymaga odrębnych badań.

⁴⁸² F. Znaniecki, *Współczesne narody*, Warszawa 1990.

Zachowane zaledwie na dwóch klepsydrach informacje o liczbie wydrukowanych egzemplarzy wskazują, iż publikowano od 20 do 50 sztuk. Pierwsza wartość odnosiła się do rodzinnej, prywatnej uroczystości pogrzebowej. Drugą liczbę odnaleziono na nekrologu przygotowanym przez Zarząd Sekcji Narciarskiej Dolnośląskiego Towarzystwa Sportowego w Szklarskiej Porębie, które żegnało swojego członka Irydiona Mokrzyckiego († 10 grudnia 1946 roku). Zazwyczaj krąg odbiorców zawiadomień o śmierci zamyka się do grona osób związanych pokrewieństwem, przyjaźnią, znajomością lub pracą zawodową z osobą zmarłego. Jednak fotografie pochodzące ze zbiorów Dokumentów Życia Społecznego BZNiO pokazują, iż zasłużonych dla nauki i kultury, cenionych, szczególnie uczonych, żegnały tłumy żałobników. Fakt, iż do zbiorów bibliotecznych włączono klepsydry zmarłych w Krakowie: S. Lempickiego i K. Badeckiego, dowodzi poczucia wspólnoty w środowisku badaczy, siły tradycji i chęci utrzymywania bliskich kontaktów, reakcji na każdą bolesną stratę oraz potrzeby zachowania o niej śladów i pamięci.

Warto przy okazji dodać, iż oprócz klepsydr lwowskich uczonych nazwa stolicy Galicji Wschodniej pojawiła się jeszcze na dwóch zaledwie afiszach z 1946 roku, komunikujących wydarzenia sportowe oraz rozrywkowe. Najwcześniejszy chronologicznie afisz I Klubu Sportowego we Wrocławiu informował, iż Stanisław Deutschman (1906–1964) — kierownik sekcji piłki nożnej, długoletni piłkarz reprezentacyjny Polski, był wcześniej związany ze znanym klubem sportowym Pogoń — Lwów⁴⁸³. Drugi druk opublikowany we wrześniu tego roku przez legnicki lokal „Bar Polski” zapraszał gości na występy śpiewaczki Heleny Jeziorańskiej, anonsowanej jako „znakomita artystka operetki lwowskiej, warszawskiej i poznańskiej”⁴⁸⁴. Fakt ten stanowi kolejny dowód, iż do odebranych Polsce terenów nie wolno było rościć żadnych praw ani pretensji, nie wolno było też kultywować o nich wspomnień; pamięć o anektowanych obszarach możliwa była w stopniu ograniczonym wyłącznie w wydawnictwach kojarzonych jednoznacznie z wieczystym pożegnaniem.

4.2. Wizja przyszłości Dolnego Śląska

Niewielki zbiór zbadanych publikacji ulotnych prezentował przenikające do sfery publicznej wiadomości na temat prognozowanej, oczekiwanej, zawsze „lepszej” przyszłości kraju w propagowanym przez komunistyczne władze procesie ewolucyjnego rozwoju ku dostatniejszym i sprawiedliwszym czasom. W świetle kilku druków przyszłość Polski zależała „od szybkiego zagospodarowania ziem

⁴⁸³ Afisz IKS Wrocław z 8 marca 1946 r., Drukarnia „Wiedzy” Nr 2 Wrocław, format A3, zachowany w 1 egz. w zbiorach Gabinetu Śląsko-Lużyckiego.

⁴⁸⁴ Afisz „Zabawa taneczna na odbudowę Warszawy i PCK” z 14 września 1946 r., Drukarnia „Czytelnik” Legnica, format A2, zachowany w 2 egz. w zbiorach Gabinetu Śląsko-Lużyckiego.

odzyskanych”. W marcu 1946 roku w tysięcznym nakładzie wydano w województwie wrocławskim odezwę Zarządu Wojewódzkiego Towarzystwa Uniwersytetu Robotniczego zapowiadającą cykl otwartych wykładów, między innymi na temat spółdzielczości, opatrzonej wspólnym tytułem „Teraźniejszość i przyszłość Dolnego Śląska”. W świetle słów organizatorów prelekcje, które odbywały się w sali WK PPR, przy ul. Krupniczej lub w hotelu „Polonia”, miały za zadanie zaznajomić szerokie rzesze pracowników na polu budowy życia polskiego ze stanem faktycznym istniejącym na poszczególnych odcinkach pracy, z dotychczasowymi osiągnięciami, ujawnionymi niedomaganiem i z zamierzeniami na przyszłość⁴⁸⁵.

Duży nakład, świadczący oczywiście o chęci zawiadomienia jak największej liczby potencjalnych słuchaczy, prawdopodobnie łączył się także z miejscami pracy autorów wykładów. Odezwą nawołującą do spotkania inauguracyjnego, w czasie którego zabierali głos między innymi Stanisław Piaskowski i Aleksander Wachniewski, musiała być kolportowana w całym regionie. Pozostałe ogłoszenia, zachowane jedynie w zbiorach Gabinetu Śląsko-Łużyckiego, informujące o kolejnych wykładach z cyklu „Teraźniejszość i przyszłość”, ukazywały się najprawdopodobniej w liczbie 400 egzemplarzy, co potwierdzają dane z notki wydawniczej Drukarni „Wiedzy” nr 2 we Wrocławiu, umieszczone na dwóch z siedmiu druków. Warto dodać, iż zapraszani prelegenci reprezentowali kadrę kierowniczą wrocławskich urzędów, zakładów pracy, instytucji i organizacji działających w województwie: Delegaturę Ministerstwa Przemysłu na Dolny Śląsk (Feliks Celnikier), Dział Osadnictwa Państwowego Urzędu Repatriacyjnego we Wrocławiu (Czesław Florkowski), Gazownię Miejską (Stanisław Dorochołowicz). Wykład zatytułowany *Spółdzielczość na Dolnym Śląsku* przedstawił Eugeniusz Walczak — rewident Związku Rewizyjnego Spółdzielni RP. Okręgu Dolnośląskiego⁴⁸⁶. Prócz kilku obecnych w drukach znanych socrealistycznych plakatów sprawa przyszłości Ziemi Zachodnich traktowana była ogólnikowo i hasłowo.

⁴⁸⁵ Pierwszy wykład pt. *Wrocław wczoraj, dziś i jutro*, po otwarciu cyklu i przemówieniu wojewody dolnośląskiego mgra Stanisława Piaskowskiego, przedstawił inż. Aleksander Wachniewski — Pełnomocnik Rządu RP na m. Wrocław; w czasie spotkania pobierano dobrowolne datki na cele TUR, „Odezwą” ZW TUR we Wrocławiu 12 marca 1946 r., Drukarnia „Wiedzy” nr 2, format A1, zachowany w 2 egz. w zbiorach Gabinetu Śląsko-Łużyckiego Biblioteki Uniwersyteckiej we Wrocławiu.

⁴⁸⁶ Związek Rewizyjny Spółdzielni RP powołany na zjazdach spółdzielców w Lublinie w 1944 r. pełnił kontrolę nad wszystkimi zrzeszonymi spółdzielniemi, *Spółdzielczość w Polsce Ludowej 1944–1968*. Wybór dokumentów, zebrał i przygotował wstęp Z. Świtalski, Warszawa 1970, s. 18–21.

Zrzeszenie Kupców Polskich i Restauratorów oraz Miejski Komitet Odbudowy Warszawy

Pod protektorem Prezydenta miasta Legnicy Ob. A. STUPAKA

urządzają

w niedzielę dnia 15 września 1946 r. o godz. 15-ej

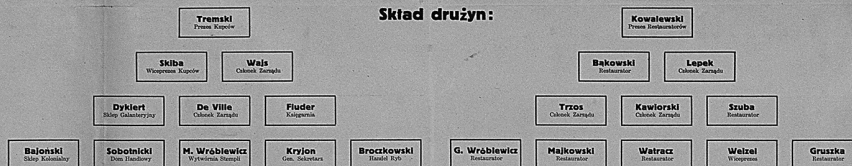
na Boisku Nr 2 — Przystosobienia Wojskowego i Wychowania Fizycznego
obok ul. Długiej, dojście ul. Świerkowa, Okrężną i Ludową

Sensacyjne

arcywesołe i niespotykane

Zawody w Piłce Nożnej KUPCY — RESTAURATORZY

Skład drużyn:

Sędziować będzie: Naczelnik Urzędu Skarbowego

O godzinie 17-ej odbędzie się mecz o mistrzostwo P.Z.P.N.

KKS Piast — **KKS Merkury**
Legnica — Legnica

Bilety na obie imprezy w cenie zł 50.— (wojskowi i młodzież szkolna zł 30.—) nabywać można w przedsprzedaży w firmach: Tremski Karol Jan, ulica Wrocławska 17, Księgarnia K. Pitka, ulica Grodzka 5, lub przy kasie na boisku.

Całkowity dochód netto przeznaczony na odbudowę WARSZAWY
Niewidziana dotąd sensacja oraz wzniosły cel imprezy powinny sciągnąć wszystkich mieszkańców na boisko P. W. i W. F.

Podczas zawodów przygrywać będzie orkiestra!

PSB 612-46 100. Druk. „Czytelnik” Legnica Pl. Miedzi 8.

Il. 63. Afisz Zrzeszenia Kupców Polskich i Restauratorów oraz Miejskiego Komitetu Odbudowy Warszawy, Druk. „Czytelnik” Legnica 1946 r.

Zarząd Państwowego Uzdrowiska Szkłarska Poręba

organizuje następujące wycieczki ze Szklarskiej Poręby w góry:
w niedzielę dn. 18.VIII.46 r.

Wycieczkę szczytami GÓR OLBRZYMICH na ŚNIEŻKĘ

trasa: = Stary Dojazd, schronisko „Pod Labskim Szczytem”,
Śnieżne Jamy, Wysokie Kolo, Wielki Szyszak, Petrovka, przełęcz
Tkacka, Mały Szyszak, Srebrny Grzbiet, „Ślaski Dom”, — Śnieżka

p o w r ó t: — „Ślaski Dom”, Samotnia nad Małym Stawem,
Kosciółek Wańs, Bierutowice, Karpacz.

Rozwiazanie wycieczki nastąpi w Karpaczu przed budynkiem P.Z.N. Nocleg w Karpaczu.
Powrót koleją, lub samochodem P.K.S

Pokoje w Karpaczu zarezerwowane. Zarząd Uzdrowiska nie rezerwuje miejsc w pociągu, ani
w samochodach P.K.S., ze względu na trudności techniczne.

Zbiórka przed głównym wejściem do hotelu „ŚWIATOWID” dn. 18.VIII. o godz. 6,15.
Wycieczkę prowadzi ob. Biskupski. Czas trwania wycieczki: półtora dnia.

• • • •
w niedzielę dn. 18.VIII.46 r.

Wycieczkę do wnętrza ŚNIEŻNYCH JAM

trasa: = ścieżka Czeska, schronisko „Pod Labskim Szczytem”,
Mała i Duża Śnieżna Jama, schronisko „Na Śnieżnych Jamach”

p o w r ó t — przez schronisko „Pod Labskim Szczytem”, Stary Dojazd.

Zbiórka przed głównym wejściem do hotelu „ŚWIATOWID” o godz. 8,00

Wycieczkę prowadzi ob. inż. Hellowię. Czas trwania wycieczki: cały dzień.

NA OBIE WYCIECZKI NIEZBĘDNA JEST PEŁNA ZAPRAWA W TURYSTYCZE, ORAZ ZAOPATRZENIE SIĘ W MOCNE OBUWIE

Zapisy przyjmuje Zarząd Państw. Uzdrowiska do dnia 16.VIII.46 r. godz. 15-ta

Karty uczestnictwa:

na wycieczkę na Śnieżkę: w cenie 50 zł. — za okazaniem Karty klim. 20 zł.
na wycieczkę na Śnieżne Jamy: w cenie 30 zł. — za okazaniem Karty klim. 15 zł.

W RAZIE NIEPOGODY WYCIECZKI ODBĘDĄ SIĘ WE WTÓREK DNIA 20.VIII.46 r.

P. 652 — zam. 171 — 100 str.
Druk. Państw. S. 7.

Il. 64. Ogłoszenie Zarządu Państwowego Uzdrowiska Szklarska Poręba, Drukarnia Państwowa Szklarska Poręba 1946 r.

OBYWATELE miasta Legnicy!

Staraniem Towarzystwa Uniwersytetów Robotniczych z dniem 29. X. 1946 r. zostaje otwarty w LEGNICY pierwszy na zachodnich terenach Dolnego Śląska

UNIWERSYTET POWSZECHNY

Program pracy Uniwersytetu Powszechnego dzieli się na następujące działy:

1. Powszechne wykłady uniwersyteckie wygłaszane przez profesorów Uniwersytetu Wrocławskiego.
2. Wykłady popularne wygłaszane przez miejscowych prelegentów raz w tygodniu.
3. Popularne wykłady w terenie powiatu 2 razy w miesiącu.
4. Klub dyskusyjny 2 razy w miesiącu.

Wszystkie wykłady i zebrania dyskusyjne odbywać się będą na razie w świetlicy przy ul. Jordana 7.

Inauguracyjne otwarcie Uniwersytetu Powszechnego odbędzie się dnia 29. X. b.r. o godzinie 16.30, na które zapraszamy wszystkich obywateli miasta Legnicy.

Pierwszy referat na temat „Ziemie Zachodnie jako tama ekspansji niemieckiej na wschód” wygłosi Ob. CYBA J. Inspektor Szkolny, następnie drugi referat „Daszyński jako bojownik oświaty robotniczej”.

Tematy wykładów każdorazowo będą ogłaszane osobno.

Towarzystwo Uniwersytetów Robotniczych apeluje do Obywateli miasta Legnicy, szczególnie do młodzieży uczącej się i pracującej, aby dla ich własnego dobra brali jak najliczniejszy udział w zebraniach.

WSTĘP BEZPŁATNY!

ZARZĄD TOW. UNIW. ROBOTNICZYCH

F-7046 69746 100. Druk. „Czytelnik” Legnica, Pl. Mariacki 3.

24.16

Il. 65. Ogłoszenie Zarządu Towarzystwa Uniwersytetów Robotniczych, Druk. „Czytelnik” Legnica 1946 r.

OBYWATELE!

Zbliżają się dni świąt społecznych: 1 maja – święta pracy i 3 maja – pamiątki demokratycznej myśli narodowej.

Oba te obchody zespolić chremy tęczowym pomostem

DOROCZNEGO ŚWIĘTA OŚWIATY

w dniach 1 i 3 maja, jako wyrazu dążeń szczerých demokratów do udostępnienia najszerszym masom bogactw kultury.

Rząd Jedności Narodowej przeznaczając dni te na obchód ŚWIĘTA OŚWIATY NARODOWEJ z wielu zagadnień dotyczących rozległej niwy oświatowej wysunął książkę w roku bieżącym na naczelne miejsce. — Książka bowiem zawsze i każdemu dostępna przemawia do nas głosami mędrców, słowami poetów, wprowadza nas w rozległe dziedziny nauki, udoskonala osobowość człowieka i jest podstawą łączności pokoleń i przyjaźni narodów.

Spełnić zaszczytne to zadanie rozprowadzenia książki i umożliwienia korzystania z niej szerokim masom może tylko

Biblioteka Publiczna dostępna dla wszystkich obywateli.

Wszelkie jednak poczynania w tym kierunku pozostać mogą w sferze marzeń tylko i projektów jeśli nie stana się własnością całego społeczeństwa, które winno otoczyć je żywą troską i umiłowaniem, uszyścić pomocy w darach, pieniądzach i działaniu.

Apelując do wszystkich Obywateli naszego Grodu i powiatu o wzięcie czynnego udziału w „Święcie Oświaty” podajemy zarazem program obchodu tego święta w naszym mieście:

30. IV, 1946: godz. 16 — capstrzyk, zbiórka w kinie „Polonia”
1. V. „ 8,45 zbiórka organizacji i Związków na Pl. Stowiańskim
„ 9 wiece
„ 11 pochód ulkami miasta
„ 16 akademia w kinie „Polonia”
 2. V. godz. 10 otwarcie wystawy Książki w szkole przy ul. Kamienniej
„ 17 założenie Towarzystwa Uniwersytetu Robotniczego w świetlicy OM TUR ul. Jordana 9, na które zapraszamy robotników warsztatów i fabryk
 3. V. godz. 8,30 poranek dla młodzieży szkół wszelkich typów w kinie „Polonia”
„ 10 msza św. połowa na pl. Stowiańskim
„ 11,15 defilada wojska, organizacji społecznych, oświatowych i młodzież. przed Dowódcą garnizonu i przedstawicielami Władz
„ 16 akademia „Święta Oświaty” w kinie „Polonia”

W dniach 1 i 3 maja zbiórka uliczna na cele oświatowe miasta i powiatu (Biblioteka Publiczna), poza tym w ciągu maja zbiórka książek polskich i pomocy naukowych.

Apelujemy do oścu P. T. Obywateli m. Legnicy i powiatu o udekorowanie w dniach tych domów, sklepów i okien emblematami narodowymi i nalepkami.

Powiatowy Komitet Święta Oświaty

Komitet Honorowy Świeta:

Pełnom. Rządu R.P. na m. Legnicę ob. A. Stupak, Pełnom. Rządu R.P. na powiat legnicki S. Kolodziejcki, Komendant Garnizonu plk. S. Jurkowski, Ks. Dr. J. Podkopał proboszcz, Prezes Sędu Okr. J. Wehowski, komendant R.K.U. mjr. S. Wysocki.

Powiatowy Komitet Wykonawczy:

Przew.: Inspektor Szkoły J. Cyba

przew. Mie. Inf. i Prop. CYZ EDWARD — przewod. Mie. Kult. i Świąt BIELKI — członkowie: J. BIEGANSKI, Inż. G. D. CZAJKOWSKI J. Piv. Un. Spół. CZERWIC J. Pr. inż. N. P. CORADZOWSKI H. + psem. Sędz. Okr. pow. GIERCZALSKI T., inż. HEDYOT R., Przew. P. C. K., prof. JAR KNOPIEC M., L. KEDRACKI Kar. adm. Druk. „Czytelnik”, Mgr. KUMIERSKI W. — dyr. Józefa Polak. KRZYCKI W. — przewod. Pow. Pr. Oświat. LEPIŃSKI C. — R. inż. inż. Druk. „Czytelnik”, LEHNER F. — wice. Druk. Szkoł. Ks. LACZYŃSKI T., MIESZANIEC P. — kierownik. Chłopska — MURÓWA STANISŁAWA, Mgr. J. NOWAK — podinspektor szkoły, PODORA J. — dyr. Państw. Gimn. i Liceum, STANISZEWSKI B. — ONYK T. — kierownik. m. Państw. pow. SULEC T., inż. TROJNICKI M., TREMBALA A. — przewod. Dr. Kasper, ob. ob. Wajpowa wszystkich Gmin w powiecie.

F. 8302 227.46 800. Druk. „Czytelnik”, Legnica, P. Marchali S.

II. 66. Afisz Powiatowego Komitetu „Święta Oświaty”, Druk. „Czytelnik” Legnica

RODACY!

Po 600 latach ponownie na prastarej ziemi Chrobrego rozbrzmiewa język Mickiewicza, Słowackiego i Sienkiewicza. Potęga naszych wojsk i broni wyparła krzyżackiego zaborcę, wniosła w krainę Odry i Nysy wolność polskiej mowy!

Czyn zbrojny, wyrównanie odwiecznej niesprawiedliwości, musi być utrwalony, musi istnieć wiecznie!

RODACY!

Czyn zbrojny woła o czyny serca i rozumu!

Ojczysty język jest jedyną, najtrwalszą więzią Narodu!

Tam nad Odrą i Nysą mimo wszystko przetrwał on 600 lat!

Trzeba go wzmocnić, rozbudować, oczyścić z obcych nalotów, stworzyć dlań wieczną podstawę!

RODACY!

Ojczyzna Was wzywa w imię wspólnego dobra!

Spieszcie z pomocą mowie polskiej na ziemi Bolesławów!

DAR KSIĄŻKI DLA WROCŁAWIA I ŚLĄSKA - TO OBOWIĄZEK!

SPEŁNIJCIE GO WZOREM ŻOŁNIERZA POLSKIEGO!

Komitet wykonawczy:

Kuratorium Okr. Szk. Krakowskiego

Kuratorium Okr. Szk. Kieleckiego Kuratorium Okr. Szk. Rzeszowskiego

Okręgowa Komisja Związków Zawodowych

Krak.Tow. Prawnicze

Związek Dziennikarzy

Związek Księgarzy

Związek Literatów

Związek Naucz. Polskich

Związek Harcerstwa Pol.

Związek Art. Scen Pol.

Bratnia Pomoc U. J.

Bratnia Pomoc A. G.

Bratnia Pomoc A. H.

Biblioteka Jagiellońska

„Pionier” Zakłady Graficzne w Wrocławiu 400. X. 45. 6411

Il. 67. Apel Komitetu wykonawczego akcji „Dar książki dla Wrocławia i Śląska”, „Pionier” Zakłady Graficzne we Wrocławiu

HENRYK SMOLAK autor powieści **„NAD BUGIEM“**

w dniu **15 czerwca 1956** przyjeździe do Legnicy

na **WIECZÓR AUTORSKI**

KOŁO PRZYJACIÓŁ BIBLIOTEKI wraz z kierownictwem
MIEJSKIEJ BIBLIOTEKI PUBLICZNEJ w LEGNICY

zaprasza wszystkich mieszkańców,
a w szczególności czytelników M. B. P.

na
SPOTKANIE z HENRYKIEM SMOLAKIEM

W dniu 15 czerwca 1956
o godz. **18-tej**

w Klubie T P R
przy ul. Lampego 9

Prosimy o liczne i punktualne przybycie

2/41
Kierownik
Biblioteki Miejskiej

Zarząd Koła
Przyjaciół Biblioteki

LZPT Legnica 1897a.56. z.10b. 100.02 13-61-1210

II. 68. Afisz Miejskiej Biblioteki Publicznej w Legnicy i Zarządu Koła Przyjaciół Biblioteki, LZPT Legnica 1956 (Archiwum Państwowe we Wrocławiu)

ZARZĄD INSTYTUTU ŚLĄSKIEGO
Z A P R A S Z A N A

UROCZYSTOŚĆ OTWARCIA

STACJI NAUKOWEJ
I BIBLIOTEKI IM. J. S. BANDTKIEGO

w Cieplicach - Zdroju w dniu 8 czerwca 1947 r.

Dr. R. Lufman
dyrektor

Prof. inż. Wł. Kuczewski
rektor Politechniki Śląskiej
prezes

PROGRAM UROCZYSTOŚCI:

Godz. 11.00: Msza św. w kościele parafialnym w Cieplicach-Zdroju.
Godz. 11.30: Na dziedzińcu przed Biblioteką im. J. S. Bandtkiego, ul. Marsz.
Zukowa nr 5/7 (Dom Zdrojowy):

1. Przemówienie dyrektora Instytutu
2. Przemówienie wojewody mgr. St. Piaskowskiego
3. Przemówienie rektora Uniwersytetu i Politechniki we Wrocławiu i prezesa Wrocławskiego Towarzystwa Naukowego prof. dra St. Kulczyńskiego

Godz. 12.00: W pracowni Biblioteki:

1. Mgr. J. Biłgorajska, kierowniczka Biblioteki: Dzieje Biblioteki i jej znaczenie dla nauki polskiej
2. Prof. U. J. dr Barycz: J. S. Bandtkie i jego znaczenie dla nauki polskiej i Śląska.

Godz. 13.00: Zwiedzenie stacji naukowej przy ul. Danilowskiego 3.

Godz. 14.00: Obiad dla zaproszonych gości.
Po południu odbędzie się w pracowni Biblioteki posiedzenie Komisji dla spraw zbiorów kulturalno-naukowych na Dolnym Śląsku.

II. 69. Zaproszenie Zarządu Instytutu Śląskiego, Cieplice-Zdroj 1947 r.

OBYWATELE!

W dniach od 4 do 8 lipca 1947 r., odbędzie się w Szklarskiej Porębie

ZJAZD Pracowników Samorządu Terytorialnego i Użyteczności Publicznej R. P. DELEGATÓW Z CAŁEJ POLSKI

Zjazd ten zaszczyli swą obecnością
NAJWYŻSZY DOSTOJNIK PAŃSTWA

Ob. BIERUT BOLESŁAW

Prezydent Rzeczypospolitej,

oraz Członkowie Rządu, na czele z Premierem

Ob. CYRANKIEWICZEM JÓZEFEM

W związku z tym Zarząd Gminy apeluje do wszystkich mieszkańców Szklarskiej Poręby, aby w dniach tych udekorowali domy flagami państwowymi, portretami Przedstawicieli Rządu, oraz zachowali wzorową czystość na ulicach i chodnikach przed swymi domami i sklepami.

Komitet Organizacyjny

Il. 70. Ogłoszenie Komitetu Organizacyjnego Zjazdu Pracowników Samorządu Terytorialnego i Użyteczności Publicznej RP, Drukarnia Państwowa Szklarska Poręba 1947 r.

† EDWARD SUCHARDA

PROREKTOR POLITECHNIKI WE WROCŁAWIU

Inżynier chemik, doktor nauk technicznych, profesor zwyczaj. chemii organicznej, kierownik Zakładu Chemii Organicznej, Rektor Politechniki Lwowskiej w latach 1937—1939, członek-korespondent Polskiej Akademii Umiejętności, członek czynny Polskiej Akademii Technicznej, prezes Polskiego Towarzystwa Chemicznego, członek założyciel Wrocławskiego Towarzystwa Naukowego, komandor orderu Odrodzenia Polski, etc. etc.

Urodzony dnia 18 czerwca 1891 r. w Brzeżanach, zmarł dnia 26 lipca br. we Wrocławiu.

Wyprowadzenie zwłok z kaplicy Anatomii przy ul. Chałubińskiego na cmentarz św. Wawrzyńca nastąpi we wtorek dnia 29 brn. o godz. 17.

NABOŻEŃSTWO ŻAŁOBNIE odbędzie się we środę dnia 30-go lipca 1947 roku o godzinie 10^g w kościele Akademickim św. Mactęja.

*Rektor i Senat
Uniwersytetu i Politechniki
we Wrocławiu*

F. 1891—Drukarnia Uniwersytecki i Politechniki we Wrocławiu

II. 71. Klepsydra prof. Edwarda Suchardy, Drukarnia Uniwersytetu i Politechniki we Wrocławiu 1947 r.

W drugą bolesną rocznicę śmierci

†
ś. P.

Dra STEFANA BANACHA

Matematyka, Profesora Uniwersytetu

odbędzie się dnia 2 września 1947 roku o godz. 10-tej w kościele garnizonowym
św. Elżbiety przy ul. Mikołaja

NABOŻEŃSTWO ŻAŁOBNÉ

na które Przyjaciół, Kolegów, Uczniów i Znajomych śp. Zmarłego zapraszają

ŻONA I SYN

Z. 358—Drukarnia Uniwersytetu i Politechniki, Wrocław—F. 11792

II. 72. Zaproszenie w formie klepsydry, prof. Stefan Banach, Drukarnia Uniwersytetu i Politechniki we Wrocławiu 1947 r.

Zakończenie. Wieloaspektowość dolnośląskiego efemerycznego dziedzictwa

Przeprowadzone badania rysują obraz życia dolnośląskiej społeczności w latach 1945–1956, uwidaczniając całą różnorodność jego aspektów. W pracy starano się ujawnić wartość źródłową i przydatność do badań naukowych ocalałych od niepamięci dolnośląskich druków ulotnych i okolicznościowych, tworzonych z myślą o przybywających do regionu przesiedleńcach.

W najszerszym, międzynarodowym zasięgu, przebadane źródła dokumentują praktyczną realizację porządku narzuconego Europie Środkowo-Wschodniej, między innymi w myśl ładu jałtańskiego, oraz ukazują konsekwencje podzielenia Europy na strefy wpływów. W dalszej kolejności wnoszą wiele istotnych faktów i danych do badań z zakresu poszanowania godności i praw człowieka — w szczególności przymusowych wysiedleń, migracji. Sprawy te wywołują wciąż w Niemczech, Polsce, Czechach, na Słowacji i Węgrzech wielkie emocje, spory, pretensje oraz roszczenia. Z badań wynika, iż w skali wyznaczonej granicami Okręgu II Dolny Śląsk, a następnie województwa wrocławskiego według podziałów administracyjnych z roku 1946 oraz 1950, treść dokumentów efemerycznych szczegółowo opisuje skutki pozostawiania pod sowiecką kontrolą, dostrzegalne w pełnej perspektywie ówczesnych uwarunkowań polityczno-ideologicznych, społecznych, gospodarczych i kulturowych. Różnorodne aspekty regionalnego życia społecznego utrwalone są w zachowanych drukach oryginalnie, zgodnie z intencjami oraz założeniami instytucji sprawczych/nadawców, ich celami, określonym przeznaczeniem czytelniczym, dostępnymi możliwościami i środkami poligraficznymi *etc.* Wydarzenia, okoliczności oraz fakty zapowiadane lub przedstawione w tych drukach, choć odnosiły się jednoznacznie do Dolnego Śląska, to jednak mogą być przydatne do badania ogólniejszych sytuacji wewnętrznych w ówczesnej Polsce, ze szczególnym uwzględnieniem terytorium Ziem Zachodnich i Północnych, które „po latach powróciły do Macierzy”.

Analiza najstarszych z zachowanych materiałów niekonwencjonalnych uświadamia skalę oraz wymiar ekspatriacji lwowian i kresowian oraz tzw. repatriacji na Ziemię Zachodnie, których niepewna przynależność dodatkowo utrud-

niała osadnictwo. Zachowany zasób ukazuje olbrzymi wysiłek organizacyjny, którego wymagały przymusowe przesiedlenia i który towarzyszył osiedlającym się także później, w czasie zasiedlania regionu wrocławskiego, tworzenia tu podstaw egzystencji, jak również odbudowy gospodarczej Dolnego Śląska, wiązania tego regionu z polską kulturą, nauką i historią. Ocalone od niepamięci treści, dotyczące konkretnych okoliczności i wydarzeń, opisują bezpośrednie następstwa przymusowych wysiedleń — chaos, rozproszenie oraz wymieszanie narodowości, języków, religii, zerwanie więzi lokalnych i rodzinnych, jak też wykorzenienie, przerwanie regionalnej autonomii kulturalnej, gospodarczej i politycznej. Zachowane druki stanowiły potwierdzenie dokonanych faktów i przemian politycznych. Symbolika ta, wśród oczywistych różnic, miała wspólny wymiar dla napływających na Dolny Śląsk lwowian, mieszkańców Galicji i kresowian oraz wysiedlanych stąd Niemców. Wiele zachowanych źródeł ulotnych potwierdza jednocześnie nieprawidłowość terminu „wypędzeni”, którym wysiedlanych z Dolnego Śląska Niemców określa Bund der Vertriebenen.

Wynik przeprowadzonych badań ujawnia rozwój społecznej i kulturalnej aktywności osób, które w latach 1945–1956 zasiedlały Dolny Śląsk lub przebywały w regionie. Zasoby stworzone dzięki zaangażowaniu środowiska książki i nauki przydatne są do badań historii losów wszelkich zbiorowości, w tym mniejszości narodowych, które po zakończeniu II wojny światowej przebywały w regionie, bez względu na czas trwania tego pobytu. Źródła efemeryczne wskazują, iż mimo braku możliwości powrotu do utraconej w wyniku II wojny światowej wieloetnicznej struktury Rzeczypospolitej Polskiej, Dolny Śląsk w latach 1945–1956 stał się wspólną przestrzenią reprezentantów wielu nacji — Włochów i Francuzów, Niemców, Rosjan, Ukraińców, Litwinów, Polaków, Żydów, a także Greków i Macedończyków. Każda wymieniona mniejszość pozostawiła po sobie odmienne, typograficzne fakty, niekonwencjonalne ślady egzystencji oraz działalności. Heterogeniczność zachowanych druków ulotnych i okolicznościowych wywołały różne czynniki — przede wszystkim doświadczenia wojenne wpływające na późniejsze postawy i przekonania oraz bezpośrednie powody migracji i przyczyny osiedlania się na Dolnym Śląsku. Były to: zakończenie II wojny światowej, działania i przemarsze wojsk, wyzwolenie obozów koncentracyjnych oraz obozów przymusowej pracy, obecność Armii Czerwonej. Czynniki te wystąpiły w ówczesnej szczególnej sytuacji wewnętrznej kraju oraz przy długotrwałym oddziaływaniu napiętych stosunków politycznych w Europie i narastającego konfliktu zwalczających się ideologii. Na podstawie istniejących druków ulotnych i okolicznościowych można odtworzyć warunki oraz realia, w jakich społeczności te żyły na wspólnej ziemi, określić ich dalsze losy, wzajemne oddziaływania, współuczestnictwo w powojennym życiu oraz udział lub wpływ na rozwój szeroko pojętej regionalnej kultury. Badanie druków niekonwencjonalnych odnoszących się do sfery szeroko pojętej kultury ujawnia także odmienności w zakresie potrzeb społecznych, ekonomicz-

nych, religijnych, politycznych, edukacyjnych, różnice, które zachować, odtworzyć lub odbudować — w różnym zakresie — pragnęli przybywający do Okręgu Administracyjnego II Dolny Śląsk. W tej międzynarodowej perspektywie druki ulotne ukazują reakcje na określone sytuacje zewnętrzne i międzynarodowe spory towarzyszące między innymi powstaniu państwa Izrael, utworzeniu Republiki Federalnej Niemiec, konfliktowi w Korei w 1953 roku, których echa docierały na Dolny Śląsk i były rozpowszechniane publicznie poprzez ogłoszenia, apele, odezwy, hasła propagandowe i zaproszenia. Ukrywane przed społeczeństwem wydarzenia, takie jak wojna domowa w Grecji, pozycja gospodarcza Jugosławii, sytuacja w ZSRR po śmierci Stalina, XX Zjazd Komunistycznej Partii Związku Radzieckiego, ukazują wewnętrzne wydawnictwa PZPR.

Szczególne znaczenie źródłowe, ale także wielką wartość sentymentalną, mają opisywane dokumenty dla badaczy losów obywateli przesiedlanych z utraconych terenów II Rzeczypospolitej do Okręgu II Dolny Śląsk, którzy w świetle słów profesor Ireny Turnau „w poniemieckich mieszkaniach i meblach [odbudowywali] zrujnowane wypadkami wojennymi życie”⁴⁸⁷. Warszawiacy, którzy wśród przybywających do regionu stanowili statystyczną większość, odczuwali żal za zniszczoną stolicą. Mieszkańcy Małopolski Wschodniej i Kresów także przybywali w poczuciu krzywdy, wyłączenia z wielowiekowego dziedzictwa kulturowego i tradycji, utraty istniejących tam centrów kultury, żalu oraz nostalgii za terenami przejętymi przez Związek Radziecki. Choć w 1945 roku sytuacja obu grup przesiedlonych wydawała się podobna, zachowane druki ulotne i okolicznościowe symbolicznie i jednoznacznie dowodzą, iż osoby pochodzące z województw utraconych musiały ostatecznie pogodzić się z tragiczną utratą rodzinnej ziemi w zamian za niepewną politycznie i państwowo kompensatę w postaci Ziem Odzyskanych.

Wydawnictwa nietradycyjne zachowane w dolnośląskich zbiorach bibliotecznych i archiwalnych ukazują jednocześnie możliwości organizacyjne oraz potencjał przybywających na Dolny Śląsk uciekinierów i przesiedlonych. Dokumentują wyraźne etapy procesu „oswajania Ziem Odzyskanych”: poznawania ich, różnych sposobów opisywania i badania zastanego dziedzictwa regionalnej kultury, przystosowania się do nowych warunków życia w obliczu niepewnej przyszłości — wynikającej z tragedii wojny i okupacji, strachu i zagrożeń głodem, epidemiami, stacjonowaniem Armii Radzieckiej oraz narastającego terroru stalinowskiego.

W pracy starano się prześledzić natężenie i różnorodność starań podejmowanych w trosce o życie kulturalne osiedlających się w regionie osób. Nie dziwi tu, udokumentowany drukami ulotnymi, aktywny udział środowiska ludzi książki w transmisji dóbr kultury materialnej i niematerialnej na Ziemi Zachodnie. Środowisko to organizowało się, integrowało, instytucjonalizowało oraz specja-

⁴⁸⁷ Prof. Irena Turnau przebywała we Wrocławiu od 15 kwietnia 1946 r., I. Turnau, *op. cit.*

lizowało w bardzo trudnych warunkach. Pomimo to aktywność zarejestrowana w treści rozpoznanych materiałów obejmowała bardzo szeroki zakres działań organizacyjnych, wydawniczych, bibliotecznych, w tym dokumentacyjnych, naukowych oraz księgarskich. Podejmowane prace miały charakter społeczny, obywatelski oraz narodowy.

Zachowane źródła umożliwiają rekonstrukcję rozmieszczenia ośrodków typograficznych i rozwój centrów kultury książki. Ukazują regionalną działalność poszczególnych instytucji sprawczych, w tym także próby realizacji pożądanego polityki wydawniczej związanej z szerzeniem socjalistycznej ideologii. Niemal wszystkie druki stanowią dowody oryginalnie zarejestrowanej, charakterystycznej dla powojennego Dolnego Śląska aktywności ich autorów — władz państwowych, ugrupowań politycznych, społecznych, religijnych, zawodowych i innych.

Wytwarzane przez różnorodne podmioty druki efemeryczne istniały w ogólnodostępnym, publicznym obszarze, w którym realizował się akt lektury, często w ponadindywidualnym, zbiorowym, społecznym wymiarze. Określona jako paradygmat lektury aktywność — zarówno twórców, jak i przede wszystkim odbiorców publikacji ulotnych i okolicznościowych — umożliwia analizowanie i rekonstrukcję wielu obszarów badawczych, obejmujących między innymi kwestie różnorodności formalnej wydawnictw ulotnych i okolicznościowych wykorzystywanych do realizacji zakładanych celów ze sfery politycznej, administracyjnej, kulturalnej, ekonomicznej i innych. Zachowane w regionie zasoby ujawniają spontaniczną oraz inicjowaną lub organizowaną odgórnie aktywność określonych instytucji sprawczych. Liczba zachowanych źródeł umożliwia szacowanie ogólnej skali ich produkcji, pozwala określać zakres i przebieg dystrybucji wiadomości tworzących krajobraz medialny Dolnego Śląska po 1945 roku.

Adresowane do Dolnoślązaków, tłoczone przez polskich drukarzy na potrzeby polskich instytucji i gremiów dokumentują ocalone w bibliotekach i archiwach materiały niekonwencjonalne organizowania nowego życia na polskim Dolnym Śląsku oraz ukazują długoletni, wybiegający poza pokolenie repatriowanych i osiedlających się w województwie wrocławskim, zainicjowany przez władze polityczne oraz kościelne proces „oswajania Ziemi Odzyskanych”. Druki prezentują początek procesu budowania poczucia regionalnej tożsamości, lokalnej przynależności do *orbis exteriori*, będącego przedmiotem międzynarodowych sporów i dyskusji politycznych. Zapoczątkowany w 1945 roku długoletni proces odkrywania i poznawania Dolnego Śląska trwa do dzisiaj.

Gwałtowne przerwanie ciągłości narodowej tradycji dokumentuje powszechny zakaz, cenzurę stosowaną wobec tysięcy przesiedlonych oraz ukazuje swoiste regionalne tabu. Stąd wiele dokumentów efemerycznych wytworzonych w latach 1945–1956 można analizować pod względem treści komunikowanych wprost, pośrednio lub przemilczanych. Przy czym brak pozwolenia na publiczne dyskusje o niedawnej tragicznej przeszłości stanowił także część procesu wydziedzicze-

nia kulturowego, zwłaszcza dla osób pochodzących z województw kresowych II Rzeczypospolitej. Rozmów o przeszłości toczonych na gruncie prywatnym, osobistych wspomnień o rodzinnej ziemi oraz nostalgii kierowanej ku kresowym horyzontom nie dało się stłumić. Do pewnego stopnia, nieoficjalnie, w domach, często potajemnie, dokonywał się mimo wszystko proces enkulturacji, kontynuowania tradycji narodowych w duchu kultury kresowej. Jednak takie działania, nieprowadzone w sposób zorganizowany, w skali masowej, nieoficjalne oraz niepubliczne, okazały się niewystarczające, o czym świadczy choćby chronologia powstawania organizacji kresowych, z których pierwsze mogły oficjalnie działać dopiero od lat 90. ubiegłego wieku⁴⁸⁸. Nieobecne w treści druków ulotnych i okolicznościowych były również ważne, symboliczne dla dolnośląskiej społeczności, wiadomości na temat odzyskania niewielkiej części (szacowanej na 30% przedwojennych zbiorów) kolekcji Zakładu Narodowego im. Ossolińskich, muzealnych, zbiorów sztuki czy sprawa przeniesienia do Wrocławia w 1956 roku lwowskiego pomnika Aleksandra Fredry⁴⁸⁹.

⁴⁸⁸ Na przykład Stowarzyszenie Rodzin Osadników Wojskowych i Cywilnych Kresów Wschodnich założono w 1996 r. [za:] http://stosad.webpark.pl/historia_stow.htm [dostęp: styczeń 2012]; Związek Wypędzonych z Kresów Wschodnich RP utworzono w 2004 r., [za:] <http://www.kresowianie.com/main.php?d=15&p=24> [dostęp: styczeń 2012]; Federacja Organizacji Kresowych została wpisana do rejestru stowarzyszeń w 2007 r., [za:] www.krs-online.com.pl/federacja-organizacji-kresowych-krs-263942.html [dostęp: styczeń 2012].

⁴⁸⁹ *Historia i współczesność*, <http://www.oss.wroc.pl/> [dostęp: luty 2012].

Aneks

Rodzaje druków ulotnych i okolicznościowych najczęściej wybierane przez autorów/institucje sprawcze dla wytypowanych zakresów oraz odpowiadających im sfer życia społecznego.

Obszar życia społecznego. Instytucje sprawcze, które z wyszczególnionych zakresów życia społecznego publikowały w latach 1945–1956 rozpowszechniane na Dolnym Śląsku druki ulotne i okolicznościowe	
PRAWO	Rodzaje druków ulotnych
<p>Sądownictwo:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Sądy doraźne, • Sądy okręgowe (Wrocław, Legnica, Głogów, Świdnica); wydziały zamiejscowe sądów okręgowych (Brzeg, Jelenia Góra, Kłodzko, Oleśnica), • Sąd Apelacyjny we Wrocławiu, • Komitet Organizacyjny Związku Zawodowego Pracowników Sądowych we Wrocławiu; ZZ Pracowników Sądowych we Wrocławiu, • Związek Zawodowy Pracowników Sądowych i Prokuratorskich w Legnicy, • Sądy grodzkie (w 40 miejscowościach Dolnego Śląska) <p>Wykroczenia. Sankcje i kary:</p> <ul style="list-style-type: none"> • wyroki, • więziennictwo — kary więzienia, <p>Dolnośląskie środowisko prawników:</p> <ul style="list-style-type: none"> • organizowanie środowiska, • braki kadrowe, • sytuacja 	<p>wyroki śmierci obwieszczenia komunikaty</p> <p>ogłoszenia apele zaproszenia</p>
ADMINISTRACJA	
<ul style="list-style-type: none"> • Wojewódzki Oddział Państwowego Urzędu Repatriacyjnego, • Urząd Pełnomocnika Rządu RP na Obwód II Dolny Śląsk, • Urzędy Pełnomocników Rządu RP na poszczególne okręgi administracyjne na terenie Dolnego Śląska: Obwód XXXIX miasto Wrocław, Obwód VII w Lubinie, Obwód XXI miasto Legnica/Pełnomocnik Rządu RP na Obwód VI Dolnego Śląska w Legnicy/gmina, Obwód XXIV miasto Kłodzko, Obwód XXXI miasto Złotoryja, Obwód XXXVIII w Koźuchowie 	

<ul style="list-style-type: none"> • Urząd Wojewódzki we Wrocławiu, • Zarząd Miejski we Wrocławiu, urzędy miejskie poszczególnych miast; poszczególne wydziały/referaty, na przykład Wydział Administracyjny, Wydział Apropozycji i Handlu, Wydział Zdrowia, Wydział Pracy i Opieki Społecznej, Wydział Przemysłowy, Wydział Budowlany, Wydział Kultury i Sztuki, Referat Osiedleńczy, • Tymczasowy Zarząd Mienia Państwowego <p>Repatriacja i osadnictwo: rejestracje ludności, szabrownictwo, wywóz majątku, wysiedlenia</p> <p>Zaopatrzenie ludności: karty żywnościowe, przydziały tekstylne</p> <p>Gospodarka komunalna i mieszkaniowa: przydziały nieruchomości i gospodarstw rolnych, nominacje na prowadzenie przedsiębiorstw handlowych i przemysłowych, użytkowanie nieruchomości, wykazy nieruchomości, porządek, utrzymanie budynków, remonty, zaopatrzenie ludności w wodę, podatki komunalne, odbudowa, materiały budowlane, skargi i zażalenia</p> <p>Bezpieczeństwo publiczne:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Milicja Obywatelska, • Ochotnicza Rezerwa Milicji Obywatelskiej, • Straż Pożarna, Powiatowe Komendy Straży Pożarnej, <p>obchody rocznic, ostrzeżenia</p> <p>Opieka społeczna: sieroty, chorzy, inwalidzi/inwalidzi wojenni, niezdolni do pracy</p> <p>Ład i porządek: odgruzowanie, odbudowa, utrzymanie czystości, ekologia</p> <p>Spisy ludności: rejestracje repatriantów, rejestracje obcokrajowców, meldunki, spisy kontrolne, spis powszechny</p>	<p>ogłoszenia zarządzenia obwieszczenia zezwoleń</p> <p>komunikaty obwieszczenia zarządzenia</p> <p>ogłoszenia regulaminy porządkowe obwieszczenia zarządzenia apele</p> <p>programy/ repertuary afisze obwieszczenia</p> <p>apele obwieszczenia zarządzenia</p> <p>zarządzenia obwieszczenia komunikaty</p> <p>zarządzenia</p>
--	---

KULTURA	
<p>Teatry dolnośląskie. Teatry zawodowe:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Popularny Teatr OKZZ/Teatr Ludowy/Teatr Liebich we Wrocławiu, • Teatr Miejski we Wrocławiu, • Teatry dolnośląskie, • Teatr Polski/Państwowe Teatry Dramatyczne, • Teatr Rozmaitości, • Dolnośląski Teatr Żydowski im. E.R. Kaminskiej we Wrocławiu, Państwowy Teatr Żydowski w Polsce Zespół Wrocławski, • Teatr Młodego Widza, • Teatr Miniatur „Stańczyk” we Wrocławiu, • Teatr Letni „W Piastowskiej Zagrodzie”, • Teatr Jeleniogórski, • Teatr Domu Oficera Armii Radzieckiej w Legnicy/Rosyjski Teatr Dramatyczny, • Teatr Miejski w Wałbrzychu, • Państwowy Teatr Lalki i Aktora w Wałbrzychu, • Teatr Ludowy w Ząbkowicach Śląskich, • Teatr Kameralny ze Zgorzelca, <p>spektakle</p> <p>Teatry amatorskie i teatralne zespoły dziecięce:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Wrocławski Teatr Akademicki, • Żydowski Teatr Robotniczy, • Teatr Robotniczy im. A. Czechowa w Wilkowie, • Sekcja Dramatyczna Związku Zawodowego Konfekcyjno-Odzieżowego, • Koło Dramatyczne z Bielawy, • Zespoły dramatyczne Zakładów Naprawczych Taboru Kolejowego z Kamieńca, Jaworzyny, Wałbrzycha, Kłodzka, Legnicy, Wrocławia, Oleśnicy, Węglińca oraz DOKP Wrocław/Teatr Wrocławskich Kolejarzy przy Radzie Zakładowej ZZK DOKP we Wrocławiu, • Kółko Amatorskie Państwowej Fabryki Mebli nr 10 w Świebodzicach, • Kółko Amatorskie przy Państwowych Zakładach Ceramicznych w Ziębicy, • Zespół Teatralny w Siedliskach (powiat Legnica), • Teatr Amatorski Uczniów Państwowego Liceum we Wrocławiu, • Amatorski Zespół Dramatyczny Dziecięcy przy Powszechnej Spółdzielni Spożywców w Legnicy, • Teatr Lalek „Pionier” Państwowego Domu Harcerza w Legnicy, <p>spektakle, przeglądy, konkursy, rewie</p> <p>Inne:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Kijowski Akademicki Teatr Oper i Baletu im. T.G. Szewczeni, • Teatr Stary z Krakowa, • Teatr Rapsodyczny z Krakowa, • Państwowy Teatr Dramatyczny z Poznania, • Państwowy Teatr Powszechny z Łodzi, • Łódzki Teatr Żydowski, <p>spektakle</p>	<p>afisze zaproszenia programy</p> <p>afisze zaproszenia ogłoszenia programy</p> <p>afisze zaproszenia</p> <p>programy/ repertuary afisze zaproszenia</p>

<p>Kino. Kina wrocławskie:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Warszawa, Śląsk, Wyzwolenie, Pionier, Scala, Odra, Polonia, Tęcza, Fama, Lot, Warszawianka <p>Inne kina dolnośląskie:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Polonia, Ognisko w Legnicy, Kino-Teatr Świetlny TPPR, Teatr-Kino „Żołnierza Wojsk Ochrony Pogranicza” w Górnej Szklarskiej Porębie seanse filmowe, tygodnie filmów, Najlepsze Filmy Radzieckie, Festiwal Filmów Czechosłowackich, poranki filmowe, bezpłatne pokazy filmów propagandowych, koncerty muzyczne, spektakle recytatorskie <p>Literatura:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Koła Zamiejscowe Spółdzielni Wydawniczej „Czytelnik”, • Uniwersytet Wrocławski, • Wrocławskie Koło Związku Bibliotekarzy i Archiwistów Polskich, • Towarzystwo Uniwersytetu Robotniczego, • Koło Miłośników Literatury i Języka Polskiego we Wrocławiu, • Żydowskie Towarzystwo Kultury we Wrocławiu, spotkania z autorami/cykl „Autorzy wśród czytelników”, odczyty, powszechne wykłady uniwersyteckie, otwarte wykłady na temat literatury <p>Sztuki piękne:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Muzeum Prehistoryczne we Wrocławiu, • Muzeum Państwowe we Wrocławiu, • Muzeum Śląskie we Wrocławiu, • Centralne Biuro Wystaw Artystycznych Oddział Wrocław, • Związek Polskich Artystów Plastyków we Wrocławiu, • Zakład Narodowy im. Ossolińskich we Wrocławiu, • Wojewódzki Komitet Żydowski we Wrocławiu, • Żydowskie Towarzystwo Kultury w Polsce Sekcja Plastyków, • Związek Zawodowy Polskich Artystów Plastyków w Kielcach, • wystawy stałe, czasowe <p>Muzyka:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Pełnomocnik Rządu RP na m. Wrocław, • Wojewódzki Wydział Kultury i Sztuki w Legnicy, • Obwodowy Urząd Likwidacyjny w Ząbkowicach Śląskich, • rejestracje i zbiórki instrumentów muzycznych, • zezwolenia na prawo do nabycia instrumentów muzycznych, • Opera Dolnośląska, • Operetka Dolnośląska we Wrocławiu, • Filharmonia Wrocławska, Orkiestra Filharmonii Wrocławskiej • Miejska Orkiestra Symfoniczna we Wrocławiu, 	<p>repertuary afisze zaproszenia</p> <p>afisze zaproszenia katalogi obwieszczenia ogłoszenia zarządzenia</p> <p>afisze zaproszenia ogłoszenia</p> <p>zarządzenia ogłoszenia</p> <p>afisze zaproszenia programy repertuary</p>
---	---

<ul style="list-style-type: none"> • Orkiestra Jazzowa „Wesoła 16”, • Orkiestra Mandolinistów im. „Orfeusza” przy Żydowskim Towarzystwie Kultury we Wrocławiu, • Orkiestra Śląskiego Okręgu Wojskowego, Orkiestra Jazzowa Wojska Polskiego z Wrocławia, • Orkiestra Wojskowa Szkoły Oficerskiej KBW z Legnicy (dęta i jazzowa), • Kolejowe orkiestry dęte z Wrocławia, Legnicy, Kłodzka, Brochowa, Miłkovic i Jeleniej Góry, • Orkiestra Kopalni Victoria z Wałbrzycha, • Orkiestra dęta z Chojnowa <p>Inne:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Operetka Lubuska, • Orkiestra Domu Wojska Polskiego z Warszawy, • Orkiestra Pracowników Zarządu Miasta Krakowa, • Orkiestra Związku Zawodowego Kolarzy z Bydgoszczy, • Orkiestra Tanecznej Braci Renz z Poznania, <p>koncerty, cykl „Koncerty Symfoniczne”, koncerty jubileuszowe, okazjonalne, konkursy i eliminacje, działalność zarobkowa</p> <p>Balet:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Balet Opery Dolnośląskiej, • Zespół baletowy Teatru Miejskiego we Wrocławiu, • Wrocławski Zespół Baletowy Związku Zawodowego Konfekcyjno-Odzieżowego, • Balet „Zespołu Pieśni i Tańca” przy Zarządzie Wojewódzkim ZMP, • Balet J. Marciniaka ze Szklarskiej Poręby, • Zespół baletowy Szkoły Baletowej przy Wojewódzkim Komitecie Żydowskim we Wrocławiu, • Zespół Taneczny Teatru Dramatycznego Armii Radzieckiej z Legnicy, • baletowe zespoły świetlicowe <p>Inne:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Zespół Artystyczny Domu Wojska Polskiego z Warszawy, • Balet Warszawskiej Operetki Objazdowej, • Balet Feliksa Pamella z Krakowa, <p style="padding-left: 20px;">spektakle występy gościnne, okazjonalne, charytatywne</p> <p>Chór:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Chór teatru Armii Czerwonej/Teatru Dramatycznego Domu Oficera Armii Radzieckiej w Legnicy, • Chór Ludowy im. I.L. Pereca przy Żydowskim Towarzystwie Kultury we Wrocławiu, • Wałbrzyski Chór Ludowy przy ŻTK na Dolnym Śląsku, • Chór Ludowy m. Kłodzka przy ŻTK na Dolnym Śląsku, • Dzierżoniowski Chór „Orfeusz” przy ŻTK na Dolnym Śląsku, • Chór Ludowy m. Legnicy przy ŻTK na Dolnym Śląsku, 	<p>afisze zaproszenia programy repertuary</p> <p>reklamy zaproszenia afisze</p> <p>afisze legitymacje</p> <p>afisze zaproszenia katalogi nekrologi</p> <p>afisze apele/ odezwy zaproszenia ogłoszenia</p>
--	---

<ul style="list-style-type: none"> • Chór Kółka Amatorskiego przy Państwowych Zakładach Ceramicznych w Ziębicy, • Chóry zrzeszone w Zjednoczeniu Polskich Zespołów Śpiewaczych i Instrumentalnych Okręg Legnica, • Chór Madrygał z Legnicy, • Zespoły chóralskie „Służby Polsce”, • chóry świetlicowe <p>Inne:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Grecko-macedoński Zespół Pieśni i Tańca ze Zgorzelca. <p>Zrzeszenie Uchodźców Grecji im. N. Belojannisa w Zgorzelcu,</p> <ul style="list-style-type: none"> • Niemiecki Zespół Pieśni i Tańca „Freundschaft” ze Szczawna Zdroju, • Chór Zespołu Artystycznego Domu Wojska Polskiego z Warszawy, • Chór Juranda, • Chór Rewelersów, • Chór Akademicki „Echo” Studentów Politechniki Śląskiej w Gliwicach <p>występy, koncerty, cykl „Muzyki Polskiego Odrodzenia”, koncerty okolicznościowe, charytatywne, konkursy, festiwale</p> <p>Prasa i radio:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Słowo Polskie. Bezpartyjny Dziennik Zachodni, • Trybuna Dolnośląska. Organ KW PPR we Wrocławiu, • Polskie Radio Wrocław <p>reklamy, reklamy powieści w odcinkach koncerty otwarcie stacji nadawczych</p> <p>Dziedzictwo narodowe:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Uniwersytet i Politechnika Wroclawska, • Biblioteka Uniwersytetu i Politechniki Wroclawskiej, • Zarząd Wojewódzki Towarzystwa Uniwersytetu Robotniczego, • Delegatura Ministerstwa Przemysłu na Dolny Śląsk <p>rewindykacja zbiorów kulturalno-naukowych na Dolnym Śląsku, poszukiwania mienia zagrabionego</p> <p>Biblioteki i sprawy książki:</p> <p>Biblioteki naukowe:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu, • Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu, • Wojewódzka i Miejska Biblioteka Publiczna we Wrocławiu, • Biblioteka Naukowa „Książka na Śląsk”, • Biblioteka im. J.S. Bandtkiego w Cieplicach Zdroju, • Komisja dla spraw zbiorów kulturalno-naukowych na Dolnym Śląsku, <p>Inne:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Biblioteka Jagiellońska <p>spotkania autorskie,</p>	<p>zaproszenia ogłoszenia reklamy legitymacje</p> <p>pełnomoc- ctwa legitymacje ogłoszenia zarządzenia</p>
--	--

<p>wykłady, prelekcje, konferencje, wystawy w bibliotekach, informacje o śmierci pracowników</p> <p>Biblioteki publiczne i dziedziczne, czytelnice:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Dzielnicowa Biblioteka Publiczna Wrocław Psie Pole, • Miejska Biblioteka Publiczna w Legnicy, • Publiczna Biblioteka Powiatowa w Ząbkowicach Śląskich, • Biblioteka Państwowej Opery we Wrocławiu, • Dyrekcja Państwowego Uzdrawiska w Szklarskiej Porębie <p>otwieranie bibliotek i czytelnice, zbiórki datków na zakup książek, konkursy czytelnicze</p> <p>Stowarzyszenia bibliotekarzy i biblioteki stowarzyszeń:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Wrocławskie Koło Związku Bibliotekarzy i Archiwistów Polskich, • Biblioteka Towarzystwa Przyjaciół Żołnierza we Wrocławiu, • Zarząd Koła Przyjaciół Miejskiej Biblioteki Publicznej w Legnicy, <p>Inne instytucje i związki:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Pełnomocnik Rządu RP na miasto Wrocław, • Instytut Śląski Katowice–Wrocław–Cieplice, • Miejska Komisja dla Oświaty, Prasy i Książki we Wrocławiu, • Powiatowa Rada Czytelnictwa w Jaworze, • Komisja Porozumiewawcza Organizacji Młodzieżowych Na Dolnym Śląsku, • Powiatowa Komenda MO w Legnicy, • Związek Pracowników Dróg Kołowych RP Oddział w Legnicy, • Komitet Organizacyjny Dożynek w Sadlnie, • Centralny Zarząd Bibliotek w Warszawie, • Związek Samopomoc Chłopska, • Związek Młodzieży Wiejskiej <p>otwieranie bibliotek i czytelnice, spotkania autorskie, wykłady otwarte, konferencje, wystawy w bibliotekach, akcje „Dar książki dla Wrocławia i Śląska”, „Książka dla Żołnierza”, „Złóż dla Żołnierza książkę!” akcje propagandowe: „Daj książkę do biblioteki publicznej”, „Książka skarbnicą kultury”, Tydzień Oświaty, Książki i Prasy, zbiórki datków, akcje charytatywne na zakup książek, akcje charytatywne na budowę bibliotek</p> <p>Księgarnie i antykwariaty:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Księgarnia Wrocławska przy placu Teatralnym, • Księgarnia Muzyczna Domu Książki we Wrocławiu, 	<p>afisze odezwy programy ogłoszenia obwieszczenia zarządzenia zaproszenia broshury hasła propa- gandowe katalogi legitymacje eksklibrys</p> <p>reklamy w drukach ulotnych ogłoszenia</p>
--	---

<ul style="list-style-type: none"> • Księgarnia „Czytelnik” we Wrocławiu, • Księgarnia „Wiedza” we Wrocławiu, • Księgarnia i antykwarnia Józefa Lacha we Wrocławiu, • Księgarnia naukowa i antykwariat zagraniczny we Wrocławiu, • Księgarnia Nauczycielska w Legnicy • reklama książki <p>Domy kultury:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Wojewódzki Dom Kultury Związków Zawodowych we Wrocławiu, • Dom Kultury im. G. Dua Towarzystwa Społeczno-Kulturalnego Żydów w Legnicy, • Dom Kultury w Legnicy, • Dom Kultury w Jaworze, • Dom Kultury w Strzelinie, • Dom Kultury w Środzie Śląskiej <p>występy zespołów muzycznych, spektakle teatralne, koncerty, zabawy sylwestrowe, józefinki, zapisy do sekcji szachowych</p> <p>Świetlice i kluby:</p> <ul style="list-style-type: none"> • świetlica Towarzystwa Przyjaciół Dzieci we Wrocławiu, • świetlica Wojewódzkiej Komendy MO we Wrocławiu, • świetlica PPR we Wrocławiu, • świetlica PPR w Ciężyniu, • Świetlica Związku Zawodowego Pracowników Sądowych i Prokuratorskich w Legnicy, • Świetlica OM TUR w Legnicy, • Świetlica Domu Młodego Robotnika Miejskiego Przedsiębiorstwa Robót Budowlanych w Legnicy, • świetlica powszechna Powiatowej Rady Związków Zawodowych w Ząbkowicach Śląskich, • Świetlica Ligii Kobiet w Ząbkowicach Śląskich, • świetlica w Czernicy (gmina Zimnik k. Legnicy), • Klub Sekcji Kobiet PPS we Wrocławiu, • Klub Oficera KBW w Legnicy, • Klub Fabryczny „Dziewiarz” Zakładu Przemysłu Dziewiarskiego im. H. Sawickiej w Legnicy <p>otwarcia, zajęcia sekcji plastycznych, teatralnych, konkursy teatrów świetlicowych, Artystyczne Wieczory Świetlicowe, inscenizacje, wystawy, zabawy taneczne, zabawy barbórkowe, sylwestrowe, józefinki, śledziki</p> <p>Działalność dobroczynna ludzi kultury:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Filharmonia Wrocławska, 	<p>programy ogłoszenia zaproszenia</p> <p>afisze plakaty zaproszenia ogłoszenia apele</p> <p>afisze apele</p>
---	---

<ul style="list-style-type: none"> • Teatr Miejski we Wrocławiu, poszczególni artyści soliści, między innymi Ewa Badrowska-Turska, • Teatr-Kino „Żołnierza Wojsk Ochrony Pogranicza” w Górnej Szklarskiej Porębie 	
NAUKA, EDUKACJA I WYCHOWANIE	
<p>Nauka:</p> <p>Uczelnie wyższe:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Uniwersytet Wrocławski, • Politechnika Wrocławska, • Akademia Medyczna, • Państwowa Wyższa Szkoła Muzyczna we Wrocławiu, • Wyższa Szkoła Wychowania Fizycznego we Wrocławiu, • Towarzystwo Uniwersytetu Robotniczego <p>Inne:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Politechnika Śląska w Gliwicach, • Instytut Śląski w Katowicach, • Akademia Nauk Politycznych z Warszawy <p>wykłady powszechnie, otwarte odczyty, spotkania z uczonymi, doktoraty <i>honoris causa</i></p> <p>Towarzystwa naukowe:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Wrocławskie Towarzystwo Naukowe, • Wrocławskie Towarzystwo Miłośników Historii, • Komisja Popularyzacji Prawa <p>wykłady powszechnie, odczyty</p> <p>Szkolnictwo:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Inspektorat Szkolny we Wrocławiu, • Inspektorat Szkolny w Legnicy, • Inspektor Szkolny w Dzierżonowie, • Inspektor Szkolny w Oławie, • Kuratorium Okręgu Szkolnego Wrocławskiego, • Zarząd Miasta Legnicy Referat Oświaty, Kultury i Sztuki • Dyrekcja Okręgowa Szkolenia Zawodowego we Wrocławiu, • Szkolnictwo Zawodowe „ORT” • Kuratorium Okręgu Szkolnego Krakowskiego, • Instytut Kształcenia Zawodowego w Krakowie, • Zakład Doskonalenia Rzemiosła we Wrocławiu <p>zapisy do szkół kursy i szkolenia</p> <p>Szkoły podstawowe:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Szkoła przy ul. Blüchera we Wrocławiu, • Szkoła w Karłowicach, ul. An den Brunnen we Wrocławiu, • Szkoła w Zięplinie (Zimpel), ul. Kuckuckweg we Wrocławiu, • Szkoła Powszechna, ul. Michała we Wrocławiu, 	<p>afisze programy zaproszenia komunikaty informatory jednodniówki nekrologi</p> <p>afisze programy</p> <p>komunikaty wezwania ogłoszenia legitymacje</p> <p>wezwania ogłoszenia</p>

<ul style="list-style-type: none"> • Państwowe Liceum Administracyjno-Handlowe w Świerzawie, • Liceum Radiotechniczne w Wałbrzychu, • Gimnazjum Elektro-mechaniczne w Wałbrzychu, • Gimnazjum Szoferów-mechaników w Wałbrzychu, • Publiczna Średnia Szkoła Zawodowa w Ząbkowicach Śląskich, • Szkoła Przemysłowa przy Przemysle Arsenowym w Złotym Stoku <p>zapisy do szkół różnego typu, obowiązek szkolny, zapisy na kursy kształcące, zapisy na kursy</p> <p>Szkoły artystyczne:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Szkoła Umuzykalniająca im. St. Moniuszki we Wrocławiu, • Państwowa Szkoła Muzyczna w Legnicy, • Szkoła Baletowa przy Wojewódzkim Towarzystwie Kultury we Wrocławiu, • Szkoła Baletowa przy Wojewódzkim Komitecie Żydowskim we Wrocławiu <p>zapisy do szkół, lekcje umuzykalniające, nauka gry na instrumentach</p> <p>Dzieci:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Przedszkole nr 1 we Wrocławiu w Karłowicach przy Alei Korso, • Powiatowy Komitet Opieki Społecznej w Legnicy, • Powiatowy Komitet Akcji Letniej w Dzierzoniowie, • Społeczne Ognisko Muzyczne w Legnicy <p>zapisy do przedszkoli i instytucji opieki, opieka nad dziećmi i młodzieżą, półkolonie, kolonie, „wrocławskie czworaczki” (bracia Majewscy ur. 1953)</p> <p>Młodzież i organizacje młodzieżowe:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Organizacja Młodzieżowa TUR, • Związek Młodzieży „Wici”, • Związek Walki Zbrojnej, • Powiatowy Zarząd Związku Młodzieży Wiejskiej „WICI” w Jeleniej Górze, • Związek Niezależnej Młodzieży Socjalistycznej, • Akademicki Związek Walki Młodych „Życie”, • Związek Młodzieży Demokratycznej, • Związek Akademicki Młodzieży Polskiej, • Akademicki Związek Sportowy, • Towarzystwo Przyjaciół Młodzieży Szkół Wyższych Oddział Wojewódzki we Wrocławiu, • Jedność Młodzieży Polskiej, • Służba Polsce, junacy, • Związek Harcerstwa Polskiego we Wrocławiu. Komenda IV Hufca Harcerki I Hufca Harcerzy „Wschód” we Wrocławiu, • Międzynarodowa Federacja Młodzieży Demokratycznej, • Komisja Porozumiewawcza Organizacji Młodzieżowych w Legnicy, • Młodzież Dorosła Ziemi Śląskiej z powiatu legnickiego, • Prezydium Powiatowej Rady Narodowej w Ząbkowicach Śląskich, 	<p>ogłoszenia zawiadomie- nia</p> <p>wezwania ogłoszenia zawiadomie- nia</p> <p>afisze apele ogłoszenia komunikaty broszury jednodniówki programy plakaty</p>
--	---

<ul style="list-style-type: none"> • Rewolucyjny Związek Młodzieży. Komitet Powiatowy w Oławie, • Koło Miejskie Związku Młodzieży Polskiej w Oławie, • Koło Związku Młodzieży Polskiej w Podkowie Leśnej, • Haszomer Hacair, • Liga Morska <p>kółka zainteresowań, pokazy sprawności, zawody sportowe, pochody, marsze i capstrzyki organizacji młodzieżowych, nauka religii, walka z alkoholizmem nieletnich, walka z analfabetyzmem, akcje siewne i żniwne, Młodzieżowy Wyścig Pracy, „Światowy Tydzień Młodzieży Demokratycznej” (21–28 marca 1947 r.), Kongres Zjednoczeniowy Ruchu Młodzieżowego i Zlot Młodzieży Polskiej (lipiec 1948 r.), „Międzynarodowy Tydzień Studenta” (15–21 listopada 1948 r.), Wystawa Ziem Odzyskanych (1 lipca–30 września 1948 r.; w afiszach od 1 lipca do 24 października 1948 r.), szerzenie edukacji i świadomości morskiej na Ziemach Zachodnich, organizacja lub udział w akcjach charytatywnych</p>	
POLITYKA. PROPAGANDA POLITYCZNA	
<p>Partie polityczne:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Polska Partia Socjalistyczna; Rada Naczelna PPS; Wojewódzki Komitet PPS we Wrocławiu; Miejski Komitet PPS we Wrocławiu, MK PPS w Świdnicy; MK PPS w Szklarskiej Porębie; Powiatowy i Miejski Zarząd PPS w Legnicy, Powiatowy Komitet PPS w Jaworze; PK PPS w Ząbkowicach Śląskich; Koło PPS w Strzelinie; Koło Gromadzkie PPS w Stoszowicach; Sekcja Poligraficzna przy WK PPS we Wrocławiu, • Polska Partia Robotnicza; Komitet Wojewódzki PPR we Wrocławiu; Komitet Miejski PPR we Wrocławiu; Komitet Miejski PPR w Legnicy; Komitet Powiatowy PPR w Legnicy; Komitet Miejski PPR w Szklarskiej Porębie; Koło PPR w Lwim Kamieniu; Koło Artystyczne PPR; Wydział Propagandy PPR, • Stronnictwo Ludowe, Wojewódzki Zarząd SP we Wrocławiu, Powiatowy Zarząd SL we Wrocławiu, w Kunicach; w Sadlnie, w Ząbkowicach Śląskich, w Złotoryi; Powiatowe Koło Miejskowe SL w Legnicy, • Stronnictwo Demokratyczne, Wojewódzki Komitet SD we Wrocławiu; Koło SD pracowników Wyższych Uczelni we Wrocławiu, • PZPR, Komitet Wojewódzki PZPR we Wrocławiu; Wydział Propagandy i Agitacji KW PZPR Wrocław; Komitety Powiatowe PZPR w Jaworze, Oławie; Centralny Ośrodek Szkolenia Partyjnego PZPR w Warszawie; Biuro Organizacyjne KC PZPR, • Zjednoczone Stronnictwo Ludowe, Zarząd Miejski ZSL w Ząbkowicach Śląskich; Rada Naczelna ZSL Warszawa, • Stronnictwo Pracy, Zarząd Wojewódzki Stronnictwa Pracy na Dolny Śląsk, • BUND; Komitet BUND w Ciężyniu, • Żydowska Partia Robotnicza Poalej-Sjon CS, 	<p>afisze apele/odezwy ogłoszenia ulotki hasła propagandowe programy broszury biuletyny legitymacje mandaty teczki delegatów karty wstępu zlecenia szkoleń</p>

<p>• Żydowska Partia Robotnicza Poalej-Sjon Lewica, Porozumiewawcze Komisje Międzypartyjne zebrania członków, narady, zjazdy i kongresy szkolenia partyjne, odczyty wystawy, referendum ludowe, wybory, komitety wyborcze, uroczystości polityczne, obchody rocznic i świąt politycznych, świąt ludowych, występy zespołów młodzieżówek partyjnych, orkiestr <i>etc.</i> wiece, akcje polityczne, protesty, titoizm, wyścig zbrojeń, broń atomowa, TPPR</p>	
PRZEMYSŁ I HANDEL	
<p>Uruchamianie zakładów przemysłowych. Nominacje, zatrudnienie:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Pełnomocnik Rządu RP na Okręg Administracyjny Dolny Śląsk, • Pełnomocnicy poszczególnych obwodów miejskich, • Ministerstwo Skarbu, Tymczasowy Zarząd Państwowy Wrocław, • Wydział Apropowizacji i Handlu Zarządu Miejskiego we Wrocławiu, • Wydział Przemysłowy Zarządu Miejskiego we Wrocławiu, • Izba Przemysłowo-Handlowa we Wrocławiu, • Departament Kadr Wydziału Migracji, • Powiatowy Referat Przemysłowy w Złotorzy, • Powszechna Spółdzielnia Rolniczo-Handlowa, • PSS „Społem”, • Związki Zawodowe <p>rejestracje przedsiębiorstw handlowych i przemysłowych, nominacje uprawniające do prowadzenia działalności przemysłowej</p> <p>Zakłady przemysłowe:</p> <ul style="list-style-type: none"> • elektrownie: Zarząd Elektrowni Miejskiej we Wrocławiu, Elektrownia Wodna we Wrocławiu, Sowiecki Zarząd Elektrowni w Legnicy, • gazownie, Gazownia Miejska miasta Wrocławia, • wodociągi i woda, • PAFAWAG, • Dolnośląskie Zakłady Wytwórcze Maszyn Elektrycznych we Wrocławiu, • Wrocławskie Zakłady Włókien Sztucznych, • Zbiornica Przemysłowych Surowców Wtórnych we Wrocławiu, • Centrala Odzieżowa PDT, • Zjednoczone Państwowe Zakłady Dziewiarskie w Legnicy, • Legnickie Przedsiębiorstwo Skupu Surowców Włókienniczych i Skórzanych, • Huta Miedzi w Legnicy, • Bielawskie Zakłady Przemysłu Bawełnianego im. II Armii Wojska Polskiego, • Kopalnia Turów, • Zakłady LEN w Wałbrzychu, • Miejskie Zakłady Użyteczności Publicznej w Ząbkowicach Śląskich, • Zbiornica Przemysłowych Surowców Wtórnych w Złotorzy 	<p>zarządzenia komunikaty ogłoszenia ogłoszenia urzędowe obwieszczenia</p> <p>ogłoszenia obwieszczenia komunikaty wezwania afisze hasła propagandowe</p>

Przemysł spożywczy i gastronomia:

- stołówki, restauracje, lokale śniadankowe, lokale szynkarskie,
- Zjednoczenie Przemysłu Mleczarskiego we Wrocławiu,
- Zakłady Mleczarskie w Jaworze,
- cukrownie, między innymi w Strzelinie,
- restauracje wrocławskie: Bar Klubowa; legnickie: Piast, Moulin Rouge, Zaci-sze, Polonia, Bar Polski, Morska Fala, Wenecja,
- rejestracja zakładów przemysłowych i rzemieślniczych,
- rejestracja rolników i fachowców narodowości niemieckiej,
- bezpieczeństwo i higiena pracy,
- współzawodnictwo pracy,
- spekulanci, kułacy, bumelanci,
- Plan 3-letni,
- Plan 5-letni,
- Plan 6-letni,
- II Zjazd Przemysłowy Ziem Odzyskanych
- zaopatrzenie w żywność i odzież,
- akcja „Przemysł dla Wsi”,
- surowce wtórne,
- podatki

Związki zawodowe:

- Związek Kupców Polskich,
- Związek Zawodowy Pracowników Samorządowych Wrocław,
- Związek Zawodowy Robotników i Pracowników Przemysłu Gastronomiczno-Hotelarskiego we Wrocławiu,
- Związek Zawodowy Artystów Scen Polskich,
- Związek Zawodowy Polskich Artystów Plastyków,
- Związek Zawodowy Transportowców RP Sekcja Taksówkarzy we Wrocławiu,
- Związek Zawodowy Pracowników Kolejowych PRL Zarząd Okręgowy we Wrocławiu,
- Związek Zawodowy Pracowników Skarbowych w Legnicy,
- Związek Zawodowy Pracowników Miejskich w Legnicy,
- Związek Zawodowy Pracowników i Robotników Przemysłu Gastronomicznego Oddział Legnica,
- Związek Zawodowy Kolejarzy w Legnicy,
- Związek Zawodowy Pracowników Kolejowych PRL w Legnicy,
- Związek Zawodowy Pracowników Rolnych i Leśnych Zarząd Okręgowy w Legnicy,
- Związek Pracowników Dróg Kołowych w Legnicy,
- Związek Zawodowy Kolejarzy w Szklarskiej Porębie,
- Związek Zawodowy Pracowników Leśnych i Przemysłu Drzewnego w Szklarskiej Porębie,
- Wojewódzka Rada Związków Zawodowych we Wrocławiu,
- Okręgowa Komisja Związków Zawodowych we Wrocławiu,
- Rada Powiatowa Zrzeszenia Związków Zawodowych w Legnicy,
- Powiatowa Rada Związków Zawodowych w Żąbkowicach Śląskich

zebrania,

ogłoszenia
obwieszcze-
nia
komunikaty
wezwania
afisze
reklamy
plakaty

ogłoszenia
zaproszenia
afisze
apele/odezwy
komunikaty

wybory, akademie, pochody, wiece, manifestacje, kursy zawodowe, festyny, zabawy taneczne, wypoczynek dzieci, organizacja lub udział w akcjach charytatywnych	
ORGANIZACJE SPOŁECZNE	
<p>Liga Kobiet:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Społeczna Obywatelska Liga Kobiet Oddział w Karłowicach, we Wrocławiu, w Legnicy, w Ząbkowicach Śląskich, • Kolejowe Koło Ligi Kobiet w Legnicy zebrania, feminizm, „Tydzień Kobiety”, akademie, manifestacje pokazy mody, akcje charytatywne, zbiórki	afisze ogłoszenia zaproszenia komunikaty apele/odezwy
<p>Polski Czerwony Krzyż:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Pełnomocnik Zarządu Głównego PCK na Okręg Dolno-Śląski, • PCK Oddział Powiatowy w Legnicy, w Dzierżonowie, Ząbkowicach Śląskich, „Tydzień Polskiego Czerwonego Krzyża”, „Dzień Sportu”, „Dzień Matki”, zbiórki darów, pomoc najuboższym, akcje i imprezy charytatywne, wystawy	afisze apele/odezwy ogłoszenia hasła propagandowe
II WOJNA ŚWIATOWA	
<p>Powstanie w Getcie Warszawskim:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Wojewódzki Zarządy SL, PPS, PPR, SD, • Powiatowa Rada Narodowa w Złotoryi rocznice zbiórki funduszy na budowę pomnika Bohaterów Getta Warszawskiego	apele/odezwy
<p>Zniszczenie i odbudowa Warszawy:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Naczelna Rada Odbudowy m. St. Warszawy, • Dolnośląski Wojewódzki Komitet Odbudowy Warszawy, • Miejski Komitet Odbudowy Warszawy we Wrocławiu, • Komitet Odbudowy Warszawy przy Zarządzie Miejskim ZMP we Wrocławiu, • Miejski Komitet Odbudowy Warszawy w Legnicy, • Powiatowy Komitet Odbudowy Warszawy w Strzelinie, • Powiatowy Komitet Odbudowy Warszawy w Ząbkowicach Śląskich, • Filharmonia Wrocławska, 	apele/odezwy obwieszczenia ogłoszenia hasła propagandowe zarządzenia programy nekrologi

<ul style="list-style-type: none"> • Społeczny Fundusz Odbudowy Stolicy odbudowa Warszawy, akcje, zbiórki na rzecz odbudowy, podatki, Koncerty symfoniczne Orkiestry Filharmonii Wrocławskiej na budowę „Domu Muzyka” w Warszawie, festyny, akademie <p>Odbudowa Wrocławia i Dolnego Śląska:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Zarząd Miejski m. Wrocławia, • Powiatowy Urząd Ziemski we Wrocławiu, • Polska Partia Socjalistyczna, • Komitet Odbudowy wrocławskich kościołów pod wezwaniem św. Stanisława i św. Doroty, • Administrator Apostolski we Wrocławiu <p>Oddział Wojewódzki Związku byłych Więźniów Ideowo-Politycznych z czasów wojny z lat 1939–1945 we Wrocławiu:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Polski Związek Byłych Więźniów Politycznych więzień i obozów koncentracyjnych Koło w Legnicy, • Centrala Handlu Detalicznego Polskiego Związku Byłych Więźniów Politycznych Hitlerowskich Więzień i Obozów Koncentracyjnych zjazdy, „Miesiąc byłych więźniów obozów koncentracyjnych” (20 stycznia–20 lutego 1946 roku), opieka nad więźniami i ich rodzinami, opieka nad wdowami i sierotami po więźniach, organizowanie stołówki w Legnicy, otwarcie sklepu artykułów tekstylnych w Legnicy 	<p>apele ogłoszenia afisze</p> <p>apele ogłoszenia komunikaty</p>
WOJSKO	
<ul style="list-style-type: none"> • Pełnomocnik Rządu RP na Okręg Administracyjny Dolnego Śląska, • Pełnomocnik Rządu RP na miasto Wrocław, • Naczelnik Wydziału Wojskowego we Wrocławiu, • wojewoda wrocławski <p>rozminowanie Wrocławia,</p> <p>posterunki wojskowe, kontrole wojskowe,</p> <p>konie należące do Wojska Polskiego,</p> <p>środki o szczególnym znaczeniu wojskowo-obronnym (samochody, traktory, motocykle, rowery, przyczepki),</p> <p>zasiłki dla rodzin wojskowych,</p> <p>zasiłki dla osób odbywających czynną służbę wojskową,</p> <p>ochrona wysiedlanych,</p> <p>zatrudnianie inwalidów wojennych i wojskowych</p> <ul style="list-style-type: none"> • Rejonowa komenda Uzupelnień, Rejonowy Komendant Uzupelnień w Legnicy, • Rejonowa Komenda Uzupelnień w Brzegu <p>powszechny obowiązek wojskowy,</p> <p>pobór,</p> <p>rejestracja poszczególnych roczników</p>	<p>ogłoszenia zarządzenia książeczki wojskowe</p> <p>rozkazy apele hasła propa- gandowe</p>

<p>Śląski Okręg Wojskowy:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Dowództwo Okręgu Wojskowego Śląsk <p>utrzymanie dyscypliny osób wojskowych i zdemobilizowanych, rekrutacja do szkół wojskowych, uroczyste obchody Dnia Zwycięstwa, raporty wojskowe, defilady, składanie wieńców</p> <p>Stowarzyszenia wojskowe:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Związek Osadników Wojskowych, ZOW Oddział w Strzelinie, ZOW Oddział w Szklarskiej Porębie, ZOW Oddział w Świebodzicach, ZOW w Ząbkowicach Śląskich, ZOW w Zgorzelcu, • Związek Bojowników o Wolność i Demokrację, • Związek Inwalidów Wojskowych RP w Legnicy, • Komitet Opieki nad Grobami Bojowników o Wolność, • Towarzystwo Przyjaciół Żołnierza <p>demobilizacja, zjazdy, zloty, zabawy, „Gwiazdka dla Żołnierzy i Ich Rodzin”, akcje charytatywne na rzecz wdów i sierot po żołnierzach, opieka nad inwalidami wojskowymi, święcenie sztandarów ZOW, opieka nad grobami, capstrzyki, obchody święta LWP, rocznice bitwy pod Lenino, uroczyste dekoracje odznaczeniami wojskowymi</p> <p>Szkoły wojskowe:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Szkoła Oficerska Korpusu Bezpieczeństwa Publicznego w Legnicy, zawody sportowe: mecze piłki nożnej, lekkoatletyka <p>akademie grunwaldzkie, obchody święta LWP, świąt ludowych, rocznic bitwy pod Lenino, rocznic połączenia Dywizji I Armii WP z Armią Ludową, walka z NSZ oraz WiN, akademie, uroczyste zakończenia roku szkolnego, Zespół Amatorski Grona Wychowawców Szkoły Kadetów w Legnicy</p> <p>Wojskowe kluby sportowe:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Wojskowy KS Szkoły Oficerskiej KBW Legnica, • Wojskowy Klub Sportowy „Karkonosze” w Szklarskiej Porębie, • Wojskowy KS KBW Poznań, <p>zawody sportowe</p>	<p>afisze hasła propa- gandowe odezwy zaproszeni</p> <p>afisze ogłoszenia komunikaty hasła propa- gandowe plakaty</p> <p>afisze hasła propa- gandowe</p> <p>afisze ogłoszenia</p>
<p>EKONOMIA. SPRAWY FISKALNE</p>	
<ul style="list-style-type: none"> • Pełnomocnik Rządu RP na miasto Wrocław, • Zarząd Miejski m. Wrocławia Wydział Podatkowy, Oddział Apropozycji i Handlu, 	

<ul style="list-style-type: none"> • Wydział Plantacji Miejskich, • Naczelnik Urzędu Skarbowego we Wrocławiu, • Urząd Skarbowy w Legnicy, • Wojewódzki Pełnomocnik Rządowy ds. podatku gruntowego we Wrocławiu, • Prezydium Miejskiej Rady Narodowej Wydział Finansowy w Legnicy, • Zarząd Miejski w Dzierżoniowie, • Zarząd Miejski w Ząbkowicach Śląskich <p>Podatki: podatek wojskowy, dochodowy, obrotowy, od wynagrodzeń, miejski, gruntowy, od psów, od spożycia w lokalach przedsiębiorstw gastronomicznych i szynkarskich</p> <p>Oplaty: przepustki uzasadniające konieczność wyjazdu z Dolnego Śląska; druki dowodów tożsamości koni; opłaty rejestracyjne od przedsiębiorstw przemysłowych i handlowych na rok 1945 we Wrocławiu; ankiety meldunkowe; opłaty dzierżawy za ogródki działkowe; opłaty targowe; opłaty stałe za szylidy, reklamy handlowe; opłaty za świadczenia Zakładu Oczyszczania Miasta</p> <ul style="list-style-type: none"> • Obwodowy Urząd Likwidacyjny w Złotoryi, • Zarząd Gminy w Szklarskiej Porębie <p>Wykup mienia poniemieckiego nieruchomości i ruchomego — opłaty stemplowe od zaświadczeń własności rowerów; opłaty za zmiany nazw dzierżawionych obiektów z niemieckich na polskie</p> <p>Banki, finanse, kredyty:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Państwowy Bank Rolny — oddziały we Wrocławiu i Legnicy, • Bank Gospodarstwa Spółdzielczego w Ząbkowicach Śląskich, • Kredyty: dla osadników rolnych; siewne i nawozowe; • Powszechna Kasa Oszczędności, Oddziały i Ekspozytury PKO na Dolnym Śląsku <p>obrót czekowy, upominkowe bony oszczędnościowe</p> <p>Ubezpieczenia:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Biuro Odszkodowań Wojennych przy Prezydium Rady Ministrów w Warszawie, • Wojewódzki Oddział PUR we Wrocławiu, • Ziomkostwo Żydów Warszawskich w Dzierżoniowie <p>rejestracja niespornych pretensji prywatno-prawnych, obywateli polskich w stosunku do niemieckich osób fizycznych i prawnych lub władz byłej Rzeszy Niemieckiej, orzeczenia odszkodowawcze za mienie nieruchome pozostawione na terenach RP w jej granicach przedwojennych, które nie weszły w skład powojennego obszaru Polski</p>	<p>zarządzenia obwieszczenia ogłoszenia urzędowe komunikaty</p> <p>zarządzenia obwieszczenia ogłoszenia</p> <p>reklamy ogłoszenia</p>
SPORT I TURYSTYKA	
<ul style="list-style-type: none"> • Pełnomocnik Rządu RP na m. Wrocław, <p>zajęcie u ludności niemieckiej i rejestracja sprzętu sportowego: lekkoatletycznego, piłkarskiego, gier sportowych, hokejowego, narciarskiego, łyżwiarskiego, saneczkarskiego, hippicznego, bokserskiego, kajakowego, wioślarskiego, żeglarskiego, sportów wolnych, tenisowego, pingpongowego, łuczniczego, kolarskiego, ciężkoatletycznego, gimnastycznego</p>	

<p>• Referat Wychowania Fizycznego i Przysposobienia Obronnego, • Kluby sportowe z sekcjami piłki nożnej, lekkiej atletyki, bokserskimi, zapasniczymi lub narciarskimi: — Wrocław: I KS „Wrocław”; AZS Straży Uniwersyteckiej; Milicyjny KS; Kolejowy KS; KKS „Odra”; KS „Burza” [Kupiecki Klub Sportowy „Burza” — A.F.-B.]; KS OM TUR; KS OM TUR II; Port Lotniczy; WKS „Szturmowiec” [Wojskowy Klub Sportowy Pułku Piechoty we Wrocławiu — A.F.-B.]; WKS „Orzeł”; RKS „Tramwajarz”; ZRKS PAFAWAG, ZRKS PAFAWAG I.B.; WKS „Pionier” Wrocław; IKS Związkowy Samorządowy; KS „Ogniwo”, Harcerski KS Hokejowy KS Wrocław; — Bielawa: KS „Sparta”; — Bolesławiec: KS „Bolesławiec”; — Chojnów: KS Chojnów; — Dzierżoniów: Harcerski Klub Narciarski Dzierżoniów; — Kamienna Góra: Milicyjny KS; — Jawor: KS „Jaworzanka” Jawór; — Jelenia Góra: KS OM TUR; KS „Zapłon”; — Legnica: KS OM TUR; KS SO KBW; Kolejowy KS „Piast”; Kupiecki KS „Merkury” [późniejszy RSK „Dziwiarz” — A.F.-B.]; Milicyjny KS „Legniczanka”; KS PUR; Żydowski Klub Sportowy; Żydowski KS „Gwiazda”; KS ZWM „Zryw”; — Lubin: KS TUR „Zawisza”; — Milicz: KS „Barycz”; — Strzelin: KS TUR; KS OM TUR „Cukrownik”; — Środa Śląska: Milicyjny KS; KS „Iskra”; — Świdnica: KS „Atom”; — Świerzawa: KS „Szunowiak”; — Wałbrzych: KS OM TUR; KS „Len” Wałbrzych; KS Victoria Sobięcin; Reprezentacja Klubów Żydowskich „Wałbrzych”; — Wołów: KS „Odra”; — Ząbkowice Śląskie: KS OM TUR „Orzeł”; KS „Związkowiec” — Zgorzelice: Milicyjny KS [Zgorzelec — A.F.-B.]; — Żary: KS „Promień”</p> <p>Inne drużyny: piłka nożna: ZKS „Zjednoczeni” Bydgoszcz; KS „Ruch” Wielkie Hajduki [Chorzów — A.F.-B.]; WKS Katowice; WKS Kraków; KS „Bronowianka” Kraków”; RKS „Legia” Kraków; KS „Odra” Nowa Sól; WKS KBW Poznań; WKS „Zmotoryzowani” Warszawa, Pocztą Polowa 71739 [Klub Sportowy Jednostki Armii Czerwonej — A.F.-B.]; Garnizon Armii Czerwonej; SK Náchod [Czechosłowacja]; boks: KS „Budowlani” Górny Śląsk; KS „Budowlani” Opole; KS BATOV [Czechosłowacja — A.F.-B.]; Železářny Team Vítkovice [Czechosłowacja — A.F.-B.]; zapasy: HCP Poznań [Zakłady Cegielskiego]; kolarstwo: Wyścig Kolarski Dookoła Polski „Tour de Pologne”</p> <p>Towarzystwa, związki i sekcje sportowe: • Dolno-Śląskie Towarzystwo Sportowe,</p>	<p>ogłoszenia komunikaty zarządzenia</p> <p>afisze zaproszenia programy</p> <p>komunikaty afisze zaproszenia ogłoszenia apele</p> <p>zaproszenia reklamy zaproszenia</p>
---	--

<ul style="list-style-type: none"> • Komitet Miejski Kultury Fizycznej we Wrocławiu, • Wrocławski Okręgowy Związek Bokserski, • Wrocławski Okręgowy Związek Piłki Nożnej, • Legnicki Podokręg Piłki Nożnej, • Sekcja Narciarska Dolnośląskiego Towarzystwa Sportowego w Szklarskiej Porębie, • Automobil Klub Polski Oddział Wrocławski, • Referaty Wychowania Fizycznego i Przynależności Wojskowej: Referat WF i PW Wrocław; Wojewódzka Rada WF i PW we Wrocławiu; Powiatowa Rada WF i PW w Ząbkowicach Śląskich <p>zawody i gry sportowe: piłka nożna, boks, pływanie, siatkówka, koszykówka, skok w dal, skok wzwyż, żużel, narciarstwo, wyścigi samochodowe</p> <p>Turystyka:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Dolnośląska Spółdzielnia Turystyczna Pracy i Użytkowników; Zarząd Dolnośląskiej Spółdzielni Turystycznej we Wrocławiu, • Polskie Biuro Podróży „Orbis”, • OM TUR, • Koło Związku Zawodowego Pracowników Leśnych i Przemysłu Drzewnego w Szklarskiej Porębie, <p>wycieczki, wyjazdy turystyczne, otwieranie obiektów turystycznych</p> <p>Środowisko naturalne, ochrona przyrody:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Zarząd Gminy Szklarska Poręba, • Zarząd Uzdrowiska Szklarska Poręba, • Dyrekcja Państwowego Uzdrowiska w Szklarskiej Porębie, • Państwowe Nadleśnictwo w Szklarskiej Porębie, Nadleśnictwo Powiatowe w Szklarskiej Porębie, <p>ekologia, ochrona lasów, wyręb i sprzedaż choinek</p>	<p>ogłoszenia zarządzenia komunikaty zaproszenia</p> <p>ogłoszenia zarządzenia komunikaty apele</p>
TRANSPORT I KOMUNIKACJA	
<ul style="list-style-type: none"> • Pełnomocnik Rządu RP na miasto Wrocław, • Dyrekcja Zakładów Komunikacyjnych we Wrocławiu, • Dyrekcja Okręgowa Kolei Państwowych we Wrocławiu, • Międzypartyjna Komisja Stronnictw Demokratycznych kolej, PKP, <p>DOKP, Dworzec Główny we Wrocławiu — „niedzielniki”, wrocławska komunikacja miejska — autobusy i tramwaje, samochody — rejestracje aut, stacji obsługi samochodów, warsztatów naprawczych i garaży, rowery i motorowery, autostrada A4, zapobieganie wypadkom, zachowanie bezpieczeństwa na drogach, uporządkowanie ruchu na drogach publicznych</p>	<p>apele zarządzenia ogłoszenia komunikaty</p>

<p>Rzeka Odra:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Dyrekcja Żegluga na Odrze Kierownik Ekspozytury we Wrocławiu, żegluga po Odrze, rejestracje barek, łodzi i holowników, porty rzeczne <p>Poczta: książeczki oszczędnościowe, przekazy kasowe PKO</p>	<p>ogłoszenia zarządzenia</p> <p>reklamy hasła propa- gandowe</p>
ROLNICTWO I OGRODNICTWO	
<ul style="list-style-type: none"> • Pełnomocnik Rządu RP na Okręg Administracyjny Dolnego Śląska, • Pełnomocnik Rządu RP na Obwód XXI m. Legnica, • Naczelny Komitet Wykonawczy Stronnictwa Ludowego, • Delegaci Komisji Porozumiewawczej, • Powiatowy Urząd Ziemski we Wrocławiu, • Wojewódzki Pełnomocnik Rządowy ds. Podatku Gruntowego we Wrocławiu, • Narodowa Pożyczka Rozwoju Sił Polski, • wojewódzkie i powiatowe komitety akcji siewnych i żniwnych — Komitety obywatelskie święta dożynek w Złotorzy, • Powiatowy Komitet Uroczystego Święta Ludowego w Jeleniej Górze, Powiatowy Komitet Obchodu Święta Ludowego w Dzierżoniowie, • Powiatowy Komitet Frontu Narodowego w Jaworze, • KO PPS w Strzelinie, • Powszechna Spółdzielnia Rolniczo-Handlowa, • Inspektorat Oświaty Rolniczej we Wrocławiu, • Zarząd Miejski w Dzierżoniowie, • Starostwo Powiatowe Lwóweckie, • Referat Rolnictwa Miejskiej Rady Narodowej w Legnicy, • Powiatowy Zarząd Rolnictwa w Legnicy, • Powiatowy Komitet Wystawy Rolniczej w Legnicy, • Legnickie Przedsiębiorstwo Skupu Surowców Włókienniczych i Skórzanych w Legnicy, <p>informacje dla przesiedleńców przybywających na Dolny Śląsk, narzędzia rolnicze, materiały siewne, — rejestracja rolników i fachowców narodowości niemieckiej, — rejestracja lekarzy weterynarii, — przeglądy koni, tymczasowe dowody tożsamości koni, — zakazy i nakazy dotyczące transportu konnego, — obowiązkowa deratyzacja, wykładanie trutek, — rejestracje bydła, — rejestracje drobiu, — rejestracje pojazdów konnych, — dostawy obowiązkowych kontyngentów, — terminowe dostawy zboża, — sprzedaż produktów rolniczych, — akcje propagandowe kierowane do rolników, — podniesienie produkcji rolnej i terminowe wywiązywanie się z obowiązków dostaw dla państwa,</p>	<p>apele/odezwy zarządzenia ogłoszenia komunikaty zaproszenia programy</p> <p>ogłoszenia zaproszenia afisze programy zaproszenia ogłoszenia plakaty</p>

<p>— akcje nadawania własności ziemi, — dożynki, zabawy ludowe, — Święto Ludowe, — Przystosowanie Rolniczo-Wojskowe, — szczepienia zwierząt przeciwko wściekliznie, pomorowi drobiu, różycy, — choroby i pomory zwierząt, przemiał zbóż, — plantacje lnu i konopi, — dostawy plonów z poszczególnych gmin i powiatów Legnicy, Góry Śląskiej, Środy Śląskiej, Wołowa</p> <p>Inne:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Centrala Handlowa Przemysłu Metalowego, • Ministerstwo Rolnictwa i Reform Rolnych Funduszu Ziemi, — sprzedaż ratalna maszyn rolniczych, — nadziały ziemi <p>Partie i związki ludowe:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Zarząd Główny Związku Samopomocy Chłopskiej — Zarząd Powiatowy ZSch we Wrocławiu, ZP ZSch w Jaworze, ZP ZSch w Jeleniej Górze, ZP ZSch w Legnicy, ZP ZSch w Pieszycach, ZP ZSch w Ząbkowicach Śląskich, ZP ZSch w Złotoryi, • PZPR — Komitet Powiatowy PZPR w Jaworze, • Związek Zawodowy Pracowników Rolnych i Leśnych Zarząd Okręgowy w Legnicy, — zjazdy, zebrania, — „Święto Tegorocznego Plonu” — dożynki, — Komitety Dostawców Mleka, — wystawy rolnicze, — zabawy ludowe, — współzawodnictwo pracy w przedterminowym wykonaniu obowiązkowych dostaw zboża, — tygodnie zakończenia siewów i wykopków okopowych, — konkursy czytelników wiejskich <p>Państwowe Gospodarstwa Rolne:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Komisja ds. Racjonalizacji przy Zjednoczeniu PGR w Legnicy, — usprawnienie metod pracy w PGR <p>Łowiectwo, rybołówstwo:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Polski Związek Łowiecki, • Stowarzyszenie Łowieckie im. św. Huberta we Wrocławiu, • Związek Kynologiczny w Polsce, • Powiatowa Rada Łowiecka w Ząbkowicach Śląskich, • Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej we Wrocławiu, • Prezydium Powiatowej Rady Narodowej w Legnicy, • Polski Związek Wędkarski Oddział w Chojnowie, — przepisy o zwierzynie łownej, — strażnicy łowieccy, — ochrona rybołówstwa 	<p>ogłoszenia komunikaty afisze zaproszenia wezwania apele</p> <p>ogłoszenia</p> <p>ogłoszenia komunikaty świadectwa</p>
---	---

SPRAWY MIĘDZYNARODOWE. OBCOKRAJOWCY	
<p>Organizacje zagraniczne na Dolnym Śląsku:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Komitet Włoski we Wrocławiu, • Komitet Francuski we Wrocławiu, <p>rejestracja obywateli</p>	ogłoszenia
<p>Wizyty obcokrajowców na Dolnym Śląsku: we Wrocławiu:</p> <ul style="list-style-type: none"> — Delegacja Rady Bułgarskiej (1947), — Jacques Duclos — sekretarz generalny Komunistycznej Partii Francji, 21 września 1947 r., — Maurice Thorez — sekretarz generalny KC KPF, 25 listopada 1947 r., — Lewis Silkin — brytyjski minister odbudowy, 26 września 1947 r., — Pietro Nenni i Lelio Basso — przedstawiciele Włoskiej Partii Socjalistycznej 1947 r., — Alberto Giacometti — plastyk szwajcarski i Giorgio Morandi — malarz i grafik z Włoch <p>przedstawiciele świata artystycznego Włoch, 1947 r.,</p> <ul style="list-style-type: none"> — Delegacja z RFN Wrocław, 1948 r., — delegacja młodzieży FDJ [niem. Freie Deutsche Jugend — A.F.-B.] z Drezna, 28 lipca 1954 r., — prof. Sarwappalli Radhakriszaana, pierwszy wiceprezydent Indii, 12 czerwca 1956 otrzymał doktorat <i>honoris causa</i> Uniwersytetu Wrocławskiego <p>Polanica:</p> <ul style="list-style-type: none"> — delegacja budowniczych radzieckich: inż.inż. Fadij i Mielnikow, Lidia M. Kisielowa — technik łączności, Nikołaj Osipow — specjalista od okładzin granitowych, czerwiec 1955 r. 	fotografie
<p>Obcokrajowcy na Kongresie Intelktualistów:</p> <ul style="list-style-type: none"> — Pablo Picasso, Ilia Erenburg, Irena Joliot-Curie, Anna Seghers, Ernst Fischer, Aldous Huxley, Martin Andersen-Nexo, Aleksander Fadijew, — delegacje młodzieży z Chin, Indonezji, Maroka, Mongolii, Wenezueli, ZSRR, Jugosławii, Korei Północnej i Południowej, Danii, Hiszpanii, USA, Grecji, Anglii, Kanady, Belgii, Białorusi, Afryki, 18 sierpnia 1948 r. 	apele
<p>Rejestracje obywateli:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Pełnomocnik Rządu RP na m. Wrocław, • Zarząd Miejski m. Wrocławia Wydział Apropowizacji i Handlu, • Zarząd Miejski w Legnicy Referat Ewidencji Ruchu Ludności, • Zarząd Miejski w Legnicy Komisariat ds. Repatriacji, • Pełnomocnik Rządu RP na Obwód Nr XXXI Złotoryja, • Dyrekcja Kolei Państwowych, <ul style="list-style-type: none"> — rejestracje Niemców, — wysiedlenia Niemców — repatriacja, — powroty uciekinierów lub wysiedlonych, — wykazy pracowników niemieckich i członków ich rodzin, — ankiety meldunkowe, 	zarządzenia ogłoszenia ogłoszenia urzędowe komunikaty

<ul style="list-style-type: none"> • Wojewódzki Oddział PUR we Wrocławiu, — rejestracja cywilnych obywateli ZSRR, — repatriacja obywateli polskich narodowości: rosyjskiej, ukraińskiej, białoruskiej, rusińskiej i litewskiej <p>Zrzeszenia mniejszości narodowych na Dolnym Śląsku:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Zrzeszenie Uchodźców Grecji im. N. Belojannisa w Zgorzelcu, <p>Zrzeszenia żydowskie:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Centralny Komitet Żydów w Polsce, • Wojewódzki Komitet Żydowski na Dolny Śląsk we Wrocławiu • Miejski Komitet Żydowski we Wrocławiu, • Powiatowy Komitet Żydowski w Wałbrzychu, • Powiatowy Komitet Żydowski w Legnicy, • Wojewódzka Komisja Porozumiewawcza Żydowskich Partii Politycznych we Wrocławiu, • Żydowskie Towarzystwo Kultury we Wrocławiu, • Żydowskie Towarzystwo Kultury w Wałbrzychu, <p>Stowarzyszenia Polaków na obczyźnie:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Związek B. Polaków w Niemczech, 	<p>zarządzenia ogłoszenia</p> <p>afisze</p> <p>afisze ogłoszenia zaproszenia programy afisze</p>
ZIEMIE ODZYSKANE	
<p>Morze Bałtyckie:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Liga Morska, — organizacja „Święta Morza”, <p>Zarządzanie Ziemiami Odzyskanymi:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Pełnomocnik Rządu RP na Okręg Administracyjny Dolnego Śląska, • Pełnomocnik Rządu RP na m. Wrocław, • Rada Społeczna Osadnictwa Spółdzielczo-Parcelacyjnego na Ziemach Odzyskanych, • Danina Narodowa na Zagospodarowanie Ziem Odzyskanych, — osadnictwo, — szabrownictwo, — spisy przesiedlonych do celów rozwijania przemysłu, organizowania szkolnictwa, — rocznice wyzwolenia Ziem Odzyskanych, — spisy mienia ruchomego i nieruchomego na obszarze Ziem Odzyskanych, — rozwój i zagospodarowanie Ziem Odzyskanych ze środków publicznych, • Wystawa Ziem Odzyskanych, — wystawy, — pokazy, — koncerty, koncerty charytatywne, — mistrzostwa szermiercze <p>Działalność naukowa nt. ziem odzyskanych:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Polski Związek Zachodni, • Uniwersytet Wrocławski, • Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 	<p>afisze apele/odezwy programy</p> <p>zarządzenia ogłoszenia komunikaty</p> <p>afisze ogłoszenia apele programy</p>

<ul style="list-style-type: none"> • Instytut Śląski, • Komisja dla spraw zbiorów kulturalno-naukowych na Dolnym Śląsku, — słownictwo geograficzne Ziemi Odzyskanych, — dziedzictwo narodowe, piastowskie zabytki Dolnego Śląska, • „Dni Kultury Polskiej Na Ziemiach Zachodnich”, • Zjazd Kultury Polskiej na Ziemiach Zachodnich, • Muzeum Prehistoryczne we Wrocławiu, — uroczyste Otwarcie Uczelni Wyższych — Uniwersytetu i Politechniki we Wrocławiu (ósmego czerwca 1946 r.), — rozbudowa wrocławskich wyższych uczelni, — wystawy tematyczne, na przykład „Słowianie na ziemiach śląskich” 	<p>afisze zaproszenia ogłoszenia</p> <p>afisze programy katalogi jednodniówki</p>
RELIGIA	
<p>Kościoły we Wrocławiu:</p> <ul style="list-style-type: none"> • św. Wojciecha i św. Doroty, • OO Franciszkanów w Karłowicach, • OO Bonifratrów, • w Klinice Uniwersyteckiej, • w Szpitalu Czerwonego Krzyża, • kaplica Piotra Kanizjusza [obecnie nie istnieje], • św. Ignacio (OO Jezuitów) [św. Ignacego Loyoli], • w Grüneiche [Dąbie, Najświętszej Maryi Panny Pocieszenia], • Polska Rada Parafialna przy kościele św. Bonifacego we Wrocławiu, <p>Kościoły w Legnicy:</p> <ul style="list-style-type: none"> • św. św. Piotra i Pawła, • św. Trójcy, • św. Jana <p>Inne:</p> <ul style="list-style-type: none"> • kościół parafialny w Dzierżoniowie, • Piastowska Świątynia Klasztoru OO Cystersów w Henrykowie, • kościół parafialny w Ząbkowicach Śląskich, • kościół parafialny w Złotoryi, — godziny mszy w języku polskim, msze św. ciche, uroczyste sumy, nieszpory — odpusty, — nabożeństwa żałobne za poległych w walce o wolność, — rekolekcje, — święta: Boże Ciało, procesje • kościół św. Elżbiety we Wrocławiu, — godziny Polskich Nabożeństw Ewangelickich, <p>Rady kościelne i parafialne:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Polska Rada Parafialna przy kościele św. Bonifacego we Wrocławiu, • Polska Parafia Ewangelicka we Wrocławiu, • Rada Kościelna Polskiej Parafii Ewangelicko-Augsburskiej we Wrocławiu — nauka religii dla dzieci i młodzieży, — nabożeństwa inauguracyjne w odbudowanych kościołach, — organizowanie pielgrzymek do grobu św. Jadwigi Śląskiej, — zbiórki darów, akcje charytatywne 	<p>ogłoszenia afisze programy</p> <p>afisze ogłoszenia apele</p> <p>afisze programy zaproszenia</p>

<p>Uroczystości w kościołach i z udziałem księży:</p> <ul style="list-style-type: none"> • wicewojewoda wrocławski, • Wojewódzki Komitet Organizacyjny Święta Morza we Wrocławiu, • Powiatowy Komitet Organizacyjny Święta Morza w Legnicy, • Komitet Obchodu Święta MO we Wrocławiu, • Instytut Śląski, • Powiatowy Komitet Opieki nad Grobami Bojowników o Wolność w Legnicy • Komitet Organizacyjny „Dnia Spółdzielczości” w Legnicy, • Komitet Organizacyjny „Dnia Spółdzielczości” w Ząbkowicach Śląskich, • Zrzeszenie Kupców Polskich w Legnicy, • Młodzież Dorosła Ziemi Śląskiej, • Społeczno-Obywatelska Liga Kobiet Ząbkowice Śląskie, • Stronnictwo Ludowe w Złotorzy, • Powiatowy Komitet Obywatelski w Złotorzy, • Komitet Organizacyjny uroczystości aktów nadania ziemi osadnikom gromady Uniejowice (Liszkowice) w gminie Zagrodno (Adelin), <ul style="list-style-type: none"> — uroczyste poświęcenie i oddanie wrocławianom kościoła św. Stanisława i św. Doroty, — msze polowe, — nabożeństwa rocznicowe, — święta branżowe, na przykład święto kupiectwa, „Dzień Spółdzielczości”, „Święto Morza”, — święto ludowe, dożynki, — święcenie sztandarów, świetlic, pomieszczeń przemysłowych, — otwarcie biblioteki im. J.S. Bandtkiego w Cieplicach Zdroju, — przemarsze do kościołów <p>Nabożeństwa żałobne byłych pracowników Uniwersytetu Lwowskiego, kadry Uniwersytetu i Politechniki Wrocławskiej, pracowników Biblioteki Zakładu Narodowego im. Ossolińskich:</p> <ul style="list-style-type: none"> • kościół św. Macieja, kościół akademicki, • kościół św. Elżbiety <p>Zbiórki na odbudowę dolnośląskich kościołów:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Filharmonia Wrocławska, • OO Cystersi z Henrykowa <p>Działalność dobroczynna:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Związek „Caritas” we Wrocławiu, • Urząd parafialny przy kościele św. Bonifacego we Wrocławiu, <ul style="list-style-type: none"> — „Gwiazdka dla Żołnierza”, — wsparcie dzieci, starców i chorych w szpitalach będących pod opieką Związku Caritas, — pielgrzymki do grobu bł. Czesława 	<p>afisze ogłoszenia klepsydry</p> <p>apele</p> <p>apele ogłoszenia klepsydry</p>
II RZECZPOSPOLITA	
<ul style="list-style-type: none"> • Zjednoczone Stronnictwo Ludowe <ul style="list-style-type: none"> — sanacja, prześladowania chłopów • Komitet Komisji Międzypartyjnej w Legnicy, <ul style="list-style-type: none"> — 25.ta rocznica Konstytucji Demokratycznej z 1921 r. 	

<ul style="list-style-type: none"> • Pełnomocnik Rządu RP na Okręg administracyjny Dolnego Śląska — przywoływanie w drukach przedwojennego prawodawstwa • Uniwersytet i Politechnika Wrocławska — Uniwersytet im. Jana Kazimierza we Lwowie, — Politechnika Lwowska 	<p>broszury klepsydry zarządzenia</p>
KŁĘSKI ŻYWIOŁOWE	
<ul style="list-style-type: none"> • Pełnomocnik Rządu RP na Okręg Administracyjny Dolnego Śląska, wojewoda wrocławski, • Pełnomocnik Rządu RP na Obwód XXI m. Legnicy, • Powiatowa Rada Narodowa w Legnicy, • Powiatowa Komenda Straży Pożarnej w Dzierżoniowie, • Związek Straży Pożarnych w Żąbkowicach Śląskich, • Komitet Pomocy Obywatelskiej z Wilkowa (powiat Namysłów), • Komitet Pomocy Powodzianom w Żąbkowicach Śląskich, • ZSL, • PCK — obowiązkowe świadczenia osobiste i rzeczowe w celu zwalczania kłesk żywiołowych, — pomoc powodzianom, — powodzie (1947 r.), — gradobicia (1948 r.), — susze (1951 r.) 	<p>zarządzenia obwieszczenia apele/odezwy ogłoszenia plakaty</p>
SPRAWY SANITARNE. ZDROWIE	
<p>Służba zdrowia:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Pełnomocnik Rządu RP na Okręg Administracyjny Dolnego Śląska, wojewoda wrocławski, • Zarząd Miejski m. Wrocławia Wydział Zdrowia, • Zarząd miasta Bolków, • Urząd Gminy Miejskiej w Chojnowie, • Miejska Rada Narodowa w Legnicy, • Miejski Szpital Zakaźny w Legnicy, • Miejski Szpital Powszechny w Legnicy, • Miejski Wydział Zdrowia w Legnicy, • Związek Lekarzy w Legnicy, • Ośrodek Zdrowia w Legnicy, • Zarząd Miejski w Spokojnej Górze, • Starostwo Powiatowe w Złotorii • <p>Inne:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Zarząd Dezynfekcji, Dezynsekcji i Deratyzacji w Warszawie, — nabór i rejestracje pracowników służby zdrowia lekarzy różnych specjalności oraz techników dentystycznych, pielęgniarek, kontrolerów sanitarnych, położnych, felczerów, masażyistów, pielęgniarzy, sanitariuszy, — rejestracja studentów powyżej III roku studiów z Wydziału Lekarskiego, Farmacji i Stomatologii, — rejestracja personelu weterynaryjnego, — szczepienia obowiązkowe: tyfus/dur brzuszny, ospa, błonica, 	<p>ogłoszenia zarządzenia hasła propagandowe ulotki broszury</p>

<p>— obowiązkowe badania lekarskie, kontrola stanu zdrowia, — masowe badania ludności, — rejonizacja lecznictwa otwartego, — utrzymanie czystości i porządku w miejscach publicznych i niektórych miejscach prywatnych, — „Wiosenna Akcja Sanitarno-Porządkowa”, — dostarczanie pierzyn, pościeli, koców, naczyń kuchennych dla stacji chorób zakaźnych</p> <p>Ostrzeżenia: — porażenia prądem, — utonięcia, — picie nieprzegotowanej wody, — przypadki malarii</p> <p>Dolnośląskie uzdrowiska: • Zarząd Państwowego Uzdrowiska w Cieplicach, • Zarząd Uzdrowiska Szklarska Poręba, • Komisja Klimatyczna w Szklarskiej Porębie — opłaty klimatyczne, — ochrona dziedzictwa naturalnego, — utrzymanie czystości na terenach uzdrowiskowych, — kontrolowanie stanu zdrowia pracowników uzdrowisk</p>	<p>ogłoszenia zarządzenia komunikaty apele</p> <p>komunikaty ogłoszenia</p> <p>zarządzenia komunikaty</p>
---	--

Wykaz wykorzystanych źródeł i literatury

Źródła rękopiśmienne

Archiwum Państwowe we Wrocławiu.

Zespół akt Wojewódzkiego Komitetu Żydów na Dolnym Śląsku, *Inwentarz WKŻ*, 324/III. mikrofilmy WKŻ DŚ, T93036–T93044.

Archiwum Państwowe we Wrocławiu Oddział w Legnicy.

Zespół akt Powiatowej Biblioteki Publicznej w Legnicy, [1946–1947] 1947–1972, nr zespołu: 326 / 0.

Archiwum Uniwersytetu Wrocławskiego.

Teczka Knot Antoni s. Jana, Dział Kadr RK-120/alf Kat. BE 50.

Teczka Zofia Gostomska-Zarzycka c. Władysława, Dział Kadr RK-120/alf Kat. BE.

Akty prawne

Dekret z dnia 17 kwietnia 1946 r. o bibliotekach i opiece nad zbiorami bibliotecznymi (Dz.U. RP 1946 Nr 26, poz. 163).

Dekret z dnia 13 czerwca 1946 r. o przestępstwach szczególnie niebezpiecznych w okresie odbudowy Państwa (Dz.U. RP 1946 Nr 30, poz. 192).

Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 13 sierpnia 1926 r. o cudzoziemcach (Dz.U. RP 1926 Nr 83, poz. 465).

Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 16 marca 1928 r. o ewidencji i kontroli ruchu ludności (Dz.U. RP 1928 Nr 32, poz. 309).

Rozporządzenie Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego z dnia 9 lutego 1934 r., wydane w porozumieniu z Ministrem Spraw Wewnętrznych, w sprawie bezpłatnego dostarczania druków dla celów bibliotecznych i urzędowej rejestracji (Dz.U. RP Nr 17, poz. 137).

Rozporządzenie Kierownika Resortu Oświaty, wydane w porozumieniu z Kierownikiem Resortu Administracji Publicznej z dnia 30 listopada 1944 r. o częściowej zmianie rozporządzenia Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego z dnia 9 lutego 1934 r. w sprawie bezpłatnego dostarczania druków dla celów bibliotecznych i urzędowej rejestracji (Dz.U. RP 1944 Nr 14, poz. 77).

Rozporządzenie Ministra Informacji i Propagandy z dnia 1 marca 1945 r. wydane w porozumieniu z Ministrem Administracji Publicznej o utworzeniu organów Ministerstwa Informacji i Propagandy I i II instancji (Dz.U. RP 1945 Nr 7, poz. 32).

Rozporządzenie Ministra Ziem Odzyskanych z dnia 16 maja 1946 r. o współdziałaniu osób trzecich w dopełnianiu przez cudzoziemców obowiązku meldunkowego i rejestracji (Dz.U. RP 1946 Nr 28, poz. 181).

Rozporządzenie Ministra Oświaty z dnia 20 czerwca 1947 r. wydane w porozumieniu z Ministrami Administracji Publicznej, Ziem Odzyskanych oraz Kultury i Sztuki w sprawie bezpłatnego dostarczania druków dla celów bibliotecznych i urzędowej rejestracji (Dz.U. RP 1947 Nr 64, poz. 374).

- Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 26 lipca 1950 r. w sprawie Narodowego Spisu Powszechnego 1950 r. (Dz.U. RP 1950 Nr 32, poz. 293).
- Umowa o statusie prawnym wojsk radzieckich czasowo stacjonowanych w Polsce (Dz.U. RP 1958 Nr 32, poz. 143).
- Ustawa z dnia 18 marca 1932 r. o bezpłatnym dostarczaniu druków dla celów bibliotecznych i urzędowej rejestracji (Dz.U. RP 1932 Nr 33, poz. 347).
- Ustawa z dnia 21 lipca 1944 r. o utworzeniu Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego (Dz.U. RP 1944 Nr 1, poz. 1).
- Ustawa z dnia 6 maja 1945 r. o wyłączeniu ze społeczeństwa polskiego wrogich elementów (Dz.U. RP 1945 Nr 17, poz. 96).
- Ustawa z dnia 2 lipca 1947 r. o Planie Odbudowy Gospodarczej (Dz.U. RP Nr 53, poz. 285).
- Ustawa z dnia 7 kwietnia 1949 r. o likwidacji analfabetyzmu (Dz.U. RP 1949 Nr 25, poz. 177).
- Ustawa z dnia 28 czerwca 1950 r. o zmianach podziału administracyjnego Państwa (Dz.U. RP 1950 Nr 28, poz. 255).
- Ustawa z 18 stycznia 1951 r. o dniach wolnych od pracy (Dz.U. RP 1951 Nr 4, poz. 28).
- Ustawa z dnia 17 listopada 1964 r. Kodeks Postępowania Cywilnego (Dz.U. RP 1964 Nr 43, poz. 296).
- Ustawa z dnia 9 kwietnia 1968 r. o bibliotekach (Dz.U. RP 1968 Nr 12, poz. 63).
- Ustawa z dnia 14 lipca 1983 r. o narodowym zasobie archiwalnym (Dz.U. RP 1983 Nr 38, poz. 173).
- Ustawa z dnia 27 czerwca 1997 r. o bibliotekach (Dz.U. RP 1997 Nr 85, poz. 539).
- Wykaz przedsięwzięć przechodzących na własność Państwa na zasadzie ustawy z dnia 3 stycznia 1946 r. (Dz.U. RP nr 3, poz. 17) ogłoszony w Monitorze Polskim Nr 146, poz. 884, z dnia 10 grudnia 1947 r. na podstawie Zarządzenia Ministra Kultury i Sztuki z dnia 30 października 1947 r. (MP 1949 Nr A-75, poz. 942, 943).
- Zarządzenie Ministra Bezpieczeństwa Publicznego wydane w porozumieniu z Ministrami: Spraw Zagranicznych, Administracji Publicznej i Ziemi Odzyskanych z dnia 10 lipca 1947 r. o rejestracji cudzoziemców oraz przedłużeniu terminu ważności wiz, wydawaniu administracyjnych wiz pobytowych i zezwoleń na pobyt stały (Dz.U. RP 1926 Nr 83, poz. 465; Dz.U. 1928 Nr 32, poz. 309).
- Zarządzenie Ministra Kultury i Sztuki z dnia 2 sierpnia 1968 r. w sprawie dostarczania bibliotekom obowiązkowego egzemplarza druków i nagrań dźwiękowych (MP 1968 Nr 34, poz. 234).
- Zarządzenie Ministrów: Administracji Publicznej i Ziemi Odzyskanych z dnia 7 maja 1946 r. o przywróceniu i ustaleniu nazw miejscowości (MP 1946 Nr 44, poz. 85).

Bibliografie, katalogi, spisy

- Bibliografia historii Polski XIX i XX w.*, t. 3. 1865–1918, oprac. S. Sokołowska, Warszawa 2000.
- Bibliografia historii polskiej*, zebra. i ułożył L. Finkel, t. 1–3, Warszawa 1956.
- Bibliografia polska 1901–1939*, pod red. J. Wilgat, t. 1, Wrocław 1986.
- Bibliografia polska 1901–1939*, pod red. I. Dobrzyńskiej, I. Olszewskiej, t. 3, Warszawa 1993.
- Bibliografia polska 1901–1939*, pod red. G. Fedorowicz, I. Maziarz, E. Sterzyckiej, t. 7, Warszawa 2006.
- Bibliografia polska 1901–1939*, pod red. G. Fedorowicz, H. Machnik, I. Maziarz, t. 8, Warszawa 2006.
- Bibliografia polska 1901–1939*, pod red. M. Barańskiej, A. Bobrowicz, K. Gołębiowskiej, t. 12, Warszawa 2009.
- Bibliografia polska 1901–1939*, pod red. E. Dombek, G. Fedorowicz, t. 13, Warszawa 2010.
- Chojnacki W., *Bibliografia kalendarzy polonijnych: 1838–1982*, Warszawa-Wrocław 1984.

- Chojnacki W., *Bibliografia polskich publikacji podziemnych wydanych pod rządami komunistycznymi w latach 1939–1941 i 1944–1953: czasopisma, druki zwarte, druki ulotne*, Warszawa 1996.
- Chojnacki W., *Bibliografia publikacji podziemnych w Polsce: 13 XII 1981–VI 1986*, Paryż 1988.
- Chojnacki W., *Bibliografia zwartych i ulotnych druków konspiracyjnych wydanych na ziemiach polskich pod okupacją niemiecką w latach 1939–1945*, Warszawa 2005.
- Chojnacki W., *Polskie kancjonały na Śląsku w XVII–XX wieku. Szkic bibliograficzny*, „Roczniki Biblioteczne” 1958, nr 2.
- The Ephemera Catalog*, <http://www.ephemeranet.com/index.html>.
- Estreicher K.J., *Bibliografia polska XV.–XVI. stolecia [!]: zestawienie chronologiczne 7200 druków w kształcie rejestru do Bibliografii tudzież spis abecadłowy tych dzieł, które dochowały się w bibliotekach polskich*, Kraków 1875.
- Estreicher K.J., *Bibliografia polska XIX stulecia*, t. XII, Kraków 1979 (wydanie II).
- Estreicher K.J., *Bibliografia polska XIX Stulecia. Zeszyt dodatkowy*, Kraków 1873.
- Estreicher K.J., *Bibliografia polska XIXgo wieku*, Kraków 1862.
- Estreicher K.J., *Bibliografia polska, cz. 3: Stolecia [!] XV–XVIII w układzie abecadłowym*, t. XIII (XXIV), Kraków 1939.
- Estreicher K.J., *Bibliografia polska, cz. 3: Stolecia [!] XV–XVIII w układzie abecadłowym*, t. XXXIII, Kraków 1939.
- Estreicher K.J., *Bibliografia polska, część I. Stulecie XIX*, Kraków 1870.
- Estreicher K.J., *Bibliografia Polska obejmująca druki stuleci XV–XVIII w układzie abecadłowym*, cz. III, t. XII, Kraków 1891.
- Estreicher K.J., *Bibliografia polska obejmująca druki stuleci XV–XVIII w układzie abecadłowym*. Ogólnego zbioru tom XXIII, Kraków 1910.
- Katalog dokumentów, listów oraz pieczęci królów i królowych polskich przechowywanych w Archiwum Państwowym we Wrocławiu*, oprac. M. Chmielewska, Wrocław 1991.
- Korotaj W., *Dramat staropolski od początków do powstania sceny narodowej: Bibliografia*, t. 1. *Teksty dramatyczne, drukiem wydane do r. 1765*, Wrocław 1965.
- Korotaj W., Szwedowska J., Szymańska M., *Dramat staropolski od początków do powstania sceny narodowej. Bibliografia*, t. 2. *Programy drukiem wydane do r. 1765*, cz. 1. *Programy teatru jezuickiego*, Wrocław 1976.
- Korotaj W., Szwedowska J., Szymańska M., *Dramat staropolski od początków do powstania sceny narodowej. Bibliografia*, t. 2. *Programy drukiem wydane do r. 1765*, cz. 2. *Programy teatru pijarskiego oraz innych zakonów i szkół katolickich*, Wrocław 1976.
- Lodorowski L., *Katalog dokumentów życia społecznego 1939–1945*, Lublin 2009.
- Pałaszewska M., *O Niepodległą Polskę. Katalog zbiorów z lat 1914–1921*, t. 2. *Druki ulotne*, Warszawa 2007.
- Pleskaczyńska M., *Listy, pisma ulotne, broszury i inne materiały z akt żandarmerii rosyjskiej Guberni Warszawskiej 1872–1915. Katalog*, Warszawa 1996.
- Sukertowa-Biedrawina E., *Bibliografia Mazur i Warmii w okresie dziesięciolecia 1945–1955*, Olsztyn 1960.
- Sukertowa-Biedrawina E., *Bibliografia Mazur i Warmii w okresie lat 1956–1960*, Olsztyn 1964.
- Wasilewska B., *Bibliografia Warmii i Mazur. Metodyka prac*, http://www.wbp.olsztyn.pl/bwm/3-4_03-ie/biblio.htm.
- Zawadzki K., *Gazety ulotne polskie i Polski dotyczące XVI–XVIII wieku: bibliografia. cz. 1, 1516–1661*, Wrocław 1977.
- Zawadzki K., *Gazety ulotne polskie i Polski dotyczące XVI–XVIII wieku: bibliografia. cz. 2, 1662–1728*, Wrocław 1984.
- Zawadzki K., *Gazety ulotne polskie i Polski dotyczące XVI–XVIII wieku: bibliografia. cz. 3, 1501–1725*, Wrocław 1990.

Encyklopedie i słowniki, ogólne i specjalne oraz informatory biograficzne

- Bachulski A., Konarski K., Wolff K., *Polski słownik archiwalny*, Warszawa 1952.
- Brückner A., *Encyklopedia staropolska*, Warszawa 1939.
- Cała A., Węgrzynek H., Zalewska G., *Historia i kultura Żydów w Polsce. Słownik*, Warszawa 2000.
- Encyklopedia powszechna z ilustracjami i mapami* Samuela Orgelbranda, t. 1–3, Warszawa 1898.
- Encyklopedia powszechna z ilustracjami i mapami* Samuela Orgelbranda, t. 4–5, Warszawa 1899.
- Encyklopedia powszechna z ilustracjami i mapami* Samuela Orgelbranda, t. 6–7–8, Warszawa 1900.
- Encyklopedia powszechna z ilustracjami i mapami* Samuela Orgelbranda, t. 9–11, Warszawa 1901.
- Encyklopedia powszechna z ilustracjami i mapami* Samuela Orgelbranda, t. 12–13, Warszawa 1902.
- Encyklopedia powszechna z ilustracjami i mapami* Samuela Orgelbranda, t. 14–15, Warszawa 1903.
- Encyklopedia powszechna z ilustracjami i mapami* Samuela Orgelbranda, t. 16, Warszawa 1904.
- Encyklopedia Solidarności*, http://www.encyklopedia-solidarnosci.pl/wiki/index.php?title=Krystyna_S%C5%82awi%C5%84ska.
- Encyklopedia wiedzy o książce*, pod red. A. Birkenmajera [et al.], Wrocław-Warszawa-Kraków 1971.
- Encyklopedia wiedzy o prasie*, pod red. J. Maślanki, Wrocław 1976.
- Encyklopedia Wrocławia*, pod red. J. Harasimowicza, Wrocław 2006.
- Encyklopedia współczesnego bibliotekarstwa polskiego*, pod red. K. Głombiowskiego, B. Świderskiego, H. Więckowskiej, Wrocław 1976.
- Karłowicz J., Kryński A., Niedźwiedzki W., *Słownik języka polskiego*, Warszawa 1900.
- Katalog: Wrocławskie wystawy biblioteczne II. Sierpień–wrzesień 1948 r. Dzieje języka polskiego na Śląsku. Wystawa urządzona staraniem ZNiO*, oprac. S. Rospond, Wrocław 1948.
- Linde S.B., *Słownik języka polskiego*, t. 1, Lwów 1854.
- Linde S.B., *Słownik języka polskiego*, t. 4, Lwów 1858.
- Linde S.B., *Słownik języka polskiego*, t. 5, Lwów 1860.
- Linde S.B., *Słownik języka polskiego*, t. 6, Lwów 1860.
- Myers P., *Encyclopedia of Library and Information Science*, New York 1972.
- Nowy leksykon judaistyczny*, pod red. J. Schoepsa, Warszawa 2007.
- Polski słownik archiwalny*, pod red. W. Maciejewskiej, Warszawa 1974.
- Polski słownik biograficzny*, t. 1, Kraków 1935.
- Praktyczny słownik współczesnej polszczyzny*, pod red. H. Zgólkowej, t. 1–50, Poznań 1994–2005.
- Rickards M., Twyman M., *The Encyclopedia of Ephemera: A Guide to the Fragmentary Documents of Everyday Life for the Collector, Curator and Historian*, London 2000.
- Słownik pracowników książki polskiej*, pod red. I. Treichel, Warszawa–Łódź 1972.
- Słownik pracowników książki polskiej. Suplement*, pod red. I. Treichel, Warszawa–Łódź 1986.
- Słownik pracowników książki polskiej. Suplement II*, pod red. H. Tadeusiewicz, Warszawa 2000.
- Słownik pracowników książki polskiej. Suplement III*, pod red. H. Tadeusiewicz, Warszawa 2010.
- Słownik terminologiczny informacji naukowej, technicznej i ekonomicznej*, Wrocław-Warszawa 1979.
- Słownik terminologiczny sztuk pięknych*, pod red. S. Kozakiewicza, Warszawa 1969.
- Słownik wydawcy*, oprac. B. Kalisz, Warszawa 1997.
- Trzaska W., Evert L.J., Michalski J., *Słownik wyrazów obcych*, Warszawa 1939.
- Wielka encyklopedia powszechna ilustrowana*, Warszawa 1890.
- Wielka encyklopedia PWN*, t. 1–30, Warszawa 2001–2005.
- Zdanowicz A. [et al.], *Słownik języka polskiego*, Wilno 1861.

Opracowania

- Ajewski K., *Kolekcjonerstwo Konstantego Świdzińskiego. Z dziejów Biblioteki Ordynacji Krasieńskich*, „Rocznik Biblioteki Narodowej” 36, 2004.
- Aleksiński J., *Druki ulotne dotyczące konfederacji targowickiej i drugiego rozbioru Polski w zbiorach Biblioteki Uniwersyteckiej w Poznaniu*, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Poznań 1983.
- Analiza działalności Towarzystw Społeczno-Kulturalnych mniejszości narodowych m. Wrocławia*, (mps) ze zbiorów Biblioteki Zakładu narodowego im. Ossolińskich.
- Banaś P., *Orbis Pictus. Świat dawnej karty pocztowej*, Wrocław 2005.
- Banaś P., *Oswajanie ziem odzyskanych. Dolny Śląsk na pocztówkach pierwszej powojennej dekady*, Wrocław 2009.
- Baranowska M., *Posłaniec uczuć. Prywatna historia pocztówki*, Warszawa 2003.
- Bernacki L., *Adama Czartoryskiego G.Z.P. „Monitor” z r. 1763 i „Kalendarz teatrowy” na r. 1780*, „Exlibris. Pismo poświęcone bibliofilstwu. Organ bibliofilów i bibliotekarzy Małopolski” 1920, z. III.
- Biliński L., *Biblioteki publiczne końca XX wieku*, Warszawa 2001.
- Birkenmajer A., *Przechadzka po leningradzkiej wystawie słowiańskich druków*, Kraków 1926.
- Bronsztejn S., *Z dziejów ludności żydowskiej na Dolnym Śląsku po II wojnie światowej*, Wrocław 1993.
- Bruchnański W., *Panegiryk*, [w:] *Dzieje literatury pięknej w Polsce*, cz. 2, Kraków 1918.
- Buksiński T., *Zasady i metody interpretacji tekstów źródłowych*, Poznań 1991.
- Bulhak H., *Krakowskie druki okolicznościowe z okazji zaślubin Zygmunta I z Boną Sforzą (18 kwietnia 1518). Przyczynek do bibliografii*, „Roczniki Biblioteczne” 53, 2009.
- Burszta W.J., *Antropologia kultury*, Poznań 1998.
- Chełstowski E., *Problemy dokumentacji życia społecznego w bibliotekach*, [w:] *Dokumenty życia społecznego w bibliotece: materiały z ogólnokrajowej konferencji zorganizowanej przez Bibliotekę Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu w dniach 2–3 czerwca 1969 r.*, pod red. J. Albina, Wrocław 1970.
- Clark G.A., Zimmermann E.D., *Resources for Educating Artistically Talented Students*, Bloomington 1987.
- Clinton A., *Printed Ephemera: Collection Organisation and Access*, London 1981.
- Czubek J., *Pisma polityczne czasów pierwszego bezkrólewia*, Kraków 1906.
- Dąbrowska M., *Dzienniki powojenne 1945–1949*, Warszawa 1996.
- Dembowska M., *Bibliotekarstwo polskie 1925–1951 w świetle korespondencji jego współtwórców*, Warszawa 1995.
- Dembowska M., *Dokumentacja i informacja naukowa. Zarys problematyki i kierunku rozwoju*, Warszawa 1965.
- Dokumenty Życia Społecznego — zbiory pozaregionalne XIX i XX wieku. Uwagi o profilu gromadzenia BZNiO*, s. 1, (mps) ze zbiorów Biblioteki Zakładu Narodowego im. Ossolińskich.
- Dolny Śląsk. Monografia historyczna*, pod red. W. Wrzeńskiego, Wrocław 2009.
- Dolny Śląsk 1945 — Dolny Śląsk 2005*, pod red. B. Cybulskiego, Wrocław 2006.
- Dorabalska A., Kisielow W., *Stanisław Pilat i Ewa Neyman-Pilatowa*, „Przemysł Chemiczny” 1958, nr 37.
- Drukarstwo polskie na Dolnym Śląsku. W pierwszą rocznicę założenia ZZPPP okręg Wrocław*, red. B. Kocowski, Wrocław 1946.
- Druki ulotne i okolicznościowe — wartości i funkcje*, pod red. K. Migonia, M. Skalskiej-Zlat, A. Żbikowskiej-Migoń, Wrocław 2006.
- Dubiecki M., *Włosi w powstaniu styczniowym*, „Kwartalnik Historyczny” 36, 1922.
- Edrige S., *Non-book Materials in Libraries. Guidelines for Library Practice*, Wellington 1980.

- Einhorn I., *Towarzystwo Ochrony Zdrowia Ludności Żydowskiej w Polsce w latach 1921–1950*, Toruń 2008.
- Ephemeris: The stuff of History. Report of the Working Party on Ephemeris set up by CILIP (the Chartered Institute of Library and Information Professionals)*, London 2003.
- Estreicher K.J., *Biblioteka Jagiellońska*, Kraków 1881.
- Estreicher K.J., *Teatra w Polsce*, t. I, Kraków 1873.
- Estreicher K.J., *Teatra w Polsce*, t. II, Kraków 1876.
- Fercz J., Pitak E., *Polonika zagraniczne w Bibliotece Uniwersyteckiej we Wrocławiu: informator*, Wrocław 1998.
- Fischer A., *Zakład Narodowy im. Ossolińskich (Ossolineum) 1817–1917. Zarys dziejów*, Lwów 1927.
- Folga-Januszewska D., *Ach! Plakat filmowy w Polsce*, Olszanica 2009.
- Fothergill R., Butchart I., *Non-book Materials in Libraries: A Practical Guide*, London 1990.
- Fotografie w zbiorach Działu Dokumentów Życia Społecznego Zakładu Narodowego im. Ossolińskich*, (mps) ze zbiorów Biblioteki Zakładu Narodowego im. Ossolińskich.
- Fryz-Więcek A., *Polski plakat secesyjny ze zbiorów Muzeum Narodowego w Krakowie*, Kraków 2003.
- Gartner R., *Digitising the Bodleian?*, „Audiovisual Librarian” 1993, nr 3.
- Gawryszewski A., *Ludność Polski w XX wieku*, Warszawa 2005.
- Gilbert L.A., Wright J., *Non-book Materials. Their Bibliographic Control. A Proposed Computer system for the Cataloguing of Audio-Visual Materials in the United Kingdom*, London 1971.
- Golon M., *Północna Grupa Wojsk Armii Radzieckiej w Polsce w latach 1945–1956. Okupant w roli sojusznika*, „Czasy Nowożytnie” VI, 1999.
- Gołaczyńska M., *Miejsca i tożsamość. Teatr lokalny na Dolnym Śląsku*, Wrocław 2013.
- Got J., *Rola przedsiębiorstwa w świecie teatru. Fakty, wrażenia, przypuszczenia*, [w:] *Teatrologia polska u schyłku XX wieku*, pod red. J. Michalika, A. Marszałek, Kraków 2001.
- Hancko R., *Zarys wiadomości o dokumentach*, Warszawa 1972.
- Heal A., *Samuel Pepys. His Trade Cards*, „Connoisseur” 92, 1933.
- Heller M., *Maszyna i śrubki. Jak hartował się człowiek sowiecki*, Paryż 1988.
- Historia i kronika kopalni węgla kamiennego „Nowa Ruda”*, oprac. B. Bandurski, J. Bawecki, J. Kierzenkowski, L. Stalski, Nowa Ruda 1989.
- Hofman K.B., *Historia reform politycznych w dawnej Polsce*, Lipsk 1867.
- Ignar S., *Zadania w umacnianiu sojuszu robotniczo-chłopskiego i rozwoju rolnictwa*, Warszawa 1954.
- Jabłońska M., *Problem definicji druków ulotnych gromadzonych w archiwach*, „Archeion” CV, 2003.
- Jabłońska W., *Józef Maksymilian Ossoliński — szkic biograficzny*, Wrocław 1967.
- Jachimecki Z., *Historia muzyki polskiej (w zarysie)*, Warszawa-Kraków 1920.
- Janion M., *Niesamowita Słowiańszczyzna. Fantazmaty literatury*, Kraków 2006.
- Juszczakowska H., *Z badań nad załuszcianami w Bibliotece Uniwersytetu Warszawskiego*, „Z badań nad polskimi księgozbiorami historycznymi” 1976, z. 2.
- Kabata A., *Druki ulotne XIX wieku w Bibliotece Czartoryskich w Krakowie*, Kraków 2002.
- Kaczorowski W., *Polskie druki bibliofilskie. Broszury i druki ulotne*, Wrocław 1996.
- Karasowski M., *Rys historyczny opery polskiej poprzedzony szczegółowym poglądem na dzieje muzyki dramatycznej powszechnej*, Warszawa 1859.
- Karczewska A., *Wydawnictwa Samodzielnej Brygady Strzelców Karpackich i 2. Korpusu*, „Biuletyn Informacyjny Biblioteki Narodowej” 2001, nr 1 (156).
- Klamut M., *Dokumenty życia społecznego (1939–45)*, „Biuletyn Informacyjny Biblioteki Narodowej” 2001, nr 1 (156).
- Kleszczyński I., *Bilans dziesięcioletnich rządów sowieckich w Polsce*, „Wschodni Rocznik Humanistyczny” 4, 2007.
- Kocowski B., *Rozwój badań nad początkami drukarstwa na Śląsku*, [w:] *500-lecie polskiego słowa drukowanego, Wrocław 1475–9 X–1975*, Wrocław 1975.

- Kocowski B., Burbianka M., Głombiowski K., *Z dziejów książki na Śląsku*, Wrocław 1953.
- Kołankowski L., *Po sześciu latach*, „Kwartalnik Historyczny” 53, 1946, z. 3–4.
- Kołodziej E., *Archiwum Akt Nowych. Informator o zasobie archiwalnym*, Warszawa 2005.
- Kondek S.A., *Papierowa rewolucja. Oficjalny obieg książek w Polsce w latach 1948–1955*, Warszawa 1999.
- Konopczyński W., *Konfederacja barska*, Kraków 1928.
- Korneć G., *Początki okupacji Kresów Wschodnich przez Związek Radziecki (1939–1941)*, „Wschodni Rocznik Humanistyczny” 4, 2007.
- Korzycki A., *Na drogach walki o Polskę Ludową*, „Biblioteka Ludowca”, Warszawa 1946.
- Kostecki J., *Materiały do dziejów carskiej cenzury zagranicznej (1830–1914)*, „Biuletyn Informacyjny Biblioteki Narodowej” 2001, nr 1 (156).
- Kozielecki J., *Psychologiczna teoria samowiedzy*, Warszawa 1986.
- Krasuski J., *Europa Zachodnia po II wojnie światowej*, Poznań 1990.
- Krogulski L.M., *Okupacja w imię sojuszu. Armia Radziecka w Polsce 1944–1956*, Warszawa 2000.
- Krogulski L.M., *Okupacja w imię sojuszu. Armia Radziecka w Polsce 1956–1993*, Warszawa 2001.
- Kuczynski M., *Następcy Elyana — współtwórcy „Pioniera”*, „Rocznik Dolnośląski” 4, 1976.
- Kukiel M., *Z dziejów dyplomacji insurekcyjnej 1794*, „Kwartalnik Historyczny” 24, 1910.
- Kuntze E. [przedmowa do:] Orzelski S., *Bezkrólewia ksiąg ośmioro 1572–1576*, Kraków 1917.
- Labuda G., *Próba nowej systematyki i nowej interpretacji źródeł historycznych*, „Studia Źródłoznawcze” 1, 1957.
- Langlois Ch.V., Seignobos Ch., *Wstęp do badań historycznych*, Lwów 1912.
- Lechicka J., *Pisma polityczne z czasów przedostatniego bezkrólewia*, „Kwartalnik Historyczny” 41, 1927.
- Lelewel J., *Bibliograficznych ksiąg dwoje*, Wilno 1826.
- Lelewel J., *Historyka tudzież O łatwym i pożytecznym nauczaniu historii*, Wilno 1815.
- Lisek S., *Dzieje i Kultura Żydów na Śląsku. Międzynarodowa konferencja naukowa (Wrocław 13–15 maja 2000)*, „Studia Judaica. Biuletyn Polskiego Towarzystwa Studiów Żydowskich” 2000, nr 1 (5).
- Łodyński M., *Centralna Biblioteka Państwowa i Bibliotheca Patria*, „Przegląd Biblioteczny” 2, 1928, z. 1.
- Łodyński M., *Instrukcja dla porządkowania druków ulotnych Polskiego Archiwum Wojennego*, Warszawa 1930.
- Łopaciński H., *Z czasów wojen kozackich. Przyczynki do dziejów Lublina z lat 1648–1655, ze źródeł współczesnych zebrane*, „Przegląd Historyczny” IX, 1909, z. 2.
- Makomaska E., *Polski afisz teatralny*, Warszawa 1974.
- Małczyńska K., *Druki okolicznościowe na Śląsku w okresie renesansu*, „Rocznik Biblioteki Narodowej” 37/38, 2006.
- Małczyńska K., *Dzieje starego piapiernictwa śląskiego*, Wrocław 1961.
- Małczyńska K., *Zainteresowania czytelnicze mieszczan dolnośląskich okresu Renesansu*, Wrocław 1982.
- Marszałek L., *Edytorstwo publikacji naukowych*, Warszawa 1986.
- Mason D., *A Primer of Non-book Materials in Libraries*, London 1958.
- Migoń K., *Drukarstwo orientalne i hebrajskie na Śląsku w XVI–XVIII w.*, [w:] *500-lecie polskiego słowa drukowanego na Śląsku: materiały sesji naukowej 9–11 X 1975 Wrocław*, pod red. K. Małczyńskiej, Wrocław 1978.
- Miłaszewski B., *Wspomnienia*, (mps) ze zbiorów Biblioteki Zakładu Narodowego im. Ossolińskich.
- Mocarski Z., *Biblioteki regionalne z uwzględnieniem bibliografii regionalnej*, „Przegląd Biblioteczny” 1932, z. 3.

- Muczkowski J., *Józefa Jędrzeja Załuskiego biskupa kijowskiego i czerniechowskiego Biblioteka historyków, prawników, polityków i innych autorów polskich lub o Polsce piszących. Z przypisami Józefa Epifaniego Minasowicza kanonika kijowskiego*, Kraków 1832.
- Muszkowski J., *Dokumentacja i dokumentologia*, „Życie Nauki” 2, 1946, nr 9–10.
- Muszkowski J., *Studia nad książką poświęcone pamięci Kazimierza Piekarskiego*, Wrocław 1948.
- Najnowsze dzieje Żydów w Polsce*, pod red. J. Tomaszewskiego, Warszawa 1993.
- Non-book Materials in Libraries. Guidelines for Library Practice*, Wellington 1980.
- Nowak M., *Wszyscy byliśmy sobie bliscy*, (mps) ze zbiorów Biblioteki Zakładu Narodowego im. Ossolińskich.
- Nowodworski W., *Bibliograficznych ksiąg dwoje Joachima Lelewela*, Wrocław 1959.
- Osekowski C., *Spoleczeństwo Polski Zachodniej i Północnej w latach 1945–1956. Procesy integracji i dezintegracji*, Zielona Góra 1994.
- Orzelski Ś., *Bezkrólewia ksiąg ośmioro 1572–1576*, Kraków 1917.
- Pamiętka dziesięciolecia Biblioteki Uniwersyteckiej we Wrocławiu 1945–1955*, Wrocław 1955.
- Pawłowicz W., Duda-Koza A., *Tylko z Polską...: druki ulotne z okresu powstań śląskich i plebiscytu w zbiorach Biblioteki Śląskiej*, Biblioteka Śląska, Katowice 2008.
- Pęcherski M., Świętek M., *Organizacja oświaty w Polsce w latach 1917–1977. Podstawowe akty prawne*, Warszawa 1978.
- Piekarski K., *Przyczynki do dziejów polskiego exlibrisu I–II*, „Exlibris. Czasopismo poświęcone książce”, Organ Miłośników Książki w Krakowie, 1924, nr 5.
- Piotrowski P., *Armia Czerwona na Dolnym Śląsku*, „Biuletyn IPN” 2001, nr 4.
- Piróg W., *Zagadnienia informacji i dokumentacji naukowej*, Warszawa 1977.
- Polak B., *Wszyscy krawcy wyjechali*, „Biuletyn IPN” 2005, nr 11.
- Pudło K., *Ludność niemiecka na Dolnym Śląsku 1945–1957*, (mps) ze zbiorów Biblioteki Zakładu Narodowego im. Ossolińskich.
- Raszewski Z., *Bilet do teatru. Szkice*, Kraków 1998.
- Raszewski Z., *Dokumentacja przedstawienia teatralnego*, [w:] *Dokumentacja w badaniach literackich i teatralnych. Wybrane problemy*, pod red. J. Czachowskiej, Wrocław 1970.
- Reychman K., *Biblioteka Zahieniecka Starzyńskich i jej losy*, „Szpargały” 1, 1934.
- Rickards M., *Collecting Printed Ephemera*, Oxford 1988.
- Rickards M., *This is Ephemera: Collecting Printed Throwaways*, Brattleboro 1977.
- Rodak P., *Pismo, książka, lektura. Rozmowy: Le Goff, Chartier, Hébrard, Fabre, Lejeune*, Warszawa 2009.
- Ruchniewicz M., *Lata 1945–1948*, [w:] *Dolny Śląsk. Monografia historyczna*, red. W. Wrzesiński, Wrocław 2009.
- Rudnicka J., *Biblioteka wilanowska. Dwieście lat dziejów*, Warszawa 1967.
- Skalkowski A., Handelsman M., *Napoleonica 1800–1815*, „Kwartalnik Historyczny” 26, 1912.
- Socjologia wizualna w praktyce. Plakat jako narzędzie propagandy wojennej*, pod red. T. Ferencza, W. Dymarczyka, P. Chomczyńskiego, Łódź 2011.
- Sordylowa B., *Informacja naukowa w Polsce: problemy teoretyczne, źródła, organizacja*, Wrocław 1987.
- Spółdzielczość w Polsce Ludowej 1944–1968*. Wybór dokumentów, zebrał i przygotował wstęp Z. Świtalski, Warszawa 1970.
- Stefanowicz B., *Wstęp do informatyki*, Warszawa 1998.
- Stuchlik-Surowiak B., *Barokowe epitalamium śląskie. Kobieta, małżeństwo, rodzina*, Katowice 2007.
- Szablowska A., *Plakat polski w zbiorach Biblioteki Polskiej w Paryżu*, Warszawa 2011.
- Szablowska A., Senkiw M., *Plakat polski. Ze zbiorów Muzeum Etnografii i Przemysłu Artystycznego Instytutu Narodoznawstwa Narodowej Akademii Nauk Ukrainy we Lwowie*, Warszawa 2009.
- Szczepaniec J., *Drukarnia Wolna Jana Potockiego w Warszawie: 1788–1792*, Wrocław 1998.

- Sznajder M., *Upowszechnianie kultury filmowej na Dolnym Śląsku w latach 1945–1975*, [w:] *Kultura na Dolnym Śląsku*, pod red. J. Trzynadłowskiego, Warszawa-Wrocław 1977.
- Szwejkowska H., *Książka drukowana w XV–XVIII w. Zarys historyczny*, Warszawa 1961.
- Teatr polski od 1863 do schyłku XIX w.*, pod red. T. Siverta, E. Heise, Warszawa 1982.
- Teatr polski w latach 1890–1918. Zabór rosyjski*, red. T. Sivert, E. Heise, Warszawa 1988.
- Thum G., *Obce miasto. Wrocław 1945 i potem*, Wrocław 2008.
- Tomaszewski W., „Biuletyn Informacyjny Biblioteki Narodowej” 1999, nr 3.
- Topolski J., *Wprowadzenie do historii*, Poznań 2001.
- Tuwim J., *Moje zbieractwo*, „Szpargały. Czasopismo poświęcone miłośnictwu i zbieractwu książek oraz wszelkich osobliwości bibliograficznych” 1, 1934.
- Uniwersytet Wrocławski w latach 1945–1956*, pod red. F. Longchamps, t. 2, Wrocław 1959.
- Vrtel-Wierczyński S., *Teoria bibliografii w zarysie*, Wrocław 1951.
- W objęciach Wielkiego Brata. Sowietci w Polsce 1944–1993*, red. K. Rokicki, S. Stępień, Warszawa 2009.
- Wawrzukowicz E., *Z dokumentów kościuszkowskich Biblioteki Polskiej w Paryżu*, „Kwartalnik Historyczny” 24, 1910.
- Weihls J., *Accessible Storage of Non-book Materials*, Phoenix 1984.
- Weihls J., Lewis S., MacDonald J., *Non-book Materials: the Organization of Integrated Collection*, Ottawa 1980.
- Weyssenhoff J., *Polskie kalendarzyki polityczne*, Lwów 1926.
- Wisłocki W., *Sobieszciana: bibliografia jubileuszowego obchodu dwóchsetnej rocznicy potrzeby wie-deńskiej z r. 1683 z ryciną Apoteozy króla Jana III dłuta P. Wielońskiego*, Lwów 1884.
- Wiszniewski M., *Historia literatury polskiej*, Kraków 1840.
- Wojciechowski M.J., *Eklibris godło bibliofila*, Wrocław 1978.
- Wojecki M., *Szkolnictwo uchodźców politycznych z Grecji w Polsce po roku 1950*, „Rocznik Lubuski” 2004, 30, cz. 1.
- Woltanowski A., *Spadkobierca Tradycji Komisji Edukacji Narodowej w dobie Insurekcji Kościuszkowskiej*, „Rocznik Warszawski” 12, 1974.
- Wspomnienia Ambrożego Grabowskiego*, wyd. S. Estreicher, Kraków 1909.
- Zaliwska G., *Afisze i plakaty w zasobie Archiwum Państwowego w Poznaniu*, „Poznański Rocznik Archiwalno-Historyczny” 1, 1993.
- Zawadzki W., *Literatura w Galicji (1772–1848). Ustęp z pamiętników Władysława Zawadzkiego*, Lwów 1878.
- Zawisza J.W., *Panegiryczny druk okolicznościowy epoki stanisławowskiej*, Wrocław 1984.
- Zgorzelski W., *Dzieje wrocławskiej poligrafii (1945–1982)*, „Roczniki Biblioteczne” 31, 1987, z. 2.
- Zietz S., *Ephemerata: MARC-formatted cataloging records*, „Rare Books & Manuscripts Librarianship”, Chicago 1992, nr 7 (2).
- Znaniński F., *Współczesne narody*, Warszawa 1990.
- Zubrzycki D., *Historyczne badania o drukarniach rusko-słowiańskich w Galicji*, Lwów 1836.
- Zygulski Z. jr., *Krakowskie batoriana*, „Rocznik Krakowski” 54, 1988.
- Żbikowska-Migoń A., *Początki bibliometrii? Oświeceniowa próba analizy statystycznej katalogów księgarskich*, „Roczniki Biblioteczne” 31, 1987.

Czasopisma

- „Aktualne Problemy Informacji i Dokumentacji” 1968, nr 3.
- „Archeion” LXXXIV, 1988; XCVI, 1996; XCVII, 1997; CV, 2003.
- „Audiovisual Librarian” 1993, nr 3.
- „Biblioteka Warszawska. Pismo poświęcone naukom, sztukom i przemysłowi” 3, 1862.

- „Biuletyn EBIBu” 7 (116), 2010.
„Biuletyn IPN” 2001, nr 4; 2005, nr 11.
„Czasy Nowożytnie” VI, 1999.
„Dziennik Polski”, 18 kwietnia 1945, nr 71; 20 kwietnia 1945, nr 73; 7 maja 1945, nr 90.
„Exlibris. Czasopismo poświęcone książce. Organ Miłośników Książki w Krakowie” 5, 1924.
„Książka i Kultura: Miesięcznik informacyjno-instrukcyjny Spółdzielni Wydawniczej »Czytelnik«” 1946.
„Kwartalnik Historyczny” 24, 1910; 26, 1912; 41, 1927.
„Kwartalnik Historyczny” 53, 1946, z. 3–4.
„Muzeum. Czasopismo Towarzystwa Nauczycieli Szkół Wyższych” 23, 1907, z. 1.
„Nowe Sygnały Tygodnik Społeczno-Kulturalny” I, 1956, nr 12.
„Nowe Życie” 2008, nr 1.
„Odrodzenie” 1945, nr 22.
„Poznański Rocznik Archiwalno-Historyczny” 1, 1993.
„Przegląd Biblioteczny” 8, 1934, z. 1; 1976, z. 1.
„Przemysł Chemiczny” 1958, nr 37.
„Rare Books & Manuscripts Librarianship” 1992, nr 7 (2).
„Rocznik Biblioteki Narodowej” 36, 2004.
„Rocznik Dolnośląski” 4, 1976.
„Rocznik Historyczno-Archiwalny” 10, 1995.
„Rocznik Krakowski” 54, 1988.
„Rocznik Lubuski” 30, 2004, cz. 1.
„Rocznik Warszawski” 12, 1974.
„Rocznik Wrocławski” 17/18, 1973/1974.
„Roczniki Biblioteczne” 31, 1987.
„Studia Judaica Biuletyn Polskiego Towarzystwa Studiów Żydowskich” 2000, nr 1 (5).
„Szpargały. Czasopismo poświęcone miłośnictwu i zbieractwu książek oraz wszelkich osobliwości bibliograficznych” 1, 1934, z. 1, 4–5.
„Wschodni Rocznik Humanistyczny” 4, 2007.
„Życie Nauki” 2, 1946, nr 9–10.

Źródła elektroniczne

- About the Ephemera Society*, <http://www.ephemera-society.org.uk/about.html>.
An American Time Capsule: Three Centuries of Broadsides and Other Printed Ephemera, <http://memory.loc.gov/ammem/rbpehtml/peabt.html#fir>.
Archiwum Państwowe w Legnicy, http://www.ap.wroc.pl/index.php?option=com_content&task=view&id=7&Itemid=13.
Are the last exhibitions brochures available? Problems and solutions for a neglected material in museum libraries, <http://archive.ifla.org/IV/ifla66/papers/069-165e.htm>.
Buchwald-Pelcowa P., *Od „Prognozy na rok 1501” do dokumentu sporów sądowych Wereszczaków z Mickiewiczami*, „Biuletyn Informacyjny Biblioteki Narodowej” 2001, nr 1 (156).
Bundesministerium für Vertriebene, Flüchtlinge und Kriegsgeschädigte, de.wikipedia.org/wiki/Bundesministerium_f%C3%BCr_Vertriebene,_Fl%C3%BCchtlinge_und_Kriegsgesch%C3%A4digte.
Co to są wielorączki? — czworaczki ze wsi Bogdala, <http://www.kronikarp.pl/szukaj,36008>.
Cyfrowa Biblioteka Druków Ulotnych Polskich i Polski Dotyczących XVI, XVII i XVIII wieku, www.cbdu.id.uw.edu.pl.
Dann J., *Ephemera Collecting — A Growing Field, Hard to Define*, www.buriedantiques.com/collecting_ephemera.htm.

- Dunn V., *Collection Development at the National Library of Australia*, Canberra 2005, <http://www.ndl.go.jp/en/cdnla0/newsletter/053/532.html>.
- Ephemera: The Stuff of History*, www.cilip.org.uk/filedownloadslibrary/policy%20and%20advocacy/ephemera.pdf.
- Evanion collection of ephemera*, www.bl.uk/onlinegallery/onlineex/evancoll/index.html.
- FBI History Famous Cases The Atom Spy Case*, <http://www.fbi.gov/libref/historic/famcases/atom/atom.htm>.
- Federacja Organizacji Kresowych*, www.krs-online.com.pl/federacja-organizacji-kresowych-krs-263942.html.
- Formanowicz M., *Książd Leon Formanowicz, Kanonik Katedry Prymasowskiej w Gnieźnie. Życie i praca*, Poznań 1994, www.formanowicz.pl/gost/biografie/leon_formanowicz.pdf.
- George H., *Historique de la Société Le Vieux Papier*, <http://www.levieuxpapier-asso.org/historique-de-lassociation>.
- Gomółka B., *Astrologiczno-medyczny kalendarz na rok 1474, „URANIA — Postępy Astronomii online”*, http://urania.pta.edu.pl/urania/u7_1976-a2.html.
- Grey Literature*, <http://www.nyam.org/library/reylit/whatis.shtml>.
- Guide to the Bella C. Landauer Collection of Business and Advertising Ephemera*, New York 2011, dlib.nyu.edu/findingaids/html/nyhs/landauer_content.html.
- Hand Bookbindings*, ibweb5.princeton.edu/visual_materials/hb/cases/twentiethcentury/index.html.
- Historia Polskiego Towarzystwa Ludoznawczego. Tablica chronologiczna*, http://www.ptl.info.pl/?page_id=102.
- IFLANET, *IFLA Jerusalem, Conference Proceedings*, <http://archive.ifla.org/IV/ifla66/papers/069-165e.htm>.
- International Standard Bibliographic Description for Non-Book Materials*, IFLA Universal Bibliographic Control and International MARC Programme British Library Bibliographic Services, London 1987, http://archive.ifla.org/VII/s13/pubs/ISBDNBM_sept28_04.pdf.
- John Johnson Collection: An Archive of Printed Ephemera*, <http://johnjohnson.chadwyck.co.uk/marketing/about.jsp>.
- John Johnson Collection of Printed Ephemera, Electronic Ephemera*, http://www.bodleian.ox.ac.uk/bodley/library/specialcollections/western_rarebooks/ephemera.
- Kalsbeek K., Duncan S., *Cataloguing Ephemera: Records of the Past*, www.slidefinder.net/c/cataloguing_ephemera_records_past/14176282.
- Kolekcja Jakuba Rotbauma. 1901–1994. Dokumenty, korespondencja, recenzje teatralne, afisze, zdjęcia*, Archiwum ŻIH — spis zespołów i ich objętość, Warszawa 2012, www.jewishinstitute.org.pl/pliki/archiwum/2.pdf.
- Kresowianie*, <http://www.kresowianie.com/main.php?d=15&p=24>.
- Kurek B., *Proces gromadzenia i opracowywania zbiorów w Oddziale Dokumentów Życia Społecznego Biblioteki Jagiellońskiej*, „Biuletyn EBIBu” 2010, nr 7 (116), <http://www.ebib.info/2010/116/a.php?kurek#do1>.
- Landsmannschaft Schlesien*, http://de.wikipedia.org/wiki/Landsmannschaft_Schlesien.
- Lee S.D., *Scoping the future of the University of Oxford's digital library collections. Final report*, <http://www.soas.ac.uk/cedaame/useful-reading-on-digitisation/file58867.pdf>.
- McNaughton A., *The Ephemera of John Smith*, <http://special.lib.gla.ac.uk/exhibns/ephemera/>.
- Migoń K., *O przedmiocie badań współczesnej bibliologii*, www.wsp.krakow.pl/konspekt/19/migon.html.
- Muzeum Papiernictwa w Dusznikach Zdroju*, www.muzpap.pl/index.php?kat=o_muzeum&side=historia_mlyna_papierniczego.
- Muzeum w Gross-Rosen w Rogoźnicy, Historia KL Gross-Rosen*, www.gross-rosen.pl/pol/showpage.php.

- Nad złoto droższe. Skarby Biblioteki Narodowej*, pod red. H. Tchórzewskiej-Kabaty, Warszawa 2003, <http://www.bn.org.pl/download/document/1236004281.pdf>.
- Nowak A., *Wirtualny Sztetl, Pieszyce-TOZ*, www.sztetl.org.pl/pl/article/pieszyce/7,organizacje-i-stowarzyszenia/12564,towarzystwo-ochrony-zdrowia/.
- PCK. *Poszukiwanie osób*, Warszawa 2007, http://www.pck.pl/pages,13_96.html.
- Peden H., *Curator's introduction*, London 2009, www.bl.uk/onlinegallery/onlineex/evancoll/index.html.
- Rare Birds: Female Collectors and The British Museum*, [w:] M. Caygill, *Creating the Great Museum: Early Collections and The British Museum*, <http://www.fathom.com/course/21701728/session3.html>.
- The Papers of Asa Briggs*, <http://janus.lib.cam.ac.uk/db/node.xsp?id=EAD%2FGBR%2F0014%2FBRIG>.
- The Pepys Library*, <http://www.magd.cam.ac.uk/pepys/collection.html>.
- Printed Ephemera*, <http://www.nla.gov.au/what-we-collect/ephemera>.
- Prochowicz J., *Powstanie Wojsk Ochrony Pogranicza*, <http://www.cs.strazgraniczna.pl/teksty/tradycje/wop2.pdf>.
- Rudzka R., *Dokumentacja teatralna Instytutu Sztuki PAN, e-teatr:pl*, <http://www.e-teatr.pl/pl/artykuly/>.
- Sołtysik M., *Światło pamięci, Palestra. Pismo Adwokatury Polskiej*, 24 listopada 2011, <http://www.palestra.pl/index.php?go=artykul&id=1223>.
- Turnau I., *Zbawienne źródło*, www.forumakad.pl/archiwum/2001/07-08/artykuly/27-i_smieszne_i_grozne.htm.
- What is Grey Literature*, <http://www.greylit.org/about>.
- Wirtualny Sztetl, Pieszyce — TOZ*, www.sztetl.org.pl/pl/article/pieszyce/7,organizacje-i-stowarzyszenia/12564,towarzystwo-ochrony-zdrowia/.
- Zasady gromadzenia dokumentów życia społecznego, Biblioteka Narodowa*, <http://www.bn.org.pl/zbiory/dokumenty-zycia-spoecznego/zasady-gromadzenia>.
- Zbiór Aleksandra Czołowskiego. Inwentarz zespołu*, PL, 1/388, oprac. T. Zielińska (1987), Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie, Warszawa 2004, <http://www.agad.archiwa.gov.pl/pomoce/AC.xml>.
- Znaki legitymacyjne jako nowoczesne narzędzia zarządzania usługami społecznymi*, Instytut Zarządzania Gospodarką Rynkową, http://ibngr.pl/index.php/pl/content/download/521/2746/file/ibngr_zl.pdf.

Ephemeral prints and occasional publications as sources for studies into the history and culture of Lower Silesia in 1945–1956

Summary

Forced by the post-Yalta order or other consequences of the tragedy of the 1939–1945 period to organise their life anew in Lower Silesia, Poles built there their post-war existence, finding information and following advice included in jobbing prints and occasional publications. Initially, these publications were the first and only available sources of information in Polish. From April 1945 onwards, they made up the media landscape in Lower Silesia and were present in it, to a greater or lesser extent throughout the analysed period of 1945–1956. Various aspects of the life of the regional community are preserved in these publications in accordance with the intentions and premises of their authors/publishers, their objectives, target groups of readers, available printing possibilities and techniques etc.

The author of the present study focused on looking for original jobbing prints and occasional publications published in Lower Silesia between 1945 and 1956. Libraries with the largest collections of ephemeral publications are research libraries in Wrocław dealing with the humanities — the University of Wrocław Library, the Ossoliński National Institute Library and the Tadeusz Mikulski Lower Silesian Public Library. The biggest, unique collection of ephemeral publications kept in the University of Wrocław Library has turned out to be a treasure trove of cultural heritage, a regional writing universe. A vast majority of this legacy, estimated at 15 thousand publications, a legacy of all people living in Lower Silesia, has not undergone any systematic scholarly analysis, which is why it has remained largely undiscovered, mostly unknown in the world of academia. Another institution that has turned out to be a mine of jobbing prints is the State Archives in Wrocław, especially its Legnica branch. The author has found a lot of valuable information, including information from ephemeral sources, in the University of Wrocław Archives. The author's search for jobbing prints and occasional publications in other regional libraries has not brought any results, with just few exceptions.

The author has analysed the surviving collections, selected the most valuable among them, rare prints, particularly taking into account hitherto unknown sources useful for scholars studying the history of the book culture, and has prepared a vast source material. Given the number of these publications described in the present study, she has examined them in accordance with the model traditionally used in the case of such prints — quantitatively, concisely, grouping them thematically. This is the basis for a description of the characteristics of the analysed publications resulting from their authors' and publishers' intended objectives as well as the needs and expectations of their readers and addressees. The author tries to approach the collections in question in a holistic manner; her synthesising conclusions are based on prior analysis of typology, classification and problems tackled

by them. Present in a broadly defined culture as products of civilisation and culture, as products of writing, publishing and reading activities as well as typographic tools of social communication, the prints produced in the analysed period have been examined more generally as part of the heritage of Lower Silesian culture hitherto not described, and, more narrowly, as sources for specialist studies focused on regional culture. The broad thematic scope revealed in the sources has been narrowed down to a description of the collections, their typology and classification as well as unconventional phenomena included in these documents and concerning the regional culture of the book and libraries. Other issues have been partially discussed in the study proper and, to a large extent, in the footnotes. Thanks to a variety of examples of multiple dimensions and aspects of the life of the Lower Silesian community, the historical layer is present throughout the study and is interspersed with issues relating to documentation, source studies and libraries. The history of scholars' interest in the source value of jobbing prints and occasional prints as well as the history of their Polish collections are presented in an earlier perspective of the 18th, 19th and 20th centuries.

The ephemeral publications preserved in Lower Silesian libraries and archives produced in 1945–1956 make it possible to create a synthesis of the life of the regional community, to describe the diverse dimensions of the first 12 years in the post-war history of Lower Silesia. This 12-year period, examined on the basis of facts and data recorded in the analysed unconventional sources, can be divided into four periods marked by political, ideological and social determinants which to a large extent organised the life of the regional community. An analysis of the presence, place and significance of Lower Silesian jobbing prints and occasional publications for the world of the book culture has revealed their cognitive value as well as factual and historical usefulness. In their broadest, international scope, the analysed sources document the practical implementation of the order imposed on Central and Eastern Europe by e.g. the Yalta Conference and present the consequences of the division of Europe into spheres of influence. In addition, they provide a lot of important information and data concerning the studies into the respect for human dignity and human rights — especially in the context of displacements and migrations. In Germany, Poland, the Czech Republic, Slovakia and Hungary these matters are still causes of great emotions, disputes as well as complaints and claims. Research has shown that in the area marked by the borders of Lower Silesia and then Wrocław Province — in accordance with the 1946 and 1950 administrative divisions — these ephemeral publications provide a detailed description of the consequences of Soviet control in the context of the political, ideological, social and cultural determinants at the time.

The present study comprises four chapters. Chapter one examines the significance of jobbing prints and occasional publications in research. The author describes here the Polish tradition as well as that of other countries, including the institutional and academic tradition. She describes the development of interest in ephemeral sources as well as the disciplines in which this interest emerged first. In addition, she presents the source aspect of the collections of jobbing prints and occasional publications amassed by private collectors. Chapter two is devoted to the presence of such ephemeral publications, the most valuable from the point of view of cultural monuments and chronologically the oldest, in collections kept in the biggest Polish research libraries. The author describes bibliographies and catalogues of jobbing prints and occasional publications. Towards the end of the chapter she analyses solutions used with regard to the legal protection of such publications and the statutory duty to make them available for scientific purposes. Chapter three is devoted to an analysis of library and archive collections of jobbing prints and occasional publications produced in Lower Silesia in the period in question. Against the background of the history of the various institutions, the author examines individual characteristics of each of the analysed collections as well as their form- and content-related specificity. In chapter four she analyses the usefulness of jobbing prints and occasional publications in research focused on the history of the book culture.

The study is complemented by typologies and classifications of the surviving collections as well as indexes of names and geographic locations. In addition, the book contains numerous illustrations showing the most interesting jobbing prints and occasional publications copied during the author's research conducted in libraries and archives.

Indeks nazwisk

A

Ajewski Konrad 76
Albin Janusz 20, 23
Aleksiński Jan 22, 187
Andersen-Nexo Martin 358
Andrysowicz Łazarz 15
Andrzejowczyk Maciej 15
Arczyński Stefan 152
Attlee Clement 307
Axentowicz Teodor 55

B

Babajewski Siemion 175
Babiak Stanisław 316
Badecki Karol 154, 315, 316, 318, 319
Badeni, rodzina 73
Bałaban Gedeon 61
Banach Łucja 316, 317
Banach Stefan 315, 316, 330
Banaś Paweł 26, 27
Bandrowska-Turska Ewa 181
Bandtkie Jerzy S. 341, 361
Banks Sarah S. 75
Baran Władysław 76
Baranowicz Jan 176
Baranowska Małgorzata 26, 27
Baranowski Tadeusz 146
Barańska Małgorzata 83
Barchacz Antoni 117
Basso Lelio 358
Batory Elżbieta 15
Batory Stefan, król polski 17
Baumannowie, rodzina 15
Beck Henryk 313, 315
Beck Jadwiga 313
Belojannis Nikos 162, 164, 341, 359
Bem Jan 119
Berling Zygmunt 305
Bernacki Ludwik 73, 74
Bevin Ernest 307

Biegun Franciszek 146
Bielak Feliks 172
Bielowski August 73
Bierut Bolesław 53, 174, 175, 177, 178, 308
Bigo Tadeusz 149
Birkenmajer Aleksander 10, 13, 32, 60, 61, 69,
148, 149, 187
Bliss-Lane Arthur 136
Bobrowicz Anna 83
Boeselager Philipp 159
Borejsza Jerzy 211
Borowski Karol 154
Boscq du Beaumont Sarah 19
Bössemesser Jan 15
Bostel Ferdynand 58
Brandys Marian 176
Brandysowa Aleksandra 147, 294
Briggs Asa 62
Bronsztejn Szyja 30, 107, 113
Broz-Tito Josip 164
Brückner Aleksander 14, 15
Buchwald-Pelcowa Paulina 32, 71
Budzyk Kazimierz 80, 81
Buksiński Tadeusz 50
Bulanda Edmund 317
Bułganin Nikołaj 159
Burbianka Marta 150, 194
Butchart Ian 11
Byrnes James S. 307

C

Cała Alina 26, 108, 112
Celnikier Feliks 320
Cezary Franciszek 15
Chejfic Iosif 309
Chelstowski Edward 20, 23
Chéret Jules 55
Chojnacki Władysław 76, 77, 80
Chojnacki Wojciech 80
Chruszczow Nikita 31, 159, 176

- Chwalewik Edward 76
 Ciesielski Stanisław 33
 Ciołkosz Adam 82
 Clark Gilbert A. 12
 Clinton Alan 10, 12, 24
 Conze Werner 172
 Crest Georgier 61
 Cruciger Jan 15
 Cybulski Bogdan 139
 Cytowska Maria 81
 Czajkowski Piotr 132, 134, 199
 Czauderna Herbert 146
 Czelny Adam 152, 153
 Czernecki Józef 140
 Czołowski Aleksander 76
 Czubek Jan 58
- D
- Dann John C. 18
 Dąbrowska Maria 107, 115, 127, 182, 264, 265, 317
 Dembowska Maria 32, 86, 185
 Deutschman Stanisław 319
 Dewe Michael 24
 Dobrowolski Andrzej 154
 Dobrzyńska Irena 83, 84
 Docampo Javier 268–270
 Dołęga Mieczysław 152
 Dołęga-Mostowicz Tadeusz 290
 Dombek Ewa 83
 Doms Julius 171
 Dörffer Jan 15
 Dorołowicz Stanisław 320
 Dorohostajska Zofia 15
 Drankowski Tadeusz 31, 152
 Drobner Bolesław 7, 160, 195, 288
 Drzewicki Maciej 70
 Dubiecki Marian K. 58, 59
 Duclos Jacques 169, 358
 Duncan Samantha 268–270
 Duńczewski Stanisław 56
 Dworzak Antoni 134
 Dybowski Władysław 124
 Dzigan Jefim 309
- E
- Eichorn Andrzej 15
 Elwart Antoine-Elie 54
 Elyan Kasper 143
- Erenburg Ilia 176, 358
 Estreicher Karol J. 13, 32, 50, 56, 57, 59, 60, 69, 70, 73, 79, 80, 82, 142
 Estreicher Stanisław 32, 76, 79, 82
 Evert Ludwik J. 14
- F
- Fadiejew Aleksander 358
 Federowicz Grażyna 83
 Fercz Julian 23
 Ferdynand I 20
 Fiema Józef 148
 Finkel Ludwik 32
 Fiodorow Iwan 60
 Firlej-Buzon Aneta 18, 23, 187
 Fischer Adam 74
 Fischer Ernst 358
 Florkowski Czesław 320
 Folga-Januszewska Dorota 26, 27
 Ford Aleksander 154
 Formanowicz Leon 76
 Fothergill Richard 11
 Franciszek Józef I 15
 Freedley George 24
 Frömmichen Karl H. 54
 Fryz-Więceć Agnieszka 55
 Funck Joachim 15
- G
- Gaca-Dąbrowska Zofia 150
 Gartner Richard 269
 Gawryszewski Andrzej 33, 107, 116, 121, 125, 161–164, 288, 317
 Gaziński Radosław 25
 Gąbczak Józef 146
 George Henri 61
 Giacometti Alberto 358
 Glinka Michał 132
 Głombowski Karol 51, 150
 Głowicka Zofia 26
 Głazunow Aleksandr 132
 Gogol Nikołaj 132, 176
 Golon Mirosław 130, 131, 136
 Gołdyra-Szewalska Janina 146
 Gołębiowska Katarzyna 83
 Gomułka Władysław 136
 Gorazdowska Krystyna 152
 Gorzelany Wiktor 146
 Goski Kasper 143

- Gostomska-Zarzycka Zofia 139, 141, 144,
146–150, 194, 293, 294, 316
Górny A. 121
Grabowski Ambroży 76
Grand-Carteret John 54
Gregor Thum 116
Greig Elizabeth 19
Grolman Helmuth von 126, 159
Gruda Józef 154
- H
- Habsburżanka Cecylia Renata 15
Haller Jan 15
Haller Józef 144
Hancko Regina 185
Handelsman Marcełi 58, 59
Hanke Karl A. 123
Harasimowicz Jan 20
Harrison Johanna 19
Hausdorff Karl 171
Heal Ambrose 56
Heise Ewa 57
Heller Michał 29
Herbut Franciszek 137
Herzig Tadeusz 146
Heska-Kwaśniewicz Krystyna 32, 187
Heumann Christopher A. 54
Higgins Margaret 159
Hiroko Ozaki 24
Hirszfild Ludwik 317
Hofman Karol B. 58
Hübner Max 140
Huxley Aldous 358
- I
- Ibels Henri G. 55
Igar Stanisław 154
Ignar Stefan 31, 53
- J
- Jabłonowscy, rodzina 73
Jabłońska Marlina 187, 257, 261
Jabłońska Władysława 152
Jachimecki Zdzisław 58
Jan III Sobieski, król Polski 23
Jan Mydlarski 176, 317
Jan z Głogowa 71
Jankowski Feliks 146
Jarema Mieczysław 146
- Jaworski Roman 146
Jeremiasz, patriarcha konstantynopolitański
60, 61
Jeziorańska Helena 319
Jędrych Marek 25
Joachim, Patriarcha Antiochii 61
Joliot-Curie Irena 358
Jóźkiewicz Stanisław 146
Jurzyk Stanisław 117
Juszczakowska Halina 17
- K
- Kalisz Barbara 18, 261
Kalsbeek Katherine 268–270
Kaminska Estera R. 338
Kamiński Łukasz 33
Kamiński Stanisław 146
Kandziora Jerzy 80
Karasowski Maurycy 57, 58
Karlic Tadeusz 146
Karłowicz Jan 14–17, 58, 260
Karnall Michał 15
Kasiński Ludwik 211
Kather Linus 171
Kawecka-Gryczowa Alodia 80
Kazanowicz Sergiusz 179
Kielkowski Lucjan 23
Kisielowa Lidia 358
Kleszczyński Ignacy 142
Klonowski J. 193
Knot Antoni 32, 63, 103, 105, 139–143,
145–150, 194, 293, 294, 296, 316
Kocowski Bronisław 93, 143, 150
Kolankowski Ludwik 142, 310
Kolanowska Zofia 187
Kolbuszewska Aniela 150
Kondek Stanisław 32
Kondusza Wojciech 136
Konopczyński Władysław 58
Konorski Andrzej 146
Kopaliński Władysław 262
Korfanty Wojciech 144
Korneć Grażyna 142
Korotaj Władysław 80, 81
Korzeniowski Józef 70
Korzycki Antoni 267, 310
Kosiński Józef 175
Kossak-Szczucka Zofia 144

- Kościński Wiktor 206
 Kotarski Edmund 26
 Koteniusz Andrzej 15
 Kotlarewski Iwan 129
 Kotłowski Jan 26
 Kowalski Jerzy 317, 318
 Kozak Włodzimierz 146
 Kozakiewicz Stefan 261
 Koziński Józef 51
 Kraszewski Józef I 79, 176
 Krępa Tadeusz 190
 Krogulski Mariusz 33, 128, 136, 289
 Krupska Nadieżda 175
 Kryński Adam 14–17, 58, 260
 Książkiewicz Helena 178, 179
 Kuczyński Henryk 146
 Kudrzycki Aleksander 82
 Kukiel Marian 58, 59
 Kulczyński Stanisław 141, 145, 146, 148, 314
 Kuligowski Kazimierz 160, 167, 288
 Kuntze Edward 70
 Kuntzen Albert 126
 Kurek Beata 71, 90
 Kurylec Stefan 146
- L
- Labuda Gerard 50
 Lach Józef 290, 343
 Lagosz Kazimierz, ks. 146
 Lambrecht Antoni 120
 Landauer Bella C. 75
 Landsberg Martin 71
 Langlois Charles V. 50
 Lechicka Jadwiga 58, 59
 Leclair Gaston 61
 Lee Stuart D. 269
 Lelewel Joachim 16, 32, 50, 51, 69
 Lenin Włodzimierz 175, 177, 277, 308
 Lewicka-Kamińska Anna 69
 Lewis John 10, 11, 24
 Lewis Shirley 11
 Ligoń Juliusz 144
 Linde Samuel B. 14–16, 260
 Loria Stanisław 146
 López de Prado Rosario 268–270
 Lubomirscy, rodzina 20, 73
 Lubomirski Henryk 73
 Ludorowski Leszek 85
- Ł
- Łapiński Henryk 23
 Łaski Jan 15
 Łempicki Stanisław 141, 314, 316, 319
 Łętocha Barbara 26
 Łobocka z Kozłowskich Zofia 315
 Łodyński Marian 32, 86
 Łojko-Rzędziejowski Feliks 20
 Łopaciński Hieronim 58, 59
 Łukow Leonid 308, 309
 Łysakowski Adam 22, 86, 185
- M
- MacDonald Janet 11
 Maillard Léon 55
 Majewscy, rodzina 165
 Majewski Józef 273
 Majewski Kazimierz 146
 Majewski Władysław 315
 Makepeace Chris 10, 12, 24
 Makomaska Ewa 26, 27
 Maleczyńska Kazimiera 15, 22, 23
 Maleczyński Karol 146
 Mamak Wiktor 146
 Mańko-Matysiak Anna 20
 Marciniak J. 340
 Marczewski Edward 146
 Marszałek Leon 22, 265, 266
 Marusarz Stanisław 199
 Mehoffer Józef 25, 55
 Messer Aleksander 26
 Michalski Jan 14
 Mickiewicz Adam 176, 180
 Miczurin Iwan 156, 177
 Mielcarzewicz Edward 146
 Migoń Krzysztof 8, 9, 11, 13, 18, 19, 22, 23, 32–34, 69, 258
 Mikulski Tadeusz 196, 296, 317
 Miłaszewski Bogumił 98, 99, 129, 161, 295, 296
 Młodnicki Artur 154
 Mocarski Zygmunt 86, 87
 Mokrzycki Irydion 319
 Mołotow Władysław 128, 135, 159
 Monins Johnson John de 12, 13, 75, 274
 Monvel Louis Maurice Boutet de 55
 Morandi Giorgio 358
 Mościcki Ignacy 72
 Mucha Alphonse 55

- Muczkowski Józef 69, 70, 78, 79
Mułkowski Adolf 69
Muszkowski Jan 10, 13, 21, 22, 32, 50, 51,
185, 187
Myers Paul 11, 24
Myszkowski Jan 15
- N
Nádasdy Franciszek 15
Nenni Pietro 358
Neyman-Pilatowa Ewa 315, 316
Niedźwiedzki Władysław 14–17, 58, 260
Niemczyk Wiktor, ks. 146
Nowakowski Tadeusz 146
Nowodworski W. 50
Nyc Kazimierz 146
- O
Olszewska Irena 83, 84
O'Neill Eugene 75
Opaliński Andrzej 15
Orgelbrand Samuel 17, 260
Orzechowski Emil 26, 274
Orzelski Świętosław 70
Osipow Nikołaj 358
Osóbka-Morawski Edward 128, 135
Ossoliński Józef M. 73
Ostrowska Katarzyna 15
Ostrowski Aleksander N. 132
Otto Calvin P. 11
Owiński Tadeusz 146
- P
Pański Jerzy 211
Papée Fryderyk 70
Parnell Feliks 340
Pawelka Rudi 171
Pawlikowscy, rodzina 73, 74
Pemberton John E. 10, 12
Pepys Samuel 62
Perec Icchok L. 340
Perkin Michael 19
Piaskowski Stanisław 103, 106, 117, 125, 135,
169, 191, 295, 320
Picasso Pablo 358
Piekarski Kazimierz 69, 70
Pierczak Jan 146
Pilarczyk Mirosława 187
Piłsudski Józef 19, 86, 153
Piotrkowczyk Andrzej 15
Piotrowski Piotr 136, 288
Piprek Jan 146
Pirożyński Jan 32
Piróg Wojciech 51
Pitak Ewa 23
Plunkett Dalton 24
Poiré dit Caran d'Ache Emmanuel 55
Potoccy, rodzina 71, 72
Potocki Ignacy 71, 72
Potocki Stanisław K. 72
Pracka Joanna 187
Protasiewicz Walerian 15
Ptaszycki Stanisław 60
Ptaszycki Tadeusz 169
Ptaśnik Jan 69
Pudło Kazimierz 173
Puszkin Aleksander 180
Pyda Emil 211
Pyrjew Iwan 309
- R
Radhakriszaan Sarwappalli 358
Radnaja Nina 129, 133
Radoń Sławomir 185
Radziwiłł Krzysztof 15
Rahoza Michał 61
Rajzman Julij 309
Rapacki Adam 137
Raszewski Zbigniew 26, 63, 74, 274
Raulet Lucien 61
Reychman Kazimierz 79
Rickards Maurice 10, 11, 18, 19, 24, 55, 61, 70,
102, 187, 189, 257
Ringelblum Emanuel 21
Rinke Walter 171
Robid Albert 55
Rodecki Aleksy 15
Rokicki Konrad 136
Rokossowski Konstanty 131, 135
Romm Michał 309
Rops Félicien 55
Rosamond Gilder 24
Rosenberg Ethel i Julius 276, 277
Rospond Stanisław 143, 272, 286
Rotbaum Jakub 77, 154
Rubaszow Zalman 109, 110
Ruchniewicz Małgorzata 33, 118, 124, 138
Rudnicka Jadwiga 32, 72, 76

- Rudzka Urszula 63
 Rulikowski Mieczysław 63, 74
 Rush Barbara 24
 Rymsza Andrzej 60
- S
- Sapiehowie, rodzina 73
 Schaffgotschowie, rodzina 188
 Scharfenbergowie, rodzina 15
 Schellhaus Erich 171
 Schieder Theodor 172
 Schiller Leon 63
 Scholtz J. 20
 Seghers Anna 358
 Seignobos Charles 50
 Senkiw Marianna 27
 Seruga Józef 69
 Shephard Leslie 24
 Siarczyński Franciszek 73
 Siegfried Kasper 15
 Silkin Lewis 169, 358
 Simonius Szymon 17
 Sivert Tadeusz 57
 Siwicki J. 165
 Skalska-Zlat Marta 8, 23
 Skalkowski Adam 58, 59
 Skarbkowie, rodzina 73
 Skimborowski Hipolit 76
 Slepner Sebastian 20
 Sławińska Krystyna 151, 179, 180
 Słomczyński Jan 206
 Słotwiński Konstanty 73
 Smoleński Dionizy 146
 Sobiech Szymon 144
 Socha Irena 10, 18, 32
 Sokołowska Stefania 32
 Sokołowska Władysława 23, 151
 Sordylowa Barbara 32, 51
 Spychalski Marian 137
 Stalin Józef 159, 164, 165, 175, 177, 304, 308, 333
 Stanisław August Poniatowski, król polski 71
 Starzyńscy, rodzina 79
 Stefanowicz Bogdan 51
 Stefczyk Jan 211
 Stefko Kamil 146
 Stępień Sławomir 136
 Stojanowski Józef 183
 Stożek Stanisław 117
- Straube Kasper 69
 Straus Stefan 80
 Strauss Irena 146
 Strauss Johann 134, 199
 Stroński Franciszek 69
 Stuchlik-Surowiak Beata 15, 26
 Stupak Antoni 295
 Sucharda Edward 314–317, 329
 Suchobokow Władimir 309
 Sukertowa-Biedrawina Emilia 84
 Suski Andrzej 185
 Susłoparow Iwan 304
 Sykutera Janusz 134
 Syryłło Stefan 132
 Szablowska Anna A. 26, 27
 Szafarczyk Wilhelm 120, 295
 Szczepaniec Józef 22, 23
 Szenker Alfred 132
 Szepiłow Dymitr 137
 Szewczenko Taras G. 338
 Szocki Józef 148, 149, 296
 Szpilczyński Stanisław 146
 Szwagrzyk Krzysztof 33, 136
 Szwedowska Jadwiga 80, 81
 Szwejkowska Helena 143
 Szymańska Magdalena 80, 81
- Ś
- Świdziński Konstanty 76
- T
- Tabaka Wojciech 305
 Taborski Roman 57
 Tanner Amoret 19
 Tchórzewska-Kabata Halina 71
 Tepper Ambrosius 212
 Thorez Maurice 358
 Thum Gregor 116–118, 121, 124, 139, 288, 300
 Tomaszewski Henryk 25
 Tomaszewski Jerzy 26, 122
 Topolski Jerzy 50
 Toulouse-Lautrec Henri 55
 Trzaska Władysław 14
 Trzebiatowski Włodzimierz 314
 Trzynadłowski Jan 308
 Turawa Lech 179, 296
 Turlokowski Antoni 146
 Turnau Irena 293, 333
 Tuskiewicz Janina 146

- Tuwim Julian 74
Twyman Michael 10, 12, 18, 19, 55, 78, 187, 189, 257
Tyszkiewicz Jakub 33, 131, 136, 137
- U
Ukleja Jerzy 154
Ulanowski Bolesław 69
Ursel Adam 150
- V
Verdi Giuseppe 134
Vivarez Henry 61
Vrtel-Wierczyński Stefan 13, 22, 32
- W
Wachniewski Aleksander 98, 295, 299, 320
Wageman Jan 146
Walczak Eugeniusz 320
Walkowiak Agnieszka 146
Wasilewski Piotr 146
Wawrzkowicz Eugeniusz 58, 59
Wąsowicz Michał 183
Weihs Jean 11, 24
Weish Jennie 19
Wenator Jan 15
Wielhorski Władysław 153
Wietor Hieronim 15, 70
Więckowska Helena 22, 51
Wilgat Janina 32, 81–84
Willette Adolphe L. 55
Winoczek Mieczysław 195
Wisłocki Władysław 17
Wiszniewski Michał 56
Wittelsbach Elżbieta von 15
Władysław IV Waza, król polski 15
Wojciechowski Marian 32, 62, 77
Wolińska Wanda 23
Wolniewicz Stanisław 152
Woltanowski Andrzej 73
Wróblewscy Eustachy i Emilia 60
Wróblewski Zenon 158
Wrześniński Wojciech 118, 124
Wysocki Stanisław 210
Wypiański Stanisław 55
- Z
Załuscy, rodzina 71, 73
Załuski Józef A. 71
Zamojski Andrzej H. 20
Zarchi Aleksandr 309
Zarzycki Kazimierz 147, 150
Zawadzki Konrad 81
Zdanowicz Aleksander 14
Zgryzek Barbara 187
Zguridi Aleksandr 309
Zielonka Rudolf 316
Zietz Stephen J. 268, 270
Zimmermann Enid D. 12
Zubik Edward 146
Zubik Tadeusz 146
Zubrzycki Dionizy 61
Zwierzycki Józef 146
Zygmunt I Stary, król polski 15
Zygulski Zdzisław jr 17
- Ż
Żbikowska-Migoń Anna 8, 22, 23, 54
Żdanow Andriej 14, 135
Żukow Georgij 137, 159, 304

Spis rycin

Wstęp

II. 1. Ogłoszenie Delegatów Komisji Porozumiewawczej, Drukarnia Miejska m. Wrocławia 1945 r.	36
II. 2. Obwieszczenie Pełnomocnika Rządu RP na m. Wrocław, Drukarnia Miejska m. Wrocławia 1945 r.	37
II. 3. Obwieszczenie Pełnomocnika Rządu RP na m. Wrocław, Wrocław 1945 r.	38
II. 4. Afisz Wrocławskiego Towarzystwa Miłośników Historii, Drukarnia Archidiecezjalna, Wrocław 1945 r.	39
II. 5. Wezwanie Inspektora Szkolnego we Wrocławiu, Drukarnia Miejska m. Wrocławia 1945 r.	40
II. 6. Obwieszczenie Naczelnika Wydziału Pracy i Opieki Społecznej Zarządu Miejskiego m. Wrocławia, Drukarnia „Pionier” we Wrocławiu 1945 r.	41
II. 7. Ogłoszenie Kuratorium Okręgu Szkolnego Wrocławskiego, „Pionier” Zakłady Graficzne we Wrocławiu 1945 r.	42
II. 8. Ostrzeżenie Dyrekcji Gazowni Miejskiej m. Wrocławia, Wrocław 1945 r.	43
II. 9. Zawiadomienie o godzinach nabożeństw we Wrocławiu, „Pionier” Zakłady Graficzne we Wrocławiu 1945 r.	44
II. 10. Ogłoszenie Pełnomocnika Rządu RP na m. Wrocław i Naczelnika Wydziału Zdrowia, Wrocław 1945 r.	45
II. 11. Afisz Miejskiego Komitetu PPS we Wrocławiu, Drukarnia Miejska m. Wrocławia 1945 r.	46
II. 12. Apel sekcji kobiet PPS, „Pionier” Zakłady Graficzne we Wrocławiu 1945 r.	47
II. 13. Apel Międzypartyjnej Komisji Stronnictw Politycznych we Wrocławiu i Zarządu Miejskiego m. Wrocławia, Zakłady Graficzne WK PPS we Wrocławiu 1945 r.	48

Rozdział I

II. 14. Ogłoszenie Naczelnika Wydziału V Drogowo-Budowlanego Zarządu Miejskiego w Legnicy, Druk. „Czytelnik” Legnica 1946 r.	64
II. 15. Obwieszczenie J. Kwiatkowskiego Starosty Powiatowego w Legnicy, Druk. „Czytelnik” Legnica 1947 r.	65
II. 16. Ogłoszenie Zakładu Doskonalenia Rzemiosła we Wrocławiu, PWZG Wrocław 1950 r.	66

Rozdział II

- II. 17. Plakat: Pierwszy Powiatowy Zjazd PPS w Wałbrzychu, Wałbrzych 1946 r. 92

Rozdział III

- II. 18. Zarządzenie nr 1 Zarządu Miejskiego w Legnicy, Druk. „Czytelnik” Legnica 1947 r. . . 213
- II. 19. Obwieszczenie Starosty Powiatowego w Legnicy, Druk. „Czytelnik” Legnica 1946 r. 214
- II. 20. Ogłoszenie Zarządu Gminy Szklarska Poręba, Zarządu Państwowego Uzdrowiska Szklarska Poręba i Państwowego Nadleśnictwa Szklarska Poręba, Drukarnia Państwowa Szklarska Poręba 1946 r. 215
- II. 21. Odezwa Pełnomocnika Rządu RP na m. Wrocław, Drukarnia Państwowa nr 5 Wrocław 1946 r. 216
- II. 22. Obwieszczenie Prokuratora Sądu Okręgowego w Legnicy, Druk. „Czytelnik” Legnica 1946 r. 217
- II. 23. Obwieszczenie Pełnomocnika Rządu RP na m. Wrocław, „Pionier” Zakłady Graficzne Wrocław 1945 r. 218
- II. 24. Zarządzenie Referatu Społeczno-Politycznego Starostwa Powiatowego w Legnicy, Druk. „Czytelnik” Legnica 1946 r. 219
- II. 25. Afisz Towarzystwa Społeczno-Kulturalnego Żydów w Legnicy, LZPT Legnica 1955 r. (Archiwum Państwowe we Wrocławiu) 220
- II. 26. Ogłoszenie Państwowego Koedukacyjnego Gimnazjum i Liceum Handlowego w Wałbrzychu, Drukarnia Państwowa Rysinów p. Wałbrzych 1946 r. 221
- II. 27. Ogłoszenie Wojewódzkiego Komitetu Żydowskiego, Żydowskiego Towarzystwa Kultury na Dolnym Śląsku, PWZG Wrocław 1950 r. 222
- II. 28. Afisz Komitetu Budowy Ołtarza Matki Boskiej Częstochowskiej w Wałbrzychu, Drukarnia Państwowa Rysinów p. Wałbrzych 1946 r. 223
- II. 29. Afisz Komitetu Organizacyjnego Święta Morza, Drukarnia Państwowa Rysinów p. Wałbrzych 1946 r. 224
- II. 30. Obwieszczenie Powiatowego Urzędu Ziemskiego we Wrocławiu, Drukarnia Miejska m. Wrocławia 1945 r. 225
- II. 31. Ogłoszenie Pełnomocnika Rządu RP na Okręg Administracyjny Dolnego Śląska, Zakłady Graficzne WK PPS we Wrocławiu 1946 r. 226
- II. 32. Zarządzenie Powiatowego Urzędu Ziemskiego we Wrocławiu, Drukarnia Miejska m. Wrocławia 1945 r. 227
- II. 33. Ogłoszenie Powiatowego Komitetu Akcji Siewnej, Druk. „Czytelnik” Legnica 1947 r. 228
- II. 34. Obwieszczenie Zarządu Miejskiego m. Wrocławia Wydziału Pracy i Opieki Społecznej, Drukarnia „Pionier” we Wrocławiu 1945 r. 229
- II. 35. Zarządzenie nr 2 Zarządu Nieruchomości Miejskich w Legnicy, Druk. „Czytelnik” Legnica 1946 r. 230
- II. 36. Zarządzenie Zarządu Miejskiego w Legnicy, Druk. „Czytelnik” Legnica 1946 r. . . 231
- II. 37. Afisz Komitetu Obchodu 1-go Maja w Legnicy, Druk. „Czytelnik” Legnica . . . 232
- II. 38. Odezwa Zarządu Miejskiego w Legnicy, Druk. „Czytelnik” Legnica 1946 r. . . . 233
- II. 39. Apel Obywatelskiego Komitetu Wyborów na miasto i powiat Legnica, Druk. „Czytelnik” Legnica 1947 r. 234
- II. 40. Afisz Teatru Miejskiego we Wrocławiu, Drukarnia „Pionier” Wrocław 1945 r. . . . 235
- II. 41. Afisz Teatru Miejskiego we Wrocławiu, Drukarnia Miejska m. Wrocławia 1945 r. . . 236

II. 42. Ogłoszenie Komitetu Obchodu 2-jej Rocznicy Wyzwolenia Legnicy, Druk. „Czytelnik” Legnica 1947 r.	237
II. 43. Afisz Miejskiego Zarządu TPPR w Legnicy, LZPT Legnica 1954 r. (Archiwum Państwowe we Wrocławiu)	238
II. 44. Afisz Rosyjskiego Teatru Dramatycznego Domu Oficerów w Legnicy, Druk. „Czytelnik” Legnica	239
II. 45. Wezwanie Komitetu Włoskiego, Wrocław 1945 r.	240
II. 46. Powiadomienie o ślubie Kazimierza i Zofii Zarzyckich, Wrocław 1947 r.	241
II. 47. Afisz Wrocławskiego Koła Związku Bibliotekarzy i Archiwistów Polskich, Drukarnia Uniwersytetu i Politechniki we Wrocławiu 1947 r.	242
II. 48. Afisz Wrocławskiego Koła Związku Bibliotekarzy i Archiwistów Polskich, Drukarnia Uniwersytetu i Politechniki we Wrocławiu 1947 r.	243
II. 49. Ogłoszenie Stronnictwa Demokratycznego Komitetu Miejskiego w Szklarskiej Porębie, Drukarnia Państwowa Szklarska Poręba 1947 r.	244
II. 50. Afisz Caritas parafii św. Jana w Legnicy, Druk. „Czytelnik” Legnica 1946 r.	245
II. 51. Afisz Zrzeszenia Uchodźców Grecji im. N. Belojannisa w Zgorzelcu, LZPT Legnica 1956 (Archiwum Państwowe we Wrocławiu Oddział w Legnicy)	246
II. 52. Ogłoszenie Garnizonowego Klubu Oficerskiego w Zgorzelcu, Drukarnia Zgorzelec (Archiwum Państwowe we Wrocławiu Oddział w Legnicy)	247
II. 53. Program zawodów Sekcji Narciarskiej Dolnośląskiego Towarzystwa Sportowego Szklarska Poręba, Drukarnia Państwowa Szklarska Poręba 1947 r.	248
II. 54. Ogłoszenie Dyrekcji Państwowego Uzdrowiska w Szklarskiej Porębie i Klubu Sportowego „Zapłon” w Jeleniej Górze, Drukarnia Państwowa w Szklarskiej Porębie 1947 r.	249
II. 55. Afisz Komitetu Odbudowy Warszawy w Szklarskiej Porębie, Drukarnia Państwowa w Szklarskiej Porębie 1946 r.	250
II. 56. Ogłoszenie Miejskiego Komitetu Obywatelskiego Daniny Narodowej, Druk. „Czytelnik” Legnica 1946 r.	251
II. 57. Afisz Powiatowego Komitetu Opieki nad Grobami Bojowników o Wolność w Legnicy, Druk. „Czytelnik” Legnica 1946 r.	252
II. 58. Odezwa Miejskiego Komitetu Obywatelskiego Pomocy dla Powodzian w Legnicy, Druk. „Czytelnik” Legnica 1947 r.	253
II. 59. Obwieszczenie Rejonowego Komendanta Uzuppełnień Legnica, Druk. „Czytelnik” Legnica 1947 r.	254
II. 60. Wezwanie Komitetu Francuskiego we Wrocławiu, Drukarnia Miejska m. Wrocławia 1945 r. (Archiwum Państwowe we Wrocławiu)	255
II. 61. Obwieszczenie Wojewódzkiego Oddziału PUR we Wrocławiu, Zakłady Graficzne Spółdzielni Wydawniczej „Książka” Wrocław 1946 r.	256

Rozdział IV

II. 62. Afisz Powiatowego Związku Samopomocy Chłopskiej we Wrocławiu, Państwowa Drukarnia nr 5 we Wrocławiu 1946 r.	279
---	-----

Rozdział V

II. 63. Afisz Zrzeszenia Kupców Polskich i Restauratorów oraz Miejskiego Komitetu Odbudowy Warszawy, Druk. „Czytelnik” Legnica 1946 r.	321
--	-----

II. 64. Ogłoszenie Zarządu Państwowego Uzdrawiska Szklarska Poręba, Drukarnia Państwowa Szklarska Poręba 1946 r.	322
II. 65. Ogłoszenie Zarządu Towarzystwa Uniwersytetów Robotniczych, Druk. „Czytelnik” Legnica 1946 r.	323
II. 66. Afisz Powiatowego Komitetu „Święta Oświaty”, Druk. „Czytelnik” Legnica	324
II. 67. Apel Komitetu wykonawczego akcji „Dar książki dla Wrocławia i Śląska”, „Pionier” Zakłady Graficzne we Wrocławiu	325
II. 68. Afisz Miejskiej Biblioteki Publicznej w Legnicy i Zarządu Koła Przyjaciół Biblioteki, LZPT Legnica 1956 (Archiwum Państwowe we Wrocławiu)	326
II. 69. Zaproszenie Zarządu Instytutu Śląskiego, Cieplice-Zdrój 1947 r.	327
II. 70. Ogłoszenie Komitetu Organizacyjnego Zjazdu Pracowników Samorządu Terytorialnego i Użyteczności Publicznej RP, Drukarnia Państwowa Szklarska Poręba 1947 r.	328
II. 71. Klepsydra prof. Edwarda Suchardy, Drukarnia Uniwersytetu i Politechniki we Wrocławiu 1947 r.	329
II. 72. Zaproszenie w formie klepsydry, prof. Stefan Banach, Drukarnia Uniwersytetu i Politechniki we Wrocławiu 1947 r.	330

Spis tabel

Tabela nr 1. Wykaz miejscowości, w których druki ulotne i okolicznościowe z lat 1945–1956 były drukowane lub których dotyczyła ich treść	200
Tabela nr 2. Wykaz drukarni i zakładów typograficznych, w których produkowano zachowane w dolnośląskich zbiorach druki ulotne i okolicznościowe w latach 1945–1956	202
Tabela nr 3. Instytucje sprawcze propagujące w swoich drukach efemerycznych z lat 1945–1956 piastowską przeszłość Dolnego Śląska	299

Spis wykresów

Wykres nr 1. Liczba druków niekonwencjonalnych wytworzonych w latach 1945–1956, wyselekcjonowanych do bazy danych i zachowanych w Gabinetcie Śląsko-Łużyckim	104
Wykres nr 2. Zasięg językowy druków niekonwencjonalnych wytworzonych w latach 1945–1948, wyselekcjonowanych do bazy danych i zachowanych w Gabinetcie Śląsko-Łużyckim	107
Wykres nr 3. Edycja druków ulotnych i okolicznościowych odnalezionych w Gabinetcie Śląsko-Łużyckim, wytworzonych w latach 1945–1948 przez organizacje żydowskie na Dolnym Śląsku	109
Wykres nr 4. Liczba druków niekonwencjonalnych wytworzonych w latach 1945–1956, wyselekcjonowanych do bazy danych i zachowanych w Dziale Dokumentów Życia Społecznego BZNiO	168
Wykres nr 5. Liczba fotografii ze zbiorów Działu DŻS BZNiO wytworzonych w latach 1945–1956, wyselekcjonowanych do bazy danych i zachowanych w Dziale Dokumentów Życia Społecznego BZNiO	169
Wykres nr 6. Liczba programów teatralnych edytowanych dla teatrów wrocławskich w latach 1945–1956, ujętych w „Katalogu dokumentów życia społecznego” w Dziale Dokumentów Życia Społecznego BZNiO	170
Wykres nr 7. Liczba druków niekonwencjonalnych wytworzonych w latach 1945–1956, zachowanych w Sekcji Regionalnej Dolnośląskiej Biblioteki Publicznej	181
Wykres nr 8. Liczba druków niekonwencjonalnych wytworzonych w latach 1945–1956, zachowanych w Archiwum Państwowym we Wrocławiu i jego legnickim oddziale	192
Wykres nr 9. Liczba publikacji ulotnych i okolicznościowych pochodzących z lat 1945–1956, zachowanych w bibliotekach i archiwach dolnośląskich	197
Wykres nr 10. Biblioteczne i archiwalne publikacje efemeryczne publikowane na terenie województwa wrocławskiego i wydawnictwa edytowane poza Dolnym Śląskiem	200
Wykres nr 11. Drukarnie najaktywniej produkujące w latach 1945–1956 druki efemeryczne	205
Wykres nr 12. Liczba druków ulotnych i okolicznościowych wyprodukowanych przez drukarnie Spółdzielni Wydawniczej „Czytelnik”	207
Wykres nr 13. Najliczniej obecne w dolnośląskich zbiorach druki ulotne i okolicznościowe	260
Wykres nr 14. Liczba dokumentów, które ukazywały się w latach 1945–1948 oraz propagowały piastowską historię Dolnego Śląska	298
Wykres nr 15. Wykorzystanie poszczególnych typów druków ulotnych i okolicznościowych w pierwszej kampanii medialnej na Dolnym Śląsku	301

Sprzedaż publikacji
Wydawnictwa Uniwersytetu Wrocławskiego
prowadzi
Dział Sprzedaży
Wydawnictwa Uniwersytetu Wrocławskiego Sp. z o.o.
50-137 Wrocław, pl. Uniwersytecki 15
tel. 71 3752885, fax 71 3752507
e-mail: marketing@uwur.com.pl
www.uwur.com.pl

Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego
zaprasza do swoich księgarń:

- Księgarnia internetowa: www.uwur.com.pl
- Księgarnia Uniwersytecka

50-137 Wrocław, pl. Uniwersytecki 15
tel. 71 3752923